

138
3(A)(B)(C)(D)

अथ

न्याय कौस्तुभः

Nyaya Kousthabha

न्याय शास्त्रम्

138
3(A)

न्यायकोस्तुभशब्दखंडप्रारंभःक्रियते। १

मा. को. ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ न त्वासां वशिर्वे मुकुंद पितरं श्रीकंठसे संगुरुं भयः सस्मधिया विभाव्य च न दुत्कार्य समस्तं
 १ हृदि ॥ शब्दे मानवरे विशिष्ट विविधमुत्पत्ति संपादके गूढार्थ प्रतिपत्तये वरधियांकुर्वे प्रबंधं वरे ॥ १ ॥ अथ शब्दो नि
 रूप्यते। अत्रोपजीव्योपजीवकभावसंगस्योपमाननिरूपणानंतरं शब्दनिरूपणमिति बहवो वदंति। तत्र यद्य
 विज्ञायमानशब्दस्य शब्दबोधकरणतावादि प्राचीनमते स्वरूपतस्तस्या संभवः उपमानस्य शब्दानुपजी
 वत्वात् तथापि फलद्वारकः संभवत्येव शब्दबोधे शक्तिग्रहस्य तत्रोपमानस्य हेतुतया शक्तिग्रहद्वारा
 शब्दबोधे उपमानस्योपजीव्यत्वात्। न चैवमुपमितावतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानस्य हेतुतया तत्र चा
 तिदेशवाक्यात्मकशब्दस्य हेतुतया यमानद्वारोपमितौ शब्दस्यापि हेतुतया विपरीतस्यापि तस्य संभवे न श
 ब्दस्योपमाननिरूपणानंतरं निरूपणेनियामकत्वेन संभवतीति वाच्यं। यत्प्रमाणफलसमानधर्मिताव
 छेदककंसत्तयत्प्रमाणफलं तदुपजीवकं भवति तत्र तत्प्रमाणनिरूपणानंतरं निरूपणविषय इति नियमस्या
 नंतरं निरूपणप्रयोजकत्वोपगमेन गवययोगवयपदवाच्य इत्याद्युपमितिसमानधर्मितावच्छेदककस्य गव

हेरंब.
 १

योस्तीत्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधस्य तादृशोपमिस्तुपजीवकतया गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याद्यतिदेशवाक्या
 र्थज्ञानात्मकशब्दबोधासमानधर्मितावच्छेदककगवयपदवाच्य इत्याद्युपमितेस्तादृशशब्दबोधानुपजी
 वकतया च विपरीतस्या संभवेनादोषात्। वस्तुतस्तत्फलधर्मितावच्छेदकताप्रयोज्यस्वफलधर्मिता
 वच्छेदकता कत्वे प्रमाणस्य तत्प्रमाणानंतरं निरूपणप्रयोजकमित्युपगमान्न दोषः शब्दबोधैर्मितावच्छेद
 कतायाः शक्तिग्रहात्मकोपमिति धर्मितावच्छेदकता मात्र प्रयोज्यत्वात्। उपमिति धर्मितावच्छेदकतायाश्च
 सादृश्यज्ञानधर्मितावच्छेदकता मात्र प्रयोज्यत्वे तातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकशब्दबोधधर्मितावच्छेदकता
 प्रयोज्यत्वात्। एतेन यत्प्रमाणफलेत्याद्युक्त नियमस्य नानंतरं निरूपणप्रयोजकत्वं संभवः गोसदृशो
 गवयपदवाच्यः गवयोस्तीत्यादिसमूहलं वनात्मकातिदेशवाक्यार्थज्ञानमादायोपमितेरपि शब्दबोधसमा
 नधर्मितावच्छेदककत्वं संभवेनोक्तदोषस्य दुर्वरित्वादि सांकायिकानिरस्ता। शब्दज्ञानस्यैव शब्दबोधक
 रणतावादि नवीनमते च शक्तिग्रहात्मकोपमितेरेव शब्दप्रमाणतयोपमानोपजीवकत्वेन च स्वरूपतए

न्यायको. एवोपजीव्योपजीवकभावः संभवति: नचोभूरी सायथा शब्दस्योपमानोपजीवकत्वेतथातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्म
 कोपमानस्याप्यतिदेशवाक्यज्ञानात्मकशब्दप्रमाणोपजीवकत्वेनरतस्यानेतरनिरूपणप्रयोजकत्वासेभव
 २ पक्षेइतिवाच्यं यत्प्रमाणं स्वसमानविषयप्रमाणोपजीवकं तत्रतदनेतरनिरूपणमिति नियमोपमानेन शब्दस्य स्व
 समानविषयकोपमानोपजीवकतयोपमानस्य च स्वासमानविषयकशब्दोपजीवकत्वेनोपमानस्य च स्वा
 समानविषयकशब्दोपजीवकत्वात् ५ दोषान्नचस्वसमानविषयकत्वेनयदियत्किंचिद्विषयमादायतद्वा
 तिदेशवाक्यज्ञानात्मकशब्दस्योपमानविषयीभूतगवयपदविषयकत्वेनशब्देपितदुत्तुर्वा रंयद्विषया
 वद्विषयमादायतद्वापमानेप्यसंभवि तस्योपमित्यात्मकशब्दविषयीभूतगवयत्वेविशिष्टाविषयक
 तादिति वाच्यं मुख्यविशेष्यमादायतद्विशेष्योपमानस्योपमित्यात्मकशब्दमुख्यविशेष्यकत्वेनअ
 तिदेशवाक्यज्ञानात्मकशब्दस्योपमानमुख्याविशेष्यगवयाविशेष्यकत्वेनोक्तदोषाभावात् यत्तुएव
 मपिउपमानजनकस्यसदृशसदृशपदशकमिसाकारकशक्तिग्रहस्यशब्दधीकरणतयो शब्दप्रमाण

या दोषा

हरं व ०
२

138
3(A)

न्यायकोस्तुभशब्दखंडप्रारंभः क्रियते। 1

३
 मा-कौ-तथाचप्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानजन्यशब्दत्वेन लक्षणं फलितं अतएवैतदनुसारिणा मलिकृतापि प्रयोग
 हेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमित्युक्तं अस्यार्थः प्रयोगहेतुभूतपदार्थतत्त्वज्ञाने प्रमाणपार्थक्यज्ञानं प्र
 कृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानं तज्जन्यत्वं तथा चोक्त एवार्थः अत्र कुरु बुधो धियिषा पूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नैव
 कृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानस्य हेतुत्वमिति प्राचां मते पथसा सिंचती सा दौ वक्तु यथार्थवाक्यार्थज्ञानं जन्यतया
 लक्षणं समन्वयः वद्विना सिंचती सा दौ तु वाक्यार्थज्ञानस्या यथार्थत्वाभाति प्रसंगः प्रत्येकपदार्था वांतर
 वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमादायोक्ता निप्रसंगतादवस्थवारणाय भूतां तं ज्ञानविशेषणं महावाक्यार्थ
 भ्रममादायति प्रसंगवारणाय तत्त्वपदं न चैवमपि वद्विना सिंचती सा दौ प्रत्येकपदार्था वांतरवाक्य
 र्थज्ञानयो र्यथार्थत्वेन वाक्यार्थमहावाक्यार्थज्ञानद्वारा तज्जन्यत्वमादायाति प्रसंगोऽप्येवेति वाच्यं ए
 नदर्थमेव भूतां तस्योपादानात् तदुपादाने भूताया विनिधात्वा र्था तु सारे एतेन सहकारेण प्रयोगहेतु
 तादृशज्ञानजन्यत्वलाभेनोक्तज्ञानयो र्वाक्यार्थमहावाक्यार्थज्ञानसहकारेणैव प्रकृतवाक्यहेतुतया

हेरव.
 ३

नतिप्रसंगान् यत्त्वेन पथसा सिंचती सा दौ व संभवः मन्त्रापि स्वपूर्वोऽत्र प्रत्येकपदार्था वांतरवाक्यार्थज्ञानस
 हकारेणैव महावाक्यार्थतत्त्वज्ञानस्य प्रयोगहेतुत्वदिस्त्वेतरोऽप्यत्रैतसहकारेणैति वाच्यमिति नृदसन्
 यस्मिन्सति पदभावात् कार्यभावात् तस्यैव तस्य सहकारितया स्वजनकस्वपूर्वोऽत्र स्वसहकारित्वाभावे
 नोक्तदोषाभावात् वस्तुतस्तु घटः कर्मत्वमानयनं कलिरित्यादि स्वरूपा योग्य निराकोऽस्य वाक्यस्य घटक
 र्मकानयनादिरूपविषये प्रमाणाय कारणप्रयोगहेतुभूतत्वं ज्ञानविशेषणं तत्त्वं च प्रयोगहेतुर्यस्य त
 त्वं च त्वं संवद्वि विषयतेति स्वजन्यज्ञानसमानविषयकत्वं पर्यवसन्नं तथा च स्वजन्यज्ञानसमानवि
 षयकार्यप्रमाणत्वं निराकोऽस्मादि व्यावर्तं लक्षणार्थः फलितः यच्च वर्णत्वेन शब्दसामान्यं प्रति स्वरूपयो
 ग्यतथा शब्दप्रमाणस्वरूपयोग्यमात्रं लक्षणं तयानि एकांश्चादेरपि लक्ष्यं तया तद्वारणार्थकतया नोक्तं
 विशेषणसार्थकं न चैवमपि ध्वन्यात्मकशब्दवारणाय तदावश्यमिति वाच्यं शब्दत्वेनैव वर्णत्वं नि
 वैशेष्यं तद्वारणसंभवात् वर्णत्वं ज्ञातेः सुखादि ज्ञानिवदप्रामाणिकतया शब्दत्वेनैव शब्दप्रमाणस्वरूपयो

ति २

तद्व्यवहारोति तदसत् तत्तदर्थो धेपरस्परमाकांक्षा न तदर्थोपि स्थापकपदत्वे नैव स्वरूपयोग्यत्वात् ॥ ७

मा. को. ७
 गतपाध्वनेरविलक्षणत्वस्य समुचितत्वाच्चेति तदसत् घटः कर्मत्वमि सादृश्यात् निकां सवाक्यस्य शब्दत्वरूपेण घट
 कर्मत्वादिविषयकप्रमा स्वरूपयोग्यत्वे विप्रमात्वनियतधर्मावच्छिन्नमत्र हर्थविषयकप्रमानिष्ठकार्यता
 नियतधर्मावच्छिन्नमत्र हर्थविषयकप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपितस्वरूपयोग्यताया एव लक्षणतावच्छेद
 ककोटिप्रविष्टतत्र हर्थघटितप्रमाणत्वरूपतया निराकांक्षादेरलक्षणताया तकारकविशेषणस्यावश्यकत्वा
 त् पदविधत्तः कर्मत्वमित्यादिवाक्यस्य प्रमात्वनियतकर्मत्वादिविषयकघटादिप्रकारकशब्दहेतुत्वावच्छि ७
 न्नप्रतिस्तरूपयोग्यत्वात् लक्षणत्वमेवेति तदप्यसत् तत्तदर्थो धेपरस्परमाकांक्षा न तदर्थोपि स्थापक
 पदत्वे नैव स्वरूपयोग्यत्वात् ननु नव्यनयेवा केवक्तुवाक्यार्थज्ञानस्याहेतु न पोक्तलक्षणसंभवस्तथा
 हि वाक्यत्वस्य जन्यतावच्छेदे कत्वे शुकादिवाक्ये व्यभिचारः न च वक्तुवाक्यार्थतु बोध्यविषयपूर्वकवाक्यत्वं
 सवक्तुवाक्यार्थयथार्थज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात्तदोष इति वाच्यं तथापि शुकादिवाक्यस्थले कृतत्वा ८
 कार्यज्ञानाघटितसामग्रे वोक्तवाक्यस्यापि निर्वाहे तत्र वक्तुवाक्यार्थयथार्थज्ञानस्याप्यसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ८

स्योपमानमुख्यविशेषकंगवयव्यक्तिमुख्यविशेषकतया उपमानेपि स्वसमानमुख्यविशेषकशब्दोपजी
 वक्तुत्वान्नोक्तरीत्या निर्वीरुद्रुति तदसत् विशेष्यतायां मुख्यधर्मप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशेन सामंजस्यात् ॥ रव्य
 यत्तुमानतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नीपजीव्यतानिरूपितमुपजीवकत्वमानंतर्धमिधानेनियामकं शक्तिपरिच्छि
 त्तिरेवोपमानफलं ननु कारणतापरिच्छित्तिरपीत्युपमानमात्रस्यैव शब्दोपजीव्यताशब्दमात्रस्य च नोपमा
 नोपजीव्यत्वे घटोस्तीत्यादौ व्यभिचारादिति नकोपि दोष इति तत्र कारणतापरिच्छित्तेरप्युपमानफलस्यो
 पमानपरिहेद्यवस्थापनात् वस्तुतस्तुमानपरिच्छेदे संगते रनंतराभिधाना व्याप्यत्वास्यानंतराभिधा
 नव्यापकत्वचव्यवस्थापने न संगते रुभयत्रा विशेषेपिनक्षालिः अनंतराभिधाननियामकश्चोद्देशक्रम
 एव यत्तु उद्देशक्रमेपि संगतिरेव बीजमिति तदसत् उक्तक्रमेण संगते स्तद्बीजत्वा संभवेन स्वतंत्रे च स्येति
 न्यायेनैवाया एव तान्नियामकत्वादित्येव तत्त्वं तत्रापि पदेशः शब्दः अत्रापि प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञा
 वानृतस्योपदेशः तज्जन्योपदेशः विशिष्टजन्यत्वं च विशेष्यस्याव्यवर्तकतया विशेषणजन्यत्वे पर्यव

शब्दो
५

इतस्योभयत्र संबंधा संभवात्: यत्तु प्रयोगहेतुभूतत्वं न ज्ञानविशेषणं किंतु उक्तातिप्रसंगवारणाय स्वातंत्र्येणै
व निविष्टं अर्थपदस्य च प्रकृतवाक्यार्थपरतया न वक्तिनेत्यादावतिप्रसंगः तच्च प्रयोगसामग्रीसहकृतत्वं भूधा
तोः प्रप्स्यर्थकतया सहकार्यसहकारिभावसंबंधरूपं प्रेरेवात्र विवक्ष्यमाणं तथा च प्रयोगपदस्य शब्दपक्षे
याभूतांतेन शब्दसामग्रीजन्यत्वं लब्धं तच्च न संस्कारादाविति नातिप्रसंग इति लक्षणे शब्दत्वं तन्निविष्टमित्यु
क्तमिथैस्तद्धिं सं० लघुभूतशब्दत्वं निवेशेनैवोपपत्तौ शब्दसामग्रीजन्यत्वस्य गुरोर्निवेशनो विद्यात् नवी
नास्तु शब्दो गुण इत्यादिप्रत्यक्षकरणस्य तादृशार्थबोधोपयिका कांक्षा हिरहितस्य वाक्यस्य वारणाय प्रमा
सामान्यबोधकशब्दस्य शब्दप्रमा रूपविशेषपरतया आवश्यकतया शब्दप्रमा करणत्वरूपलक्ष्यता वच्छे
दकलाभसंभवे लक्ष्यता वच्छेदककौटौ शब्दपदांतरपूरणं विजैव प्रसक्षादिव्यावृत्तलक्ष्यता वच्छेदकलाभ
संभव इति लक्षणा एव शब्दत्वं निवेशो न तु लक्ष्येपीति प्राहुः अत्र ज्ञायमानशब्दस्य करणनामनेतादृशश
ब्दत्वमेव लक्षणे शब्दज्ञानस्य करणमनेतादृशशब्दज्ञानत्वं लक्षणं बोध्यं एवं लक्ष्यता वच्छेदकमपि माणशब्द

हरं व०
५

त्वं प्रमाणशब्दज्ञानत्वं वामनभेदेन बोध्यं यद्वा आप्तोपदेशः शब्दः आप्तोति स्वप्रकारं विशेष्यतया व्याप्नोतीति आ
प्तः यथार्थः उपदेशः शब्दबोधः तथा च सयस्मादिति विग्रहेण तादृशबोधकरणत्वं शब्दप्रमाकरणत्वं पर्यवसन्नं ल
क्षणं प्रयोगहेतुभूतत्वादिमणिकोर्लक्ष्यत्वात् प्रयोगो हेतुभूतो यस्यार्थतत्त्वज्ञानस्येति समासात्
ज्ञानानं शब्दप्रमापरं नृदेव जन्यस्येति वक्तुं तत्राश्रयशो न शब्दप्रमाकरणत्वं समुदितलक्षणवाक्यार्थः प्र
त्यक्षादिप्रमाणानि प्रसंगवारणाय प्रमायां शब्दत्वं निवेशः शब्दपदस्य च लक्ष्यता वच्छेदक एव निवेशः लक्ष्यता व
च्छेदकनिविष्टप्रमाणत्वं च प्रमाणव्यवहारविषयत्वं न तु प्रमाकरणत्वं तेन लक्ष्यता वच्छेदकलक्षणयोर्नाभेदः शा
ब्दत्वं शब्दयामीत्यनुभवसिद्धौ जातिविशेषः यत्तु आप्तो यथार्थः उपदेशः शब्दज्ञानजन्यत्वप्राप्यशब्दावि
षयकवृत्तिजातिमात्रबोधः शब्दविषयकेति उपमिति वारणाय सयस्मात् इति विग्रहः तथा च तादृशबोधक
रणत्वमेव लक्षणमिति तदंसत्तु गोरवात् उपदर्शितशीलाकारेण तापरिच्छिन्नैरपि उपमितित्वेनेपमि
ति वारणसंभवाच्च० एतेन ज्ञानपदधीजन्यत्वमभिचार्यनुभवत्वात् आपकजातिशून्यत्वे संनिपदविषयकत्वं

स्मा कौ० व्यभिचारिजातिमदनुभवत्वं शाब्दत्वं तदवच्छिन्नप्रमाकरणात्वं लक्षणं स संतमनुमिसादिवारणापउपमिमिसादि
 वारणायजातिमदिसंतेसतादिकमादायासंभववारणायससंतेनुभवत्वाव्यापकेतिअनुमितित्वस्यापिईश्व
 शीपपदज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिणातिप्रसंगवारणायजन्यतीत्यपिपरास्तं जन्यमदज्ञानजन्यत्वाव्यभिचा
 रिजातिमत्वेनैवानुमिसादिवारणेशून्यत्वांजनिवेशेगौरवाच्चकिंचानुमितौज्ञानत्वेनैवलिंगज्ञानस्यकारणा
 तयाजन्यपदज्ञानस्यज्ञानत्वेनानुमितौस्वरूपयोग्यतयाशून्यत्वांतनिवेशेप्यनुमितिवारणासंभवःनचज
 न्यपदज्ञानत्वेननजन्यत्वनिवेशाभोक्तदोषइतिवाच्यंतथासतिशाब्दबोधेपिवर्णज्ञानत्वेनज्ञानत्वेनैववा
 पदज्ञानस्यकरणतयाशाब्दत्वापिजन्यपदविशिष्टबुद्धिनिष्ठतादृशजन्यत्वव्यभिचारेणासंभवात्ःअपिचय
 रोष्यत्वज्ञातेरपिजन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकत्वेनशाब्दबोधेनचून्यत्वाभावात्संभवःन
 चपरोक्षत्वजातिरेवाप्रामाणिकीतिवाच्यकाधाभावादित्यन्यतावच्छेदकतयातत्सिद्धेःअन्यथानुमितित्वशा
 द्दत्वादीनांजन्यतिवध्यतावच्छेदकत्वेनेककारणात्तापत्तेःनचानुभवत्वेनसांकर्यात्परोक्षत्वंजातिरि

हेरव०
 ६

क्रमोत्पन्नवर्णसमुदायपर्याप्तवाक्यत्वावच्छिन्नस्य क्वचिदपिज्ञानेनानुमिसावाक्यत्वस्यजन्यतावच्छेदकत्वासंभवाच्चे
 तिचेन्नलक्षणास्यजन्यपदस्यप्रयोज्यपरतयावाक्यार्थज्ञानस्यवाक्यहेतुत्वाभावेपितप्रयोजकत्वेनानुपलभा
 वात्तुस्वत्वस्याननुगमेनेदंलक्षणांमननुगतमितिदोषोद्भावनेतदसत्प्रमात्वघटितलक्ष्यस्याप्यंतेनु
 गमेनलक्षणाननुगमस्यादोषत्वात्तुयदिचप्रत्यक्षपरिच्छेदोक्तरीत्याप्रमात्वमनुगतमेवेतिविभाव्यतेतथा
 पिनशतिःस्वजन्यज्ञानसमानविषयकस्वार्थप्रमाप्रयोज्यत्वसंबंधेनवाक्यविशिष्टशब्दत्वस्यकिंचिद्धर्म
 विशिष्टशब्दत्वस्यैववानुगतस्यलक्षणात्वसंभवात्लक्ष्यतावच्छेदकंचानुप्रमाणशब्दत्वंप्रत्यक्षादावव्या
 प्तिवारणायशब्दत्वनिवेशःएवंचसंस्कारादावतिप्रसंगवारणायलक्षणे शब्दत्वनिवेशःतच्चैकस्यैव
 शब्दपदस्यसत्त्वात्कथंलक्षणेणोःशब्दत्वलाभइतिवाच्यंशब्दपदंतरपरत्वेनतत्कामसंभवात्तु
 काकाक्षिगोलकस्यायेमध्यस्थशब्दपदस्योभयत्रसंबंधेनैवतत्कामेपरणमनर्थकमिति तदसत्
 उद्देशविधेयोपस्थापकपदयोःपौर्वीयव्यवस्थाकांक्षायाःउद्देशविधेयभावप्रयोजकतयाएकपदोपस्थापश

लक्ष १

५० तद्वशात्तादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतया विधेयतायाश्च प्रत्यक्षस्थले स्वतेजप्रतिबंधकत्वस्यावश्यक
 तया तादृशज्ञातौ मानाभावात् न चैतदनुरोधेन विधेयतायाः प्रत्यक्षसाधारण्योपगमात्त्र दोष इति वाच्यं पराम
 र्थादिनियम्यायास्तस्याप्रत्यक्षसाधारण्यस्य सिद्धांतविरुद्धत्वात् न च वक्षिणा वृद्धा विशिष्टशब्दसामग्रीका
 ले वक्षिणान्यवतौ घटवानित्याद्यनुमितेरप्यनेगीकारा न्नोक्तमभिचार इति वाच्यं भिन्ने विषये नुमिति सामग्रा
 वलवत्त्वस्य सिद्धांतसिद्धतया तादृशानेगीकारा संभवादि सलं पल्लवे नानुशब्देन प्रमाणांतस्य तत्त्वमानाभावात्
 न चैवं शब्दवचनानंतरं शब्दबोधसिद्ध्या प्रवृत्ता धनुपपत्तिरिति वाच्यं पदार्थोपस्थित्या पदार्थानां संसर्गा वगाहि
 मानसो यनीनमानेनैव तदुपपत्तेरिति चेन्न शाब्दगामी साकारकाशाब्दत्वावच्छिन्नावगाहि सर्वसिद्धानुम
 वसायेन शाब्दत्वज्ञानिसिद्धौ तदवच्छिन्नकरणतया शब्दस्य प्रमाणत्वावश्यकत्वात् अथोक्तानुमवसायवला
 डावत्त्वसिद्धावपितस्य मानसत्वव्याप्यत्वोपगमेन तदवच्छिन्नकरणस्य शब्दस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वमेव न च शाब्दत्व
 समानसत्वव्याप्यत्वेऽपि पदजन्यपदार्थोपस्थित्यादिभिरन्यकाले तदवच्छिन्नापत्तिवारणाय तदवच्छिन्नं प्रति

हरेकं
 ७

पदजन्यपदार्थोपस्थित्यादिहेतुत्वस्यावश्यकत्वेशाब्दत्वसमानसत्वव्याप्यत्वमानाभाव इति वाच्यं शाब्दत्वसमानसत्वविरुद्ध
 त्वेशाब्दसामग्रीकाले मानसवारणाय मानसत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्राः प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं शाब्दत्वसमान
 सत्वव्याप्यत्वमते तु न दमानसोत्पत्ताविष्टापत्तातदकल्पने न लाघवमिति लाघवेन शाब्दत्वसमानसत्वव्याप्य
 त्वसिद्धेर्दुर्वारत्वादिनिचेन्न भिन्नविषयकचाक्षुषादिसामग्रीकाले शाब्दान्यमानसवारणाय तत्र तादृशसाम
 ग्राः प्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्धतया शाब्दत्वं समानसत्वव्याप्यत्वे तादृशसामग्रीकाले शाब्दबोधानुपपत्त्या
 तादृशसामग्राः शाब्दान्यमानसत्वमेव प्रलिवध्यतावच्छेदकं वाच्यमिति तत्र शाब्दान्यत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवस्य
 तस्य मानसत्वस्य च मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरूपप्रयुक्तप्रतिबंधकताधिक्यप्रयुक्तगौरवस्य
 च दुर्वारत्वात् एतेन पूर्वोक्तमानसप्रतिशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवमपि परास्तं भिन्ने वि
 षयकचाक्षुषादिसामग्र्यभावरूपकारणवलात् शाब्दसामग्रीकाले शाब्दान्यमानसवारणाय शाब्दान्यमान
 सत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकता कल्पनावश्यकत्वात् परंतु तत्प्रतिबंध्यतावच्छेदककोटौ शाब्दा

रूप

न्या. कौ० यत्तस्याधिकस्य निवेशादिपरीक्षमेव गौरवं अधिकं च अनुमानाप्रमाणव्यवस्थापनोक्तरीत्यानुसंधेयमिति हि कूअ
 ८ त्रैशेषिकाः शब्दस्य प्रमाणत्वं सिद्धावपि न प्रमाणोत्तरत्वं० अनुमान एवातर्भावसंभवात् तथा हि घटमाने येत्यादिपदा
 नितास्य विषयस्मारितपदार्थसमर्गज्ञानपूर्वकारिण आकांक्षादिमर्त्यकदेवत्वाद्घटमानयेत्यादिपदकदंबदि
 तनुमानेन संसर्गज्ञानसिद्धौ ज्ञानावच्छेदकतया पदार्थसंसर्गसिद्धिः संभवतीति शब्देन पृथक् प्रमाणं अथरज
 तज्ञानवानयमिति ज्ञानाप्रवृत्तिवारणाय पुरोवर्तिविशेष्यकेषु तावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्तकज्ञया प्रवर्त
 कज्ञानेनानुमानास्मिध्यतीति प्रवर्तकज्ञानसंपत्त्यर्थं शब्दप्रामाण्यमावश्यकं न च पुरोवर्तिनिरजतानयनार्थिप्र
 वृत्तौ परोक्षज्ञानस्य नोपादानप्रत्यक्षविधयानवेष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं ज्ञानविधया हेतुते निनप्रवृत्त्य
 तरोधेन शब्दप्रामाण्यमिति वाच्यं । रजतानयनमिष्टसाधनं कृतिसाध्यं चेति ज्ञानस्येदंत्वेन पुरोवर्तिरूपोपादा
 नप्रत्यक्षस्य च सत्त्वे पुरोवर्तिनिरजतत्ववियरीतज्ञानदशायां न रजतानयनार्थिप्रवृत्तिरपि तु शब्दादिना त
 त्ररजतत्वनिश्चये सत्त्वे सनुसारेण ज्ञानस्यापि स्वातंत्र्येण हेतुत्वात् न चैवमपि न प्रवर्तकज्ञानसंपत्तिः

हेरव०
 ८

वाच्यं॥ प्रत्यक्षत्वातिरिक्तानुभवंत्वज्ञानावेवमानाभावात्॥ अथ वक्ष्यामि धनुमित्ताविशिष्टरूपाधनुमितिसामग्र्यः प्रत्य
 क्षशब्दादौ प्रतिबंधकतया प्रत्यक्षत्वादेस्तत्प्रतिबंध्यतावच्छेदकत्वे गौरवेणानुमित्यन्यप्रत्यक्षशब्दादिवृत्तिवैजास
 स्येव तादृशसामग्र्यभावजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयने तादृशवैजात्येन सांकर्यात्परोक्षत्वे जातिरिति चेन्न तादृश
 वैजात्यस्येश्वरज्ञानवृत्तितयानित्यसाधारण्येन जन्यतावच्छेदकत्वा संभवात् न चेश्वरज्ञानव्यावृत्तमेव तदु
 पेयतइति वाच्यं तथा सति प्रत्यक्षत्वज्ञासांकर्येण वैजात्यस्यैवा सिद्धिप्रसंगात् न च नित्यसाधारण्येपिका
 र्यतावच्छेदकत्वे वाधकाभावइति वाच्यं तद्वाधकं स्यात् न चास्माभिर्विस्तरेण प्रपञ्चितत्वात् यत्तु नवैरुक्तं शा
 वेच्छाविशिष्टशब्दसामग्रीकाले समानविषयकोपनीतनीतमानस्यानुमिते श्रानुदयेन तद्वारणाय प्रतिबंध
 धकता रूपमपेक्षलाघवेन प्रत्यक्षानुमितिसाधारणीमेकां जातिं स्वीकृत्य तद्वच्छिन्नं प्रमितस्या एकमेव प्रतिबंध
 कत्वं कल्प्यते लाघवात् एवंच तादृशज्ञासांकर्येण परोक्षत्वस्य जातित्वेन संभवतीति तदसत्त्वमिति मान्यवतो
 घटवानित्याधनुमिनो व्यभिचारवारणाय पूर्वतोद्देश्यतानिरूपितव ह्यादिविधेयताया एवानुमिति स्थलीय

विलक्षणविषयताशालित्वं तस्य अनुमितौ तु पदार्थस्य संसर्गविशेषणतयेव साध्यघटकतया संबंधस्य विशेषणतया न ता
दृशविषयताशालित्वमिति शाब्दबोधस्यानुमितिवैलक्षण्येन विलक्षणप्रतीतिर्निर्वाहाय शब्दप्रामाण्यमावश्यक
मिति तदुक्तं यत्र धर्मिलिअर्थेयादृशसंबंधेन पदार्थप्रकारकप्रतीतिर्नैयायिकानामभिमतविशिष्टनस्मि
वर्धेतादृशसंबंधेन तस्मात्तानुमितेरुपगमेनादोषात्॥ अथोपदर्शितरीत्याचैत्रो घटमानयतीत्यादौ क
र्मत्वानयनकृतिचैत्रेषु आधेयत्वनिरूपकत्वा नुकूलत्वाप्रयत्नासंसर्गघटकर्मत्वानयनकृतीनां समूहालंब
नानुमितेः कर्मत्वघटीयमानयनसकर्मकं कृतितिरानयनीयाचैत्रः कृतिमानित्वाकारिकायाः संभवेपि घटकर्म
कानयनानु कूलकृतिमात्रेणैत्रे इत्याकारकं विशिष्टवाक्यार्थबोधासंभवेन तादृशवाक्यार्थबोधाय शब्दस्य प्रमा
णांतरत्वमावश्यकमिति चेन्न तत्र स्वस्वेकयोतन्मायेन विशेष्ये विविशेषणमिति रीत्या तादृशवाक्यार्थबोधोपगमे
मयापि घटकर्मत्वानयनकृतिचैत्राणां समूहालंबनोपस्थित्याह सैव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या चैत्रे घटकर्म
कानयनकृत्यनुमितेः राजपुरप्रवेशन्यायेन विशिष्टरूपवैशिष्ट्यमिति रीत्या तदुपगमे च प्रथमं कर्मताघटीयादिसनु

हेरुं व०
९

यत्नः मितेस्तत आनयने घटकर्मकं ततः कृतिर्घटकर्मकानवतीत्यत्रैत्रो घटकर्मकानयनानु कूलकृतिमानित्यनुमितेरुप
गमेनादोषात् यत्तु घटमानयेत्यादौ कर्मत्वादावाधेयतासंबंधेन घटाद्यनुमितिर्न संभवति एवं घटो नास्तीत्यादाव
भावेऽनुयोगितया घटादेरनुमितिर्न संभवति तस्य नियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्संबंधा
वच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धात् तसंबंधस्य व्यापकत्वा घटकृतमातेन संबंधेन कर्मत्वादे घटादेर्भावा संभवेन
शब्दस्य प्रमाणांतरत्वमावश्यकमिति तन्न तस्य नियामकसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि साध्यताव
च्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्याप्तौ तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताया अनिवेशेन तस्य
नियामकसंबंधस्यापि व्यापकता घटकत्वसंभवात् तस्य नियामकसंबंधस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदक
त्वेवाधकाभावेन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशेपितस्य व्यापकता घटकत्वसंभवाच्च
अथ घटादन्य इत्यादौ पदार्थे कदे शेषदार्थविशेषणतापत्रेऽन्यत्वादौ पंचम्यतार्थप्रतियोगिकत्वादेर्भावनानु
मानाभिर्वहति अनुमितौ पक्षस्य सुखा विशेष्यतयेव भावात् न चान्यत्वादिरूपपक्षस्य धर्मिलिविशेषणतया

या को० नभातंधर्मि य सकलसाध्यकानुमानांतरादेव शाब्दबोधसमानाकारानुमितिनिर्वाहद्विवाच्यं शब्दधर्मिणि अन्यत्वा
 १० देर्निधीर्नितावच्छेदकस्यमानात् अनुमानस्य च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न एव साध्यभासकतया तत्तादृशमानानि
 र्वाहादिति चेन्न एकदेशोपदार्थान्तरा न्वयस्य कोप्य नपुपगमेन घटादेभ्य इत्यादौ अन्यत्वादिविशिष्ट एवान्यत्वादि
 घटितसंबन्धेन घटप्रतियोगिकत्वादेरत्वयोपगमेन धर्मिविशेषणतापन्नन्यत्वादौ साक्षात्संबन्धेन तत्प्रकारक
 मानस्यानपुपगमात् यत्तु मणिकारानुसारिभिरुक्तं योग्यतासंशयकालेपि शाब्दबोधो तु भवति सिद्धः तदानीं च
 योग्यता घटितोक्तहेतोर्निर्णीया संभवेनानुमितिर्न संभवति लिंगतावच्छेदकांशे लिंगांशे वा संशयात्मकपरा
 मर्षस्यानुमित्युत्पन्नकतत्तदंशो निर्णीयात्मकपरा मर्षस्यैवानुमित्युत्पन्नकत्वादिति शाब्दाख्यप्रमितिर्विशेषस्वी
 कारस्यावश्यकतया तदुत्पत्त्येव शब्दस्य प्रमाणांतरत्वस्वीकारावश्यकः न च योग्यतासंशयस्य यावत्संशय
 पर्यवसन्नतया तस्य चानुमित्युत्पत्त्या तया यावत्संशयाभ्यसंशयभेदस्यैवानुमित्युत्पत्त्यधिकनिश्चयत्वघटकत
 या योग्यतांशे संशयात्मकादपि परामर्शान्नानुमित्युत्पत्तिरिति वाच्यं गौरवात् यावत्संशयाभ्यसंशयभेदस्या

श
 हेरंब०
 १०

इदं रजतमिति शाब्दजन्यज्ञानस्य रजनप्रकारकत्वादिति वाच्यं न च रजविशेषणतापन्नस्परजतत्वेऽपि धर्मिविशेष
 णतया भानोपगमेन सामंजस्यादिति चेन्न लाघवेनांतरजतत्वमिति ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानुरोधेन च पुरोवर्तीष्ठ
 नावच्छेदकवैशिष्ट्यगवगाहिज्ञानत्वेनैव प्रवर्तकतया साध्यस्थज्ञानपदस्य प्रमापरत्वेन प्रमात्वघटकतया प्रुक्तं
 तेतस्याप्यक्षतत्वात् न चानुमितेर्न्यपकतावच्छेदकप्रकारकत्वेनियमेनानुमानात्स्मारि नपदार्थत्वेनैव
 रजतादिसंसर्गः सिद्धो न तु जनत्वादितानात्संसर्गइति तत्सिद्ध्यर्थं शब्दप्रामाण्यमावश्यकमिति वाच्यं रजतादिप
 दश्रवणेन रजतत्वादिनारजतादेरुपस्थितावितखाधवलाद्विशेषरूपेणानुमितोमानसंभवात् लाघवज्ञानेन तद्वि
 धसत्वे व्यापकतानवच्छेदकरूपेणव्यापकमानस्य सर्वसिद्धत्वात् यद्वा रजतादिपदश्रवणेन रजताद्युपस्थि
 तौ एतद्वाक्यघटकपदस्मारितारजतानयनादयः पदार्था एतद्वाक्यतात्पर्यविषयमिष्यः संसर्गवन्तः आत्मा आदि
 मदेतद्वाक्यघटकपदस्मारितत्वात् घटेनूजलमाहरेत्यादिवाक्यघटकपदस्मारितार्थवदिसनुमानाद्विशेष
 रूपेण संसर्गसिद्धिः यत्तु शाब्दबोधे घटकर्मत्वाद्योराधाराधेयभावादिः संसर्गमर्यादयाभासतइति संसर्गतस्य

११
 ३
 तादृशसदृशसदृशः योग्यतायास्त इति ताहेतोर्वसर्वत्रनिश्चयासंभवेपितरनिश्चयदशायां तवापि तत्सहेतुताकावश्याभ्युपे
 यनिश्चयविषयतासर्थलिंगकपरामर्षादेवशाब्दसमानाकारानुमितिसंभवेनानुमानांतर्भावसंभवेशब्दस्यप्रमाणांतर
 तासिद्धेः अथतात्पर्यं तद्वत्तयाबुधो धियेषितत्वं तथाचकर्मत्वादिकमाधेयतादिनाघटादिमत्त्वेन घटादिमत्तयातु
 बोधयिषि तत्त्वादिसाकारकानुमानएवांतर्भावोवाच्यः सचनसंभवतितेन घटादिशून्यस्यापितेन संवंधेन घटादि
 मत्तयाबुधो धियेषितत्वेतन्नोक्तहेतोर्व्यभिचारादिति चेन्न व्यभिचाराप्रतिसंधानदशायां भ्रमात्मकोत्तल्लिं
 गकपरामर्षात्तत्प्रतिसंधानदशायांच भ्रमाबधीनत्वादिरूपविशेषणावच्छिन्नोक्तलिंगकप्रमात्मकपरामर्षा
 इत्युमितिसंभवादिति वदंति अत्र नैयायिकाः व्याप्तादिप्रतिसंधानविरुद्धा यामपि प्राक्बोधस्यानुभविकत
 यातदानीमनुमितिसामग्र्यभावेनानुमितिसंभवात् शब्दस्यप्रमाणांतरत्वमावश्यकं यदिच शब्दस्यप्रमाणांत
 रत्वे सर्वत्र शाब्दबोधजनकसामग्र्यंतरकल्पने गौरवमिति सर्वत्र शाब्दबोधस्थले व्याप्तादिप्रतिसंधानकल्पन
 मेवसम्भूततथा सति तत्सामग्र्यै बोधपत्तौ सामग्र्यंतराकल्पने न लाघवादिनिभाव्यते तथापिन शक्तिः चैत्रवासाद

हेतुव०
 ११

समर्थः अतइत्यादि व्यवहारविषयतया शाब्दव्यविलक्षणानुभवस्वीकारस्यावश्यकतया तत्करणतया शब्दस्यप्रमा
 णांतरत्वविशेषकत्वात् नच तत्र श्रुधातोरनुमितिसर्थकतयामविलक्षणा नुभवसिद्धिः कुतस्तत्करणतया शब्दस्यप्र
 माणांतरत्वमिति वाच्यं तथा सति पर्वतो वद्विमानिसाधनुमित्यनंतरं पर्वते वद्विरनुमितइत्यादिव्यवहारवत्स
 र्वते वद्विः अतइत्यादिव्यवहारापत्तेः नच शब्दहेतुकानुमितेः श्रुधात्वर्थलोपगमान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यं त
 थापियत्र शब्दहेतुनाकाशे आकाशपदशब्दमनुमितं तत्राकाशे आकाशपदशब्दत्वमनुमितमिति व्यवहारवदा
 काशे आकाशपदशब्दत्वं श्रुतमिति व्यवहारस्य दुर्बलत्वात् नच स्मारितत्वसंवंधेन शब्दहेतुकानुमितिः श्रुधात्व
 र्थत्वान्नोक्तदोषः उक्तस्थले समवायेन शब्दस्य हेतुत्वादिति वाच्यं एवमप्याकांक्ष्य दितानविरुद्धायां यत्र स्मारित
 त्वे संवंधेन शब्दहेतुकानुमितिसत्तत्र अतस्त्वव्यवहारस्योद्धर्तुमशक्यत्वात् नच नैयायिकसिद्धशब्दतामस्यी सम
 वधानाव्यवहितोत्तरानुमितेः श्रुधात्वर्थत्वान्न दोष इति वाच्यं तादृशसामग्र्याद्यप्रतिसंधाने तादृशव्यवहारभ्युप
 पत्तेः अनन्तायाः शब्दार्थादिभेदमिन्नसामग्र्या अननुगमेन श्रुधातुशक्तियहानुपपत्तेश्च एतेन श्रुधातोः आवरण

न्या १२. सप्तमे कार्यः कृतेशब्द इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यनुवेधिविषयता र्थकत्वेपि चैत्रवाक्यादयमर्थः श्रुत इत्यादौ व्यापादा
 नुवेधिविषयैते वाच्येः उच्यते उक्त इत्यादौ ताविषयतापि कर्मप्रत्ययार्थत्वस्य ननु तात्पर्यं च आवरणप्रत्यक्षीयश
 ब्दलिंगकानुमितिसात्मकव्यापारविषयताया अर्थे सत्त्वेन चैत्रवाक्यादयमर्थः श्रुत इत्यादि व्यवहारोपपत्तौ
 ननु हेतुसो धेन शारदास्यविलक्षणानुभवसिद्धिरिति न शब्दस्य प्रमाणान्नरत्वे अतएवात्मावारे श्रोतव्य इति
 श्रुतानुसो धेन श्रुतातो शशा कानुभवार्थकत्वपविनाशोक्तं तत्राणुक्तरीत्यैवोपपत्तेरित्यपि परास्ते आकांक्षा
 दिज्ञानाभावकारणैली नशब्दलिंगकानुमितिमादापतद्विषयै श्रुतव्यवहारापत्तेः किंच श्रुतातोः आवरणप्र
 त्यक्षमात्रार्थकत्वे चैत्रवाक्या छुतो यमर्थ इत्यादौ हेतुपंचम्यनुपपत्तिः आवरणे प्रत्यक्षे वाक्यस्य विषयतया हेतुत्वे
 विद्यता दृष्टो चट इत्यादि प्रयोगवारणाय विषयत्वे न हेतुता निरिक्ताया हेतुता पाएव हेतुपंचम्यर्थतया तस्या वा
 योऽ सत्त्वात् न च कर्मप्रत्ययार्थं घटकज्ञाने हेतुपंचम्यर्थत्वयः वाक्यपदलक्ष्यवाक्यज्ञानस्यानुमितिसात्मकतादृश
 ज्ञाने हेतुत्वादिति वाच्यं तादृशज्ञाने हेतुपंचम्यर्थत्वयोपगमे नुमितिरूपेतादृशज्ञाने व्याप्तिज्ञानादौ हेतुतया

हेतुव.
१२

नुमिति जने कतावच्छेदककोटि निश्चिष्ट निश्चयत्वं घटकत्वे सर्वत्र निश्चितस्वव्याप्तिकसंदिग्धसाध्यरूपलिंगकात्वं ब्रह्म
 प्यवद्विमान्ने वेसा घाकारकपरा मर्षा दनुमित्यापत्तेश्च ननु लिंगतावच्छेदका विषयकस्य साध्याभाववद्वृत्तिरूपव्या
 प्तिज्ञानस्यानुमिति हेतुत्वोपगमिनिलिंगतावच्छेदकांशे संशयत्वस्या किंचित्कारतया संदिग्धयोग्यताघटितधर्माव
 छिन्नलिंगकपरा मर्षा दप्यनुमिति संभवति एवं वाधाभावरूपयोग्यताया संशये वाधाभावत्वेन तान्निश्रया
 संभवेपि व्याप्यत्वेन तन्निश्चयसंभवेन योग्यता हेतुकाप्यनुमितिः संभवतीति चेन्नैवं हेतुतावच्छेदकस्य पक्षरत्नौ
 सोरेरेपसेपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टस्योचित्यावर्जितसंशयेन व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टवत्ता निश्चयं विना व्या
 प्यत्वे पुरस्कारेणापि पक्षे व्याप्यनिश्चयासंभवात् विरोधिनश्च या सत्त्वेन व्याप्यवत्ता बुद्धौ व्याप्यसामान्या
 भावस्य भावे वाधकाभावात् अतएव पर्वतीयहेतौ जपं धूमो धूली पटलो वेतिसंदेहे हेतुंतरस्यालोकादेर
 निश्चयकदापि न व ह्यनुमितिः न चैवमयमा लोको धूमो बोभयथापि ब्रह्म व्याप्य इति संशयस्थले कथमनुमि
 तिरिति वाच्यं तन्न व्याप्यतावच्छेदकतया गतान्यतरत्वादित्यापेक्षमादिनिश्चयानंतरमेवानुमितेरुपगमादि

१३. इति नेत्रकस्तानुराधेन प्रतिबंधकता भेदाभावेन शाब्दबोधे प्रतिबंधकत्वोत्तरकल्पनप्रयुक्तलाघवस्यानपापात्
 एवं विरुद्धत्वमते एकस्मिन्नेव विषये शाब्दानुमितिसोप्तामग्रीसत्त्वे अनुमित्यापत्तिवारणाया अनुमितौ शाब्दसाम
 ग्र्योऽप्रतिबंधकत्वांतरकल्पने गौरवव्याप्यत्वमते तु तत्र शाब्दात्मकानुमितेस्तस्यैष्टापत्योक्तत्वसमावेन त
 दकल्पने लाघवमिति लाघवसत्त्वेन तत्सहस्रतानुमानमपि शाब्दबोधेनुमितित्वसत्त्वेमानां अथ शाब्दत्वस्यानु
 मितित्वव्याप्यत्वेशाब्दसामग्र्याद्यादिज्ञानघटिततयायुरुशरीरत्वे मित्रविषयकप्रत्यक्षादौ शाब्दसामग्रीप्रति
 बंधकतायामवच्छेदकगौरवलिंगादिभेदेन एकैकविषय एव व्याप्यतापेक्षया शाब्दसामग्रीवाङ्मयेन प्रतिबंध
 कतावाङ्मयं चेति चेन्न अत्र विषयतिरेकेणैकैकानुमितिसोप्तामग्रीभेदेपि एकजातीयत्ववद्वाद्यादिज्ञाननिरपे
 क्षपदज्ञानादिघटितसामग्र्याः शाब्दानुभवजनकत्वेपितस्यानुमितिज्ञानीयत्वविरोधेन व्याप्यादिज्ञानेशाब्दसामग्रीघ
 टकत्वस्यास्माभिरप्यनुपागमात् न च व्याप्यादिज्ञानं विना शाब्दात्मकानुमित्युपगमे तत्र व्याप्यादिज्ञानस्यानुमिति
 हेतुतायां व्यभिचार इति वाच्यं अत्र पक्षतिरेकव्याप्तिज्ञानयोः परस्परजन्यानुमिताविवशाद्दत्तस्यानुमितित्वव्याप
हेतुवत्
१३

तेषु व्याप्यादिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वेनैव तस्य निराससंभवात् न च शाब्दजनकस्य आकांक्षा
 दिज्ञानस्य जन्यतावच्छेदककोटावनुमितित्वस्याप्रवेशात्कथं तादृशसामग्रीजन्यज्ञानस्यानुमितित्वमिति वाच्यं अ
 नुमितित्वावच्छिन्नं प्रसभावज्ञानस्य कारणतया शाब्दसामग्र्या अभावज्ञानरूपानुमितित्वावच्छिन्नकरणात्मकाकां
 क्षाज्ञानघटिततया तज्जन्यबोधस्यानुमितित्वसंभवात् अथ सिद्धिकालेशाब्दबोधेन तत्र पक्षताया अ
 नुमितिहेतुत्वे व्यभिचार इति तद्वारणाय शाब्दानुमितित्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकवाच्यमिति शाब्दस्यानुमि
 तित्वव्याप्यत्वे तत्र शाब्दाव्यवहितनिवेशप्रयुक्तगौरवदुर्बलमिति चेन्न पक्षताया लिंगविशेषत्वमिति तत्र नान्यत्वं
 यकानुमितौ तत्तल्लिंगके छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य हेतुतयोभयलिंगकपरामर्शजन्यसिद्धिकालो नाप्यसि
 द्धके छाधीनानुमितौ व्यभिचारवारणापत्तत्र लिंगके छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टाव्यवहितजन्यतावच्छेदक
 तावत्पक्षकतया सिद्धिकालीनशाब्दानुमितौ व्यभिचाराभावात् न च व्याप्यादिज्ञानाज्जन्यशाब्दानुमितित्वोपाग
 मेपसिद्धांतरातिवाच्यं पक्षताया अजन्मेनुमितित्वोपागमे तद्वद्वान्मस्या कव्याप्यादिज्ञानाज्जन्येऽप्यनुमितित्वोपाग

सा को मेऽपि इति भावादि नित्यवे शेषि कै रू कं तदसं तम सत्त्वाप्यादि ज्ञान निरपेक्ष शाब्द साम ग्रीतो नुमिति त्वीह
 १६ त्वशाब्दस्य नुमिति त्वस्वी कारे विनिगमनाविरहेण पदज्ञानादि निरपेक्षानुमिति साम ग्रीतः शाब्द बोधे स्वी
 हस्तानुमिति त्वस्य शाब्दत्व व्याप्यत्वापत्तेरुद्धरत्वात् न च शाब्दत्वस्यानुमिति त्व व्याप्यत्वे उक्तं लाघववदनुमिति
 त्वस्य शाब्दत्व व्याप्यत्वे लाघवाभावात् ननु निगमनाविरह इति वाच्यं समानविषयक प्रत्यक्ष साम ग्रीता दृशानु
 मिति प्रति प्रतिबंध कत्वांतरं न कल्प्यते तादृश शाब्द बोधे प्रति ऋत प्रतिबंधक तयै बोधपत्तेरिति लाघवस्य सं
 भवात् न चानुमिति जनक व्याप्यादि ज्ञान जन्यतावच्छेदक कोटौ शाब्दत्वस्यानिवेशात्कथं तादृश साम ग्रीत
 म्यज्ञानस्य शाब्दत्वमिति वाच्यं पदज्ञानस्य शाब्द बोधे पदविषयकत्वमनिवेश ज्ञानत्वादिना करण तात्वं
 भवेन लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गविषयकत्वमनिवेश ज्ञानत्वादिना नुमितिकरणत्वेनानुमिति साम ग्रीत जन्यतावच्छे
 दक कोटौ शाब्दत्व निवेश संभवात् न चानुमिति ज्ञानादि ज्ञाना नुमित्यात्मक शाब्द बोधोपगमे तत्रा कोसादि
 तानस्य शाब्द बोध हेतुतायां अभिचार इति वाच्यं एकैकविध विधौ शाब्द बोध प्रयोजकानुपूर्वी विशेषरूपा

हे व०
 १६

व्याप्यादेः श्रुतत्वादिति व्यवहारस्य दुर्वारत्वात् न स्मात्तशाब्दाख्य विलक्षणानुभवस्य श्रद्धात्वर्थत्वमावश्यकं पक्षशाब्दा
 ख्य विलक्षणानुभवस्य श्रद्धात्वर्थत्वे पितृत्वरूपतया शाब्दस्य प्रमाणीतरत्वं शाब्दत्वस्यानुमिति त्व व्याप्यत्वा
 पगमेनानुमान एवांतराभावात् न च शाब्द बोधे नुमिति त्वस्य त्वे मानाभावेन शाब्दत्वस्यानुमिति त्व व्याप्यत्वेन
 संभवतीति वाच्यं विरुद्धत्वमते समानविषयक प्रत्यक्ष साम ग्रीता काले तादृश शाब्द बोधवारणाय तत्र तादृश साम
 ग्रीताः प्रतिबंधकत्वांतरं कल्पनीयमिति गौरवं व्याप्यत्वमतेन तादृश साम ग्रीताश्च नुमिति स्थलीय ऋत साम ग्रीत
 निबंधकतयै बोधपत्तेरिति न तत्कल्पनमिति लाघवतर्क सह लतानुमानस्यैव तत्र मानत्वात् अथ शाब्दत्वानुमि
 तित्व प्रकारके छयोः पृथगुत्तेजकत्वा नुरोधेन प्रतिबंधकता मेदस्यावश्यकतया न ऋत प्रतिबंधकतया प
 १० पत्तिः न चैकत्रैव छादयस्यो तेजकत्वात्पृथगुत्तेजकत्वमेवास्ति इति वाच्यं तथा सति शाब्दत्व प्रकारके छाका
 ले प्रतिबंधकता र्श साम ग्रीत सत्वे ससां शाब्द साम ग्रीता नुमित्यापत्तेरिति चेन्न यादृश विषय विशेषेण
 समानविषयक प्रत्यक्ष साम ग्रीता काले शाब्दत्व प्रकारके छावलाभतादृश शाब्द बोध सादृशानेन विषय

॥ १६ ॥ रिशाब्दबोधइति लौकिकशमानमनुवादकं न तु प्रमाणं वैदिकशब्दमात्रं तु प्रमाणं वेदस्य नित्यतया वक्तुरभावे
 न तत्र बलपक्षकानुमानासंभवेन तत्कूलकोपदर्शितानुमानासंभवेनोपदर्शितरीत्यासीन्नुवादकत्वासंभ
 वात् गृहीतग्राह्यनुभवकरणत्वं न तु वादकत्वं गृहीतग्राहीतरानुभवकरणत्वं च प्रमाणत्वमिति विवेकइति
 वदंतितदसत्त्वाद्यवेन प्रमाकरणादणत्वे स्यैव प्रमाणत्वरूपतया लौकिकवाक्यजन्यशाब्दबोधपूर्वमनुमाने
 न शाब्दसमानाकारज्ञानोत्पादेयितस्य प्रमाणत्वसंभवात् एनेन शाब्दसामग्रीसंपादकतया लौकिकवाक्यज
 न्यशाब्दबोधपूर्वतत्समानाकारज्ञानमावश्यकमिति लौकिकवाक्यमनुवादकं वैदिकवाक्ये तु तदनावश्यक
 तया तन्प्रमाणं न तथा हि क्वचिच्छाब्दप्रमाक्वचित्तेति नियमनिर्वाहयशाब्दप्रमायां किंचित्कारणमुपेयं न च
 लोकवेदसाधारणं यथार्थज्ञात्यर्थकत्वं तच्च शाब्दबोधनिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयनया वच्छे
 दकं शाब्दबोधनिरूपितकरणतावाच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणस्य शाब्दस्य शाब्दबोधे जननीये सहकारित्वे
 सति सत्यजनकतात्पर्यत् पश्चान्निरूपितकारणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणस्य यज्ज्ञानैर्जननीये सह

हरिवं
 १६

कोशादीनामननुगततया परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावयव
 प्रीतोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया क्वचिच्चारभावात् न च योग्यताया एकपदार्थः परपदार्थवत्त्वरूपाया
 अनुगतत्वेन तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके व्यवहितोत्तरे त्वनिवेशस्यानावश्यकतया तद्वेतुताया व्यभिचारो
 दुर्वीरइति वाच्यं वाधनिश्चयाभावस्य क्लृप्तहेतुत्वैव निर्वाहेशाब्दबोधे न व्यमर्ते योग्यताज्ञानहेतुताया
 एवाभावात् तदंगकर्तृभिः प्राचीनैश्चानुमितावपि सेशयसाधारणविशेषणसंसर्गज्ञानहेतुतांगीकारे
 ण योग्यताज्ञानस्यानुमितौ तत्सत्वे व्यभिचाराभावाच्चान्वानुमितित्वस्य शाब्दत्वव्याप्यत्वेन नोमीत्यनु
 व्यवसायस्थलेषु नोमीत्यनुव्यवसायापत्तिरिति वाच्यं शाब्दत्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वेऽपि नोमीत्यनु
 व्यवसायस्थले नुमितोमीत्यनुव्यवसायस्य दुर्वीरत्वात् न चानुमितित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंब
 धेन साक्षात्कारप्रतिशाब्दबोधभेदस्य हेतुत्वोपगमात् कोक्त्यापत्तिरिति वाच्यं शाब्दत्वप्रकारतानिरूपि
 तविशेष्यतासंबधेन साक्षात्कारप्रतिअनुमितिभेदस्य हेतुतया सर्वोक्तापत्तिवारणस्य ममापि सुव

नास्तीत्यवादि तर्कनिर्णीतं त्रित्वविशिष्टकपिञ्जलपदार्थपरं बहुवचनं तं कपिञ्जलपदमिति सामान्यतः कपिञ्जलप
 १७ र्थत्वादिना तद्भूतमेवोपयुज्यते सामान्यरूपेण निर्णीये पितत्रपदार्थानां नियतत्वेन विशेषरूपेण तास्य
 र्थासंदेहात्त्रलोकेषु घटमानये सादौघटविशिष्टकर्मतायं द्वितीयां तं घटं पदमिति विशेषतः घटत्वादिना त
 द्भूतमेवोपयुज्यते तत्रपदार्थानामनियतत्वेन सामान्यरूपेण निर्णीये विशेषरूपेण तास्य र्थासंदेहसंभवात्
 एवंचलोके विशेषतो यथार्थतास्य निर्णीयानुरोधेन शाब्दबोधपूर्वविशेषतः एकपदार्थः परपदार्थविर्णय
 सावश्यकतया लौकिकवाक्यानुवादकत्वं वैदिकस्य बहुप्रमाणत्वं ननु कोपं लाघवतर्कयन्मूलं केवेदवाक्यस्य
 प्रमाणत्वमिति चेत् अत्र केचित् कपिञ्जलानालभेते सादौ बहुवचनस्य यावत्कपिञ्जलपरत्वे पावदालंभन
 स्याशक्यतया ननु हानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिः शक्यानुष्ठानयावत्परत्वेनानुगमाच्चित्तिरिति किंचित्तरत्वा
 वश्यकत्वे त्रित्वपरत्वमेव कल्प्यते चतुष्टत्वादिप्रकारकचतुष्ट्यादिप्रत्यक्षेत्रित्वादिसहितैकत्वसाक्षात्कारस्य
 हेतुतया चतुष्टत्वादिविशिष्टचतुष्ट्याध्वेस्ययात्रित्वविशिष्टत्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तस्यैव लाघवत

हेतुव०
 १७

कत्वं न चानिर्दिक्तं बहुत्ववत्तेस्त्रित्वादिकत्वे वा बहुत्वत्वजातेरेव बहुवचनशक्यतावच्छेदकतया तेन रूपेण चतु
 ष्टादेरपि प्रथमोपस्थितत्वं संभवतीति वाच्यं बहुत्वं बहुत्वत्वं चनातिरिक्तं त्रित्वत्वादिकमेव बहुवचनशक्य
 तावच्छेदकमिहाशयात् अथ तथापि त्रित्वस्य नोक्तरीत्या प्रथमोपस्थितत्वं चतुष्टत्वादिप्रकारकचतुष्ट्यादि
 प्रत्यक्षे एकत्वचतुष्ट्यादिप्रत्यक्षस्य द्वित्वद्व्यादिप्रत्यक्षस्य बाहेतुत्वं संभवेन त्रित्वादिसहितैकत्वप्रत्यक्षस्य
 हेतुत्वादिति चेदेवमपि बहुत्वसंख्यायास्त्रित्वादिक्रमेणैव गणनया गणनाक्रमेण त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वे
 न प्रथमस्यागेमानाभावेन त्रित्वचतुष्ट्यादौ फलतोत्येन चतुष्ट्यादेरनुपयोगेन च तस्य लाघवतर्कस्य सं
 भवात् न च चतुष्ट्यादौ फलभ्रमामानाभावात् अन्यथानुपपत्तौ वतकल्पनेन प्रकृतेनुपपत्त्यभावात्
 न चैतादृशप्रथमोपस्थितत्वस्य लाघवतर्कत्वे मानाभावइति वाच्यं तथा सति सर्वोक्तप्रथमोपस्थितत्वस्या
 पि प्रथमोपस्थितत्वमात्रस्य वा लाघवतर्कत्वेन स्यात् किं बहुना वेदे लाघवतर्कवैदिरूपस्याप्यगम्यमेव
 तास्यैव वेदजन्यशाब्दबोधे निधामकं न च न्यदित्यस्याप्यसिद्धिप्रसंगः न चानादिमीमांसकपरंपरायां

मा. १००. उ वचनस्य त्रित्वपरत्वात् ननु पतेर्द्वौ रत्वात् न च तत्रापि तत्सं देहः पितृकार्ये त्रीणि स्यादिवचनैकवाक्यतया तस्य
 १०० रत्ननिर्णयात् केचित्तु कपिंजलानालभेते सत्रवद्वचनस्य चतुष्टयादिपरत्वे चतुष्टया दिव्यक्तिषुता दशवाक्य
 जन्यशाब्दबोधविषयत्वकल्पने गौरवत्रित्वपरत्वे त्रयस्यैव तत्कल्पनं न लाघवमिति वक्तुं वचनस्य त्रित्व
 परत्वमिच्छा ऊः। अपरे तु वक्तुं द्वादिपरत्वकल्पने चतुष्टयाद्यालंभनस्य फलहेतुत्वकल्पने तज्जन्य क
 लिकापूर्वादिकल्पने च गौरवात् त्रित्व एव विधेस्तास्येदं चतुष्टयाद्यालंभनस्य लोतव्यत्वे रने गत्वं त
 तद्व्यवधानात् कर्मवैगुण्यमिच्छा ऊः। ननु कपिंजलानालभेते सत्र त्रित्वस्य पर्याप्तिसंबंधेनान्वयस्य समवाये
 नवायेनवा नाद्यः छेदनस्य प्रत्येकपर्याप्ततया त्रित्वपर्याप्तधिकरणकपिंजलकर्मक छेदकं न स्यात्प्रसिद्ध
 त्वात् न द्वितीयतया सत्येककपिंजल छेदनेपि कृतकृत्यतापत्तेः एकस्यापि त्रित्वसमवायित्वात् यत्तु त्रित्वस्य प
 र्याप्तिसंबंधेनैवान्वयः छेदनस्वरूपेण निखिल छेदनस्य त्रित्वपर्याप्तधिकरणकर्मकत्वसंभवेनोक्तदोषाभावा
 दिति तत्र तथा सत्येककपिंजल छेदनेपि तदर्थत्वसंगतात् कुत्र चिज्जातकपिंजलत्रय छेदनस्य कपिंज

हरिवं
 १९

नु कु ल धे शा पा रा

लत्र पकर्मकत्वसंभवादिति चेत् अत्र वक्तुं कपिंजलानालभेते सत्र न तावत्कपिंजलकर्मक छेदक न बोधः
 संभवति विजातीयावयवविभागात्सक छेदकं न स्य कपिंजलकर्मकत्वा संभवात् किंतु कपिंजलपदस्य क
 पिंजलावयवे लक्षणोपगमेन कपिंजलावयवकर्मक छेदक न बोधो भूपेयः वक्तुं वचनार्थस्त्रित्वं च कपिंजला
 वयवे चेति एककपिंजलस्यावयवत्रयावच्छेदे तेनैव कृतकृत्यतापत्तेः किंतु कपिंजल एव त्रित्वस्य समवा
 येनान्वयः तच्च कपिंजलस्य पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्र कथं संख्या न्वय इति वाच्यं धान्यस्य गृहं संयत्तौ ब्री
 हिरित्यादौ जातावेकवचनदर्शनेन केचित्पदार्थतावच्छेदके पिसुपविभक्त्यर्थसंख्या च यस्योपगमात् ए
 वं च तादृशस्त्रित्वसमवायिकपिंजलत्रयस्य प्रत्येकप्रत्येकावयववैलक्षण्यः तादृशवाक्यस्य प्रत्येकक्रमेण
 प्रत्येकावयवे तादृशस्त्रित्वपर्याप्तधिकरणकपिंजलावयवसंकांक्षत्वं न त्वेकमात्रव्यक्तेरुच्ये इति ना
 तिप्रसंगसेभावनापि एतेन कपिंजलचतुष्टय छेदनेपि कपिंजलत्रय छेदनस्य जातत्वात् कपिंजल च
 तृष्टय छेदने कर्मसांगतापत्तिः तच्च कपिंजलत्रय छेदनेनैव कपिंजलांतर छेदने कपिंजलत्रय छेदनाय

हि नोत्ररकर्माधनकर्मणि अनंगव्यवधातो जो कदोषं इति वाच्यं एककालेपि कपिंजलचतुष्टयछेदकस्य संभवेऽ
 २१ नंगव्यवधानासंभवादित्यपि परास्ते तादृशकस्य प्रत्येकक्रमेण कपिंजलनयान्वयएव साकांक्षातानचतुष्ट
 यस्या त्वेदं लभ्युपगमादितितस्मादुक्तरीत्यावेहवाक्यस्यैव प्रमाणत्वं न तु लौकिकवाक्यस्येति निर्व्यूढमि
 ति प्राभाकरमतमप्यपास्तं प्रमाणत्वस्य प्रमाकरणत्वरूपतया यथार्थतास्य निश्चयानुरोधेन शाब्द
 बोधोत्तमत्समानाकारातु भवसत्त्वेपि लौकिकवाक्यस्य प्रमाणत्वे बाधकाभावात् लाघवे नैकपदार्थः
 परपदार्थवत्त्वरूपयोग्यताप्रमायाः संशयनिश्चयसाधारणरूपेण शाब्दप्रमाप्रयोजकत्वसंभवेन य
 थार्थतास्य निश्चयस्य गौरवेण शाब्दप्रमाप्रयोजकत्वाभावाच्च वेदार्थनियतत्वं ज्ञानस्य विशेष
 तयात्तास्य संदेहं प्रतिबंधकत्वस्या क्लृप्ततया स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकत्वांतरस्य च गौरवेण मानाभावे
 नचाभावेन वैदिकवाक्येपि सामान्यतस्तत्सर्वज्ञानसत्त्वे विशेषतस्तत्सर्वसंदेहसंभवात्तत्रापि वि
 शेषरूपेण पदार्थनिवेश्य विशेषरूपेण यथार्थतास्य तानहेतुत्वस्यैवावश्यकतया लौकिकवाक्यवदे

हिंसा
 २०

विमाहिंसा इति श्रुते स्तादृशजनकताबोधकत्वे हिंसायामपि तादृशवैजात्यसंदेहेन निष्कंपप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वै
 धेतरहिंसादुरदृष्टजनकत्वाकारकबोधजनकत्वमेवाभ्युपेयमिति हिंसाचतुष्टयादिभेदजनकतावच्छेदककोटि
 निवेशप्रयुक्तगौरवाभावेपि तादृशशाब्दबोधस्य तादृशभेदचतुष्टयादिविषयकत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य दुरु
 द्धरत्वात् एतेन वैधेतरहिंसात्वेन दुरदृष्टजनकत्वे तावच्छेदकनिवेशे गौरवाप्यस्या लाघवाद् वैधहिंसायास्त
 ५ किं ह्येतेनैव दुरदृष्टजनकत्वं कल्प्यते इति न भेदचतुष्टयादेर्जमकतावच्छेदककोटिनिवेशप्रयुक्तगौरवा
 वकाश इति परास्ते तावतापि उक्तगौरवस्य दुर्वीरत्वात् न च तन्न व्यक्तित्वेन जनकतामेव माहिंसा इति श्रु
 तिर्बोध्यतीति वाच्यं तथा सति वैधहिंसाया अपि तन्न व्यक्तित्वसंदेहेन तत्र निष्कंपप्रवृत्त्यनुपपत्तेः देवं
 प्रतिबलवदिति छेपधायकस्वनिश्चयस्यैव हेतुतया वैधहिंसायामपि तन्न व्यक्तित्वसंदेहेन देवतातुसाद
 रसंगात्वेत्याहुः ॥ तदुक्तं तु रुपादाह लोमैरेरिसादौ वक्रवचनस्य निर्वृत्तपरत्वानुपपत्तेः ॥ न च तत्र व
 क्रवचनस्य नित्यपरत्वं संदिग्धमिति वाच्यं तथापि श्राद्धप्रकारेण वास्तुणा वभोजयेदिति वेदस्य व

या को
२१

काधेयता संसर्गावच्छिन्नघटप्रकारता कशाद्वबोधप्रसंगादिति चेदनु केचित्तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नप्रति
व्याघटोपस्थापकनामोत्तरकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञानत्वादिनाहेतुत्वाद्योक्तदोषः। यद्यप्यत्र शब्दा
कर्मत्वोपस्थापकत्वस्य निवेशे घटस्यानयनं घटाय स्थहयतीत्यादौ कर्मत्वे घटान्वयधीर्नस्यात्तृषष्ठीच
तुर्थ्याः कर्मतायां शक्तिविरहात् वसा तथा त्वनिवेशे च घटादानयेत्यादौ चेत्तस्यां कर्मत्वलक्षणया पिक
र्मत्वे घटान्वयधीप्रसंगस्तथापिशक्तिनिरुद्धलक्षणा न्यतरव्याकर्मत्वोपस्थापकत्वप्रवेशादोषः
नच तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिघटोपस्थापकनामोत्तरकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञानत्वेन कर्म
त्वोपस्थापकविभक्तिप्राग्वर्तिघटोपस्थापकनामज्ञानत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह
तिवाच्यं विनिगमनाविरहेण तादृशहेतुतादृश्यां गीकारत्वावस्तुतस्तु कर्मता विशेष्य कशाद्वत्वाव
च्छिन्नप्रसेवकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिप्राग्वर्तिनामज्ञानत्वेन हेतुत्वं घटपदकलशादिपदसाधा
रण्येन लाघवात् तत्राधेयता संबंधावच्छिन्नप्रकारत्वं कार्यताघटक संबंधः स्वजन्यस्मृतिविषयत्वं

हेतुव०
२१

चकारणता घटक संबंधो एवमाधेयत्व संबंधावच्छिन्नघटप्रकारता कशाद्वत्वावच्छिन्नप्रसेवघटो
पस्थापकनामोत्तरविभक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं घटे नेत्यादिसकलद्वितीयादि साधारण्येन लाघवा
त् अत्रापि कार्यता घटक संबंधो विशेष्यता कारणता घटक स्वजन्यस्मृतिविषयत्वं एतेन यत्र घ
टमानय कलशस्यानयनमित्येव श्रुत्वा घटपदोत्तरविभक्त्या कर्मत्वं कलशायदा च घटस्मृतिननु घट
पदषष्ठीपदाभ्यां घटकर्मत्वे तत्र कर्मता विशेष्य के घट प्रकार कशाद्वबोधप्रसंगद्वत्स्यपि परास्ती अ
थोक्तकर्मण हेतुतायामपि यत्र तदस्तीत्यादौ घटकर्मत्वपरेण तच्छब्देन घटकर्मत्वोपस्थितावस्ति
तादिप्रकारकस्तद्विशेष्यकान्वयबोधस्तत्र व्यभिचारो दुर्वारः नच वसा घटीयत्वेन कर्मत्वोपस्थितज
नत्वस्यापि कार्यतावैतानुच्छेदके निवेशा न्योच्यभिचार इति वाच्यं तथा सति द्वितीयां न घटपदनसदा
भ्यां जनितस्थतादृशशाब्दबोधस्यासंग्रहापत्तेरिति चेन्न कर्मतोद्देश्य कघट निधेयकान्वयबोधत्वावच्छि
न्नप्रसेवोक्तरूपेण हेतुत्वस्याप्यन्योक्तदोषाभावात् तदादिपदजन्यतादृशशाब्दबोधस्थले हि कर्म

२२
 तं शेषेन घटस्य विधेयत्वं न हि मत्सर्वतो इव मित्वा अनुमितौ पर्वते च के रिक् किं तु घटीयकर्मत्वांशोऽस्ति सादेरेव य
 नस्य तत्रेण दसा द्वयोरुपस्थितौ परस्परमन्वयबोधस्तत्रैवोद्देश्यविधेयभावस्यानुभवात् न चाप्यंश
 स्थलीयशाब्दबोधे व्यभिचारः तत्रोक्तकारणबाधे नान्ययबोधानुपगमात् असंसर्गप्रहादेव तत्र प्रवृत्त्या
 पुपपत्तेः तत्र च्छाब्दबोधान्मत्वे वा कार्यतावच्छेदके नुप्रवेशं अत एव विपरीतमुत्पन्नस्य घटः कर्मत्वमित्यादि
 वाक्यादेदात्तयबोधस्वीकर्तृपिनतत्र व्यभिचारः नु सत्र पुंरूपीयशाब्दबोधत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादि
 साकृत्तत्रयनघटार्थकपदानुत्तरवर्तिन एवाभूत्पदस्योत्तरवर्तित्वसंबंधेन घटपदवत्ता भ्रमेण कर्मत्वो
 दि स्थ सा घटीयं कर्मत्वमित्यप्येव बोधस्तत्र घटोपस्थापकनामोत्तरवर्तिन्याः कर्मत्वोपस्थापकविभ
 क्तेर्ज्ञानविरहेण व्यभिचारतादवस्थात् न चाप्ययहितोत्तरत्वसंबंधेन घटोपस्थापकनामप्रकार
 ककर्मत्वोपस्थापकविभक्तिविशेष्यकज्ञानत्वे नैव कर्मतोद्देश्यकघटविधेयकान्वयबोधहे
 तुत्वोपगमान्नोक्तव्यभिचारावकाश इति वाच्यं ॥ तथा सत्यव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन वाच्यवत्त्वमे
 त्वे ४

हेरव०
 २२

दिक वा कास्याप्यनुवादकत्वस्य ब्रह्माणोपि दुर्वारत्वाच्चैति कृतं पक्षवितेन न न्वेवं घटः कर्मत्वमानयने कृतिरित्या
 दितो घटमानये सादाविवशाब्दबोधापत्तिरिति चेन्न आकांक्षाज्ञानस्य शाब्देन शाब्दबोधजनने सह
 कारित्वात् आकांक्षाचातुर्वर्ती विशेष एव अनुगताया दुर्वचत्वात् ० तथा च आदृश्यादृशानुपूर्वी
 तो यादृशात्त्वबोधस्तत्रानुपूर्वी ज्ञानं हेतुरिति फलितं न चैवं घटमित्यादि स्थले कर्मताविशेष्यका
 धेयतासंसर्गवच्छिन्नघटप्रकारताकशाब्दत्वाद्युवच्छिन्ने प्रतिघटपदोत्तरामुपपदज्ञानत्वादिना हे
 तुतेति पर्यवसितं तच्च न संभवति कत्तशम्मानयेत्यादि स्थलीयतादृशबोधे व्यभिचारात् न च घटा
 र्थकपदोत्तरामुपपदज्ञानत्वादिना हेतुत्वान्न दोष इति वाच्यं तथा पि घटावानये सादि स्थले व्यभि
 चारात् न च घटार्थकपदोत्तरकर्मता र्थकविभक्तिज्ञानत्वादिनैव तत्र हेतुत्वमती नोक्तव्यभिचार
 इति वाच्यं ० यत्र घटमित्यत्र घटपदान्न घटस्मृतिः किंतु कलशोस्तीत्यादिकलशपदान् एवं द्वितीया
 तीयिन कर्मत्वस्य स्मृतिः किंतु पटस्यानयनमित्यादिष्वपि तत्तत्रापि घटमित्यानुपूर्वीतः कर्मताविशेष्य

२३ बछेरेनै का ल वा ति त्वं एवं च घट विशिष्ट कर्म ता बोध क त दा दि प दे ना प भं शे न वा ज नि ता यो घटी यं क र्म त्व मि त्या
 घ त्व य बु द्धा व पि न व्य मि चारः त त्त द्रो धे उ क्त री सा ता द श ता द श नु पू र्वी ज्ञा न त्वे ना पि हे तु त्वां त र क ल्प ना त्त त
 ए व न त्र ता द श बो धो प प तिः घट क र्मा त्व मि त्या दि नि र का स वा क्य स्थ ले च श क्ति ज्ञा ना घा त्म क सा मा न्य सा म ग्राः
 स त्वे पि घट क ल श मि त्या घा नु पू र्वी ज्ञा ना त्म क वि शे ष सा म ग्री वि र हा दे व घटी यं क र्म त्व मि त्या घा का र का न्व य बो
 धा ना प तिः अ त ए व पृ ष्ठा प च ति घटो घट इ त्या दि स्थ ले पि न्तु पृ ष्ठा व दि शे ष सा म ग्री वि र हा दे व ना न्व य बो
 धः त त्त त र्थ प्र का रं त म नु स र्त्त व्य ऊ र्द्वे श्प ता व छे द क वि धे य यो रै क्य स्थ ले भे दे न उ र्द्वे श्प वि धे य यो रै क्य स्थ ले
 च भे दे ना न्व य बो ध स्या ती क त जा त हं त र्भा वे ए त त्त दा नु पू र्वी ज्ञा न स्य हे तु त्वां त र क ल्प ना त् ॥ अ त ए व
 प चं श्चै त्रो ग छ ती स त्रे व य च ति चै त्रो ग छ ती सा दौ पा क क र्त्त व्य वि शि ष्ट चै त्रे ग ति म त्व स्य ना न्व य बो ध स्ता
 द श नु पू र्व्य त र्भा वे ए त था वि धा न्व य बो धे प्र ति हे तु त्वा भा वा त् आ र म्भा ना र्थ के सा दे र्द्वे श्प ता व छे द
 क वि ध याः न्व य बो ध स्यो दा हर ण वा क्पा द न्य त्रै वा मु त्त न्त या यो म इ छ ति स ज्ञा ते त्या दि स्थ त् ए व इ च वा नु

हे वं
 २३

त ह्या प की भू त ज्ञा न वा नि त्या घ त्व यो धो द ये न त त्र ता द श नु पू र्व्य त र्भा वे ए हे तु त्व क ल्प ना त्त त त्र ना न्व य बो धा
 नु प प ति रि त्या दि क म न्य त्व य स ह्यं ए व मा न प ति प्रा म य ती त्या दौ धा त्वा र वा त यो र्द्व य स्थ ले प्या न य ती त्या
 नु पू र्वी ज्ञा न ज न्या न य ना घु प स्थ ति वि शि ष्टे स्तु त्या दि वि शे ष्य का न य ना दि प्र का र का न्व य बो धे आ न य
 ती त्या घा नु पू र्वी ज्ञा न त्वे न प्र त्ये क रू पे ए स व प्र यो ज्ञा न य ना घु प स्थ ति सं वं धे न का र ण त्वे ज्ञे यं न तु
 क ता घं शे वि ष य त्वा दि सं वं धे ना न य ना दि वि धे य का न्व य बो ध सा मा न्य प्र त्ये वा न य ना प स्था प क वा
 त् त र क ल्प त्वा प क प्र त्य य ज्ञा न त्वे न का र ण त्वे मि ति म त्त मा द र णी य त त्र ना न्व य ना र्थ क धा त्व त् त र
 व ति न ए व ति प स्त उ त्तर त्व भ्र मा दान य ना वा क्ति रि त्य न्व य बो ध स त्र व्य मि चार प्र सं ग त् न च अ व दि
 नो त्तर त्व सं वं धे ना न य ना प स्था प क धा तु प्र का र क क ल्प त्वा प क प्र त्य य वि शे ष्य क ज्ञा न त्वे नै व ता द श
 न्व य बो धे का र ण त्वा नो क व्य मि चार इ ति वा क्यं प्र मे य त्वा दि प्र का रे ता पि ता द श धा तु प्र का र क ज्ञा ना द श
 य बो धा प तिः न च क ल्प त्वा प का र मा त्ता घ व छि न्न वि शे ष्य ता का न य ना प स्था प क धा तु त्वा व छि

नकारताशा। लिज्ञानत्वेन तादृशान्वयबोधे कारणत्वोक्तौ नोक्त्या यत्तिरिति वाच्यं। आनुपूर्वीविशेषाग्रहे
 तावत्मानादप्यन्वयबोधोपपत्तेः। इहापि तौ चानुभवविरोधात् एवमप्येपि द्वितीया धर्मकर्मत्वादिकारकारणा
 धातुतात्वात्तत्वाद्यग्रहे विधटमानयतीत्यानुपूर्वीविशेषज्ञानमात्रादपि बह्वर्कमकानपनानुक्कलकृतिमानि
 सन्वयबोधोत्पत्त्या अभिचाराच्च तादृशानुपूर्वीविशेषस्य च त्रिष्वप्येव हेतुतस्य संदेहेत्यतिरेकनिश्चयपवात् न्वयवो
 धानुद्घात एवमरकाणां धात्वर्थानयनादिक्रियायां प्रत्ययबोधस्थले तु आनयति प्राययतीत्यादि प्रत्येकानु
 पूर्वीज्ञानजननानयनोपस्थितिविशिष्टे आनयनाविशेष्यकघटकर्मत्वादि प्रकारका न्वयबोधे आनयति प्रा
 नयति प्राययतीत्यादि प्रत्येकानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुत्वं एवं चत्कलशमित्यादि प्रत्येकानुपूर्वीज्ञानजन्यघट
 कर्मत्वोपस्थितिविशिष्टे आनयनविशेष्यकघटकर्मत्वादि प्रकारका न्वयबोधेपि प्रत्येकं घटकलशमित्यानुपूर्
 वीज्ञानत्वेन हेतुत्वं बोध्यं अतो घटमानयतीत्यत्रेवानयति घटमित्यत्राप्यानयने धर्मिणि घटकर्मत्वं
 स्यान्न्ययबोधः आनयति घटस्येत्यादौ घटमानयनमित्यादौ च तादृशो न्वयबोधः उक्ता हेतुद्वयस्याभावात्

हेतुवत्
 २४

१३

यमित्यादि ज्ञानादपि घटीयंकर्मत्वमित्यन्वयबोधोपपत्तेः तस्यापि प्रमेयत्वादि रूपेण घटोपस्थापकमाद्यवता
 गारित्वात् न च तादृशसंबन्धेन घटोपस्थापकनामत्वा बहिर्न प्रकारता कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्ति
 ताद्यबहिर्न विशेष्यता कज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र वाच्यं मिति वाच्यं घटमित्याद्यानुपूर्वीज्ञानविधुराणामपि
 तादृशसंबन्धेन घटोपस्थापकनामोवसीकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिरस्तीत्यादिज्ञानवतां घटीयंकर्मत्वमित्यन्व
 यबोधोपपत्तेः घटादिपरस्परघटोपस्थापकनामत्वं द्वितीयादेः कर्मत्वोपस्थापकविभक्तित्वमज्ञानतोपि
 घटमित्यानुपूर्वीज्ञानमात्रात्तच्छरीयंकर्मत्वमित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वेन अभिचारात् तदवस्थास्य अ
 न्योपपत्तेः घटमित्यानुपूर्वीज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितिविशिष्टाया कर्मताविशेष्यकघटाद्युद्धोस्वप्रयो
 ज्यघटाद्युपस्थितिसंबन्धेन घटमित्यानुपूर्वीज्ञानत्वेन कारणत्वं एवं कलशमित्यानुपूर्वीज्ञानजन्य घ
 टाद्युपस्थितिविशिष्टाया कर्मताविशेष्यकघटाद्युद्धोस्वप्रयो ज्यघटाद्युपस्थितिसंबन्धेन कलशा
 मित्यानुपूर्वीज्ञानत्वेनेति रित्या प्रत्येकमेकानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वं वक्तव्यं वैशिष्ट्यं चैकस्या

हरिवं०
२५

६५ शादिशाबोधानंतरद्वितीयस्तुलोपनस्तदशाब्दसमानाकारशाब्दयन्त्रिःसामग्राःसत्वादितिचेन्नशब्द
बोधद्वयेच्छाविरहविशिष्टसमानाकारशाब्दबोधेप्रतिबंधकत्वादेवोक्तयत्नवकाशतः॥
तादृशशाब्दबोधद्वयच्छासत्वेशाब्दद्वयस्योत्पत्तौविकोदाभावात्तादृशोच्छाविरहवैशिष्ट्यस्यप्रतिबि
धकताबल्लेहकेकौटौप्रवेशःवस्तुतस्तुउक्तप्रतिबंधकत्वेमानाभावःप्रथमशाब्दबोध-कृतोत्पन्नजनकपद
तामजन्यपदार्थोपस्थित्याहीतामन्यतमविनाशेनतादृशकारणविरहादेववीरलकमोत्पन्नशाब्दबोधधा
रणाभावात्संभवात्अतएवदत्तानतज्जन्यपदार्थोपस्थित्युत्पादस्थलेहर्वाच्चयबोधस्यतादृशपदार्थो
पस्थितिकालेविनाशात्तदुत्तरमन्वयबोधांतरस्यसर्वमत्रएवावश्यकत्वात्प्रथमप्रथमशाब्दबोधजनकपदा
र्थोपस्थितिरेवाकोशादिविषयिणीतन्नविनश्यद्वस्थतादृशशाब्दबोधद्वितीयस्तुलोपनस्तादृशशाब्द
बोधाःस्तिष्यतएवशाब्दबोधानंतरमेकशाब्दबोधोपगमेऽनुभवविरोधविरहात्तदशाब्दबोधधारायाए
वाउभयविरुद्धत्वादित्येवसारंअथतथाविधैःकर्मत्वमित्यादौशाब्दबोधधारणावच्छिन्नमानयेत्याद्या

२६ नरवीनिश्चयहेतुत्वकल्पनापेक्षया घटः कर्मत्वमिसानुपूर्वोक्तौ नस्य प्रतिबंधकत्वमेवोचितमिति चेन्न घटः कः
 र्मत्वमिसाध्यानुपूर्वोक्तौ नसत्त्वेपि घटमानपेक्षा ध्यानुपूर्वोक्तौ नकारैले शाब्दबोधोदये नतादृशानुपूर्वोक्तौ निश्च
 याभावविशिष्टघटकर्मत्वमिसाध्यानुपूर्वोक्तौ नाभावहेतुत्वापेक्षया तादृशानुपूर्वोक्तौ निश्चयहेतुत्वपवला
 घवादिसलमधिकेना॥ ननु ब्रह्मि नासिंचतीसादौ सेकोनवद्विकरणाकइत्याद्ययोग्यतानिर्णयदृशया
 मपिसेवे, ब्रह्मि करणाकत्वादिशाब्दबोधायतिस्तदानीमुक्तायां शास्त्रानघाटतशाब्दसामग्र्यास्त्वत्वादि
 त्वेचेन्नः शाब्दबोधायोग्यताज्ञानस्यापिहेतुत्वोपगमात्तः योग्यताचतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वसंसर्गक
 र्मवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधेतद्धर्मावच्छिन्नस्य तेन संसर्गेण तद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वे एवं च सेकोनवद्वि
 करणाकइत्याद्ययोग्यतानिर्णयकाले सेकत्वावच्छिन्नवद्वि करणाकत्वावच्छिन्नवगाहिनसेकोवद्विक
 रणाकइतीत्याकारकस्य योग्यताज्ञानस्याच्चसत्यानोक्तशाब्दबोधापत्तिः तस्याश्च संशयसाधारणं ज्ञान
 मात्रमेव हेतुः सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वयो नानाया निर्णेतुमशक्यत्वात् ननु विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधनि

गौरव
 २६

घटमित्यादिकर्मपदं विना नयतीत्यादिक्रियापदं विना च घटमित्यादिकर्मपदे न जनिता स्या
 नयनस्य॥ अविशेष्यकघटकर्मत्वादिप्रकारकान्वयबोधस्यालीकतया तदायत्तेरसंभवात्॥ एवं क्रियाकार
 को नरस्यलेपितत्तक्रियाकारकपदां तर्भावेण हेतुताद्वयं बोध्यं॥ केचित्तु॥ घटमानयतीत्यानुपूर्वोक्तवत्त्व
 वहितोत्तरानयनविशेष्यकघटकर्मत्वान्वयबोधे प्रतितादृशानुपूर्वोक्तानत्वेन हेतुत्वमेव मानयतीत्याद्य
 र्माध्यानुपूर्वोक्तानस्याप्युक्तरीत्या हेतुत्वमपरं क्तव्यमित्याहुस्तदसत्तु घटमित्यस्यानयंतीत्यस्य च द
 यो॥ पौर्वापर्यस्य संदेहे सन्निश्चये तद्देशे भ्रमत्वस्य संदेहदृशायां घटमानयतीत्यानुपूर्वोक्तानां तादृशा
 न्वयबोधानुसन्निपसगात्॥ यादृशानुपूर्वोक्तानस्य हेतुत्वं तत्र निश्चयस्तत्प्राप्तितत्त्वात् तादृशानुपूर्
 वोक्तप्रत्यक्षाभावात्पि शाब्दबोधो हेतुत्वात्॥ एवं घटं घटं चानयतीत्यादावानयनविशेष्यकघटकर्मत्वादिप्र
 कारकान्वयबोधो यथार्थात् नसामग्र्यंतरकल्पने महागौरवप्रसंगश्चेति द्विकवस्तुतस्तु क्रियाकारकौ
 भयान्तर्भावेणपि क्रियापदस्य कारकपदस्य एव हेतुत्वं देयं न कल्पनीयं नाम विमर्शार्थं त्वात्वात्

२०

३७. तेषां सामग्री प्रतिबंधकता यां तस्यां तर्भावा नोक्तरीत्या लाघवमिति वाच्यं तथा सति योग्यताज्ञानशून्यकाले
 शाब्दबोधोत्तरसकलकारणसत्त्वेन न तेषां बोधे जायमाने प्रत्यक्षादुत्पादापत्तेरिति चेन्न परोक्षताभा
 ने पूर्वोक्तवस्थापितत्वात् किंच योग्यताज्ञानहेतुत्वे पितृसंदेहानंतरक्षणे आप्तवाक्यादितो योग्यतानि
 श्रये तत्तद्वितीयक्षणे विनश्यदवस्थयोग्यतासंदेहात् शाब्दबोधवारणाय तत्रायोग्यतानि श्रयाभाव
 स्पहेतुताया आवश्यकत्वादिति चेदत्र केचित् योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेऽप्यकरणकत्वाभावव
 सेकीया कतिरित्याद्याकारिकायां विशेषणमिति रीत्या मानसादिबुद्धौ पयसासिंचनी साद्याकारक
 शाब्दसामग्रीः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन लाघवं तथा हि तादृशसामग्रीकाले सेकत्वाद्यवच्छिन्नविशे
 ष्यकपयःकरणकत्त्वप्रकारकयोग्यताज्ञानरूपस्य तादृशमानसविपरीतज्ञानस्य सत्ताया आवश्य
 कत्वेन विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिर्णयहेतुभूतविशेषदर्शनस्य विरहे लौकिकतादृशमानसापत्तिरिति संभ
 वति। सेकोनपयःकरणकइत्यादेः प्रत्यक्षज्ञानकीभूतसेकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वाद्यभाव

हेरक
 ३७

व्याप्यवत्ता निर्णयरूपविशेषदर्शनसत्त्वे च तदभावव्याप्यवत्ता निर्णयरूपप्रतिबंधकसत्त्वेन सेकत्वाद्यवच्छिन्न
 विशेष्यकपयःकरणकत्वादिकारकोपदर्शितशाब्दसामग्रीवनास्ति न च संशये विशेषदर्शनस्याहेतु
 तथा योग्यतासंदेहवद्विलोपदर्शितशाब्दसामग्रीदृशायामेकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वाद्यभा
 वप्रकारकसंशयवारणायोपदर्शितसामग्रीप्रतिबंधकत्वं कल्पनमावश्यकमेवेति वाच्यं सेकत्वाद्यवच्छि
 न्नविशेष्यकपयःकरणकत्वादिकारकमानसे तादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताया उभयसिद्धयः
 सेकत्वादिविशिष्टेष्वप्यकरणकत्वमानासंभवेऽप्यप्यःकरणकत्वाद्यभावप्रकारकमानसे उपदर्शितसामग्रीप्र
 तिबंधकत्वाभावेऽपि तादृशसामग्रीकाले संशयापत्तिसंभवात् न च विषयि तज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनि
 र्णयविशेषदर्शनस्य हेतुत्ववोक्तरीत्या लाघवं संभवति न चैव च न मानमिति वाच्यं उपदर्शितलाघववले
 नेव तस्यापेक्षितेः। माभूद्वा विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिर्णये विशेषदर्शनहेतुस्तथापि योग्यताज्ञानहेतुता
 यते योग्यताज्ञानाभावप्रकारकात्मविशेष्यकमानसप्रत्यक्षेशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वाकल्पनप्रयुक्तता

भा. को.

२९

मां देवदत्ते नेत्यादौ गिरिग्रामान् देवदत्तकर्तृकं भोजनमिसादिशाब्दबोधवारणायासतेरपि शाब्दबोधहेतु
ह्यमुपेयं। अथ केयमासन्निर्वहभावादुक्तस्थले जोत्तरीत्या शाब्दबोध इति चेदत्र केचित् एकपदार्थोपस्थित्यस्य
वधानेनापरपदार्थोपस्थितिरेवासतिः उक्तस्थले चोच्चारणक्रमेण पदार्थोपस्थित्या गिरिग्रामादुपस्थि
तेरव्यवधानाभावात् सतिः न चैवं गिरिग्रामानि सावव्याससमुपपत्तिः तत्र पदज्ञाने नार्थोपस्थिसोर्बध
धानादिति वाच्यं यत्र गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तपदार्थोपस्थितौ गिरिपदस्य तदर्थस्य वा पुनर्भावनं तत्रासतिरे
वशाब्दबोधोपगमात् वस्तुतस्तु प्रकृतान्वयबोधानुसूतलक्षणव्यवधानाभाव एवाव्यवधाने उक्तस्थ
ले च पदज्ञानस्य प्रकृतान्वयबोधानुसूतलक्षणव्यवधानाभाव एवाव्यवधाने उक्तस्थ
करणकत्वापाकाद्युपस्थित्यस्योऽस्या ल्याद्युपस्थितिश्च तेन व्यवधानेपि न सतिः तस्य प्रकृतान्वयबोधानुसू
लत्वात् यत्र च गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तपदार्थोपस्थितौ गिरिपदस्य तदर्थस्य वा पुनर्भावनं तत्रासतिरे
व कन्तु गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तपदार्थोपस्थितौ गिरिपदस्य तदर्थस्य वा पुनर्भावनं तत्रासतिरे

हेर. वं.
२९

एविरहादेव तु शाब्दबोधोपपत्तिः। न च यत्र क्रमिकोपस्थित्यनंतरं समूहलंबनता वसदस्मरणात् समूहलंब
नतावदर्थोपस्थितिस्तत्राशाब्दबोधोपपत्तिरिति वाच्यं तत्र समूहलंबनोपस्थितेः स्वात्मकार्यं नरोपस्थित्यस्य
वधानसत्वेनासत्तिसत्त्वादासत्तिहेतुतयाप्यनिर्वाहे लोष्टापत्तेरेव शरणी करणीयत्वादिति चेन्न भेदघटिताय
वधानस्यैवासत्तिघटकतया समूहलंबनोपस्थितेरासत्तित्ववारणा यैवासत्ते हेतुत्वोपगमस्यावश्यक
त्वादित्याहुस्तदस्य उक्तसत्तेः स्वरूपसत्ताहेतुत्वज्ञानायावनाद्यः आसत्तिश्च शाब्दबोधोपपत्तेः
नासः उपस्थितौ नामनुपस्थितावपि शाब्दबोधस्यानुभविकत्वावस्तुतस्तु निरुक्तासत्तेः शाब्दबोधोपयो
गितेमानाभावः गिरिग्रामादौ भुक्तमित्यादौ भुक्तपदार्थोपस्थितौ गिरिपदस्य तदर्थस्य वा पुनर्भावनं तत्रासतिरे
एवमत्रोक्तदोषात् तस्यैव ग्राहकतया योजनाया उपयोगः यत्र च प्रकारान्तरेण तास्यैव ग्रहस्तत्र योजनान्वितैव
शाब्दबोधः एतेन तत्तदयो रव्यवधी नमेवासतिः तस्याश्च तानमेव शाब्दबोधजनकं व्यवहितानामपि पदा
नामव्यवधानमभ्येष्टाशाब्दबोधात् अत्रापि प्रकृतान्वयबोधानुसूतलक्षणं नंतरितत्वे निवेशनीयं अतो

नकाष्टैः स्यात्सामो रतं पंचती सारावतुपपत्तिः प्रौजिताऽव्यवधानेन लिखितानां पदानां पदानामासत्तिभ्रमादेव
 शाब्दबोधः स्वस्मापि स्वावहितत्वादेकपक्षे पस्याप्ययोः कृतिवर्तमानत्वयोः परस्परमन्वयबोधः अथवा त्वा स
 त्रिज्ञानस्य हेतुत्वे कनकल्पने प्रयोजननाभावात् कुलकादौ च यो जनायाव्यादेव शाब्दबोधः अतएव तत्र योज
 नायां अप्युपयोग इत्यपि परास्मिन् तात्पर्यग्रहेणैव निर्वोहे निरुक्ता सत्त्वेऽपि हेतुत्वे मानाभावात् अवयवद्वयं
 पदरजिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरेवासत्तिस्मां च स्वरूपसंयोज्योपयुक्ता अगृहीतवृत्तिकस्य पदज्ञानादिस
 त्वेऽपि शाब्दबोधानुदयात् सा च स्मलिरूपाया ह्या तत्रैव वृत्तिज्ञानस्योद्बोधकविधया हेतुत्वात् तत्तेन सा त्ति
 लिंगकानुमानजन्या नुमित्यात्मकपदार्थोपस्थितौ न शाब्दबोधः नचैवमवांतरवाकार्यबोधस्यासंग्रहेण
 धरमानयेत्यादाववांतरवाकार्यबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्रार्थयनादुपस्था
 पकचरमपदज्ञानस्यैव घटादिपदविषयकसमूहालंबनरूपलोपगमेन तज्ज्ञानयनादिस्मृतेश्च घटादि
 विषयकसमूहालंबननोपगमेन च विशेषणमिति शैवशाब्दबोधोपगमेनावांतरवाकार्यबोधपूर्व

हेतुं ३०
 ३०

कारादिति वाच्यं वाधनिर्णयदशार्थाप्रपि बुभूक्षितस्यैवार्थस्यान्वयबोधो नत्वबभूक्षितस्ये सनुभवस्योग्यता
 नहेतुतामंतरेणानिर्वाहानुपपत्ताज्ञानहेतुत्वे आहार्ययोग्यताधीनिर्वाहकतया बुभूक्षोपगमात् नच शाब्द
 बोधएवाहार्यः स्वीक्रियतातावते वबुभूक्षोपयोगसंभवे किं योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनेति वाच्यं परोक्षज्ञान
 मनाहार्यमेवेति सिद्धांतविरोधात् तथा सति शाब्दे छाबिरहविशिष्टवाधनिर्णयाद्यभावस्य हेतुताया उपगं
 तव्यतथा गौरवप्रसंगाच्च नच तत्र शाब्दबोधहेतुताया मिप्रताद्याकार्यगोचराहार्यमानसप्रसङ्गादेव शा
 दबोधकार्योपपत्तेः शाब्दबोधोऽप्यामालिङ्ग्यति वाच्यं श्रुतोयमर्थ इत्यनुभवस्य प्रत्यक्षेणा निर्वोहात् शाब्द
 ज्ञानमवाप्त्यर्थविषयकवाधस्यैवार्थविशेषादिवोधजनकत्वाच्च अन्यथा वाधितार्थककविद्याकादौ आ
 कांक्षादेरनुपयोगप्रसंगादिति ॥ शाब्दः अपरितुषत्रयत्र विषये योग्यताज्ञानघटितशाब्दबोधसामग्रीव
 शाब्दोक्तद्विषयविधाधनिर्णयो न ज्ञातस्तत्रवाधावतारदशायां शाब्दबोधवारणाद्ययोग्यताज्ञानहे
 तुत्वेवोचिता उक्तलाघवादि साकुरिति दिक् ॥ अधिकमयत्र बोधं विस्तरमया दत्र नोक्तं गिरिभुक्तमग्नि

३१ नो. निवेन्नन त्रोक्ततास्योत्तरोधेनविधेही सादिपहाध्याहारकल्पेनान्नयत्रच नानादशपदाध्याहारसामग्री त
 त्रमानसस्यैवता दशबोधस्योपगमेशाब्दबोधस्यैवानुपगमात्तुगुरवस्तुपदार्थोपस्थितिमान्त्रं शाब्दबोधजनकं न
 तुपदवृत्तिज्ञानजन्यत्वे हेतुतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्च. एवं चोक्तस्थलेपिधानाद्यर्थोपस्थापनादशदेवकीद
 र्हेतादशबोधोपपत्त्या नपदाध्याहारः कल्पनीयो मानाभावात्. नच घटादिपदाश्रयत्वादि संबंधोपस्थि
 तातामाकाशादीनां शाब्दबोधवारणायपदवृत्तिज्ञानजन्यत्वं स्पष्टपदार्थोपस्थितिजनकताया मवच्छेदकत्वं
 मावश्यकमिति वाच्यं तत्र तास्य ग्रहेतादशाब्दबोधे इष्टापत्तेः अन्यथा तास्य ग्राह्यभावाद्देवशाब्दबो
 धाभावोपपत्तेः अथैवं यत्र द्वारकर्मत्वापिधानादीनां सर्वेषां मेवार्थानां प्रकारांतरेणैवोपस्थितिर्न तु
 प्रकृतवाक्यार्थघटकार्थोपस्थापकस्य कस्यापि ज्ञानमस्ति तत्रापि द्वारकर्मकपिधानादिशाब्दबोधप्रसंगः य
 त्र यत्र प्रकृतवाक्यार्थघटकाणां द्वारकर्मत्वपिधानादीनां सर्वेषामेव तत्तादृशालिङ्गपदादुपस्थितिस्तत्र
 न्यायमतेपिलासालिङ्गपदस्याननुभावकतया नशाब्दबोधः तदुपपत्तये च तत्तद्विशिष्टार्थबोधे शक्तिज्ञान

हेतुव०
 ३१

जन्म तत्तद्विशिष्टार्थघटकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिस्त्वेन हेतुतावश्यमुपेया एवं च तादृशकारणविरहा
 देवोक्तस्थले शाब्दबोधप्रसंगइति तदसत्. सर्वलाक्षणिकस्थलेशाब्दबोधस्यैव त्वात्. लाक्षणिकं नानुभवक
 मितिनियमे मानाभावात्. अतएव धूमादि सत्रहेतुवाक्ये धूमपदस्य धूमज्ञाने पंचम्याश्च ज्ञायते लासल्लि
 कत्वेपि शाब्दबोधइति चेन्नैवं न्यायमतदवास्माभिरपि पदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिस्त्वेन हेतुतासु
 पगम्यैव सर्वपदाश्रवणेशाब्दप्रसंगवारणात्. नचैवं सर्वपदाध्याहार आवश्यकइति वाच्यं प्रकृतवा
 क्यार्थशाब्दबोधप्रयोजकसामान्योपदवृत्तिज्ञानजन्यत्वं किंचिदपदार्थोपस्थितैः इतरपदार्थानां चो
 पस्थिति सामान्यस्य निवेशेन सर्वपदाध्याहारं विनैव निर्वाहादिति तन्न. निराको सपदजन्यपदार्थो
 पस्थितिकालेशाब्दबोधे वारणाय साक्षात् सतया तत्तत्सदावागहि ज्ञानस्य हेतुतायास्तत्रावश्यकतया
 पदाध्याहारस्यावश्यकत्वात्. किंच तदुद्देश्यकतद्विधेयकान्वयबोधे तदुपस्थापकपदोत्तरत्वेन तदुपस्थितिक
 पदानुसंधेयनस्य नियामकतया द्वारकर्मत्वांशेपिधानादिविधेयकशाब्दबोधानुसंधेयनद्वारमित्यादिपदोत्तर

३२ यत्कौ. तेन विधानाद्युपस्थापकपदानुसंधानमावश्यकं. अतएवोद्देश्यवाचकपदविधेयवाचकपदयोः पौर्वापर्यरूपा
 कांक्षाया अप्युपयोगः न चोद्देश्यविधेयभावेन शाब्दबोधो धानुरो धेनपदाध्याहारक ल्यनेपि विशेष्यविशे
 षणभावमात्रेण शाब्दबोधस्यार्थो ध्याहारो देवोपपत्तेर्न तत्र पदाध्याहारोपेक्षे निवाच्यं. अनुमितेरिवो
 द्देश्यविधेयभावा निरूपकस्य शाब्दबोधस्याप्रामाणिकत्वात्. अन्यथा तादृशशाब्दबोधोपगमे तदप
 सामान्यज्ञानांतरं प्रतिबंधकताया आधिक्यं प्रसंगात्. यत्तु पदज्ञानजन्य पदार्थोपस्थितिजन्यशाब्द
 बोधोद्देश्यवाचकपदविधेयवाचकपदयोः पौर्वापर्येणानुसंधानं उद्देश्यविधेयभावनियाम
 कं अर्थो ध्याहारो धीनशाब्दबोधे च सासर्वविशेषज्ञानं नियामकमिति तत्र तथा सत्येकविधबोधस्यै
 व सामग्रीभेदात् सामग्रीप्रतिबंधकतावदेः पूर्वापरभावापन्नपदविषयकज्ञानजन्य पौर्वादेश्यविधे
 योपस्थितोरेन नमतेष्वेकत्र निवेशनीयतयोक्ता लघवा संभवात्. महाक्त सर्वेषां पदा उपस्थिता वि
 वसर्वेषां पदानुपस्थितवपि शाब्दबोधो जायते अर्थं जरतीत्यायस्यैवा नुपगमात्. अतएव पश्यतश्चेनमा

हेदेव०
 ३२

कमाहावाकार्यबोधो धानुपगमात् एवं च सर्वत्र स्वलेकयो तस्यापेक्षशाब्दबोधः यत्तु अर्वांतरवाकार्यबोधस्यापि महावा
 कार्यबोधहेतुतया यत्रावांतरवाकार्यबोधस्तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या महावाकार्यबोधः यत्र च स
 मोक्षितत्रोक्तस्मृतितो विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधः एवं च क्वचिदातपरप्रवेशन्यायेन क्वचिच्चैस्वले
 कयो तस्यापेक्षशाब्दबोध इति मतं तदसत् उक्तरीत्या सर्वत्रोक्तस्मृतिरूपैकविधसामग्र्येव निर्वाहोऽर्वांतर
 वाकार्यबोधस्य महावाकार्यबोधहेतुत्वे मानाभावात् क्वचित् स्मृतिघटितत्वेन क्वचिच्चावांतरवाकार्य
 र्थबोधघटितत्वेन महावाकार्यबोधसामग्र्याभेदेन समानविषयकानुमित्यादौ महावाकार्यविषय
 कशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताधिक्यप्रसंगाच्च न च विनिगमनाविरहसर्वत्रावांतरवाकार्यबोधरूपैकता
 मर्थेव निर्वाहोपगमादिति वाच्यं अर्वांतरवाकार्यबोधो धानुरो धेनोक्तस्मृतिरूपसामग्रीक ल्यनावश्यकत्वे
 स्थैव विनिगमकत्वादिति. अतएव पदज्ञानजन्य पदार्थोपस्थितिस्तेन शाब्दबोधहेतुत्वे यत्र हारकर्म
 कविधानासर्वेण हारमिसेवोक्तं तत्र तादृशबोधो धानुपपत्तिः पदवृत्तितान्नजन्यपिधातोपस्थितेरभावादि

मा. ३३. चत्वरूपसत्तासर्वमेव शाब्दबोधो हेतुरस्ति निवाच्यं तथा सति तास्यो विषयस्य तास्ये भ्रमेण शाब्दबोधानुप-
 पत्तेः तच्चेवमपि नानार्थकस्य लेनास्य निर्णयहेतुत्वेपि शाब्दसामान्ये तस्य हेतुत्वे मानाभाव इति चेदत्रा-
 न्नः लवणादिशक्तनानार्थकसैंधवादिपदस्य लेलवणादिनास्य ज्ञानस्य हेतुत्वे कल्पनीये सैंधवादिप-
 दस्य लवणादिशाब्दस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवेण सैंधवादिपदस्य लवणादिशाब्दस्य मेव कार्यतावच्छे-
 दकं लाघवात् तच्च लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा घटादिपदं न न्यलवणादिशाब्दबोधसाधारणमिति तत्रा-
 पितत्कारणत्वं निवृत्तं एवं यत्र शक्तिभ्रमेण सैंधवादिपदे नैव घटादयोऽप्युपस्थाप्यंते तत्रैव घटादिना स-
 र्वज्ञानासाधिकारणत्वं सिद्धिं एवं लक्षणस्य ले शक्ति लक्षणान्नां शब्दलक्ष्यार्थयो र्पस्थितौ लक्ष्यार्थ-
 स्यैव शाब्दबोधो ननु शब्दार्थस्येति नियमनिर्वाहाय लक्षणायैव नानालक्ष्यार्थोपस्थितावेकस्यैवाल-
 क्ष्यार्थस्य शाब्दबोधनिर्वाहाय च तास्य निर्णयहेतुत्वमावश्यकमिति सर्वत्र शाब्दबोधेतस्य हेतुत्वमिदिर-
 तएव तास्यो नुपपत्तिर्लक्षणबीजमिति प्रवादेऽपि संगच्छते इति तास्य च न त्वतीतीत्युच्यते इति चेत्

हेतुत्व-
 ३३

अत्र निवृत्तं च ज्ञापितं तं मौनि प्रोक्तादि साधारणं तत्र पदज्ञानानुकूललिप्यादिव्यापारमादाय तास्य निर्णय-
 नच यत्र सैंधवपदा लवणप्रतीतिर्भवतु तुरगादिपदादृशप्रतीतिर्भवति तिसमूहा लवने छेदा सैंधवपदस्य
 स्मरितं लिखितं वा तत्र सैंधवपदस्योभयतास्य कत्वाद्युपपत्तयः शाब्दबोधायति दुर्वारेति वाच्यं तदंशा-
 वच्छिन्नस्वजन्यत्वप्रकारकत्वेनेच्छायाविशेषणीयत्वात् नच यत्रैकपुरुषस्यैव तदर्थप्रतीतीच्छायायसद-
 मुच्चारितं लिखितं वा तत्रान्यपुरुषस्यापि तदर्थशाब्दबोधोपापत्तिरिति वाच्यं तत्रान्यपुरुषस्य शाब्दबोधा-
 भावे तास्य पुरुषमेव निर्वच्यतत्वात्पुनमेतापसमावात् नच शुकादिवाक्यात्कस्य शाब्दबोधस्तत्रा-
 स्योभावादिति वाच्यं तत्र तास्य भ्रमादेव शाब्दबोधात्विशेषदर्शनात्तु पदार्थोपस्थितिर्लक्ष्यमान-
 सवोध एवोपपत्तेन तु शाब्दबोध इत्युपगमात् नच तथापि सूर्यपद्यमानवेदात्तादबोधानुपपत्तिरत्र
 मुख्यस्यार्थज्ञानाभावे नानि निरुक्ततास्योभावादिति वाच्यं तत्र पदार्थसूर्यपदं मानवेदे श्वरोच्चारितं वे-
 द्योरभेदभ्रमेण तिसक्ततास्य भ्रमस्तदा शाब्दबोधः तादृशभ्रमासत्वे च वेदस्य सामान्यलक्षणपे श्वरोच्चारितं

अत्र

ना को० पितरेहानादेव शाब्दबोधसम्पन्नमात्र नच कपिंजलाना लभेते सादौ चतुष्टयादिप्रतीतीकृत्या यत्राधुनि केनच
 ३४ ऊवचनाद्युच्चारिते तत्र वक्तव्यवचनादेश्वत्तु ह्यदौ तासर्वेण तस्य शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं वेदते न ता यमान
 वाक्यजन्य शाब्दबोधे न्यायगम्यता न्यर्थनिर्णयस्य हेतुत्वोपगमात् न्यायगम्यता सर्वे च नचतुष्टयादौ तस्या
 वेदार्थत्वात् सार्यश्च लाघवज्ञानादिरूपः तत्र वक्तव्यवचनस्य सामान्यतां वक्तव्याहकप्रमाणे न वक्तव्यवच
 ६ नस्य त्रितयरेल्लाघवमिसाकारकलाघवज्ञानसहस्रतेन त्रितयपरत्वं परिच्छिद्यते इति तत्र तासर्वे न्या
 यगम्यं कपिंजलचतुष्टयाद्यालंभनस्य वेदार्थत्वे अधिकारकाणामधिककारणभावं स्पष्टवत्प्राप्त्या गो
 र्वेण त्रितयपरत्वे लाघवनिवीहः अधिकं प्रागेवोक्तं ननु सैंधवादिपदजन्यलवणाद्यर्थविषयकशाब्दबो
 धे सैंधवादिपदधर्मिककलवणादितासर्वनिर्णयस्य हेतुत्वे पिघटादर्शनलवणानयनोदिनासर्वकार्त्तवटं
 पश्य सैंधवमानयेत्यादिवाक्यात् लवणादर्शनादिवोधापत्तिर्दुर्कारा लवणादर्शनाद्योरुभयोरेव सैंधवादिप
 दतासर्वनिर्णयसत्त्वात् नच लवणादर्शनाद्योः परस्परमन्वयबोधेतदर्थकपदयोरेकवाक्यतामिप्रापयति

हेरं व०
 ३४

रूपं द्वेषांशवच्च श्रवणतः स्वरविशेषशब्दच श्वेतोऽश्वोधावतीति धारिस्तु तं सेगच्छते अत्र द्वेषाश्रवणस्वरविशेष
 पशदश्रवणभ्यां श्वेतोऽश्वोधावतयोरनुमित्यात्मकोपस्थितेः एवं च पदज्ञानजन्यार्थोपस्थितिविशिष्टशाब्दबोधे
 तादृशोपस्थितित्वेन पदज्ञानजन्यार्थोपस्थितिविशिष्टशाब्दबोधे च तादृशोपस्थितित्वेन हेतुता एकापद
 ज्ञानजन्यप्रावर्धार्थोपस्थितिघटिता पराचतदजन्यप्रावर्धार्थोपस्थितिघटितशाब्दसामग्रीद्विधापदज्ञा
 नजन्यप्रावर्धार्थोपस्थितिघटितदजन्यार्थोपस्थितिघटिता च सामग्रीवा सोवेति केवांचितपदात्तकेवांचित
 प्रकारान्तरेणोपस्थितौ न शाब्दबोधस्याहस्तदपिनपश्यत इत्यादौ कथंचिदनुमानादित एव श्वेतोऽश्वोधा
 वतीत्यादिवोधानेर्वा हेतुतीयसामग्रीकल्पने मानाभावात् तादृशबोधानं तदंशादयामीसाद्यनुव्यव
 सापस्या सिद्धत्वादिति हिक्का ॥ ननु नानार्थकसैंधवादिपदस्य लेपत्रैकपदात्तवशात्तुरगादिना नार्थोपस्थिति
 तिस्रस्तत्र सर्वेषामेव शाब्दबोधापत्तिरकांक्षाज्ञानादिघटितशाब्दबोधसामग्री सत्त्वादिति चेन्न तासर्वनिर्णय
 स्यापि शाब्दबोधसामान्ये हेतुतया यत्रार्थतासर्वनिर्णयस्तस्यैव शाब्दबोधोदयेनोक्तायसंभवात् न

भा. को. महानपरा विज्ञेता दशता सर्वनिर्णयस्याधिकस्य हेतुत्वान्न दोष इति वाच्यं. लवण भक्षणत्वात् यवो धेपि तादृश नास्य
 ३५ र्यनिर्णयस्य हेतुतया तदनुरोधेन तस्यावश्यकतया तद्धेतुतयोक्तापत्तिवारणा संभवादि निचे नैवं कर्मत्वादिवि
 शेष्यता निरूपिता धेयत्वादिसां सर्गिक विषयता निरूपितलवणादिप्रकारता शास्त्रि शाब्दबोधेतादृशप्रका
 रताशास्त्रि प्रतीतिर्भवत्वेत्याकारकनिर्णयस्य हेतुत्वोपगमेन तादृशज्ञानस्य विशिष्यपदार्थद्वयावगा
 हित्वेपि विषयतांश एव तत्तत्सदार्थप्रकारकतया एकपदार्थः परपदार्थाप्रकारकत्वेन वाक्यार्थानवगाहि
 तया शाब्दबोधात्पूर्वतस्तंभवात्. केचित्तु तात्पर्यज्ञानेन हेतुः नानार्थस्थले तात्पर्यविषयस्यैवं शाब्दबो
 धनियमस्तु एकजन्यदार्थशाब्दबोधे अन्यतत्सदार्थे तात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबंधकतयोपपादनीयः. एवं चलस्या
 र्थतात्पर्यज्ञानदर्शायां मुख्यार्थस्य शाब्दबोधासंभवेन लक्षणावच्छेदः कल्पनमिति संगच्छते अतएव तात्प
 र्यज्ञानविरुद्धशायां शाब्दबोधोद्वेपिनश्च निरिस्त्याहुस्तदसत्. तात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे उभय
 त्रतस्तत्वे तु भवसिद्धस्योभयशाब्दबोधस्यानुपपत्तेः एकतात्पर्यज्ञानप्रतिबंधकताया मपरतात्पर्यज्ञानस्य

हेतव.
 ३५

तेन कृते गौरवात्. अन्ये तु एक अत्र तात्पर्यज्ञानमपरापदार्थोपस्थितिप्रसेवप्रतिबंधकं एवं च नानार्थस्थले
 तात्पर्याविषयपदार्थोपस्थितिकल्पनालोचनं उभयत्र तात्पर्यग्रहण्यलेव एकबीसर्पग्रहनाशे ससेवाप
 रपदार्थोपस्थिता शाब्दबोधसाहुस्तदाप्यसत् यत्रैकपदार्थोपस्थित्यंतरंतदुत्पत्तिकालेवाऽपरपदार्थता
 त्पर्यज्ञानं तत्र तात्पर्याविषयस्यापि शाब्दबोधापत्तेः लक्षणास्थलेष्वत्र प्रथमत एवलक्ष्यार्थतात्पर्यज्ञानेन
 त्रशक्यार्थोपस्थितेरसत्तेन शब्दसंबंधात्सकलक्षणाग्रहासंभवाच्च. अत्रैवं बोध्यं संधवमानये सादौ लवणा
 नुरगादिनानार्थे यत्र तात्पर्यग्रहस्तत्र द्वितीया र्थशाब्दबोधप्रभांमते आदौ सैव सकलदुश्चरतिः शब्दः सकलदेवा
 र्थगमयतीति व्युत्पत्तेः तदन्तर्गीकर्तव्यमते चावतिविनैवैकदोषयार्थबोधस्तत्र मतद्वयस्याप्याशयमित्यं
 नर्णपंत्सभिपुत्ता. तत्र प्राचामयमाशयानानार्थप्रसायने कृत्याना नार्थादिशाब्दविषयकैकानुसंधानेऽनेका
 र्थप्रसायकत्वप्रकारिकावत्तु रिक्ता न संभवति सकलदुश्चरितइत्यादि नियमवलेन स्वसामानार्थकपदांत
 रानुसंधानासमवहितस्य पदानुसंधानस्य नानार्थाबोधकत्वं निश्चयेन तत्र तादृशप्रसायकत्वसंबंधा

हरब
३६

६२

सा. ३१

तावाअपरे घटानयनविषयत्वाभेदेयत्रानयनेय छट कर्मकत्वं वाधितंतदा नयननिष्ठविषयतायास्तदा म
 यनावृत्तिस्तद्वत्कर्म कत्वावच्छिन्नतद्वत्तानयननिष्ठविषयत्वाभेदेनतद्वोधस्यतद्वत्सिध्मीवच्छिन्नतन्नि
 ष्टविषयताकत्वेनभ्रमत्वं प्रसंगात् तत्रविषयताभेदस्यावश्यक नयानादृशानियमेपिअभिचारादिति चे
 नैवं एकपदानुसंधानजन्यबोधे एकविषयत्वानिरूपिततदर्थविषयता क्वाभावनियमोपागमेऽनुपप
 त्ताभावात् घटावानयघटपटावानयेसा दावानयभेदेनतद्विषयताभेदेपितदुभयविषयत्वानिरूपि
 ताआनयनस्वप्रकारत्वरूपविषयताएकैवोपेयतेविषयभेदविरहात्तद्वदं चंनयेतिवाक्याच्चन
 समूहालंबनबोधसंभवः घटानयनंपटानयनमिति समूहालंबनबोधेनसद्वानविषयत्वानिरूपितानयन
 त्वविषयता अपिभेदात्समूहालंबनबोधस्यप्रत्येकज्ञानोत्पादकसामग्रीसमुदायाधीनतथाप्रत्येकज्ञानीय
 विषयतद्वयवियामकवशाद्विषयताद्वयसंभवात् अतस्तत्रावृत्त्याक्रमेणातेकार्थबोधस्वीकारः नत्वेव
 प्रेकशेषानुशासनमफलंघटाविसादोदितघटत्वाद्यैकैकविशेषणायैकविषयताशालिबोधस्यैकेना

हरेव.
३१

विघटाविपदेनजननसंभवादितिचेनतदनुशासनवैफल्यस्येष्टतादितिनशीनानीत्यमाशयः। वाधस्येष्टा
 यांविशेषित्वेमानाभावःविरोधित्वेवातस्यनसर्वत्रिकक्षमिति एतसद्विषयकमनुसंधानेनेतसद्वत्सार्थद्वय
 बोधयत्तु एतसद्वत्सार्थद्वयविषयकैकबोधेननयत्तिसाकारिकानानार्थादिशिद्ध्यविषयकैकानुसंधाने
 नेकार्थाप्रत्यायकत्वप्रकारिकावल्लुकिच्छाक्वचित्संभवासेवनतद्वत्ताभानार्थादिस्थलेएकदानकार्यबो
 धोदुर्वारःनचतत्सार्थसत्वेपिसहदुच्चरितइत्यादिनियमभंगभयात्रोक्तबोधाभ्युपगमसंभवतीतिवाच्यं।
 सामग्रीसत्वेनियमभंगस्याकिंचित्करत्वात्किंचकस्यार्थस्यप्रथमं बोधः कस्यवायश्चादिसत्रविनिग
 मकाभावेतावत्याक्रमिकबोधोपागमासंभवेनयुगपन्नानार्थबोधोपागमएवोचितः नचैवंतत्रवाक्यभेद
 व्यवहारानुपपत्तिः वाक्यजन्यशाब्दबोधभेदस्यैववाक्यभेदेप्रयोजकत्वादितिवाच्यं वाक्यार्थभेदस्यैव
 वाक्यभेदप्रयोजकत्वात् यत्तैवे सति एतद्वत्तलंघटवसटवसटवस्येसादावपिवाक्यभेदोनस्याततत्र
 घटपटादिविशिष्टस्यैतद्वत्तलादेर्वाक्यार्थस्यैवत्वात् किंचैवं सति घटपटावानयेसादावपिवाक्यभेदात्

नचैष्टापत्तिरिति वाच्यं न
 ३८ वासति एकवाक्यघटकयोरेव पदयोस्तस्मात्प्रयोजकसामर्थ्यस्वीकारेण तत्र घटपटाविति घटपटपदयोस्त
 मासानुपपत्तेरिति तदसत् अर्थनिष्ठस्वप्रयोज्यविषयतयोः साक्षात्परसाधारणनिरूप्यनिरूपकभा
 वविरहस्यैव वाक्यार्थभेदत्वात् घटपटाद्यानये सादिवाक्यजन्यबोधीयानयनादिनिष्ठविषयतानामान
 यनत्वादि निष्ठप्रकारतानिरूपितत्वेन परंपरया निरूप्यनिरूपकभावः घटमानपपटंचेसादिवाक्यजन्य
 समूहालंबनबोधीयानयनत्वादिप्रकारमतायाविशेष्यताभेदेन भेदोपगमात् अनिरूपितनानानयनादिनि
 ष्टविषयतानां परंपरयापि निरूप्यनिरूपकभावविरह इत्यदोषः तथाच निरूप्यनिरूपकभावशून्यविषय
 तादयः शालिबोधपरवाक्ये वाक्यभेदः अतादृशे च वाक्ये एकवाक्यत्वमिति पर्यवसितं नचैवं सकृदुच्चिरि
 त इति नियमे मानाभाव इति वाच्यं इष्टापत्तेरिति हि कः अत्र स्वस्थानस्य पुनरनुसंधानमावृत्तिः निकट
 स्थस्यैकदेशानुसंधानमनुपगम इत्यस्यानुसंधानमनुवृत्तिः साचसिंहावलोकनमंडूकलुलिगंगाप्रवाह

हरं व०
 ३८

परि करूपपदमंतर्गततथा नियमेन दोषे इति वाच्यं तथा सति घटपटंचानये सादौ एकेनापि क्रियापदे नानाना
 नयनादिवोधनसंभवे न प्राचांतत्रावृत्तिस्वीकारविरोधात् अतएवैकपदानुसंधानेनानावृत्तिविषयबोध
 कत्वनियमस्वीकारेपिननिर्वाहः उक्तस्थले घटपटानयनयोरेकशब्देऽपस्थापनेनावृत्तिस्वीकारविरोधात् न
 चानेकवाक्यार्थबोधकत्वाभावनियमेभिप्रेतः घटावानये सादौ घट इत्याद्यानयनरूपवाक्यार्थस्यैका
 तः घटपटंचानयने सादौ घटानयनपटानयनादिरूपवाक्यार्थस्य भेदादवृत्तिस्वीकार इति वाच्यं पदा
 र्थभेदेन कृतिनवाक्यार्थभेदस्यावश्यकनया घटावानये सादौ वाक्यार्थस्यैव संभवात् नचैकपदा
 नुसंधानजन्यबोधे तदर्थनिष्ठानेकविषयताकत्वाभावानियमः घटावानये सादिवाक्यजन्यबोधे च
 पट इत्येतावच्छिन्नघट इत्यादिविषयतातदानयनत्वाद्यवच्छिन्नानयन इत्यादिविषयता चापि न
 वघटपटंचानये सादिवाक्यजन्यसमूहालंबनबोधे घटानयनत्वादिपटानयनत्वादि विभिन्नधर्मावच्छिन्नवि
 षयताभावस्यैकभेदाद्विषयत इति न दोष इति वाच्यं घटावानये सादिवाक्यजन्यबोधे एकघटानयनविष

वो ३

ले

न्या को व मेव घट ध्वंसं पक्षी कृतं स मा वि त्रै यो पिसा धनी यः एव मे क काली ना स्म र्वे पर मा एण वः कार्य द्रव्य श्रुत्याः आरंभ क
 ३९ तात् नष्ट पवनारं भक पर मा एण वत् ब्रह्मांड सं न तिर स्ये त मु छिद्य ते सं त ति त्वात् अदी प सं त ति व दि सा धनु
 मा ना द्द वि त सि ङ्गिः स दे व सो म्ये द म ग्रे आसी त् धा ता य था पूर्व म कल्प यदि सा धाः श्रु त यः सर्व भू ता नि कौं ते
 य प्र कृ ति यो ति मा मि कां कल्प क्षये पु न स्ना नि कल्पा दो वि सृ जाम्य ह मि सा धाः स्म त यो पि प्र ल ये मा नं प्र
 ४० कृ ति मूल का रा ण ता सर मा पुं रतो स्मा कं सां ख्या ना मि वा ति रि क्त प्र कृ स नं गी का रे पि न क्ष तिः एवं वे द स्था पो
 रु षे य त्वे त स्मा ज्ञ य स्ते पा ना च त्वा रो वे द अ ज्ञा यं त म चः सा मा नि ज्ञ ति रे इ त्या दि श्रु ति वि रो ध श्च न च श्रु ति
 र वि भा व परे ति वा च्यं मु रये वा ध का भा वा त् त स्मा हे दः यो रु षे य ए व न नु कि मि दं वे द तं यो रु षे य त्वं चे ति चे
 द्वा द्वाः मंत्र ब्राह्म णा न्य त र त्वं वे द त्वं अत ए व मंत्र ब्राह्म णा यो वे द ना म धे य मि ति प्रा ची न गा या पि मंत्रो दि वि
 धो कृ कृ प ज्ञु श्च त त्र निय त व र्ण प दा म्बू अनिय त व र्ण प दं य ज्ञुः य त्र ऋ वां वा कृ त्वं स ऋ वे दः य त्र च य ज्ञ
 पां वा कृ त्वं स य ज्ञु वे दः अ ग्न य ज्ञु षो र वि व स्पा गा न प्रा धा न्ये न सा म वे दः आ नो ह्या ना य व्या स च पु स्ता वे द का

हेरंब ०
३९

अध्यापक प्रणीत तत्वार्थवृत्तभाष्यभाषा
जन्मोत्पत्तिविशेषः

व

आः स्तो भाः तेन निरर्थ का अणि गी य मा नाः पु ण्या य अ ग्न य ज्ञु षो वि व स्पा गां नि कृ पो छि क पु र स्का रे ण प्र कृ तो र्थ य
 र्वे वे दः नि ग दो य मु र्चि शेषः शि ल मं कृ त प दं कृ य ज्ञु र्वा ए ते मंत्र प्र पंचाः ब्राह्म णं तु वि धि र्थ वा र्ही नु वा द श्च त
 त्र वि धि श्चो द ना अ र्थ वा दः स्मृ ति तिं हा पर कृ तिः पु रा कृ ति श्च अनु वा दः स प्र यो ज्ञ ने पु न र्व च नं ए त्ने ब्राह्म ण प्र पंचाः
 मंत्रे ब्राह्म णे च प्र से क मा दौ क र्म कां ड शेषे ब्रह्म कां डं क र्म कां ड स्य प्र वृ त्ति ल स णे ध र्मे ता स र्वे ब्रह्म कां ड स्य तु नि वृ
 त्ति ल स णे ता दृ श्य श्च सर्वा ए व शा स्वा र ति स ह स्र शा स्व त्या पि वे द स्या पूर्व ता स र्वे यो रु षे य त्वं च त्व तं त्र उ त्त र
 ण त त्वे त ब्रह्म समा ना नु र्वी क वा क्य ता ना ज न्य स्व प्र ति पा द्म वा क्यार्थ ज्ञान व ज्ञ न्य ज्ञा ती य त्वे वे द भार ता दौ
 अध्याप क प्र णी त त्व अ य हार वा र णा या ज न्यो त तो न वि शे ष णं प द्य मा न वे द भार ता दा वी श्च स्वा मा दि
 प णी त त्व नि र्वा हा य ज्ञ ति च ट न मि ति म णि का रा नु पा वि नो न म्या स्त शब्द शब्दो य जी वि प्र मा णा मि ति का
 र मा ण ज न्य प्र मि त वि ष यार्थ क त्वे स नि शब्द ज न्म वा क्यार्थ ज्ञाना ज न्य प्र मा ण शब्द त्वं वे द त्वं अत्र शब्दः शब्दो य
 जी वि ष य त्व मा णं त ड भ य मि ति प्र मा ण ज न्य प्र मि ति वि ष यार्थ क प त्त द न्य त्वे स ती मि त्त सं ता र्थः अस्ति वे दं त

मा. लो. ५०
 ५०
 धर्मस्वर्गकामोयज्ञेतेसादिवेदेतदर्थस्य स्वर्गादिसाधनत्वं विशिष्टमागादिरूपस्या लौकिकस्वर्गादिघटितत्वेन श
 द्शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तेन प्रसङ्गप्रमाणादिनाऽग्रहान्निरुक्तप्रमाणानि स्य पार्थक्यं किंलु घटो स्ती
 त्यादिलौकिकवाक्यस्यैव तदन्वयत्वस्य एवं वेदात्मकशब्दजन्यपदार्थज्ञाने वेदार्थशब्दबोधरूपं त
 ज्ञानं यत्प्रतिपुत्राणादितदन्वयप्रमाणा शब्दत्वस्य च तत्र सत्त्वेन लक्षणसमन्वयसंभवात्. अत्र घटो
 स्तीत्यादिलौकिकवाक्यस्य दृष्टार्थकस्मिन्निपुत्राणादिवाक्ये चातिप्रसंगवारणाय संननिवेशः (शब्दो
 पजीविप्रमाणातिरिक्तेन वेदाद्यात्मकशब्दप्रमाणेन शब्दमित्येव च यागः स्वर्गसाधनं स्वर्गसाधनं स्व
 र्गसाधनता वच्छेदकरूपवत्त्वादित्यत्र मादिना साध्यादिप्रसिद्धि संपादकशब्दोपजीविप्रमाणेन वेदार्थस्य
 ग्रहणासंभवरिति शब्दप्रमाणभेदस्य शब्दोपजीविप्रमाणभेदस्य च स्वस्येत्यर्थभेदप्रतियोगिकोऽतिप्रविष्टज
 न्यचप्रतियोगिप्रमाणविशेषणतया निवेशः नचपदज्ञानस्य शब्दकृतात्मते शब्दातिरिक्तत्वस्य प्रमाणे
 विशेषणत्वेऽप्यसंभवाद्दवस्थ्यमिति वक्ष्यं. तन्मते शब्दपदस्य शब्दज्ञानपरतया दोषात्. अत्र शब्दो

हेरं ५०
 ५०

वदिरिति त्रिधा आवश्यनुषंगानुवृत्तिसाधारणं चकृतपदस्य पुनरनुसंधानत्वं. अश्रुतपदोऽनुसंधानमध्याहार
 इति ध्येयं दत्तं वक्रमिप्रायघटिततास्य स्य शब्दोपजीविप्रमाणकत्वे स्थिते वेदे वक्रं तराभावेन तास्य निर्वोहाया
 तद्विद्यवेदार्थदर्शी वेदवक्ता सर्वज्ञः परमेश्वरोऽपि सिद्धति जीवात्मनामसर्वज्ञत्वात् योगिनां सर्वज्ञत्वेऽपि
 योगादिविध्युपदेशकवेदमश्रुत्वा मो गाभ्यासानुपपत्तेः स्वर्गादावप्योगिनः सर्वज्ञस्य वेदवत्तु रवश्यं स्वी
 कारणीयत्वात्. अतएव वेदस्य पौरुषेयत्वमपि भारतादिवत्. अत्र मा. लो. ५०. वक्रमिप्रायघटिततास्य स्य श
 द्बोधप्रयोजकत्वेऽपि न तदनुरोधेऽप्युपपत्तिरिति. अध्यायकतास्यैव तन्निर्वाहः. अध्यायकानामसर्वज्ञ
 त्वेऽपि पूर्वाध्यायकोच्चरितान्तरीयतास्य सहस्रताद्देहादेव तदर्थज्ञानं तव मध्ये प्रलयोनाध्यायकपरंपराया
 विच्छेदात्. सर्गादौ ततास्यो संभवे नेश्वरस्वीकार आवश्यक इति बाध्यं. प्रलयेऽपि नाभावे नाध्यायकपरंपराया
 अविच्छेदात्. तस्माच्च वेदस्य पौरुषेयत्वमिति वेदस्यापौरुषेयत्वमेवेति वदति. तदसत्. कालकपालात्मा
 तिर्धरपागभावः कार्यद्रव्यानां धाराधारः अभावत्वादाकाशवत्समाववदिसनुमानेनातीतप्रलयसिद्धिः

मा. को० इति तौ गुरु नैयायिकोभय सिद्धर्था साधनात्ताद्यप्यनुमायकलिंगस्य स्वतः शब्दानुपजीवकत्वेन ज्ञानकरण
 ४९ + विशेषणोपादानेनोपनीतमानात्मकप्रमितिकारणेपि ज्ञापमानलिंगस्यानुमितिकरणतापक्षे यागादौ स्वतः
 तामतेपि व्याप्तिघटकपदार्थानां विशकलितानामुपस्थित्याविशेष्येविशेषणमित्यादि शिष्यापरा मर्कट
 तानुमिति साहचर्योद्येन व्याप्तिघटकाभावादि ज्ञानस्य करणताया उपगंतव्यतया तस्य च साध्या वि
 षयकस्य स्वतः शब्दानुपजीवकत्वेन तज्ज्ञान्यवेदार्थगोचरानुमितिमादाया संभवो दुर्बलः प्रमाणरूप फ
 लद्वारा शब्दोपजीविता लभार्थकतयैव च प्रथमप्रमाणपादस्यार्थकता शब्दप्रमाणफलेशब्दस्योप
 जीव्यत्वेपि स्वस्य स्वासहकारितया न शब्दप्रमाणेशब्दस्य सहकारितेति शब्दस्य न निरुक्त शब्दोपजीवि
 तमिति न प्रथमशब्दपदवैयर्थ्यं ननु चक्षुरादिनाद्यस्तित्वादिरूपलौकिकवाक्यार्थज्ञानजननेपि कु
 चक्षिद्विशेषणज्ञानद्वाराविशेषणबोधकशब्दस्य सहकारितया चक्षुरादेरपि प्रापशः फलद्वारा श
 द्दोपजीवित्वमस्तेवेति तादृशचक्षुरादिमात्रगृहीतार्थके लौकिकवाक्येति व्याप्तिर्दुर्बला न च यज्ज्ञमप्र

हेरंब०
 ४९

मिति सामान्यशब्दप्रयोऽप्यंतत्वं स्य शब्दोपजीवी त्वनेन विवक्षणाभोक्ता निव्याप्तिरिति वाच्यं तथा सति मनः श
 रीरादिजन्यत्वमिति सामान्यस्य शब्दप्रयोऽप्यत्वाभावेन मनः शरीरादीनां शब्दानुपजीविप्रमाणतया तज्ज्ञान्य
 शब्दप्रमिति विषयार्थकत्वाद्देहस्य त्वसंभवाय तेः। आदित्यप्रमाणपदेनासां प्रमाणस्य विवक्षणाभावात्
 यदोषः चक्षुरादौ निरुक्त शब्दोपजीवितास्त्वेरहेपितज्ज्ञान्यवेदार्थोपनीतमानमादायता संभवः असाधारण
 प्रमाणप्रयोऽप्यविषयतया अर्थविशेषणत्वेनोपगमात्तत्त्वा न लक्षणाया मनसः प्रत्यासत्तितपोपनीतवेदार्थ
 निष्ठचाक्षुषादिविषयताया अपि असाधारणप्रमाणभूतचक्षुस्य प्रयोऽप्यत्वात् सामान्यलक्षणाभावहिं॥
 द्विप्रत्यासत्तित्वे तज्ज्ञान्यज्ञानसमानविषयकत्वेन प्रमितेर्विशेषणीयतया न सामान्यलक्षणाजन्यवेदार्थ
 गोचरचाक्षुषादिप्रमा मादाया संभवः। अतएव यागादिरूपवेदार्थैरुद्देशस्य लौकिकप्रमाणगम्यत्वेपि न
 दोषः स्वर्गत्वाद्यप्रकारकस्य लौकिकप्रमाणजन्ययागतादिप्रकारकबोधस्य स्वर्गसाधनं यागइत्यादिवे
 दनन्यबोध्यविषयताबलत्वेन तस्मानविषयकत्वाभावात् यागइत्यादिता नीययागादिविष्टयनावाः

मा कोऽप्यर्गसाधने यागा इत्यादिना नो य विर्वपतातो भेदात् न च प्रमिति विषयार्थकत्वमि सस्पप्रमिति विषयार्थकत्व
 ४२ मिसेवार्थः तथा चालौकिकस्वर्गादिरूपार्थबोधकतयेव वेदे लक्षण गमनसंभव इति वाच्यं स्वर्गादेरपि स्व
 र्गत्वादिना नुमानादिरूपलौकिकप्रमाणगम्यत्वादिति चेन्न स्वर्गसाधनत्वाद्यनुमायकयागविशेषत्वादिरू
 पलिंगात्मकानुमानजन्यगुणत्वाद्यनुमितेस्तत्करणकप्रमितिसामान्यान्तर्गतायाः शब्दोपजीविषेपत्वा
 दिरूपलिंगात्मकानुमानजन्यगुणत्वाद्यनुमितेस्तत्करणकप्रमितिसामान्यान्तर्गतायाः शब्दोपजीविषेपत्वा
 दिरहेता तादृशानुमानया धर्म्यकताया वेदे सत्त्वादसंभवस्य दुर्वा रत्वादिति चेन्नैव सहकारे लौक्येन
 सजन्यज्ञानसमानविषयकप्रमितिर्जन्यते लदन्यप्रमाणगम्यार्थकं यत्स्वं तदन्यत्वं निवेशेनोक्त दोषाभावा
 त् गुणत्वाद्यनुमितेर्वेदजन्यज्ञानसमानविषयकत्वाभावात् तत्समानविषयकानुमित्यादेशोक्तानुमा
 नादिना जनने शब्दस्य सहकारीतानियमाद्देदस्य ले उक्तानुमानादेः शब्दोपजीवित्वाक्षनेः अतएव च सु
 रादिजन्यवेदार्थगोचरोपनीतमानमादायापि नासंभवप्रसक्तिः चसुरादेः पुत्तरीत्या वेदस्य स्वपदं नोपाद हेतुं ४२

४ काक्षणादिज्ञानस्यापिशब्दप्रयोज्यतायाम्पकतया जन्यमात्रस्यास्य धीनया श्रावणप्रसङ्गस्याप्येतत्वे

पजीविप्रमाणत्वं शब्दप्रमाणप्रयोज्यप्रमितिकरणत्वं न तु शब्दप्रमाणप्रयोज्यत्वे सति प्रमितिकरणत्वं न तथा स
 ति चसुरादेर्दीपदादिजन्यादृष्टद्वारादीपदानादिकर्तव्यताबोधकशब्दप्रयोज्यतया विरिक्तान्तेनाव्यावर्त
 नात्रिस्यप्रवणत्वादेरेव व्यावर्तनात्तद्वहीतार्थके घटोस्तीत्यादिलौकिकवाक्येति प्रसंगात् अथ च
 सुरादेरदृष्टद्वारा शब्दोपजीवित्वेन तत्कारकशब्दाधीना दृष्टीयजीवितया प्रमाणमात्रमेव शब्दप्रयो
 ज्यप्रमितिकरणमितितदन्यप्रमाणायां सिद्धिरित्यदृष्टद्वारकत्वविशेषणस्योपजीवितयश्च वश्यं प्रवेश
 तनीयतया प्रमितिकरणे विशब्दोचिते विशेषणसंभव इति चेन्न शब्दसहकृतेन येन प्रमितिर्जन्यत्वेन तत्
 स्य शब्दोपजीविप्रमाणपदेन विवक्षणीयतया दृष्टादप्यकत्वविशेषणं विनैवास्माकं निर्वाह्यं न न हि
 चसुरादिना प्रत्यक्षादिजनने शब्दस्य सहकारिता चसुरादिसत्त्वे तज्जनकादृष्टजनकशब्दस्यावश्यकत
 या चसुरादौ प्रमितिसमुपधायकतायाः शब्दप्रतिरेकाप्रयोज्यत्वात् वस्तुतस्तत् स्वतः शब्दोपजीविमिन्नत्वं
 प्रवेशो शब्दजन्यस्वर्गाद्युपस्थितिसहकृतचसुरादिप्रमाणा जन्यवेदार्थकी चरोपनीतमानमादायासंभवः

न्यक्तो नार्थबोधविनापि अत्र चैत्रवाक्यजन्यस्वरूपसामान्यज्ञानात्तेन रूपेण चैत्रवाक्यजन्यबोधभ्रमेण तादृश
 वाक्यार्थज्ञानोत्पादेन तद्वारणादिति मिश्रैरुक्तं न च चारुशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानपर्यंतोपजीविता निवेशे वेदवाक्य
 र्थज्ञानपर्यंतोपजीविता निवेशे वेदवाक्यार्थज्ञानं विनैव शब्दजन्यतादृशवाक्यार्थघटकविशकलितस्वर्गादिप
 दार्थोपस्थितितो वेदार्थगोचरानुमानसंभवेनासंभवापत्तेः शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञाने तस्य शब्दवृत्तिज्ञानज
 न्यज्ञानार्थकत्वेनासंभवे वारणोपि शाब्दत्वजातिविशिष्टघटितार्थकवाक्येति व्याप्तिर्द्वारत्वात् तादृशमा
 क्यार्थज्ञाने शाब्दत्वजातिग्रहस्यापेक्षणीयतया तादृशजातिमतः शब्दवृत्तिज्ञानजन्यशाब्दबोधस्यैव ज्ञा
 नापेक्षानियमात् व्यक्तित्विनामूलभूतप्रत्यक्षज्ञानेन ज्ञातेरग्रहणात् यदपि स्वजन्यज्ञानसमानवि
 षयकज्ञानजनकशब्दज्ञानजन्यज्ञानोपजीविताया विवक्षणा न्नोक्तदोषावकाशः शाब्दत्वजातिविशि
 ष्टघटितस्य श्रुतेर्यमर्थइत्यादिवाक्यार्थस्य तादृशवाक्यजन्यज्ञानविषयकज्ञानसमानविषयकज्ञान
 जनकत्वे ये स्तीत्यादिवाक्यजन्यथा शब्दज्ञानमात्रेशाब्दत्वं गृहीत्वापि ग्रहसंभवात्तादृशवाक्यार्थग्राहकप्र

ति

हरिवं०
 ७३

प्रमाणस्य समानविषयकज्ञानजनकशब्दानुपजीवितात् समानविषयकत्वं तद्विषयकत्वेन ननु तदीयविषयता
 वत्त्वं अतः स्वर्गकामोयज्ञेतेत्यादिवाक्यजन्यबोधे यादृशी विषयता तद्विलक्षणविषयता शास्त्रिवोधजनककिं
 चिद्वाक्योपस्थापितस्वर्गादिसाधनत्वबोधकानुमानास्यत्वेपि तादृशवेदस्य नासंभवइतितदपि न सम्य
 क्शाब्दत्वविशिष्टघटितयौदृशवाक्यार्थघटकयत्किंचिदर्थघटेतार्थवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधेशाब्दतंग
 हितेयतादृशवाक्यार्थज्ञानेन ज्ञातिव्याप्तेर्द्वारत्वात् अत्र शब्दप्रयोज्यप्रमितिकरणमिन्नकरणकत्वेन शब्दा
 प्रयोज्यप्रमितेरुपादानं शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शवरत्तुचितमिति शब्दाप्रयोज्यत्वेनैव तादृशी प्रमितिरिति
 वश्याप्रयोज्यत्वं जन्यवाक्यत्वमिति शाब्दबोधान्यत्वमपि विशेषणमुपादेयं अन्यथा वेदजन्यशाब्दप्रमिति
 मादायासंभवापत्तेः अतएव यद्यकूशब्दपदोपादानाविरोधः जन्यसाधारणप्रयोज्यत्वनिवेशेन युग
 द्बोधान्यत्वेन यद्यकू निवेशप्रयोज्यत्वं साधारणमेवाभिज्ञेन एतन्मलाभावेव यद्यकू शब्दपदोपादा
 नमिति नान्यथा शब्दाप्रयोज्यत्वेन प्रमितेरुपादाने ईश्वरप्रमितेरप्यजन्यतया तयात्वेन वेदार्थस्य तद्वि

५५) षष्ठतया संभवः जन्मत्वेन प्रमितेर्विशेषले तु मरमते जन्मत्वस्यावर्त्तकतया तद्वृत्तिरधर्मस्य गुरुतया भावप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वेन तद्वृत्तिरनप्रतियोगिता कलक्षणघटकमेदाप्रसिद्धिरिति वाच्यं शब्दाप्रयोज्यत्वेन शब्दाभावाप्र
युक्तप्रमाणभावप्रतियोगित्वैरूपस्य निवेशनिषेधतया न स्पष्टं भावाप्रतियोगिभ्यश्च न व्यावृत्तत्वात् यद्वा उभ
यमतसिद्धत्वं प्रमितिविशेषणं तच्च नैयायिकादिभिरुक्तं शब्दादिपदार्थान्तरप्रमिते व्यावर्त्तकमितितद्वृत्तिरधर्मप्र
तियोगिता वच्छेदकस्य न धर्मांतरसमनैयस्य एवं च वेदार्थगोचरयोगजधर्मजन्यप्रमितेस्तन्मूलकोपनिनेमान
स्वव्यावृत्तिः न च योगजधर्माधारप्रमितेर्योगविधुयदेशकशब्दप्रयोक्तव्यो भयमतसिद्धत्वविशेषणमेतरे
णापि व्यावृत्तिः संभवतीति वाच्यं जन्ममानस्येवाहं जन्मतायाह हेच प्रवर्त्तकविधिवाक्येणैव याजन्मप्रमि
तिमात्रस्येव शब्दप्रयोज्यत्वमित्यहं शास्त्रकोपजीवकतया एव निवेशनीयतया योगाधीनप्रमितेरुक्त
विशेषणं विना व्यावृत्त्यसंभवात् एवं स्वर्गादिपदार्थघटकदुःखासंभेदसुरवादीनां विशिष्टत्वं लवि
षयताशालित्वान्न मूलकमानसविशिष्टविषयकोपनीतमानं तादृशसाध्यप्रसिद्धादिमूलकानु

हरिवं०
६४

ने शब्दोपजीवित्वा सतेः न च यादृशचक्षुरादिव्यक्त्या शब्दजन्यविशेषणज्ञानसहकारेणैव यादृशवाक्यार्थ
ज्ञानं जनितं तादृशचक्षुरादिमात्रादहीनार्थकतादृशदृष्टार्थकवाक्येति व्याप्तिरुक्ता रैवेति वाच्यं तादृश
वाक्यजनकवक्तुवाक्यार्थज्ञानस्यापिशब्दप्रयोज्यत्वेन न स्पष्टं शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वं दलाभात्वे
नैवोक्तानिव्याप्तिभावात् शब्दजन्यपदस्य प्रयोज्यार्थकतया प्रसङ्गरूपवक्तुवाक्यार्थज्ञानस्य शब्दजन्य
त्वेपिशब्दाधीनविशेषणज्ञानजन्यत्वेन शब्दप्रयोज्यत्वाच्चैत्राः शब्दापतइत्यादौ शब्दघटितवाक्यार्थो
पकवाक्ये वाक्यार्थप्रसङ्गजन्येन दलाभावादेव नातिव्याप्तिः ननु सत्यं ताभावात् शब्दरूपविशेषणज्ञानं
विज्ञातादृशवाक्यार्थज्ञानासंभवेन प्रमाणमात्रेण तादृशवाक्यार्थप्रमितिजनने शब्दस्य सहकारितया
तादृशवाक्यार्थस्य शब्दोपजीवित्वमात्रेण तादृशवाक्यार्थप्रमितिजनने शब्दस्य सहकारितया
तस्य शब्दोपजीवित्वेन न विवक्षणात्तादृशवाक्यो नातिव्याप्तिः न च चैत्रवाक्यादयमर्थो ज्ञातइत्यादिशब्द
जन्यवाक्यार्थघटितार्थकवाक्येति व्याप्तिरिति वाच्यं चैत्रवाक्यजन्यार्थबोधं विनापि अन्यत्र चैत्रवाक्यज

६५ विषयकशाब्दादितानविशकलिनतत्तत्सदार्थविषयतायाअप्राभाणिकतयालौकिकप्रमाणजन्यतानीयसुख
 दुःखासंभेदादिनिरूपितविश्वखलविषयतायावेदजन्यज्ञानेऽभावात्अन्यथाशब्दानुपजीविप्रमितिशब्दज
 न्यज्ञानयोःसमानप्रकारकत्वस्यवैपरीत्येननिवेशपक्षेऽप्यनिस्त्राशत्तच्चस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवेदवाक्येना
 सितासर्वभ्रमोणस्वर्गादिपदलक्षणोपस्थितौदनादिघटितौदनादिकामकार्थत्वविशिष्टयाकारिरूप
 लौकिकप्रमाणग्राह्यार्थाद्देवेषिशब्दानुपजीविप्रमितिविषयार्थकान्यत्तुर्घटमितिवाच्यंतादृशप्रमि
 तिःसमानाकारप्रतीतिपरत्वस्यैवनिवेशनीयतयातासर्वप्रमाधीनबोधमादायानुपत्तिविरहात्तादृ
 शप्रमितिःसमानाकारप्रतीतिपदस्येवतादृशप्रमितोर्यविषयतातद्विशिष्टप्रतीतिविषयकेष्वप्योच्चरितत्वे
 नलौकिकशब्दार्थविषयकसमूहालंबनवेदार्थबोधस्यतासर्वविषयत्वेऽपिनदोषःनचैवंनिस्त्रास्य
 र्यकलौकिकवाक्येतिव्याप्तिः॥ प्रमाणशब्दत्वरूपविशेष्यदलस्यसत्तासर्वकक्षदेत्तरूपतयातद्विरहेणाति
 व्याप्तिविरहात्तच्चैवंनिस्त्रास्यर्षकेसूरेकाच्चरितवेदनैयाधिकनयेऽव्याप्तिःतादृशद्विजातीयत्वस्यतत्स

हेरंक
 ४५

मानानुपूर्वीकत्वरूपस्यविषयतोतत्संग्रहादव्याप्तभावात्॥ नचैवमलौकिकवेदार्थमात्रपदंलाक्षणिकपद
 घटितमोदनाकामःपचैतेत्यादिवाक्यमादापतादृशवाक्यसामान्येऽतिव्याप्तिरितिवाच्यंतस्यशब्दजन्यवाक्यार्
 थज्ञानजन्यतयावेदसमानार्थकत्वमतिवद्धारणात्वेदसमार्थकवेदविपरीतानुपूर्वीकशुद्धादिवाक्यवार
 णायनिवेशनीयेनादृष्टजनकाद्यपनकर्मत्वविशेषणोनापितद्वारणसंभवाच्चनचैवंतादृशविशेषणे
 नेवदृष्टार्थकास्मदादिवाक्यवारणसंभवेनसत्संतत्वंअर्थमितिवाच्यंदृष्टार्थकभारतपुराणांतर्गतदृष्टार्थ
 कवाक्यवारकतयातस्यसार्थकत्वात्० भारताद्यध्ययनस्यविधिवोधितत्वेनादृष्टजनकतयोक्तविशेषण
 स्यतत्साधारण्येनतेनलक्षणसंभवात्अथदृष्टार्थकेआयुर्वेदेऽव्याप्तिस्तत्रसत्संतविरहादिनिवेन
 तस्यमीमांसकेर्वेदज्ञानभुक्पगमेनोभयमतसिद्धवेदस्यैवचलस्यतयातत्राव्याप्तनवकाशात्पूर्वदृष्टा
 र्थकंत्राणामपिलक्ष्यतानंगीकारान्नतत्राप्यव्याप्तिराशंक्यावेदसमानार्थकत्वमिभारतादिवाक्येतिव्या
 प्तिश्चशब्दजन्येसादिविशेष्यदलेनवारणीयागीतत्रशब्दजन्यत्वंशब्दप्रयोज्यत्वेनेनवेदप्रयोज्यत्वासा

५६ श्रीरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वस्याहो नातिव्याप्तिः अन्यथा पूर्वोक्तदोषस्यापिवारणसंभवाच्च यद्यपि न्यायमते
 ज्ञानवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वनिवेशेनैव सामंजस्यं अस्मदा धुञ्चरितवेदस्यास्मदादिवाक्यार्थज्ञानजन्य
 त्वेपि ज्ञानज्ञानजन्येश्वरीञ्चरितवेदाज्ञातीयत्वं मादायलक्षणसमन्वयात् शब्दादेदार्थप्रती साधुत्वा
 दादौञ्चारणासंभवात्संग्रहापवाक्यार्थज्ञानशब्दजन्यत्वनिवेशेपि तादृशवाक्यार्थज्ञानजन्यज्ञा
 तीयत्वस्य निवेशस्यावश्यकत्वात् तथापि मीमांसकमते ज्ञाने ज्ञान्यत्वे स्यात्वावर्तकतया ज्ञानवाक्या
 र्थज्ञानजन्यत्वस्याभावप्रतियोगि तानवच्छेदकत्वेन तादृशवच्छेदभेदरूपस्य तादृशवाक्यार्थज्ञाना ज
 न्यत्वस्याप्रसिद्धिरिति ज्ञाने शब्दजन्यत्वे विशेषणं ॥ नच शब्दजन्यत्वं यदि शब्दप्रयोज्यत्वं तदा ज्ञान्यत्वं
 वत्तदपि परमतै ज्ञानेऽव्यावर्तकं अदृष्टजनकप्रवृत्तिजनकविधिवाक्यस्य ज्ञानमात्र एव प्रयोज
 कत्वात्कालीनपुरुषांसीदिति वाच्यं अदृष्टाधारका शब्दप्रयोज्यत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् श
 द्वाप्रयोज्यत्वस्य शब्दप्रयोज्य ज्ञानमात्रा ज्ञान्यत्वस्याविशेषणत्वे स्वध्वंसरूपकालोपाधिद्वारा ईश्व

हेतु
 ५६

मिति श्रोभयवादि सिद्धत्वं विशेषणे नैव व्यावर्तने प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणा ज्ञान्यपदार्थगोचरप्रमितेरुभय
 सिद्धत्वं विशेषणे नवारणे च स्वजन्यज्ञानसमानाकारकत्वं प्रमिति विशेषणमुपादेयं अन्यथा वागादेर्विशकलि
 ततुःत्वा संभवेदसुरवादेऽश्वशब्दानुपजीविषमिति विषयतयाऽसंभवापत्तेः ॥ स्वजन्यज्ञानसमानाकारकत्वं
 च स्वजन्यज्ञानीयविषयितावत्त्वमेव एतस्य प्रमिति विशेषणत्वे च स्वजन्यज्ञानसमानाकारकशब्दानुपजी
 विषमिति कत्वमेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया निवेश्यं न तु तादृशप्रमिति विषयबोधकत्वरूपतादृशप्र
 मिति विषयार्थकत्वपर्यंतं प्रयोजनाभावात् वस्तुतस्तु स्वजन्यज्ञानसमानाकारकत्वेन प्रमितिर्न विशेष्या अ
 पितु तादृशप्रमिति विषयबोधकत्वं तदेव तादृशप्रमिति विषयबोधकत्वं तदेव तादृशप्रमिति विषयार्थकत्वं ता
 दृशप्रमिति विषयबोधकत्वं तदेव तादृशप्रमिति निरूपितविषयताशालिबोधजनकत्वरूपं निवेश्यं लो
 किकार्थगोचरप्रमितेयै च ज्ञान्यज्ञानीयविषयतावत्वरूपं तादृशज्ञानसमानाकारकत्वं तच्छब्दस्यैव
 च तादृशप्रमिति निरूपितविषयताशालिबोधजनकत्वमिति वेदस्या तथा तेन सामंजस्यात् विशिष्ट

॥ अतिरिक्तपदार्थरूपाया न्यायमतेऽप्रसिद्धे ॥ एकवर्णनिष्ठा पदवर्णध्वंसकालीनत्वात्मककमरूपा
याः परमतेऽप्रसिद्धे विशेष्यनिवेशो संभव इति वाच्यं ॥ ठमया मुगुमकप्रसिद्धरूपस्यापि एकनिष्ठापदव
र्णध्वंसकालीनत्वात्मात्मकत्वशब्दादन्तिलोभयाभावत्वादिरूपस्य कथंचिन्निर्वचनसंभवेन तेनास्म
वेनेवद्विविधानुपूर्वी निवेशात्पक्षे तादृशवाक्यार्थज्ञाने जन्यतपानेयाधिकसिद्धमित्रत्वविवक्ष
णाद्ब्रह्म इति तत्र जन्यज्ञानजन्यतया नैयायिकमतसिद्धमिन्नत्वनिवेशनेनैवानतिप्रसंगे विशेष
वर्णान्तरवैवर्थात्तत्र विशेषणान्तरपरिसागे जन्यत्वस्य ज्ञानेऽव्यावर्तकताप्रसंग इति विषयान्
तरोपादानमावश्यकमिति वाच्यं ॥ ज्ञाने जन्यत्वस्याव्यावर्तकत्वेपि नैयायिकसिद्धौ ज्ञानजन्य
त्वप्रकारिकायामपि जन्यज्ञानजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वासत्वेन तदवच्छिन्नप्रकारकनैयायि
कसिद्धिविषयत्वस्य लघुतद्देवदेशसमनियतत्वासंभवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रस
िद्धिसंभवात् ॥ अथोक्तविशेषणेन वाक्यार्थज्ञानाधीनं यदुच्चारणं तादृशस्मृत्यादिवारणेपि वाक्यार्थम

हेरेव.
५७

ज्ञात्वा पुनः स्वरम्यायेन केनचिद्भुञ्जन्ति स्म तदा वाच्यं तदा दशवाक्यार्थज्ञानजन्या वृत्त्यानुपूर्वमत्र
निवेशनेऽसंभवः वेदवाक्यनिष्ठा अनुपूर्वविशेषावच्छिन्नानां केषांचिद्वाक्यानां शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञान
जन्यत्वेन तदा अनुपूर्वाणां दशवाक्यार्थज्ञानजन्या वृत्तित्वा नुपत्तेरिति चेन्न यादृशानुपूर्वमदादिव्यक्ते
र्वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् तदस्यानुपूर्वमत्त्वविषयस्यासामंजस्यात् तस्मात्सकमते वेदानुपूर्वमदादीव्य
क्तोरभावात् न्यायमते वादि वेदव्यक्तीनां जन्यज्ञानाजन्यतया स्मृत्या ध्यानुपूर्वाणामेतादृशपदेनो
पादानसंभवात् तवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वं च तज्जन्योच्चारणकत्वादिरूपं बोध्यमिति दिक् पौरुषोपलं
चसंजातीयोच्चारणनपेक्षणोच्चारितजातीयत्वे अत्र निष्ठार्थो न विवक्षितः संजातीयमत्वं च न भेद
गर्भे विवक्षितं तथा च संजातीयोच्चारणनपेक्षोच्चारणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वं पर्यवसितं यथाश्रुते
स्तदा स्मदादेवे दोच्चारणस्य संजातीयोच्चारणनपेक्षत्वेन तादृशोच्चारणनपेक्षोच्चारणमाद्यं
वेदोच्चारणमेव तज्जन्यत्वात् जातीयत्वस्याप्यवदेऽसंभवेनाप्यापत्तेरिति प्राहुः । अत्र च क्तपौरुषेयत्वा

वे

ननु नेवेदत्वा वक्षि न स्प न पक्ष सं वेदस्य नुगतस्य दुर्वचत्वात् किं तु स्वर्ग कामो यत्ते तेत्यादि अग्नि शेष
 ४८ स्वेव पक्ष संता वत्तै श्वरा सिद्धेः नचैव सर्व वेद कर्तृ कर्तृ मी श्वरे न सिध्यतीति वाच्यं तत्तद्वि स कर्तृ क
 त्वा नु माने एकत्र क्तं स स्वेव कर्तृ ला ध वेना परत्रा पिकर्तृ कल्पनया सर्वा सु अस्तु एक कर्तृ कत्वं
 सिद्धे भ्यो सकल वेद कर्तृ त्व सिद्धेः नच एकस्या नचः पक्ष त्वे न गंत रितु हेतौ सं दिग्ध व्यभिचार कत्वा
 के पत्तिरिति वाच्यं ॥ इति पक्ष द्वौ ध साध क स कर्तृ कत्वा नु माने प्यं कुरादि पु सं दिग्ध व्यभिचार कत्वा
 पत्तेः ॥ नच पक्ष पक्ष मेवा व्यभिचारो न दोषा मेति न तत्र सं दिग्ध व्यभिचार कत्वे दोष इति वाच्यं प्रक
 ते पितु ल्यत्वात् पक्षा नैव र्त्तिक सा धारणा धर्म जम का भाव प्रतियोगो ध्ययन विषय त्व रूपेण
 १ के वेदत्वे न स वै र्त्त पक्ष के मेवोक्ता नु मान वेदा ध्ययन सा मान्या भाव स्प च पाप जन कत्वे न तस्याः सा
 मान्या भाव व्यक्तेरे क स्याः प्रतियोगि अउः मात्रा ध्ययन मतोऽनेन रूपेण सर्व सू क सं ग्रहः नच
 वेद त्व ज्ञाने वेदा ध्ययना भावे पाप जन कत्वं बोधः वेदा ध्ययेना भावे पाप जन कत्वं बोधे च वेद

हेरं
४८

रो चरित वेदे पि शब्दांतरस्य प्र योजकत्वात् तत्कालीन पुरुषांतरा यशब्द प्रयो ज्य तानस्य का तो पा धि विध
 या जनन कत्वा तत्रा सं भव इति वाक्यार्थ ज्ञानो पादानं ता दश ज्ञाना ज न्य त्वं च यथा श्रुतं यद्यपि व्याव स सं
 स्थाप व्याव र्त कं परम ते तेषां वर्त्त मात्र स्पैव रित्य तया वाक्यार्थ ज्ञाना ज न्य त्वत्वात् तथा पित्ता दश ज्ञाना
 ज न्य त्वं ता दश ज्ञाना ज न्यो च्चारण कत्वं परम ते पि वा सो च्चारण स्य कं ठा घ मि घात रूपस्य वाक्यार्थ
 ज्ञान ज न्य तया स्मृत्या दिव्या रत्ने रक्त विशेषणे न सं भवात् न च ता दशो च्चारण कत्वं ता दशो च्चारण ज
 न्य त्वं ता दशो च्चारण व्यं ग्य त्वं वा प्रथमे परम ते वेदेऽसिद्धिः द्वितीये न्याय मते स रोषः न न ते उच्चा
 रण स्य शब्द जनन कस्य शब्दा व्यंजकत्वा दिति वाच्यं नृप य मते षु च्चारण स्य व्यक्ति विशेष संपादने न्य
 जकत्वा त धं ण ताया एव विवक्षितत्वात् अथ वा ता दश ज्ञान ज न्य त्वं ता दश ज्ञान प्रयो न्या नु र्वै क
 त्वं प्रयो न्य त्वं ज न्य ज न्य ता व छेद क सा धार णं स्मृता धा तु पू र्वा न्या य मते ता दश वा क्यार्थ ज्ञान ज
 न्य ता व छेद क त पा प द म ते च त ज न्य तया त न्य यो ज्य त्व म व्या हत मिति न स्मृता वति प्रसंगः नचा १ नुर

ना को० पत्त्ययं भवत्वात् सदा घननुभूतजन्मत्वरूपतयाऽविरोधात् न च तथापि शब्दस्य निमित्ततया वेदभारतादौ जन्म
 त्वघटितं निरुक्त पौरुषेयत्वं न संभवतीति वाच्यं० उत्पन्नो गकारः विनष्टो गकार इत्यादि प्रतीत्या सिद्धस्या निमित्ततया
 तत्समूहस्य वेदस्य सुतरामवित्तत्वात् अत्र मीमांसकाः लाघवात् ककारादयो वर्णा निग्राह्येका एव० उच्यते
 विनाशप्रत्ययस्तु प्रागनुपपत्त्योपलभ्यमानत्वात् प्रागनुपपत्त्यानुपलभ्यमानत्वरूपदोषाद्भवान्न च वर्णानां
 नित्यत्वे घटपदत्वादिकं दुर्वचं अव्यवहितोत्तरत्वस्य निमित्तं संभवादिति वाच्यं यज्ञानां नंतरमव्यवधानेन य
 ज्ञानं भवति इत्यभिप्रायविषयत्वं संवेधेन घटत्वस्यैव घटपदत्वात् शुकाद्युच्यते च घटपदे शि शकस्ये
 श्वरस्य वापि प्रायमादायत्वं संभवात्० अथ सर्वेषां ककारादीनामेकत्वे तारतारतरमंदमंदतरादिविलक्षण
 एव प्रत्ययानुपपत्तिः न चैकस्यामेव ककारादिव्यक्तौ तारत्वतारतरत्वमंदत्वमंदतरत्वादिविनाशधर्मस्वीकारा
 ओक्ता नुपपत्तिरिति वाच्यं० तारत्वादेस्तत्त्वव्यक्तिवृत्तिस्त्वैजातिरूपतानुपपत्तेः न च त्वन्मते पितारत्वादे
 र्जातित्वमसिद्धं कत्वादिविनाशसंकरप्रसंगादिति वाच्यं० कत्वादिव्याप्यनानातारत्वादेरुपगमात् न च तारत्वा

हेतुं
 ४९

नानाका कत्वादिकं५

दिक् वेत्तत्र विनिगमना विरह इति वाच्यं० कत्वादेर्नानात्वे तारमंदं साधारणककाराद्यनुगतप्रत्ययानुपप
 त्तेरिति चेन्न तारत्वादेः कत्वादिव्याप्यनाना जातिस्त्वेककारादिसाधारणताराकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेः
 ३ या न च तदसिद्धिः अनुभवापत्तात् न च नाना तारत्वादेः स्वाश्रयसंज्ञातो यसाक्षात्कार प्रतिबंधता वच्छेदकश
 द्भवति जातित्वादिविनाशानुगमात् ताराद्या कमानुगतप्रत्ययोपपत्तिरिति वाच्यं तादृशप्रतिबंधकता वच्छेदकत्वा
 दनुपपत्तिता वपितादृशानुगतप्रत्ययोपपत्तेः एतस्यापि स्वत्वघटितत्वेनाननुगतत्वाच्च० तस्मान्न तारत्वतार
 तरत्वादिकमनुगतत्वान्नाघवाच्च ककारादिसाधारणमखंडोपाधिः तच्च सर्वमेकस्यामेव कका
 रादिव्यक्तौ वर्तत इति न तादृशप्रत्ययानुपपत्तिः अथवा तारत्वतारतरत्वादिकं बाधुनिष्टैव जातिः तच्च दो
 षविशेषवशात् शब्दनिष्ठतया भासते दर्पणनिष्ठतया मुख्यादिरिव० तवापि ताराद्युत्पत्तिनिमित्तार्थवापु
 निष्ठवैलक्षण्यस्यावश्यकतया तस्यैव लाघवेन तारत्वतारतरत्वादिरूपतया नुचितत्वात् न च तस्य वा
 युधर्मत्वे शोच्येति चेत्तदर्थं कर्णशब्दस्य वच्छिन्नत्वमिति द्वयोपनीतस्य शोच्येण मानाभ्युपगमेता

५० नारत्वे स्पृशा मी सनु अवसा यापतिः तारत्वे श्रु लोमी सनु अवसा यानुपपत्तिश्चेति वाच्यं वापु निष्ठधर्मोत्तर
 स्पृशोत्रा योग्यत्वे पितारत्वादेः सद्योग्यतास्वीकारात् । योग्यतायाः फलबलकल्पत्वात् । न च श्रोत्रेण वायु
 निष्ठ तारत्वादि प्रसङ्गाभ्युपगमे श्रोत्रसे पुक्त समवायौऽतिरिक्तप्रसासत्तिलकल्पनापत्तिरिति वाच्यं अप्रत्या
 सन्नस्यैव तारत्वादेः श्रोत्रेण ग्रहात् वक्ष्यमाणक्रमेण बिलक्षणवायुसंयोगस्य तारत्वादिव्यञ्जकतयेवातिप्रसे
 गदिरहात् । ननु तथापि ककारा गकारादीनां नित्यत्वे ककाराद्येकसाक्षात्कारदशायां गकारादिसर्वाद्
 साक्षात्कारापत्तिः सर्वेषामेव शब्दानां सर्वदा कार्यशक्त्युत्पत्त्येव न सत्त्वादिति चेन्न न्यायनयेवर्णा
 नां प्रतिनियतजनकजन्यत्वाभ्युपगमे न ककाराद्युत्पादकविलक्षणवायुसंयोगस्यैव समन्ततेवर्णानां प्र
 तिनियतव्यञ्जकव्यग्यत्वाभ्युपगमे न ककारादिसाक्षात्कारजनकतया नृदिरहादेव पुगपदेव सर्वशब्दो
 पलब्ध्यसंभवात् । कंठाद्यभिघातश्च तत्र विलक्षणवायुक्रियासंपादकतया पुत्स्यते । ननु न्यायनयेमत्राव
 छेदकतासंबंधेन ककाराद्युत्पत्तिस्तत्र समवायुसंबंधेन विलक्षणवायुसंयोगइति सामानाधिकरण्य

हेरद्वं
 ५०

व्ययेनाभावे णीयजनकत्वबोधे च वेदत्वज्ञानमित्यन्यो न्यौ श्रय इति वाच्यं तत्र हि नैतादृशवेदत्वमादाय वे
 दाभ्ययनाभावे ज्ञानप्रयोजकं किं तदृष्टजनकेश्वरवाक्यत्वरूपवेदत्वमादाय ईश्वरानेगी कर्तमी
 मांसकमतेनित्यानुपूर्वी कवाक्यत्वरूपवेदत्वमादायेत्यन्यो न्याश्रयाभावात् न चैवं तेन रूपेणै
 व वेदस्य कथं न पक्षत्वमिति वाच्यं उक्त रूपयोः प्रत्येकसाधारण्ये पिठभयसाधारण्यभावात् । उभयमत
 साधारण्यपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव विवादविषयत्वात् उभयमतसाधारण्यपक्षतावच्छेदकं विना
 दवच्छिन्ने विप्रतिपत्तिरसंभवाच्च शेषं पूर्ववदित्याहुः ॥ अन्ते तु वेदत्वेन परिभाषितत्वं अमिष्टकानां
 परिभाषा विशेषरूपसंकेतसंबंधेन वेदपदवत्पर्यवसितं वेदत्वं अथवाऽखंडोपाधिविशेषरूपं वा
 वेदत्वमुक्तानुमाने पक्षतावच्छेदकमिति बह्वीति संक्षेपः ॥ अधिकमस्मत्तत्वे श्वरवादे इष्टव्यं । न च
 वेदस्य पौरुषत्वे पक्षे स्वयंभूरेषभगवान्वेदो गीतस्त्वयापुरा । शिवाद्याऽऽविपर्ययताः स्मर्तारोस्यनका
 रकार इति स्मृतिविरोध इति वाच्यं । श्रुतिस्मृत्योर्विशेधेतु श्रुतिरेव मरीयसीति न्यायेन स्मृतिप्रतिपा

मा. लो. एकसंयोगजन्यतावच्छेदकतात्वेनानिर्वाच्यताः अपितुवा पुनिष्ठमेवेति चेन्न ममापितत्तद्व्यायुसंयोगानां शरीर
 ५१ निष्ठतया वकारादिसाक्षात्कारहेतुत्वात् नचैवं हस्ताधवच्छेदेन विलक्षणवायोः संयोगस्य सत्त्वैपिककारादि
 साक्षात्कारापत्तिरिति वाच्यं. कारणवच्छिन्नविलक्षणवायुसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पुरुषांतराधिकारो न पुरुषां
 तरीयशरीरनिष्ठसंयोगावच्छेदकः विलक्षणवायुसंयोगस्य फलबलकल्पतया ककारादिसाक्षात्कारदशा
 यामेव तस्य शरीरे सत्त्वेन हस्ताधवच्छिन्नसंयोगस्य हेतुत्वेपि सति विरहाच्च. इत्थं च श्रोत्रसमवायादेरपि न
 प्रसासत्तित्तत्तद्विलक्षणवायुसंयोगानां व्यक्तकत्वस्यावश्यकतया नतिप्रसंगात्. नच तर्थापित्वा यन
 ये विलक्षणवायुसंयोगानां कत्वादिकमेव समवायेन कार्यतावच्छेदकं भवन्मते च ककारादिविषयक
 साक्षात्कारत्वमिति महागौरवं न्यायनयेऽनंतककारादिकल्पनंतत्तत्पुरुषीयशब्दसाक्षात्कारं प्रति न त
 त्पुरुषीयश्रोत्रसमवायादेर्हेतुत्वकल्पनं च फलमुखमिति वाच्यं. व्यक्तिकल्पनास्थले फलमुखगौरव
 स्यापि दोषत्वात् ममापिलौकिकविषयतासंबंधेन ककारादिव्यक्तेरेकैकतया ककारादिकत्वाघोरविशेषा

हेरव
 ५१

च. नच तथापिलौकिकविषयत्वस्य स्वरूपसंबंधात्मकस्याननुगततया कार्यतावच्छेदकता नित्यामकसंब
 धत्वे गौरवमिति वाच्यं. समवायवत्तलौकिकविषयत्वस्याप्येकत्वात् तवापि समवायस्यैकत्वेन समवाय
 संबंधावच्छिन्नाधारत्वस्यैव प्रतिव्यक्तिभिन्नतया स्वरूपसंबंधात्मकस्य कार्यतावच्छेदकता नित्यामकसं
 बंधत्वेनाननुगमगौरवस्य सत्त्वाच्च नच तथापि नवकत्वादिरूपेण कादिव्यक्तिरवच्छेदिका न्यायनयेतु स्वरूप
 तः कत्वादिव्यक्तिरिति लाघवमिति वाच्यं. ममापि स्वरूपतः कादिव्यक्तेरवच्छेदकत्वात्. नच जासतिरिक्तपदार्थ
 स्य किंचिद्गुणप्रकारेणैव भानमिति कथं कादिव्यक्तेः स्वरूपतोवच्छेदकमिति वाच्यं. क्तदिव्यक्तेः स्वरूपतोव
 छेदकत्वेपि कार्यकारणभावग्रहे कत्वादिरूपेण भानात्. नहि जान्यतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्गुणेण भा
 नयतः किंचिद्गुणेण वच्छेदकत्वमिति सपिनियमोस्ति मानाभावात्. अथ तथापि नवलौकिकविषयतया
 कव्यक्तिरेवावच्छेदिका लौकिकविषयतया कत्वेन सत्रविनिगमकाभावात् कार्यकारणभावद्वयाप
 पत्तिः नच कत्वस्यावच्छेदकत्वेपि विलक्षणवायुसंयोगाभावात् दशायां ककारसाक्षात्कारावत्या ककारमे

रि

न्यायौ के रव छेद कत्वा वश्य कत्वे मेव निगमक मिति वाच्यं एवं सति विलक्षण वायु संयोगाभावदशायां कत्वसाक्षात्कार
 ५२ रापत्या कत्वस्यावच्छेदकत्वावश्यकत्वादिति चेन्न ककाराविषयक कत्वसाक्षात्कारं स्यात्कीकतया क
 त्वसाक्षात्कारसामग्रीविरहादेव तदानीं कत्वसाक्षात्कारासंभवे न कत्वस्यानवच्छेदकत्वात् कोलाहलस्थ
 ले कत्वाविषयकस्यापि साक्षात्कारस्य सत्वेन कव्यत्वे रवच्छेदकत्वस्य चावश्यकत्वादिति च दंतित इति सत्
 वर्णानुवर्तितानि पञ्चम्यंजकमंग्याः एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् घटे कत्व परि
 माणवदिसनुमाने न वर्णानां प्रतिनियतम्यंजकमंग्यत्वाभावात् सिद्धा ककारगकारादीनां नित्यत्वे कका
 राद्ये कसात्कारदशायां गकारादिसर्वशब्दसाक्षात्कारापत्तेर्ब्रह्मणोपि दुरुद्धरत्वात् ननु वर्णानुवर्ति
 नियतम्यंजकमंग्याः एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् घटे कत्व परिमाणवत्
 इत्यत्र किं नाम प्रतिनियतम्यंजकमंग्यत्वेन तावत्तद्विषयक साक्षात्काराजनकजन्मसाक्षात्कारविष
 यत्वं तथा सति तथाविधविषयत्वाभावस्य प्रकृते साध्यतायां घटे कत्वे घटवत्त्वे कपथक्कविषयकसा

हेरद०
 ५२

प्रसासत्या वायु संयोगानां ककारादि हेतुत्वं न कर्णोतरे ककाराद्युत्पत्तिः क्युरुषीय शब्द लौकिक साक्षा
 त्कारं प्रति तत्पुरुषीय कर्णवच्छिन्नश्रोत्रसमवायस्यावच्छिन्नता सेवधेन तत्पुरुषीय कर्णस्यैवाविषयनिष्ठ
 तथा हेतुत्वं न तत्पुरुषीय कर्णवच्छेदे नो सन्न शब्दस्य पुरुषोतरेणाग्रहणं भवन्मते च तत्तद्विलक्षण
 एवायु संयोगानां ककारादि साक्षात्कारं प्रति कया प्रसासत्या हेतुत्वं अन्ववहितपूर्ववर्तिता मात्रेण हेतुत्वे
 युगपत्सर्वशब्दोपलब्धेर्दुर्वीरत्वात् सर्वदैवावश्यं किंचिच्छिन्नवच्छेदेन तत्तद्विलक्षण वायु संयोगसं
 सात्कारकर्णस्य ताना नवच्छेदकतयायत्कर्णवच्छेदेन ककारादि साक्षात्कारस्तत्र विलक्षण वायु संयोगइति
 रुमेण हेतुत्वासेव वात् न च स्वीय कर्णवच्छिन्न विलक्षण वायु संयोगसफल बलकल्पतया ककारा
 दि साक्षात्कारदशायां मेव तस्यात्मनिसत्त्वाभावात् प्रसंगइति वाच्यं आत्मनो विभुत्वादेकस्य पुरुषस्य कर्णो
 वच्छेदेन विलक्षण वायोः संयोगदशायां सर्वेषामेव पुरुषाणामात्मनितदवच्छेदेन विलक्षण वायोः संयो
 गस्यावश्यकत्वे नातिप्रसंगता इव स्यात् न हि संयोगानिष्ठवैलक्षण्यं जनकतावच्छेदककर्मजन्यतावच्छे

५३. साक्षात्कारजनकवायुसंयोगात्प्रकारविषयकसाक्षात्कारस्वरूपयोग्यतेपिनमामांसकनयेसिद्धसाधनावका
 शः तत्र कथं तन्नयेतथाविधस्वरूपयोग्यत्वमितितुनाशंकनीयं। कदाचित्त्रिज्जातीयसंयोगाभ्यां ककार
 स्वकारविषयकसमूहालंबनजननेन तत्र तथाविधास्वरूपयोग्यत्वसंभवात् एवं च नैयायिकनयेवाधवा
 रणा यस्वविषयकसाक्षात्कारविषयत्तस्य पक्षात्तावच्छेदककोटौ निवेशः। अन्यथा एकैकमात्रविषय
 कसाक्षात्कारजनकस्य एकैकमात्रविषयकसाक्षात्काररूपकलानुपधायकतया वा वैधोरणा साशना
 साक्षात् न चैवं सस्यपि उपदर्शितसामान्यमासौ घटवत्सेकपृथक्मादाय निरुक्तहेतुशालिनिघट्टे
 त्वेवमिचारः तत्र एकत्वविषयकसाक्षात्कारानुपधायकीभूतं यत् एकत्वग्रहप्रतिबंधकदोषादीकाली
 न एकपृथक्त्वज्ञानरूपकारणं तज्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वस्य एकपृथक्त्वोसत्वेन एकपृथक्त्वग्रहप्रति
 बंधकदोषादिसमवधानकालीनं यत् एकत्वज्ञानरूपकारणं तज्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वस्य एकत्वे सत्वे
 न च निरुक्तसाध्यासत्वादिति वाच्यं तत्र साक्षात्कारजनके तत्र साक्षात्कारप्रतिबंधका समवहितत्वस्यापि

हेरेव
 ५३

वेशनीयत्वादिति तथा च यत्त एकावच्छेदेन यत्समानदेशत्वे सति यद्वा ह केदियग्राह्यं तत्र विषयकसा
 क्षात्कारानुपधायकं यत् तद्विषयकसाक्षात्कारप्रतिबंधका समवहितकारणं तत्रिष्टफलोपधायक
 तानिरूपकसाक्षात्कारविषयतत्त्वत्वे सति तद्विषयकसाक्षात्कारानुपधायकं यत् तद्विषयकसाक्षात्का
 रप्रतिबंधका समवहितकारणं तन्निष्ठफलोपधायकतानिरूपकसाक्षात्कारविषयीभूतं यद्यत्स्वैतत्तद्रे
 दकूटवधवतीति सामान्यमुख्यातिनिर्गर्षः अत्र तथाविधकारणनिष्ठफलोपधायकतानिरूपकत्व
 निवेशात् घटवत्सेकपृथक्त्वादिसाक्षात्कारानुपधायकं यदि न रकारणा समवहितात्मनः संयो
 गदिकंतदीपस्वरूपयोग्यतामादाय तथाविधैकपृथक्त्वादौ निरुक्तपरस्परव्यंजकसंयोग्यत्वसत्वेपि न
 सति। विभिन्नकालीनपाकजैकघटवत्तिगंधद्वये एकगंधविषयकसाक्षात्कारानुपधायकापरगंध
 साक्षात्कारविषयेऽपि विचारवारणा यैकावच्छेदेनेति। स्वावच्छेदककालानवच्छिन्नतत्त्वैक्यत्वं तद्रे
 दकूटवत्सार्थकं नानः परनपेशद्वयमाप्यवत्तित्वेपि हेतुः स्वरूपासिद्धिः केचित्तु व्याप्यवत्त्वेपि

मा. को. ०
५६

वतीति बलात्कालावच्छेदेकसाभ्युपगमेशतिविरहात्. एकावच्छेदेनेत्यस्य एककालावच्छिन्नत्वे सती नियथा
कृतार्थ एव समीचीन इत्याहुः. एवं च विभिन्नसंस्थानविशेषव्यंग्ययोगोत्पत्त्युक्तयोर्व्यभिचारवारणाय
समानदेशत्वे सतीति विशेषणं समाननिधताधिकरणत्वात्. तं नात एककालावच्छिन्नैरेकशेषेन प्रतिपाद्यते ३
शाखासंयोगवत्संयोगयोः शेषेन रूपैकदेशवत्तिलेपिव्यभिचारः न चैवमपि एककालावच्छिन्नशेषे
न चरणद्वयावच्छिन्नशेषेन वत्संयोगयोर्व्यभिचारः. तत्र परस्परविषयकसाक्षात्कारवच्छिन्नसंनिर्कर्षजन्य साक्षात्कारविषयत्वेन निरुक्तसाध्यसत्वादिति वाच्यं विभिन्नदेशानवाच्छिन्नत्वस्यापि निवेशनीयत्वात्. चेन्न ५
वं सति सति नियताधिकरणत्वात्. तर्कं समानदेशत्वविशेषणं व्यर्थं उपदर्शितशेषेन प्रतियोगिकशाखावत्सं
संयोगयोः शाखाद्यवयववत्सावयवरूपपरस्परविन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तथा विधानवच्छि
न्नत्वविशेषणैः नैव वारणसंभवादिति वाच्यं. एवमपि घटावधिकघटकुञ्जवत्तिद्विपृथक्कपटा
वधिकघटकुञ्जवत्तिद्विपृथक्कयोरेककालावच्छिन्नयोः स्वस्वावधिज्ञानव्यंग्ययोर्व्यभिचारवारणाय त
वि ३

हेरंब.
५६

साक्षात्कारजनकवत्तरे कत्वविषयकसाक्षात्कारजनक एकत्वविषयकतज्ज्ञानंतज्जन्यसाक्षात्कारे विषयत्व
सत्त्वेन तथा विधत्ता सत्त्वाद्यभिचारइति चेन्न. स्वविषयकसाक्षात्कारजनकजन्यसाक्षात्कारविषयत
त्वे सति तद्विषयसाक्षात्कारा जनकजन्यसाक्षात्कारविषयीभूतं यद्यत्वं तद्विज्ञत्वस्य प्रकृतानुमाने
साध्यत्वेनानुपपत्तभावात्. स्वपरं भेदप्रतियोगिपरंतथा च यत्. एकावच्छेदेन यत्समानदेशत्वे सति यत्
ग्राहकेंद्रियग्राह्यं भवति तत्स्वविषयकसाक्षात्कारा जनकजन्यसाक्षात्कारविषयतत्वे सति तद्वि
षयकसाक्षात्कारा जनकजन्यसाक्षात्कारविषयीभूतं यद्यत्वं तत्तद्देहकूटवत्प्रकीर्तिसामान्यमुखी
व्याप्तिः. अनुमानप्रयोगस्तत्कारविषयकसाक्षात्कारविषयककारः स्वविषयकसाक्षात्कारा ज
नकजन्यसाक्षात्कारविषयत्वकारकत्वे सति स्वविषयकसाक्षात्कारा जनकजन्यसाक्षात्कारविष
यीभूतं यद्यत्वं तद्देहकूटवत्. एकावच्छेदेन स्वविषयसमानदेशत्वे सति स्वथो ग्राहकेंद्रियग्राह्यत्वात्
यदेकत्वपरिमाणवदित्यादिकमेव बोध्यः. अत्रा जनकत्वं कलानुपधानरूपं ग्राह्यं अतः स्वकारविषयकसा

का. ३०. प्रहे अवधिज्ञानस्य हेतुज्ञानमप्युपगमेनानुपपत्तमावाहिति। अथवर्णाः प्रतिनियतव्यं जकव्यं कव्यं ग्याः स्वग्राहकैर्त्रिदि
 ५५ याग्राह्यलौकिकसाक्षात्कारविषयतदाश्रयकत्वात् घट रसगंधवदिति सत्यतिपक्षसत्त्वान्नोक्तरीत्या वर्णानां
 प्रतिनियतव्यं जकव्यं ग्याः लाभावसिद्धिस्तंभवति पूर्वो यदर्शितसाध्यस्य प्रतियोग्येवानसाध्यं पक्षोपि पूर्वो
 वदेव तेन नस्तत्र प्रतिपक्षा नुपपत्तिरिति चेन्न समग्रहालंबनसाक्षात्कारमात्रविषययोगंधयोर्व्याभिचारे
 एतत्प्रतिपक्षा संभवात् वस्तुतस्तु वर्णानामुक्तरीत्या नित्यत्वे घटादीनामपि नित्यत्वापत्तिः तत्राप्ये
 कजातीयानां सर्वेषां घटानामेकत्वस्य नित्यत्वस्य चलाघवेन वक्तुं शक्यत्वात् तत्तदवयवसंयोगादि
 रूपप्रतिनियतव्यं जकव्यं ग्याः तस्य तत्राभ्युपगमेनैकघटादिसाक्षात्कारदृशा यां न सकलघटादि
 साक्षात्कारापत्तिर्न वा सर्वदोषलंभायतिः उसाहादिप्रत्ययस्यापिशब्दस्थले इव भ्रमत्वस्य सुवचत्वा
 त् अथतत्राशत्वेन तत्सामवेतनाशत्वेन कार्यकारणभावात् कया लनाशेन घटनाशस्य दुर्वारतया
 घटस्य नित्यत्वा संभवः न च जासादिनाशवारणाय स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छेदकसंबंध

हेरं व.
 ५५

तथा घटादेर्नित्यत्वे स्वप्रतियोगिजन्यत्वविरहादेव नानाशद्विवाच्यं लाघवात् स्वप्रतियोगि समवेतत्वस्यैव ना
 शकतावच्छेदकसंबंधत्वात् अनंतघटादिकल्पना गौरवस्य च फलसुरवत्त्वेनादोषत्वात् सत्त्वेन ध्वंसत्वेन ना
 र्वैश्य नाशकभावांतरादेव जासादेरविनाशोपपत्तेः अनंतस्य ले स्वप्रतियोगि जन्यत्वस्य नाशकतावच्छे
 दकसंबंधत्वकाल्पनामपेक्ष्यातिरिक्तैकनाशनाशकभावकल्पनाया लघुत्वादिति चेन्न व्यक्तिकल्पनास्थलेषु
 लघुत्वगौरवस्थाप्यदोषत्वात् तुल्यपुण्या कपाल कपालिकादेरपि नित्यत्वस्य सुवचतया तत्रांशेन घटादिना
 शापत्तसंभवाच्च किं वैवमपि सुरवादीनां नित्यत्वे कत्वयोरापत्तिर्दुर्वारतया समवायिनो नित्यतयोक्तरीत्या
 तत्र नाशापत्तसंभवादिति दिक् तस्माद्दर्शनानामनित्यत्वे सिद्धे वेदानित्यत्वरूपल एव निहितः कुठारः अथमा
 स्तु ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपां नित्यत्वे वेदस्य तथापि परतंत्रपुरुषपरंपराधीनतया प्रवाहावच्छेदरूपेति
 त्वेति वाधकभावः एवं च नित्यत्वेन निर्दोषतया च वेदप्रामाण्यसिद्धौ सर्वज्ञे वेदवक्तुर्द्विस्वरे प्रमाणाभा
 वेनोक्तरीत्या वेदस्य वीरुषेयत्वासिद्धिरिति चेन्न स्मृताचारानुमितवेदानामुच्छेददर्शनेन तद्वद्वंशे

व

न सर्वे वेदा उच्छिद्यन्ते वेदत्वात् तस्मात् सा चारानुमिति वेदेदित्यनुमानेन सर्ववेदानामुच्छेदे सिद्धे सजातीयध्वंससमव्या-
 ५६ पकशागभावप्रतियोगित्वरूपप्रवाहाविच्छेदस्यासंभवात् । स्यादेतत्तस्मात् सा चारानुमिति वेदानामुच्छेद एवा-
 सिद्धस्तेषां नित्यानुमेयत्वात् प्रवाहाविच्छेदेऽपि सर्वदा तुल्यरूपतासाचकालोपाधित्वा व्यापकाध्ययन-
 विषयत्वानवच्छिन्नत्वं तच्च सर्वादाध्ययनविषये प्रत्यक्षवेदेऽध्ययनमादिष्टं चेत्तदपि नित्यानुमेयत्वं न-
 नविषयत्वानवच्छिन्नत्वं नयेनित्यानुमेयवेदेचास्ति अनुमानं च विवादपदमपूर्वबोधिकास्तस्यार्थानुभव-
 जनकवेदमूला अविगीतमहाजनपरिगृहीतस्मृतित्वात् तस्मात् स वेदमूलकस्मृतिवत् अत्र प्रत्यक्षवेदामूल-
 कस्मृतावंशतः सिद्धसाधनवारणाय विवादपदमिति तदर्थं स्मृद्वादी प्रत्यक्षवेदामूलकत्वं पितृपुत्र-
 तेषु त्रा-भ्यां दधुर्यथा शत इति न्यायमूलकस्मृतावंशानोवाधवारणाय पूर्वबोधकेति वस्तुतो विवा-
 २ दयवादि सिद्धान्ततरकोटिकान्पत्तं एवं च न्यायमूलकस्मृतेरप्यनेनेव वारणोऽपूर्वबोधकत्वेनेदं य-
 मेव हेतावविगीतपदं संक्रांतौ रूपेण हस्तिनी बद्धव्या इत्यादिलोभमूलकस्मृतौ व्यभिचारवारणाय न च

हेरंब०
५६

उपादानस्यावश्यकत्वात् न चैवं पक्षधरमिश्रदत्तोपदर्शितस्य लभ्यावतिविरोधः तावता सते रभावात् त-
 द्द्वयस्योपलक्षणपरत्वात् । अत्र विभिन्नदेशानवच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्नत्वमिन्नदेशावच्छिन्नत्वोभयसंबंधाव-
 छिन्नप्रतियोगिता कयत्किंचिद्देशाभाववत्तै अतो न विभिन्नदेशानवच्छिन्नत्वस्य उर्वचसापत्तिरिति । अत्र प-
 क्षतावच्छेदकसामानधिकरणे नैव साध्यसिद्धेऽदृश्यत्वान्न नैयायिक नये विभिन्नदेशावच्छिन्नत्वका-
 रविषयकसाक्षात्कारविषयककारे हेतोर्भागा सिद्धिः । जन्मते समानदेशावच्छिन्नतया विधवर्णद्वय-
 मादायैव पक्षे हेतुत्वसंभवादिति । एककालावच्छिन्नयोः किंचिद्देशानवच्छिन्नयोरेकघटवत्तिरस-
 गंधयोर्व्यभिचारवारणाय समानेद्वियग्राह्यत्वादिति तद्वाहकैद्वियजन्यलोकिकसाक्षात्कारविषयद-
 तादित्यर्थः । नातस्तत्पुरुषीयापेक्षा तु द्विजन्यद्वित्वप्रत्यक्षप्रतिपत्तिरुपुषीयापेक्षा तु हेतुत्वेऽपि स्थितिः न चै-
 वमपि स्वस्वावच्छिन्नानव्यपेक्षयोर्घटवत्सकदृश्यत्वं शर्धत्वयोर्व्यभिचार इति वाच्यं हस्तत्ववितस्तिता-
 दिरूपहीर्धत्वत्वमाप्यजातिपुरस्कारेण शर्धत्वग्रहे वधिज्ञानस्य हेतुतया हीर्धत्वस्वरूपेण हीर्धत्व

नाको कसनेनेरवेण विद्याया असंभवेन द्वितीयविधाया मेव पर्यवसानेन मौनिश्रोकादिवैषम्यात् न च तर्हि तस्या
 ५७ तु पूर्वी हीनस्य कथं बोधकता संभवः आनुपूर्वीत्वेन ज्ञानस्य शाब्दबोधसामग्रीघटकत्वात् अमथानदीरीन
 जशराजे सस्या विशेषेण बोधकतापत्तेरिति वाच्यं तदर्थं ज्ञापकत्वेन ज्ञानघटितसामग्र्या एव प्रकृते
 शाब्दबोधात्तनकतौ योगमेव स्मर्यमानं नुभावैकत्वेन ज्ञानादेव वेदार्थप्रतीति संभववेन बोधकता सं
 भवात्तनचैव स्मर्यमानं बोधकत्वेन वेदानुमितौ स्मर्यमानं विषयतया तद्बोधकवेदस्यानुवादकताप
 त्तिरिति वाच्यं कार्येण करणानुमाने कारणकारणत्वच्छेदकालिरित्येवमादि ज्ञानविषयव्या
 पकता वच्छेदकस्य विशेषणत्वेऽपि न विषयत्वमिति तत्सिद्धांतात्कृतौ मानसप्रसङ्गा योपा
 कस्य ज्ञानांतरोपनीतस्यो संज्ञिताने संज्ञायाश्च ज्ञानांतरोपनीताया विशेषणत्वेऽपि न विषयत्वमिति तै
 रैगीकारात् न च विशेषणत्वस्य विषयतात्मकत्वेन विषयत्वाभावे कथं विशेषणत्वमिति वाच्यं
 विशेषणत्वस्य भासमानधर्मताकत्वरूपतया ज्ञानांतरोपनीतस्य संसर्गतया धर्मत्वभावे तद्विशेषण

हेरंब
 ५७

तस्य ज्ञाने तद्विशिष्टज्ञानत्वस्य च संभवात्तन च ज्ञानांतरोपनीतस्य वेदार्थस्यानुमिति विषयत्वे वेदस्यानु
 वादकतापत्तिरिति वाच्यं वेदार्थग्राहकस्य ज्ञानांतरस्य स्मृतिजन्यतया प्रमाणांतरत्वात् प्रमाणांतरा
 भावेऽपि तार्थग्राहकत्वरूपानुवादकत्वाभावात् अथ कदाप्यपठितस्य वेदत्वं न संभवति तस्य तेरभिव्य
 क्ते मौनिश्रोकवदभिप्राया ज्ञानतोर्था वगमा संभवात् आनुपूर्वी हीनवर्णमात्रस्यैव निरर्थकत्वात् न
 ७४ चातुर्पूर्वी सहितस्य वेदस्यानुमानाद्भेदोऽतिवाच्यं तस्या नानात्वेऽपि विशिष्यज्ञाना संभवादिति चे
 ८६ न हस्तकरादिप्रदानां धर्मानामकलशमानेषां न यद्यपि सादृश्यात् प्रत्येकं व्यभिचारेण शाब्दबोधे
 पदानां वाक्यानां चानुपूर्वी ज्ञानस्या हेतुत्वात् किंतु तत्तदर्थं ज्ञापकत्वेन ज्ञानमेव तत्र हेतुः स च प्रकृ
 तेष्वस्ति तदर्थमेव यच्च किंचिद्दर्शस्वरूपमविशेषाणां सुपयोगः अतएव कुशमानयेत्यादौ शका
 रसंदेहे क्रियानुसारं वा हस्तकरादि संदेहेऽपि शाब्दबोधः अतएव दृष्टं चास्य च वद्वि लिंगमिति श
 द्वात्प्रातीतेन धर्मेनालोकेन वा बद्धेऽनुमानेन नुतदर्थं ज्ञापकत्वेन ज्ञानात्पदार्थापत्तिरिति भावः

ननु वाक्यार्थबोधः नाम तत्र विभक्तितादृदिना ज्ञानं विना कोऽपि ज्ञानासंभवेन तदसंभवात् न च तदर्थं ज्ञापकत्वेन ज्ञा
 नहेतुता मते आकांक्षादिज्ञानस्य न तत्र हेतुतेति वाच्यं तथा सति घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादि निराकां
 क्षवाक्यादपि घटकर्मत्वानयनं कृतिवोधकत्वेन ज्ञाने पि घटमानयेत्यादि वाक्यादिवशाद्बोधोपपत्तेः एवं च
 कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यादिमहिशेषत्वादिना ज्ञानं विना तदर्थं ज्ञापकत्वज्ञानमात्रात्कथं शाब्द
 बोधः न चैवं कुशमानये सादौ शाकारादि संदेहे कथं शाब्दबोध इति वाच्यं तत्रापि सामान्यतस्तथा ज्ञान
 सत्तात् अननुगमे न तत्र हि भक्त्यादिमहिशेष ज्ञानत्वादिना हेतुत्वा संभवादिति चेन्न घटः कर्मत्वमित्याद्य
 न्ययविरोधिपदाज्ज्योतिष्यित्वादिनैव तत्र हेतुत्वात् त्वस्तुतस्तु नानापरं जन्मपदार्थोपस्थित्या
 पत्र शाब्दबोधस्तत्रैवालु पूर्वी ज्ञानस्य हेतुनया तत्र विनाप्यनुमितवेदात्तशब्दबोधे बाधकाभावः न च
 तु पूर्वी ज्ञानं घटितसामग्रा अन्यत्र शाब्दबोधजनकत्वेन कृताया अत्राभावे कथं शाब्दबोध इति वा
 च्यं अत्र तदर्थं ज्ञापकत्वेन ज्ञानघटिताया धर्मि ग्राहकमानसि द्वाया विलक्षण सामग्रा एतत्तु शाब्दबो

ऐवं
 ५८

त्रमाण परं प्राग्गुक्तस्यायमलकस्मृतौ व्यभिचारवारणाय महाजने सादितञ्च लौकिकप्रमाणाविषयार्थकं वेद
 एव व्यभिचारवारणाय स्मृतीति वञ्चस्मृतित्वेन प्रसिद्धार्थकं वस्तुतो मन्वादिप्रणीतत्वमेव स्मृतित्वं एवं च लो
 भमलकस्मृतौ व्यभिचारवारणायानिगीतेति न देयं साध्ये वेदमूलत्वं स्वजन्यानुभवद्वारा वेदाज्जन्मत्वं
 दाहो ज्ञानादिव्यवहितस्य कुर्विंदादेस्त्वस्मृतावपि ज्ञानादिव्यवहितस्य वेदस्य जनकत्वात् न बाधसंभाव
 नातादृशजनकत्वं चाज्ञानस्याप्यनसंभवतीति पश्य धर्मताबलात्तिसानुमेयप्रच्छन्नवेदसिद्धिः अन्य
 यनविषयविदलस्यै सार्वदिकाध्ययनं विषयत्वभाषत्वेन व्यापकाभावादध्ययनविषयत्वस्य तत्रासं
 भवात् अथ यथासौ निनास्तेकादिकं कृत्वा लिप्यादिनाऽन्येभ्यः प्रतिपाद्यते तथेष्टरेणापि स्वाभिप्रायस्या
 पिवेदः स्मृतिकर्तृभ्यो मन्वादिमाषिभ्यो लिप्यादिना प्रतिपाद्यतेऽन्तरं च नैस्तस्मादर्थप्रतीत्यस्तस्यः प्रणीयंत
 इति कदाप्यध्ययनविषयत्वाभावे पिवेदात् स्मृतिप्रणयनं संभवतीति न यद्यधर्मताबलादपि नित्यानुमेयवे
 दसिद्धिर्भवतीति चेन्न वेदस्य उच्चारणव्यभिक्त्यानुपूर्वीमत्त्वतश्च न्यत्वाभादि विधत्तया तत्रानुपूर्वी

५८
 त्वा नो गीतशिष्टाचारत्वेन कर्तव्यतामनुमाय सा कर्तव्यता वेदबोधिताऽलौकिका विगीतशिष्टाचारकर्तव्यता त्वा
 दिति वेदानुमानं मंगलमाचरेदित्यादिविशेषाकारेणानुनवेदानुमानं तथा व्याप्ताभावात् न चास्तु प्रस
 सवेदानुमानं प्रसस्तत्वे उद्धेदानुपपत्तेः प्रसस्तशाखावत्प्रत्ययकाः कार्याः कार्या अष्टका इत्येवं रूपमे
 ववाक्यमनुमेयमिति तत्र नानावेदकल्पने गौरवात् भन्वादिस्मृतिमूलं हि नानेकविधं दृष्टमिति कथमाधु
 निको नेक वेदमनुमिनुयात् न च स्मृत्यर्थबोधको वेद स्मृति सत्त्वो एवानुमेयः स्मृतेर्नानाविधत्वा
 दः तत्तस्य च प्रदोषा दाव नु चरितस्यैव वैलं श्रोत्रग्रहणा हंतया शब्दत्वं वाक्यत्वमर्थबोधकत्वादिति
 स्मृत्त्या चाराभ्यां चानुमितौ वेदार्थबोधकत्वात् तत्पूर्वपूर्वणानुमितवेदात्तदुत्तरोत्तरस्मृत्या चारा
 वित्तिनां धपरंपरा स्वतंत्रप्रमाणमूलकत्वात् तस्माद्देदस्यानित्यानुमेयत्वं न तच्छेद इति अत्रोच्यते। उ
 द्भिन्नवेदार्थप्रतीत्यस्य स्मृत्या चारयो रूपपत्तेः सामग्र्यंतरकल्पने मानाभावः अतएवाश्रया सिद्धि
 र्नवाबाधः स्मृत्या चारा नुमितस्यास्माभिरप्युपगमात् न च तस्मात्कथं बोधः अत्रानुपूर्वी साहि

हृदय

हेतुव
५८

तान्ते न च तत्र मानाभावः यदि सवेदा आनुपूर्वी रहितः स्यात्तदाननुभावकस्यादिति लर्कसं हकृता नु
 मानस्यैव मानत्वात् एवं च स्मृत्या चारयो वेदजन्यानुभवमूलकत्वा नुमानादेव पक्षधर्मतावत्ता
 त्प्रसस्तवेदमूलकत्वसिद्धिः अन्यथानुभावकत्वाभावेन तस्य मूलत्वा नुपपत्तेः तस्मात्स्मृत्या चारा
 नुमितवेदः प्रसस्ता धामनविषयः वेदत्वात् संमतवत् उद्धेदत्वाधुनिकानामहरहरपवीपमानश
 क्तिकत्वात् स्मृतिनिंदावासाभ्यां च प्रवृत्तिनिवृत्तिपराभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुतार्थ एव कल्प्यते ननु
 विधायकनिषेधे च वाक्यं गौरवात् उक्तदोषाच्च यत्र चार्थवादादेव तदर्थव गमस्तत्र न जत्कल्पनापि
 यातरति मत्संतरति त्रसहसां योश्च मेधेन पजत इत्यादौ न च तस्याध्ययनविषयत्वे बह्विधे धर्मधर्मि
 धारणसंभवेन कथमुद्धेद इति वाच्यं एकस्य सकलशाखाध्ययने सामर्थ्याभावात् एकेनैवापरेणापि तदनध
 यने नगरबोद्धेदसंभवात् शाखात्वस्यैव प्रसस्तशाखात्वस्यापि सार्वदिकाध्ययनविषयत्वमाप्यत्वे माना
 भावात् न च सहस्रशाखाविदां व्याप्तादीनां सत्त्वमर्थमुद्धेद इति वाच्यं अध्ययनाभावस्यैवोद्धेदपदार्थत्वात् अथ

६०
 साखे छेदे वर्णपदवाक्योहानि शंकया प्रसक्तवेदादपि वाक्यार्थप्रयोगयोरनिश्चये वैदिकव्यवहारमात्रवि-
 लेपायातिरिक्तिचेन्नभ्यस्तुतावेदस्यैव महाजने परिग्रहेणानुष्ठानसंभवात् एतेन सर्वत्रो-
 छिन्नशाखाबोधितांगकतासंदेहेन सर्वत्रानाश्वसिप्रसंगदत्तपिनिरस्तसंतिचानेकशाखाबोधितेन तत्र
 कर्मणिकर्तव्यताबोधिका मत्वादिस्मृतयः कालक्रमभाविनमेतादृशमनाश्वसमाशौक्ये वक्ष्येतेन
 तस्मिन्प्रणयनात् न च स्मृताचारयोर्महाजनपरिग्रहादेव प्रामाण्यमस्तु किंचेदेनेवाच्यं प्रलयेति ५
 स्मृताचारयो रभयो रेवो छेदात्सर्गादौ निसर्गसर्वज्ञे श्वरप्रणीतवेदमूलकस्य स्मृताचारयो रा-
 वशकत्वात् अन्यथा मूलाभावेनांधपरंपरायानप्रसंगात् मन्वादीनां तदानीं दिग्दर्शित्वं तदु-
 पायश्रवणाद्यभावात् पूर्वसर्गसिद्धसार्वज्ञ्यकल्पने प्रतिमर्गतेषां मन्या न्यत्वकल्पने च गोस्वरे-
 कस्यैव निसर्गसर्वज्ञस्य कल्पनाया औचित्यात् न चेश्वरप्रणीताः स्मृतय एव संलित्तिवाच्येता सोमन्वादिप्रणी-
 तत्वेन वेदमूलकत्वेन स्मृतिष्वेव स्मृतेः तदुक्तं प्रतिमर्गं चंतरं चैव वाक्कनिरन्याविधीपतइति अत्रविधानमे

हेरंब.
 ६०

बोधजनकसोपगमात् न च क्लृप्तसामग्र्यभावे विविलक्षणसामान्यंतरेण कथं कार्योत्पत्तिरदृष्टगोचरत्वाद-
 निवाच्यं । तथा सतितवधरादिकार्यकर्तुः शरीरापेक्षया जनकत्वस्य दृष्टतया सिद्धादिकार्ये ईश्वरस्याश-
 रीरिणाः शरीरापेक्षां विनैव जनकत्वेनानुपपत्तेः कार्यवैलक्षण्यत्वात् सामग्रीवैलक्षण्यत्वात् म्युपगमे
 प्रकृतेष्वदोषात् एवं च निन्यातुमेयवेदस्थलैवर्ण्यदविभक्त्यादिविशेषघटितत्वेनाज्ञातस्याखंड-
 तास्यवाक्यार्थानुभावकत्वं त्रयदार्थस्थानीयोवाक्यार्थः अस्तुवास्वाखंडस्यैववाक्यार्थानुभावकत्वं म-
 खंडत्वेनाकमाग्रहाभावात् न च तर्ह्यनुपूर्व्यानां तात्वात् विशिष्यानिश्चये कथं शब्दबोधइति वाच्यं
 अत्रविलक्षणया एव सामग्र्याः स्वीकारात् न च क्लृप्तहेतुं विना तस्योनुभावकइति वाच्यं तस्यासि-
 द्धाश्रयासिद्धेः सिद्धौ च बाधः तेन विनैव सर्वानुपपत्तिं परिभ्रूयधर्मिग्राहकमानेन तदनुभावक-
 त्वसिद्धेः अतएव क्लृप्तेभिर्निर्वाह्यकल्पितविधितिष्वेधकत्वात् तदर्थं प्रती सप्रवृत्तिनिवृत्ती अन्यथा वि-
 धितिष्वेधकानां नानाविधत्वेन विशेषात्तुमाना संभवात् न ततोर्थधीः स्यात् एवं मंगलाद्याचारेषु वि-

६१ पारत्वं प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयत्वं पर्यवसन्ने इत्येव प्रवर्तनायाः लिङ्गत्वस्य सर्वसंमततया ह्यति साध्यत्वं बलव
 दनिष्ठाननुबन्धित्वे इष्टसाधनत्वे च लिङ्गार्थः समुद्रयारगमनादौ कलंजमहाणादौ चैव वंदनादौ च प्रवृत्तनुसृता
 तद्विप्रतयज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात्। पुष्पवंतादिपदस्य सूर्य चंद्राद्यो रिबलिङ्गः। त्रिष्वेकशक्तेरुपगमान्नैकशक्ति
 उच्यते यवो धकत्वा तु पपत्तिः अथ ह्यति साध्यत्वे लिङ्गो न शक्तिः लाघवेन साध्यता सेवे धेन ह्यतिप्रकारक
 स्यैव प्रवृत्तिजनकत्वोपगमे नारण्यात् त्वेनारण्यात् सामान्यशक्त्योपस्थापितायाः ह्यते साध्यता सेवे धेन पाकादा
 वच्योपगमे नैव पवेति सादो प्रवृत्तिसंभवात् ह्यत्पसाध्ये तादृशज्ञानाभावेन प्रवृत्तिसंभवाच्चेति चेन्न आ
 ख्यातत्वस्यैकस्यानुगतस्याभावे नतिद्यतत्वादे रेव शक्त्यभावच्छेदकतया लिङ्गत्वावच्छिन्नस्य ह्यति साध्य
 तत्त्वावच्छिन्ने रेव शक्तिकल्पनान्न च लिङ्गत्वावच्छिन्नस्यापिलाघवात् ह्यति तमेव शक्त्यावच्छेदकमास्तामे
 तिराचं यदात्रियतोपस्थिते र्देति साध्यत्वेन यत्तादात्तादृशधर्मप्रकारेण नियतोपस्थितिस्तादृशधर्म
 स्यैव तत्पदशक्त्यावच्छेदकतया तु भवानुरोधेन लिङ्गः ह्यति साध्यत्वत्वावच्छिन्ने शक्तिकल्पने गौरवस्या किं

हेरं च
 ६१

चित्कारत्वात् अन्यथा वेदपदस्यार्गपदादेरपि पुरुषधर्मावच्छिन्नशक्तिविशेषापत्तेः पचती सादा वाख्यातसामान्यश
 क्तुपस्थाप्य ह्यते र्धात्वर्थविशेष्यत्वेनैवाचमस्य व्युत्पन्नतया पचेते सादो तस्या धात्वर्थ विशेषणतया च या संभ
 वाच्चानुचमुत्पत्तिभेदाश्रयणा न्न दोष इति वाच्यं व्युत्पत्तिभेदस्य शक्तिभेदनिर्वाह्यतया शक्तिभेदस्यावश्यक
 ते उक्तरीत्या ह्यति साध्यत्वत्वावच्छिन्न एव तदोचित्यात् अथ मास्तु ह्यति साध्यत्वे लिङ्गः शक्तिः कल्पसाध्ये प्रवृत्ति
 वारणे ह्यति साध्यत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनादे व सुलभं न च प्रवर्तकज्ञानस्य विधिजन्यत्वनियमनिर्वाहा
 यलिङ्गः स्तत्र शक्तिस्वल्पकीर्तिवाच्यं तत्र लिङ्गशक्त्यं गीकारे पि तादृशनिश्चयमानिर्वाहात् तथा हि इदानीं
 तनक्तससाध्ये कालांतरा य ह्यति साध्ये भावियौ वराज्यादा विदानी तनक्तससाध्यताज्ञानदशाया मपि का
 लांतरा य ह्यति साध्यताज्ञानसत्त्वात्प्रवृत्त्यापत्तिः एवं स्वकल्पसाध्ये हेतुमहादिपुरुषांतरा य ह्यति साध्ये स
 मुदो न्न च नादो स्वकल्पसाध्यताज्ञानदशाया मपि ह नूनमहादिपुरुषांतरा य ह्यति साध्यताज्ञानात्प्रवृत्ता
 पत्तिरिति तत्तत्काली नतत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं तत्तत्काली नतत्पुरुषीयह्यति साध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं वाच्यं न

न्यायो- याचतादृशज्ञानस्य न विधिजन्यत्वं तत्तत्कालतत्तत्पुरुषांतर्भावेन कृतिसाध्यत्वे लिङः शक्यभावादिनिवेन प्रवर्त
 कज्ञानस्य विधिप्रयोऽत्यन्तनिवर्तमानिर्वाह्यैवल्लिङ-स्तत्र शक्तिकल्पनात् विधिना सामान्यतः कृतिसाध्यत्वे बोधिते
 अनुमानादिना प्रवर्तकस्य तत्तत्कालीनतत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्याताज्ञानस्य संप्रवात्-वस्तुतस्तु। यदि शेषयो
 रिति न्यायेन सामान्यतः प्रवृत्तौ कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन केवलं कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वस्याप्यावश्यकतया केव
 लं कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिजनकतया प्रवर्तकज्ञानस्य विधिजन्यत्वं नियमनिर्वाह्यैवल्लिङः कृतिसा
 ध्यत्वेशक्तिसुवश्यकीतिसारं-तच्च कृतिसाध्यत्वादित्ज्ञानं चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिजनकं-प्रवृत्तिजनकसुपाय
 विषयकं ज्ञानं चिकीर्षाद्वारकमिति नियमात्-प्रवृत्त्यजनके उपायज्ञाने व्याभिचारवारणाय प्रवृत्तिजन
 कमिति फलज्ञाने उपादानप्रत्यक्षे व्याभिचारवारणायोपायविषयकमिति उपायत्वे च साध्यतास्य विष
 यताशालित्वमतो नोक्तस्थले व्याभिचारः अतएव मणिकृतापि ज्ञानस्य कृतौ ज्ञान्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त
 व्यमस्तीति ग्रंथेन तथैवोक्तेः अत्र चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्तीत्यस्याचिकीर्षाद्वारकत्वमेवार्थः ननु

हेरवं.
 ६२

वान्यतन्त्वानुपूर्वीभेदः तत्तद्दृष्टविशेषे-तत्तदानुपूर्वीएव जनकत्वेनानुपूर्वीभेदासंभवात्तस्मान्पूर्वप्रसक्त
 वेदमूलावेदस्य साधारणोऽग्नेच कालक्रमेणापुनरोपबलश्रद्धाग्रहणाचारणादिशक्तेरहरहरपचीधमानत्वा
 न्नतदध्ययनविच्छेदेन शाखोच्छेदान्नस्य साधारण्यमेव कर्तव्यतामधिगम्य प्रवृत्तिः-न च तथापि स्मृतिरेवास्ति
 वेदमूलो मंगलाचारस्तर्ज्यराचारादेव घटलिप्यादिसंप्रदायवदिति वाच्यं-वद्व्यापारघटितस्य तत्तदाचारस्य
 गुरुत्वेन मंगलमाचारेदिसादिवाक्यस्यैव लाघवेन कल्पनात् न च मंगलादिपदशक्तिग्रहार्थमाचार आ
 वश्यक इति वाच्यं स्वर्गादिपदवद्वाक्यादेव तदुपपत्तेः अतएव वचनमात्राद्यत्र न प्रवृत्तिस्तत्रैव परीक्षका
 णाभावापेक्षेति न च प्रलया सिद्धा उच्छेदोऽसंभावित इति वाच्यं-प्रलयेनाहुरासीन्नरात्रिरासीदित्यादि
 क्रसन्तु गृहीतानामनुमानानोपमायानायाः पूर्वमेव व्यवस्थापनात्-तस्मादुपदर्शितरीत्येव कर्तव्यत्वेन
 वेदप्रामाण्यसिद्धौ बाधकाभावेन वेदयोरुपेयता सिद्धिरविकलेति कृतमनिशयविस्तरेण-सोपंश
 शक्तौ द्विविधः विधिर्यवारदृष्टा विधित्वं च प्रवर्तनार्थकलिङादिघटितत्वं-प्रवर्तनात्तंच प्रवृत्त्यनुकूलव्या

६३ व्या. को. स्वसंभवत्वे वा तथा चैकतरार्थे किं यमा लोऽन्यतरयदवैयर्थ्यमेवेति कथं मेतत्तत्सेयमुभयतः पाशारज्जुरिति अ
आहुः। चिकीर्षाऽवश्यं व्यापारइत्यस्य स्वसमानविशेष्यकचिकीर्षाऽवश्यं व्यापारइत्येवार्थः उपादानप्रसक्ष
स्वनिर्वापारकतया चिकीर्षारूपव्यापारकत्वाभावात्साक्षादसाधनस्येति। फलज्ञानस्य चिकीर्षाव्यापार
कत्वेपि स्वसमानविशेष्यकं चिकीर्षाव्यापारकत्वाभावाद्ध्यमिचारवारणाय उपायविषयस्येति सार्थं
कमिति पट्टाचिकीर्षातिरिक्ताव्यापारकत्वमेव तदर्थः नवीननैपायिकनयोचिकीर्षाविषयसाधनतया उपादा
नप्रसक्षस्य उपादानेच्छाव्यापारकत्वोपगमात्तच्चिकीर्षातिरिक्तउपादानेच्छाव्यापारकत्वात्तत्रव्यभिचारवा
रणाय साक्षादसाधनस्येति न च तस्य उपादानेच्छाव्यापारकत्वे साक्षादसाधनत्वमस्येवेति कथं व्यभिचार
वारणमिति वाच्यं। उपादानप्रसक्षशून्यकाले प्रवृत्त्यभावेन तस्य स्वातन्त्र्येणापि हेतुत्वोपगमात् इत्थं
च तत्र तत्तेः साक्षादसाधनत्वे सति वृत्तत्वेति जनकतत्वं ह्युपायविषयकज्ञानत्वस्य व्यापकं चिकी
र्षातिरिक्ते तत्रात्कृतिव्यापाराजनकत्वमिति अस्मिन्कल्पे मूलार्थः पूर्वकल्पे तु स्वसमानविशेष्यकचि

हरि वं०
६३

कीर्षी आचारकत्वे तादृशज्ञानत्वव्यापाकमिति मूलार्थः वसेयः तेन फलस्य कदाचिदुपायत्वेऽपि न दोषः
तिदिगिति वदंति न च्छिंत्यं स्वसमानविशेष्यकत्वं प्रवेश्य फलज्ञानेऽपि मिचारं वा रणाय विशेषणं तयोपा
दानस्य वैयर्थ्यात् एवे उपादानप्रत्यक्षस्य उपादानेऽपि व्यापारकत्वे प्रमाणाभावे न च द्वितीयकत्वं व्योथसं
गत एवेति वस्तुतस्तु अनन्यथा सिद्धान्तयम्यति रेकाभ्यामेव हतिसाध्यत्वादिज्ञानस्य चिकीर्षी द्वारा
प्रवृत्तिजनकत्वमिति सारं अथ हतिसाध्यतादिज्ञानस्य चिकीर्षी प्रवृत्तौ हेतुत्वे मानाभावः हससाध्य
तादिज्ञानकाले चिकीर्षी प्रवृत्तौ वीरणस्य तत्र हतिसाध्यतादिज्ञानाभावस्य हेतुत्वे नैव निर्वाहात् न
च यावत्प्रकारिकेऽपि सातत्प्रकारकज्ञानसाध्येति नियमवत्तात् चिकीर्षी प्रति हतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्व
सिद्धौ चिकीर्षी द्वारा हतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं हतिसाध्यत्वेनैव कफिद्धामिति
चिकीर्षी नु भवेन्न तस्याः हतिसाध्यत्वप्रकारकहतिसाध्यताकादि क्रियाविशेष्यकेऽपि न तत्रोक्तं
तस्योक्तिसाध्यत्वप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ वपितत्र बलवदनिष्ठाननुबंधितप्र

६७ कारकज्ञानस्येष्टसाधनत्वं प्रकारकज्ञानस्य च हेतुतायास्तथाप्यसिद्धेरिति चेन्न ह्यसमाध्यताज्ञानाभावादेस्तत्वे
 नतत्रहेतुत्वेतदवच्छेदकगौरवायह्याहृतिसाध्यताज्ञानादेरेवतत्वेन तत्रहेतुताया उचितत्वात् किं च जन
 कीभूतज्ञानं विधटयत एवज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमिति नियमवलात्तत्रहृतिसाध्यतादिज्ञानहेतुतासिद्धिः ता
 दृशनियमार्थस्तयस्तत्प्रतिबंधकज्ञानं भवतितत् तज्ज्ञानकज्ञानविधटकमपि वैति यथा व्यभिचारज्ञान म
 मनुमिति प्रतिबंधकज्ञानं भवतितत् अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविधटकमपि भवतीति एवं च तादृशानि
 वमेन ह्यसमाध्यताज्ञानादेः चिकीर्षाप्रतिबंधकज्ञानत्वेन हेतुताचिकीर्षाजनकज्ञानविधटकत्वसाध
 नेपक्षधर्मतावलाहृतिसाध्यतादिज्ञानादेरेवचिकीर्षाजनकत्वसिद्धिः यद्यपि जनकज्ञानकज्ञानविधटक
 कत्वेन यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात्स्वरूपा सिद्धिर्दृष्टा तसिद्धिश्च तथापि प्रतिबंधकत्वं नकारणी
 भूताभावप्रतियोगित्वं किंतु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रयोजकत्वे च कारणत्वात्कारणसाधार
 णमित्यदोषः हेतुज्ञानपदोपादानं च विषयांतरसंचारादौ व्यभिचारवारणाय साध्ये ज्ञानपदं च स्वरूप

हरेव.
 ६४

चिकीर्षातिरिक्ताकारकत्वं अनुपयोगात् चिकीर्षाकारकत्वसिद्धौ च चिकीर्षाजनकहृतिसाध्यतादिज्ञानस्य प्रवर्त
 कत्वसिद्धेः चिन्मात्रज्ञानस्येति साक्षादसाधनस्योपायविषयस्य चेत्यर्थः तेन प्रवर्तितविषयप्रत्यक्षे फलज्ञाने च न व्य
 भिचारः प्रवर्तितेति उपादानप्रत्यक्षस्य हेतुतया तत्र व्यभिचारात्साक्षादसाधनत्वं एवं फलज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं नये
 तत्र व्यभिचारवारणापोपायविषयस्येति विशेषणीयमिति तस्याशयः न चिदमसंगतं चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्त
 व्यप्रतीत्यस्य चिकीर्षातिरिक्ताव्यापारकत्वं वा चिकीर्षाऽवश्यं व्यापारइति वाऽर्थः आधे उपादानप्रत्यक्षस्य
 प्रवर्तितं प्रतिसाक्षासाधनस्य निर्माधारतया चिकीर्षातिरिक्ताव्यापारकत्वमस्ते विव्यभिचाराभावाकृता तिवा ६
 साक्षादसाधनस्येति अर्थः द्वितीये फलज्ञानं फले छादयसाधनताज्ञानं चिकीर्षात्मिका उपाये छातः प्रवृ
 त्तिरिति प्रणाल्या चिकीर्षावश्यं व्यापारो भवत्येवेति तद्वारणा ब उपाय विषयस्येति उपादानमवश्यं कृ
 लज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिहेतुत्वादिति चिकीर्षाया अवश्यं व्यापारलोपगमात् अत्रनुपादानप्रत्यक्षस्य नि
 र्मापारकत्वादेव चिकीर्षा रूपनियता व्यापारकत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय साक्षादसाधनेत्यस्यार्थः

नारको.
६५

यदि शेषो रिति न्यायेन प्रवृत्तिसामान्ये तस्य हेतुत्वसिद्धेः न च तास्य सर्वशेषे शाब्दप्रतिबंधके व्यभिचारः मति
कारनयेतास्य निश्चयस्य शाब्दबुद्धावहेतुत्वादिति वाच्यं प्रतिबध्य सामानविशेष्यकत्वस्य ज्ञानवि
शेषणत्वेनादोषात् मिश्रास्त जन केति मणिप्रतिकमादाय साक्षादविरोधिन इति शेषः तेन बाधप्र
तिरोधादौ न व्यभिचार इत्याहुस्तेषामयमाशयः । यत्कार्यं प्रतिसाक्षादविरोधि यद्वा न तद्वा न तत्का
र्यजनकीभूतज्ञानमवश्यं प्रतिबध्नातीति नियमः तथा च बाधादौ साक्षादविरोधित्वाभावादेव हेतुमा
त्रा न व्यभिचारादिति नन्वेवमपि कस्य साध्यताज्ञानी नेचि कीर्णसाक्षादविरोधित्वेन हेतुनाचि कीर्ण
जनकज्ञानविरोधित्वसाधने स्वरूपा सिद्धिः परैः कस्य साध्यताज्ञानस्य चि कीर्णप्रतिसाक्षादेव विरो
धित्वाभावात् कारात् न च ज्ञानातिरिक्तकार्याविरोधिमेव साक्षादविरोधित्वं तथा च बाधादौ ज्ञानातिरिक्त
कार्यविरोधित्वरूपसाक्षादविरोधित्वाभावान्न व्यभिचारः न वा कस्य साध्यताज्ञाने स्वरूपा सिद्धिः
तत्र ज्ञानातिरिक्तेष्वाविरोधित्वसत्त्वादिति वाच्यं अनैकांतिकज्ञानवदिति दृष्टं तस्य साधनविकल्पतापत्तेः

हेरब०
६५

नो

अनैकांतिकज्ञानेनापीतिरिक्तकार्यविरोधित्वाभावादिति चेदत्रोच्यते । शेष इत्यस्य ज्ञानस्य सस्य शेष इत्यर्थः
इत्थंच साक्षादविरोधिनं प्रतिज्ञानस्य प्रतिबंधकताजनकज्ञानविषयकत्वेनैवेति नियमः एवमस्य ति
साक्षादविरोधित्वे च स्वविषयविरुद्धविषयावगाहिज्ञानमिन्नत्वं तथा च ज्ञाने स्वविषयविरुद्धनिष्ठप्रका
रतावच्छिन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबंधतामिन्नयत्कार्यं प्रतिबध्यता निरूपितप्रतिबंधकताकं भवति तज्ज्ञानं त
त्कार्यजनकीभूतज्ञानविरोधिभवतीत्येव नियमः एवं च बाधादौ न व्यभिचारः तत्र स्वविषयविरुद्धप्रकार
तावच्छिन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबंधतामिन्नप्रतिबंधतानिरूपितप्रतिबंधकत्वाभावात् न वा स्वरूपा सिद्धिः क
स्य साध्यताज्ञानेनाह श प्रतिबध्यतामिन्वापचि कीर्ण निष्ठा प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबंधकताश्रय
त्वात् न वा दृष्टांतस्य साधनवैकल्येतादृश विरुद्धप्रकारतावच्छिन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबंधतामिन्नप्रति
बध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतासत्त्वात् स्वविषयविरुद्धत्वे च यात्याभावविगाहि तया ग्राह्यभावव्याप्यवगा
हितयाथास्वनिष्ठप्रतिबंधकतातानिरूपितप्रतिबंधतायाः प्रकारतासंबोधेनावच्छेदेकतापर्याप्तधिकरणवत्

न्या को० तं तेन अपि चारत्तान विषयधूमत्वादिविरुद्धत्वस्य वद्भास्यतात्तादृश विरुद्धनिष्ठप्रकारतावच्छिन्नज्ञानविषय
 ६६ प्रतिबंधनाभिन्नप्रतिबंधनानि रूपितप्रतिबंधकत्वाभावात्तदृष्टां तस्य साधनवैकल्यमिति नन्वत्र
 तिवंधकत्वेकारणीभूताभावप्रतियोगित्वंतथाचदृष्टां तासिद्धिः अनुमितिं प्रतिग्रामिचारज्ञानाभा
 वस्याहेतुत्वादिति चेन्नप्रतिबंधकत्वस्यात्र कलानुसन्तिनैयत्यरूपस्य ग्राह्यत्वात्तथाचयज्ञा
 नं ग्राह्यापाकवगाहितयाग्राह्याभावग्राह्यावगाहितयावायास्वनिष्ठाप्रतिबंधकतातन्निरूपिता
 याज्ञाननिष्ठप्रतिबंधतातदनाश्रयकार्यानुसन्तिप्रयोजकं भवति तत्तत्कार्यजनकीभूतज्ञा
 नविरोधिभवतीति नियमः प्रयोजकत्वं चरत्तज्ञानप्रयुक्त एतत्फलाभावइति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरू
 पसंबंधविशेषः न च तथापि सिध्यच्छेदकधर्मदर्शनादौ व्यभिचारइति वाच्यं तत्रादिप्रवृत्तित्वविशि
 ष्टतत्कार्यानुसन्तिप्रयोजकत्वस्यैव निवेशादिति हि कू। अत्रेदं चिंत्यं साक्षादविरोधित्वस्य प्रतिबंध
 कज्ञानविशेषणतयानिवेशेनैववाधादौ व्यभिचारवारणा संभवे साक्षादविरोधिनंप्रतीत्युक्ता साक्षा

हेखः
 ६६

कथनेन तु साध्यप्रविष्टप्रयोजनाभावात् आपके अर्थविशेषणत्वस्यादौ घत्तात् विधर कत्वं च प्रतिबंधकत्वं
 ननु तथापि बाधसिद्ध्यादौ व्यभिचारः न च तद्वारत्तप्रतिबुद्धकताहेतौ निवेशनीयेति वाच्यं कस्य साध्यताज्ञान
 व्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावानयेवचि कीर्त्तानुमितोः प्रयोजकतया स्वरूपा सिद्धिदृष्टां तासिद्ध्याप
 तेरिति चेन्नैवं यादृशज्ञाने संशयनिष्ठयसाधारणज्ञानत्वे न यत्र प्रतिबंधकं तत्तज्जनकीभूतज्ञानं विधट्यदे
 यप्रतिबंधकमिति नियमः बाधसिद्ध्यादे संशयसाधारणज्ञानत्वे नाप्रतिबंधकत्वात्तत्र व्यभिचारः नापि
 त्वे सिद्धे ज्ञाने संशये साधारणज्ञानत्वेनेच्छाप्रतिबंधकतत्संप्रपेक्षीकादर्शनादिति न तत्रापि व्यभिचारः न च
 सिद्धत्वसंशये बहवित्तमया व्याससाध्येनेच्छेति सिद्धज्ञानस्य संशयसाधारणज्ञानत्वे न तत्र प्रतिबंध
 कतात्तन्निश्चयस्याहेतुतया साध्या सत्ताद्यभिचारोत्पत्तिर्वाच्यं तत्रापि बलवदनिष्ठाननुबंधित्वनिष्ठ
 यविधटकतया साध्यसत्तात् न चैवं कस्य साध्यता संशयोपि न प्रतिबंधकइति स्वरूपा सिद्धिरिति वा
 च्यं तस्य प्रवृत्तिमाना प्रतिबंधकत्वे विनिष्केपप्रवृत्तौ तथात्तात् न चैवं निष्कंप्य प्रवृत्तौ तस्य हेतुत्वमिहाव

५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

कादिनिशेषः तथा च संशयसाधारणज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे जनकीभूतज्ञानविघटकता व्याप्यमिसत्रपूर्वप
 दर्शितास्मरिस्तानि कृष्टार्थेन ह्यस्य ता सर्वमिति वाच्यं तथा सत्यपदर्शितनियमे सासादविरोधितस्यैव नि
 वेष्टाभावे सासादविरोधिन इति शेष इति मिश्रग्रंथस्याग्रे तत्र ह्येन विरोधे पूर्वापरग्रंथविरोधरूप
 दोषोदुक्त इत्येवेति ॥ किं व हति साध्यतादिज्ञानस्य विकीर्णप्रवृत्तिहेतुत्वमतेपाकादिगोचराचिकीर्ण
 हेतुहति साध्यताभाववाच्या कदसाद्याकारकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यत इति लाघ
 वं ॥ विकीर्णदिसामग्रीकाले पाकत्वादिधर्मितावच्छेदककृति साध्यतादिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत
 या तस्य बाधमुद्रया तादृशानुमितिप्रतिबंधकत्वेन बाधाभावघटितानुमितिसामग्र्याश्चिकीर्णदिसा
 मग्र्याश्च युगयन्मिलना संभवात् कृत्य साध्यतादिप्रकारकज्ञानस्य तत्र प्रतिबंधकता मते च तादृश
 तानाभावघटितविकीर्णदिसामग्र्यस्तादृशानुमितिसामग्र्याश्च मिलनसंभवेनोक्तप्रतिबंध
 कत्वं कल्पने महागौरवापत्तिः अथ हति साध्यतादित्रयस्य लिङ्गार्थत्वेन कलंजं भक्षयेदित्याद्येन ज्ञे
 त

धात्वर्थकलंजं भक्षयन्तादौ लिङ्गार्थभावबोधकत्वा नुपपत्तिः कलंजं भक्षयन्तादौ हति साध्यत्वे ह साध्य
 नत्वे ह साधनत्वयोरभावात् सत्वात् एवं श्येनेनाभिचरन्त्यजेते सत्रधात्वर्थे श्येनयागे लिङ्गार्थान्वया संभ
 भवः श्येनस्य नरकानुबंधित्वेन तत्र बलवदनिष्टाननुबंधित्वाच्च या संभवादिति चेन्न आद्येऽयोग्यतया
 नत्राहति साध्यत्वे ह साधनत्वयोरभावबोधना संभवेनेव लवदनिष्टाननुबंधित्वाभावमात्रबोधनात्
 द्वितीयेऽयोग्यतया बलवदनिष्टाननुबंधित्वाच्च या संभवेन हति साध्यत्वे ह साधनत्वयोरैवाच्ययो
 गकारादिति से प्रदायः । वस्तुनस्तदृष्ट साधनत्वमात्रं लिङ्गार्थः हति साध्यत्वं न लिङ्गार्थः तस्य लिङ्गार्थत्वा
 भावेपि कृते राख्या तसामान्यार्थतया लिङ्गोपि तदर्थकत्वेन पचेत्ते सादौ कृतेऽपाकानुकूलत्वमानसाव
 श्यकतया नुत्पत्तिविशेषमपार्थाकारावपि हति साध्यताभावान्न च प्रसेप्ते नुत्पत्तिविशेषतया भा
 नोपगमेपि परोक्षे तदनुपगमा नोक्तरीत्या हति साध्यतामानं संभवतीति वाच्यं तथा विसाधारैता सं
 धेन हति प्रकारकज्ञानस्यैव लाघवेन प्रवर्तकतया स्यान्न साध्या नार्थकृतेः साध्यतासंबंधेनैव क्रियायां वि

५०-५१ विज्ञानज्ञानेभानेन प्रवर्तकज्ञानसंपत्तेः नचेष्टायाः स्वप्रकारप्रकारकज्ञानजन्यत्वेनचिकीर्षीयाकृतिसाध्यत्व
 प्रकारकज्ञानहेतुत्वस्यावश्यकत्वे तत्तद्वारा प्रवृत्तावपितदावश्यकमितिवाच्यं साध्यतासंबन्धेनकृतिसकार
 ६८ ककितेष्टायाएवचिकीर्षीत्वात् नचपचतीत्यादौ आख्यातार्थकृतेः क्रियाविशेष्यनयेवमानमितिबुसतेः कृ
 सतपापचेतेसादौ तस्याः क्रियाविशेषणतयामानासंभवइतिवाच्यं बुसतिवैविच्येणदतदुपपत्तेः नचबु
 सतिभेदस्यशक्तिभेदनिर्वाह्यतयाशक्तिभेदआवश्यकइतिवाच्यं शक्त्यभेदेपिबुसतिभेदेनबाधका
 भावात् अतएवप्राचीनैराख्यातसामान्यार्थकृतेः शक्तिभेदंविनैवबुसतिभेदेनकर्तृप्रत्ययस्थलेत्वे
 याविशेष्यताप्राभानेकर्मप्रत्ययस्थलेचक्रियाविशेषणतयामानमुपैते नचलिङ्गप्रत्ययाकृतिसा ५७
 ध्यत्वत्वावच्छिन्नस्यनिर्गतोपरिस्थितेरनुभवसिद्धतयातत्रलिङ्गः शक्तिरवश्यकीतिवाच्यं तादृशानु
 भवेविवादात् एवंवलवदनिष्ठाननुबंधितमपिनलिङ्गः र्थः वक्ष्यामसाध्वेकर्मणिवक्तुंरदुःखस्यापि
 ज्ञायमानत्वेनतत्रप्रवृत्त्यनुपपत्त्यात्तज्ज्ञानस्याप्रवर्तकत्वात् अल्पदुःखस्यापिकुतश्चिद्वलवत्वेनानुगता

हेरंब०
 ६८

दविरोधितस्यप्रतिबध्यविशेषणतामुपगम्यइति साध्यताज्ञानस्यचिकीर्षीप्रवृत्तिहेतुत्वोपपादनमसंगतम्।
 अस्तुवातस्यप्रतिबध्यज्ञानविशेषणत्वं तथापितस्यानस्वविषयविरोधवगाहितानभिन्नत्वरूपत्वं
 तत्रज्ञानतोशानिवेशस्यमर्थत्वात्किंतुस्वविषयविरोधवगाहिभिन्नत्वरूपत्वमेवतथाचकृतसाध्य
 नाज्ञानपक्षकोपदर्शितानुमानेस्वरूपासिद्धिर्द्वाराचिकीर्षीयाः कृत्यसाध्यताज्ञानविषयविरोधि
 तिसाध्यतावगाहितेनकृतसाध्यताज्ञानेस्वविषयविरोधवगाहिभिन्ननिरूपितज्ञाननिष्ठप्रतिबंधता
 रूपहेतोरभावात् किंचैवंसतिवस्तुतोः सिद्धत्वधारिच्छाहेतुरित्यादिप्रचटकेनासिद्धत्वज्ञानमुपक्रम्यन
 चतत्रोपाहेतुः सिद्धत्वज्ञानस्यतद्विरोधितापत्तेः जनकज्ञानमिति न्यायात् वचनबाधन्यायः इच्छायाज
 सिद्धत्वेनासिद्धाविषयतयासिद्धत्वज्ञानस्यविषयविरोधाभावादिसंग्रेतनमिश्रयंथस्यासंगतिर्न
 चविषयविरोधाभावादिसस्यबाधादेरिवसास्याननिबंधकत्वाभावादिसार्थकतयातद्व्यावृत्तसाक्षाद
 विरोधितस्यविशेषणतालाभात् नचतत्रविषयविरोधाभावादिसस्यनिश्चयत्वेनप्रतिबंधकत्वधि

न्या-बो-१०
६८

नतीसासामग्रीप्रतिबंधकत्वा कल्पनप्रसुक्तलाघवेनैव हति साध्यत्वाद्विप्रकारकज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वसिद्धिरि
तिवाच्यं इहायाहेतुत्वकले उ तेजकत्वाभावेन स्थलांतरं न स प्रतिबंधकर्तव्ये बोधपत्तौ मन्नापितादृश
सामग्रीप्रतिबंधकत्वा कल्पनेन लाघवा संभवात् नस्मादिष्टसाधनत्वमात्रस्य लिङ्गार्थत्वे दोषाभावा
त्स एव लिङ्गार्थः एतेन हति साध्यत्वादित्रयस्य लिङ्गार्थत्वेन कलंजमस्येदित्यादिनिषेधस्य ले एक
लिङ्गमिहितानां हति साध्यत्वादित्रयाणां मध्ये हति साध्यत्वे ह साधनत्वयो र्धा त्वर्थे कलंजमस्य
णादावेकस्य वलवदुनिष्ठाननुबंधितो शस्य न ज्ञार्थत्वे नैक लिङ्गः प्रत्ययाभिहितेषु मुख्य
तिवैविध्यकल्पनापत्तिः एवं तस्यैवांशस्य विधिस्थले धात्वर्थोच्यते तत्रा न्नस्य निषेधस्थले
न ज्ञार्थत्वेन न कल्पनापत्तिः एवं नयवतीत्यादौ न ज्ञार्थस्य प्रथमांतपदार्थे हृष्टा च यस्य प्रकृते धात्व
र्थाच्च येन तत्कल्पनापत्तिरिति दूषणोद्भाव नं परास्तं निषेधस्थले न ज्ञस्तात्पर्यग्राहकत्वेन नि
रर्थकत्वात् अत्र प्राचीनभाट्टानुमामिनोः पीमांसकाः अभिधैव विध्यर्थः तद्यादिप्रवृत्तिर्हि द्विवि

हेरव०
६८

धात्वे छाधीनां पराधीना च तत्र स्वे छाधीनप्रवृत्तौ स्वे ह साधनताज्ञानं परप्रयो ज्यप्रवृत्तौ परनिष्ठप्रवृत्तेना
ज्ञानं च हेतुः अनिष्ठनो विपुत्रा देः राजाज्ञादितः पितृशिरश्चे दादौ प्रवृत्तिदर्शनेन राजा मां प्रवर्तय
तेरत्याधाकारकज्ञानस्यात्र यव्यतिरेकात्तु विधानात् प्रवर्तनात्वांशप्रवृत्तिजनकत्वमतिरिक्तं वेत्यस्य
हेतुत्वं एवं न स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिप्रयो ज्यपागादिगोचरप्रवृत्तेरपि विधिरूपपरप्रयो ज्यतया
विधिनिरुद्धप्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वमवश्यमुपेये तत्र तस्यैव कारणत्वेन ह सत्वात् तत्रांतरं एव मिधाया
लिङ्गनिष्ठत्वलिङ्गार्थत्वेन संभवतीति अभिधाया लिङ्गनिष्ठलिङ्गार्थत्वं चावश्यकं आज्ञादिरूपाया
नादिचेतननिष्ठयाः प्रवृत्तनाया अनचेतने लिख्य संनैवात् इयमभिधाशब्दभावनापदवाच्यापि भा
वनापात्रशब्दभावनार्थभावनाभेदेन द्वे विधात् अथ भावनाया द्वे विधौ भावनां शत्रयतीति भाट्ट
प्रवादविरोधः त्रिविधत्वस्यैवांशत्रयरूपत्वादिति चेन्न भावनाज्ञाने किं भाव्यं केन भाव्यं कथं भाव्यमि
त्याकांक्षोदयेन कर्मकरणेति कर्तव्यं नैतद्विधितपाकांक्षोत्थापकत्वस्यैवांशात्त्रयवत्त्वरूपत्वात् न च भाव

त्वं

ना को. शतानोत्तरतादृशा को सौ हये माना भाव इति वाच्ये. तथा सति लिङ् पदज्ञानजन्यार्थभावनाज्ञानो नेतरं यागा
 ७० दिगोचरार्थभावना विशेषकस्वर्गादिफलैव तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धस्यापलाप्यपत्तेः। नचैवं फ
 लाकोशासिद्धावपि करणघाकोशाऽसिद्धैवेति वाच्ये. कर्मा कोशायाः करणकोशानियतत्वेन तस्याः अ
 विसिद्धेः अतएवेति कर्त्तव्यता कोशापिसिद्धाकरणकोशायास्तत्रियतत्वात्. अतएव विधिवादे
 पक्षधरमिश्रैरप्युक्तं अन्यथा स्वर्गादिफलं न भावयेत् तस्यैव तत्रितया तैया धीनत्वादिति अत्र
 स्वर्गादि फलं न भावयेदित्यस्य विधिना स्वर्गादिफलकत्वे नार्थभावना न बोध्येतेत्यर्थकतया त
 स्मैतत्प्रितया धीनत्वादिसंस्पृशस्वर्गादिफलकत्वादिक्रकारकबोधस्य तादृशा कोशात्रया धीनत्वादि
 त्यर्थकतयोक्तार्थलाभात्. ननु लिङ् पदार्थभावनोपस्थितौ तदुत्तरं निरुक्ता कोशात्रयं भवतीत्यु
 क्तं मसंगतं भवतीति अभिधाया एव लिङ् पदवाच्यत्वेनेतत् फलानुक्त्व्यापाररूपार्थभाव
 नोपस्थितेरसंभवात्. एवमभिधायाः शब्दभावनात्वाभावेन तस्याः शब्दभावनात्वाभिधानमप्यसं

हेरं. ७०

नतिप्रसक्तबलवत्त्वस्य दुर्बलत्वात्. एवेबलवदनिष्ठाननुबन्धितस्य बलवत्त्वद्वेषविषयः खाननुबन्धितमात्ररूप
 स्पज्ञानप्रवर्त्तककालांतरा यबलवत्त्वद्वेषविषय इति खाननुबन्धितत्वा नेपि एतत्कालान एतत्पुरुषीयतादृशद्वेषवि
 यः खाननुबन्धितत्वा नेन प्रवृत्त्युत्पत्त्यानुदाहरणत्वात् कालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तिप्रतिपत्त्या कालीनतत्पुरुषी
 यबलावत्त्वद्वेषविषयः खाननुबन्धितत्वा नस्यैव हेतुत्वं वाच्यं तथापि काले यत्पुरुषस्य क्वापिन तादृ
 शाद्वेषस्तत्राप्रसिद्धा तज्ज्ञानासंभवेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्यैव लिङ् उर्थतया लिङो
 नानाशक्तिकल्पनापत्तिश्च. नचैवं कलं जमक्षणादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं तत्र ज्ञोचरप्रवृत्तौ तत्र
 ज्ञोचरबलवत्त्वद्वेषस्य प्रतिबंधकत्वेनोक्ताप्यसंभवात्. अतएवांतरालिकशमेयस्य बलवात्त्वद्वेषस्यो
 तिष्ठो मादौ न प्रवर्त्तते अन्यस्तप्रवृत्तौ न एवेत्युपपद्यते. अर्थेवं न कलं संभक्षणेदिसादौ न जालिङ्गार्थ
 भावबोधनानुपपत्तिः कलं जमक्षणादेरप्यादिरूपेण साधनत्वेन तदभावस्य न ज्ञा बोधना संभवादि
 ति चेन्न तत्र न ज्ञा सर्वत्राह कतयानिष्टसाधनत्वस्यैव निरुद्धलक्षणया लिङ् उर्थत्वात्. नच सर्वोपपत्ति

मा. ३०
७१

बनोपस्थितोत्तमो अस्याः किं भावं किं करणं के नि कर्तव्यते सा कार के जि ता सा रूपा कां सो द पा त अस्याः
मा व्या पा गा दि प्र द तिः करणं लिङ् शब्द निरूपित शक्ति ज्ञानं वा पु र्वे स्ते पि ष्टा देव ता वा पु मे व स्वे न भा ग धे
यो नो प धा व ति स ए वै न भू तं ग म य ती सा दि स्तु स र्थ वा दः सह का र्थे वे ति क र्त व्य ने ति च न भा व्या क्ष प
रि च यः त ड क्तं भ द्वा पा देः लिङो मि धा सै व च शब्द भा व ना भा व्या च त स्याः पु रु ष प्र वृ त्तिः सं वं ध बो धो
धः करणं तद्दी पं प्र रो च ना चो ग त मो प पु ज्य ते इ ति अत्र लिङो मि धे स स्य लिङ् वृ त्ति र मि धे स र्थः वृ त्ति
त्वं च स्व रूप सं वं धे न तै स्स म वा या नं ती का रा त् शब्द भा व ने त स्य शब्द नि ष्ठा भा वे ने स र्थः शब्द नि ष्ठा
भा व ना शब्द भा व ने ति व्यु त्पत्तेः भा व्ते स्य स्य फल मि त्थ र्थः सं वं ध बो ध इ त स्य शक्ति ज्ञान मि त्थ र्थः
तद्दी प मि त्थ स्य शब्द भा व नी य मि त्थ र्थः प्र रो च ने त स्य वा पु र्वे स्ते पि ष्टा देव ते सा दि स्तु स र्थ वा द
इ त्थ र्थः अं ग त ये त स्य सह का रि त ये स र्थः त द यं भ द्वा त नि ष्कर्षः स्व र्ग का मो य जे ते सा दौ लिङा आ
ख्या त सा मा न्य शक्त्वा अर्थ भा व नो प स्था प्य ने त दु त्तरं तत्र क र्म करणे नि क र्त व्य ता कां सो द दर्शित

हे दे व
७१

७१

जि ता सा रूपा जा य ते तजः स्व र्ग क र्म का मा ग क र णि का प्र या जा दी ति क र्त व्य ता का स्व र्ग का म क र्त का भा व ने
या कार का र्थ भा व ना वि शे ष्य क बो ध व र्थ व सा पी स्व र्ग का मः प्र या जा दि सह कृ त्ते न या गे न स्व र्ग भा व
वे दि ता का र के बो धः अत्र या ग क र ण क त्वे न या ग नि ष्ट का र ण ता नि रू प क त्वे या गे र्था भा व ना का र ण
ता भा वा त् किं तु या ग नि ष्ट वि ष य ता नि रू प क त्वे रूपे पा रि भा षि कं त त् वि ष य त्वं चात्र ज न्य त्वं य द्वा या ग
ज न्य फल प्र यो ज क त्वं प्र कृ ते या ग क र ण क त्वं व स्तु त स्तु स्व र्गो त्त स्य नु कूल व्या पा र स मू ह ए वा त्र स्व र्ग
क र्म का र्थ भा व ना तत्र या क र ण क त्वे च या ग घटि त त्वे मे वे ति ए ता द श क र ण क त्वं चात्र या ग स्य
सं स र्ग म र्थी द्वा भा स ते न तु प्र का र त या त ड प स्था प क प दा भा वा त् ता द श व द क ल्प ने गो र वा त न
चात्र प्र या जा देः क र्थे शब्द बो धे सह कृ त्ते त्व रू पे ति क र्त व्य ता क त्व सं वं धे न मा नं त बो ध क शब्दा भा वा
दि ति वा च्यं दर्शित सह का र्थी बो धा याः प्र का रं त रे ण नि रू त्ते र न्य था नु प प त्या प्र या जा दि प दा ष्वा
हा रे ए व ता द श बो धो प पा द ना त् ए वं सु स ति वै चि त्त्वे ण का म ना वि शे ष ण त्वे नो प स्थि त स्य वि त्त

श्री.
७२

नस्य फलकतासंबंधेनात्र योगे च ये बोधः। एवं लिङ्। त्वावच्छिन्नानि रूपं तत्र विशेषशब्दाशब्दभावना
 या होषस्थितौ किं भाव्यं केन भाव्यं कथं भाव्यं निसाकारका। जिज्ञासाहृषाकोशासाधनेततः पुरुषप्रवृ
 त्तिर्कर्मिका। लिङ्। शक्तिग्रहकरणिकास्तत्सर्थवादेति कर्तव्यताकाविधिनिष्ठाशब्दभावनेत्याकारका
 शब्दभावनाविशेष्यकबोधपर्यवसायीविधिः। स्तत्सर्थः वादसहकृतेन। लिङ्। शक्तिग्रहेण पुरुषप्र
 रत्तिभावमोदित्याकारकोबोधः। अत्रविधिवार्योपादृशार्थबोधकपदेन श्रूयते तदर्थकपदेकल्प
 नपैवबोधउपपादनीयः। ततः स्वर्गफलिकायागकरणिकाप्रयाजादीनिकर्तव्यताकास्वर्गकामकर्त
 वार्थभावनालिङ्। पदेनिरूपितशक्तिग्रहकरणिकस्तत्सर्थवादेति कर्तव्यताकाविधिनिष्ठाशब्दभाव
 नात्मकप्रवर्तनाविषयइति महावाक्यार्थबोधः। प्रवर्तको जायते विधुपरकाभावनालिङ्। र्थइति भट्ट
 सिद्धांतात्। विधिः प्रवर्तनानन्दुपरकातद्विशिष्टार्थभावनालिङ्। प्रतिपाद्येति सादृशसिद्धांतार्थवसेयः
 नचतादृशसिद्धांतो निर्मुक्तिकइति वाच्यं। पितुः शिरश्छेदंकुर्वित्यौदिराजात्तादिस्थले राज्ञाज्ञाविष

हरिक
७२

गतमित्येचेन्न तेषां निरुक्तव्यापारस्याख्यातसामान्यार्थत्वेन। लिङ्। पदस्यापिशब्दतयाभिधायाः शब्दभाव
 नाहोषगमेन चोक्तासंगस्य भावात्। तदुक्तं भट्टया हैः। अभिधाभावेनामाहुरेत्यामेव लिङ्। दयः। अथोक्त
 भावनात्स्यासर्वाख्यातस्य गोचरइति अत्राभिधाभावनामिसस्याभिधीयतइत्यभिधाशब्दस्तत्रिष्टाभाव
 नामिसर्पः। अन्यो अर्थभावनातोभिन्ना आहुः स्वशक्त्योपस्थापयेति अर्थोत्सभावनेति अत्रार्थोभातर्थो
 यागादिः। अर्थित्यादागमावा आत्मत्वं जनकत्वरूपविषयित्वेदति त्वंवाएवं च यागादिविषयिणी आ
 त्मवृत्तिर्वाभावना अर्थोत्सभावनाशब्दार्थो बोध्यः। अन्या अभिधारूपशब्दभावनातोभिन्ना सर्वा
 तस्य गोचरइत्यस्य सर्वाख्यातशब्दोत्सर्थः। अथोक्ताकोशात्रयसहकारेणार्थभावना कर्मकरणेति क
 र्तव्यताएतत्प्रतिपाद्यं। लिङ्। पदेन बोध्यतइत्युक्तमसंगतं अर्थभावनायाः कर्मादीनां विशिष्टापरि
 चयादिति चेन्न तस्याः स्वर्गादिकं कर्मयागादि कर्तृणां प्रयाजादिसहकार्येवेति कर्तव्यनेति प्रसिद्धत्वात्
 एवं शब्दभावनापिकर्मकरणेति कर्तव्यनेतत्। त्रितया चिता। लिङ्। मिधीयते। लिङ्। शब्दात् शब्दभा

क

५३ को. पश्यदं विधिवाक्येन प्रयतेन त्वदं कल्पनायमित्युक्तमेव अत्रावांतरवोधे भावनाया फल कत्वभावेऽपि महा
 वन्यार्थवोधे तन्मासते प्रयो ज्ञानाभावात् अथ वा प्रथममुपदर्शितां शत्रयविविशिष्टार्थभावनाविशेष्यक एव
 अवांतरवोधः तदुत्तरं च शब्दभावनाया मुपदर्शिता कांक्षायां सत्ता मुपदर्शितां शत्रयविविशिष्टार्थभावनो वि
 शेष्यकतिरुक्त शब्दभावनात्वे विशिष्टप्रवर्तना विषयत्वविषयकमहावाक्यार्थवोध उत्पद्यते न तु शब्दभाव
 नाविशेष्यकावांतरवोधोऽपि प्रयोजनाभावात् मध्ये तथा वोधकल्पने गौरवाच्च अत्र च विषयत्वं ज्ञान्यत्वं
 न द्वैव फलाकांक्षानि वृत्तेरिति अत्र महावाक्यार्थवोधे अर्थभावनायां स्वर्गादि फल कत्वभावे नु ध
 टे जलमाहरेत्वा दो छिद्रेतरत्वा दिव इत्यप्रयोजक रूपवत्त्वरूप योग्यताविधया अर्थभावनायां प्रवर्त
 नाविषयत्वाच्चेत्यस्य ता दृश योग्यता तात् ॥ अथा न्वयप्रयोजक रूपवत्त्वरूप योग्यता ज्ञान विधयार्थ
 भावनानिष्ट स्वर्गादि फल कत्व ज्ञानस्य तत्र हेतुत्वे अभिधायित्तत्वे न ज्ञाता स्व रूप सति वा हेतुति
 प्रसंगादिति प्रवर्तनात्वेन ज्ञातानवनिष्कल्लेडुः खैक फले वा कर्मणि सा तथा ज्ञातुं शक्य ते अपि तु भा

हरं व०
 ७३

वनात्वेन ज्ञातानवभावा नुपस्थितौ तत्संभवः न च क्रियाभावा कष्टतादितिसममिच्छा हत फले प्रतिभावनात्वेन
 तातेति पक्षधर मिश्र ग्रंथा संगतिः तेन ग्रंथे न प्रवर्तनात्वेनाभिधा च वे अभिधागत स्वर्गादि फल जनकत्व
 लक्षणान्वयप्रयोजक रूपवत्त्वरूप योग्यता ज्ञानस्य हेतुताया लाभादिति चेन्न तत्र भावनात्वेन ज्ञाने स न
 तरं या तत्रेति प्रयत्नित्वासा तथा ज्ञातुं शक्यते इत्यनेन स हान्वयौगीकारेण प्रयत्नार्थ भावनात्वेन ज्ञाने तत्र सा
 प्रवर्तना प्रवर्तनात्वेन ज्ञातुं शक्य तदस्यार्थकस्य तथा विधेयस्योक्तार्थ एव विश्रामेण संगते रभावा
 त् न चात्रार्थ भावना या अप्रकृतत्वेन कथमुक्तार्थलाभ इति वाच्ये दुः खैक फले कर्मणि सत्र कर्म
 परस्परार्थ भावनार्थकत्वेन तस्याः प्रकृतत्वात् एवं प्रवर्तक ज्ञानस्य सार्थमपि तद्ज्ञानमावश्यकं या
 गा हो निष्फलत्व ज्ञानकाले प्रवृत्ति पारणा यस्वकरण कत्व संबंधेन यागा दि विशिष्टाया मर्थ भावना
 यामिष्ट साधनस्य हेतुताया भदमतसिद्धत्वात् यागा दि विशिष्ट भावनाया मिष्ट साधनता ज्ञानकाले वि
 शेषणी भूत यागे पिदृष्ट साधनता ज्ञानस्या वश्यकतया तथा विधेय साधनता ज्ञानकाले यागा दो नि

ज्ञान

न्या. हो.

७४

फलत्वज्ञानासंभवात् न चैवं सति न्यायमना विशेष इति वाच्यं न्यायमते क्रियागते एसाधनता ज्ञानस्य हेतु
तया विशेषसंभवात् केचित्तु अर्थभावनागते एसाधनताज्ञानेन न भदमते प्रवृत्तिहेतुः अपितु अभिधा
गते एसाधनताज्ञानं अतएव पक्षधरमि श्रैरप्युक्तं क्रियागते एसाधनत्वं न विध्यर्थः अपितु मिधा
गतमिति विशेष इति अन्यथा तेषां तत्र विध्यर्थत्वकथनस्यासंगतेरित्याहुः तत्र तथा सति क्रियायां निष्क
लत्वज्ञानं काले प्रवृत्तिवारणासंभवात् अर्थभावना विशेष्य के एसाधनता ज्ञानहेतुत्वेन न हार
ण प्रका रस्योक्तत्वात् न चैवं सति अभिधागतमिति श्रग्रंथविरो ध इति वाच्यं लक्षणाया तत्राभिधाप
दस्यार्थभावनापरत्वात् न चैवं सति मिश्रग्रंथविरो धः भदमते मिधाया एव लिङ्गार्थत्वेनार्थभाव
नागते एसाधनत्वस्य तदर्थत्वाभावादिति वाच्यं तत्र सविध्यर्थशब्दस्य विधिजन्यप्रतीतिविषयार्थ
कत्वेन तथा विधशब्दबोध फलकता संवंधेन स्वर्गादेरन्ये स्वर्गादिफलकत्वस्यापि निरुक्त विधिप्रतिपा
दत्वेन विरोधाभावात् अथैवं फलभावनात्वेनार्थभावनामात्रबोधोक्त अर्थभावनायां तथा विधप्रवर्त

हेरक
७४

यस्तादृशशिरश्छेदानु कूलो ग्रापा रइसा कारकस्यार्थभावना विशेष्यकप्रवर्तनाप्रकारकबोधस्य प्रव
र्तकत्वस्य कूलसत्वे न तदनुसारेण तादृशसिद्धांतोपगमस्य निर्वृत्तिकत्वाभावात् एतेनात्र निरुक्तार्थभा
वना विषयिणी शब्दभावनेति शब्दभावना विशेष्यकार्यभावनाप्रकारक एव महावाक्यार्थबोधः अ
न्यथा बोधार्थभावेना विशेष्यकबोधे भावस्य स्वर्गादेः प्रकारतया च यस्य कूलं ततया वाक्यार्थबोधे भा
वार्थभावनायाः प्रकारतया भावस्यैवोचित्यादिति के वाचिदुक्तिश्चिंत्यैव तथा समुपदर्शितसिद्धां
तविरोधापत्तेः पदि च राजाज्ञादिस्थलेपि प्रवर्तना विशेष्यकबोधस्यैवोपगमेन विधिसंबन्धाभाव
ना लिङ्गार्थ इति सिद्धौ ता विरोध इत्युच्यते तदा क्तपर्वर्तना विशेष्यकबोध इकानो हानिरिति अत्रापि श
ब्दभावनायां शक्तिप्रहकरण कत्वेन शक्तिग्रहप्रयोगप्रवृत्त्यादिरूप फलप्रयोजकत्वरूपेणादिभाषिद्वय
या शक्तेशक्तिग्रहेशब्दभावनाया जनकत्व रूप करणत्वाभावेन तथा विधकरणानि रूपिकत्वरूपत
कारणकत्वस्यासंभवेनासंगत्यापत्तेः अत्रापि पूर्ववत्करणकत्वादेः संसर्गविधयैव मानमुपगतस्य

ना. ६. पसेयंत उपगमात् न च स्तुत्यार्थ वा देन कथं तत्सं पत्तिरिति वाच्यं. न छट् की भूतयत्किंचिदस्य प्राश
 ७५ स्वरूपबलवदनिष्ठाननुबंधित्वे लक्षणोपगमात्. अतएवार्थवार्दानां स्वार्थः प्रामाण्यमिति सिद्धांतः न
 च तथापि स्वकरण कत्वं संबंधेन तत्र लिङ् शब्द निरूपित शक्तिज्ञानभाति किं मानमिति वाच्यं. करणा को
 साबलेन तत्र तद्गानात् इह मत्रावधेयम् ॥ पक्षधर मिश्राणां शब्द भावना विशेषकार्य भावना प्रकार
 कबोध एवं संमतः तथा सत्येव पूर्वोपदर्शित तद्व्यस्य भावनात्वेन ज्ञातेत्यनेनंतरं या तन्नेति पूरणं विनै
 व अभिधागतमिति विशेष इत्यत्राभिधापदस्यार्थ भावनायां लक्षणां विनैव यथा श्रुतत्वे ग्रंथस्य
 स्वरसत एव निर्वोहात् न च शब्द भावनायां स्वर्गादि फल कत्वे स्याभा ने कथं स्वरसनस्तन्निर्वोह इति वा
 च्यं. स्वर्गादि फल कत्वं विशिष्टा याः स्वविषय कत्वं संबंधेन या ग विशिष्टा या भावनाया जन कत्वरूप वि
 धयिता संबंधे शब्द भावनाया मन्त्रये विशिष्टा च यमर्या द्या न्वय प्रयोजका रूपवत्त्वा रूपयोग्यता
 विधया स्वर्गादि फल कत्वं लाभ संभवात्. अर्थ भावना विशेष कबोधांगीकारे उपदर्शितरी सा

न

हेरव.
७५

पूरण लक्षणयो रनुसरण क्लेशः स्फुट एव एवमेतन्मते शब्द भावनायां या गा घनु कूल त्वबोधे या गा दौ कृति
 साध्यता ज्ञान संपत्तिरुक्तरी सा समान विनिवेद्यता नुसरणं विनैव निर्वोहति शब्द भावनायां या गा दिवि
 शिष्टार्थ भावनायाः स्वजन कत्वं स्वजन कत्वं तिप्रयोजकत्वा न्यतर रूप स्वविषयत्वं संबंधेना न्वयोपगमेन
 शब्द भावनायां स्वजन कत्वं तिप्रयोज कत्वरूप या गा घनु कूल त्वबोधस्य स्वरसत एव लाभा न् उक्तं मते
 च समान विनिवेद्यता नुसरण क्लेशः शब्द बोधे समान विनिवेद्यत्वा भावेन तदनुसरणे व्य निर्वोह
 श्य स्फुट एव एतन्मते पागा दौ सकल त्वबलवदनिष्ठाननुबंधित्वयो र्भा भोपि विशिष्टा च यमर्या द्या न्वय
 रायः न चैतन्मते विस्तु परको भावना लिङ्. र्थ इति सिद्धांत विरोध इति वाच्यं. प्रकृते विधि त्वस्य प्रवृत्तं
 कृतान प्रकारत्वं प रूप तया उक्तं मते शब्द भावनाया मि वैतन्मते व्यर्थ भावना यां तत्सत्त्वेना विरोधात् वि
 भुपरक्ते तस्य विधिसंबन्धे न्यर्थकता मुपेतता ह शसिद्धांता विरोधस्य पूर्वमुपदर्शितत्वा च एवमेतन्मते लि
 उ. र्थत्वे लिङ्. ताव डि न्न शब्द रूपे यथाश्रुतमेव उक्तं मते नुलिङ् जन्म प्रतीति विधयत्वरूप वाच्यमिति वैप

ॐ श्री गणेशाय नमः । अत्र भट्टमते लिङ्गत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिचतुष्टयबोधे एकाशब्दभावनात्वेना
 नानुकूलानुज्ञानस्याकांक्षोत्थापकत्वेन शब्दोभावनात्त्वविशिष्टप्रवर्तनात्त्वज्ञानानुरोधेन चावश्यक
 त्वात् अपराच प्रवर्तनात्वेनानानुकूलाराजासादिस्थले प्रवृत्तिजनकत्वेन क्लृप्तस्य तादृशज्ञानस्या
 वश्यकत्वात् अपराच प्रवृत्त्यनुकूलामिधारव्यासात् प्रवृत्तजनकेन शब्दप्रवृत्तिजनने व्यापार
 तेन तस्या आवश्यकत्वात् अपराचामिधात्वज्ञानानुकूलानुज्ञानस्याप्यनुभवसिद्धत्वादिति श
 क्तिचतुष्टयमिति ब्रूयते अत्रोच्यते शास्त्रिमित्रस्याभिधापदवाच्यत्वे मानाभावेन कुत्र तथा शक्तिक
 त्वनन्तच परप्रयोज्यप्रवृत्तिप्रतिपरनिष्ठप्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुताया राजासादिस्थलानुरोधेन अवश्यक
 तया विधिनिष्ठप्रवर्तनाज्ञाने विना न प्रवृत्तिरिति तदुपपत्त्यर्थं विधिनिष्ठोऽभिधारव्याप्तिरित्युपपत्त्यर्थं विधि
 शक्यमुपेय इति वाच्यं त्वेवाधानप्रवृत्तिस्थलेऽवश्यं क्लृप्तस्यैव साधनताज्ञानहेतुतयैव राजासादि
 कवित्रादिशिरश्छेद्यदुपेयस्यैव साधनताज्ञानकल्पनेन प्रवृत्तिनिर्वाहो तादृशकार्यकारणभावे मानाभावा

हरिवं०
७६

नविषयत्वाभावेति क्लृप्तमिति चेन्न तत्रोच्यते परप्रयोज्यप्रवृत्तौ तदनुकूलवरनिष्ठप्रवृत्तनात्तानस्यकारण
ताया राजाज्ञादिस्थलातुरोधेनावश्यकतया तत्संपत्त्यर्थमेव तदुपगमात्तत्र च तदुपगमे पिकथं तादृशकार
णसंपत्तिरिति वाच्यं कृत्यसाध्यताज्ञानविलोपागादौ प्रवृत्तिकारणा यथागादिप्रवृत्तौ यागादिगोचर
कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुतया तत्संपत्तये स्वजन्यस्वप्रयोज्यकृतिजन्यत्वात्तद्वत्स्वरूपस्वविषयत्वं संवेधे
न शब्दभावनाया यागादिविशिष्टार्थभावनायामवयवोपगमेन समानवित्तिवेद्यतया शब्दभावनायास
पि स्वजनककृतिप्रयोजकत्वरूपयागाद्यनुकूलत्ववेद्यस्यावश्यकतया तादृशकारणसंपत्तिसंभवा
त्तत्र न च तथाप्यर्थभावनायां प्रयाजादिसहलतत्त्वभावे मानाभावइति वाच्यं प्रयाजादिसहकारिस्ते
दहसंवाद्यफलजनकत्वसंदेहाहितस्य प्रवृत्तिबंधकस्य द्वेषरयोत्सारणार्थं तत्र तदवयवोपगमात् अत्रा
पि यागादिविशिष्टार्थभावनायां तदज्ञानेयागादिविशेषणोपितज्ञानेनातु उपपत्त्यभावात् न चैवमपि प्रव
र्तनायां स्तुत्यर्थवाद्सहलतत्त्वस्य भावो किमर्थमिति वाच्यं बलवदनिष्टाननुबंधित्वरूपप्रवृत्तकत्वात्

७१ श्री. निष्ठौ ववेदेतीश्वरानिष्ठैवेसाचार्यमतमपि परास्मू० अत्राभिनवभाट्टमीमांसकाः इष्टसाधनतारूपाप्रव
 र्त्तशालिङ्गादिवाच्ये सस्यापि वक्ष्यमाणदोषदुष्टतयाऽयमत्र प्रवर्त्तनामित्याकारकप्रवृत्तसुदेशकेच्छात्मक
 प्रेरणा रूपा प्रवर्त्तनैवलिङ्गादिवाचा तथा हि। इष्टसाधनतायाऽलिङ्ग्यत्वेपि चतिनयचतीसत्रक
 तेऽप्रथमांतरादर्थनजनर्थयोरवैप्रांगीकारनिमित्तं व्युत्पत्तिद्वयेनयंचतिनयचेदिसत्रनैवश्रवणतु
 ल्यत्वेपेप्रथमांतपदार्थधातुर्थमुख्यविशेष्यकबोधांगीकारेण व्युत्पत्तिद्वयं नास्ति तत्र इत्यादिवाक्येचनत्र
 र्थविधयेष्टसाधनताचयोंगीकाराद्युत्पत्तिः स्वतंत्रेति व्युत्पत्तिपंचके कल्पने गौरवै निरुक्तप्रेरणाया
 लिङ्गाच्यत्वे च यचेदित्यत्र याकभावनायां स्वप्रयोज्यत्वसंबंधेन लिङ्गार्थप्रेरणा च यवत् नपचेदित्यत्रापि
 स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबंधेन याकभावनायामेव प्रेरणा च या न व्युत्पत्तिभेदकल्पनं पचतीत्यत्र
 चचेत्रादेः कृतावाधेयत्वसंबंधेनैव नयचतीत्यत्रापि स्वाश्रिताभावप्रतियोगित्वसंबंधेन कृतावेवा च या
 नतत्कल्पनमिति लाघवं किंचाचार्याद्युक्तगमानयेत्यादिवाक्यजन्येष्टसाधनताज्ञानादेवशिष्यादेः प्रव

१

हरिक
७१

तावाचार्यप्रेषितो हेतुमानपायी साक्षाच्चार्यो दे। प्रवर्त्तकत्वव्यवहारानुपपत्तिः इष्टसाधनता रूपप्रवर्त्तनाया जा
 न्यायी सावसल्येन प्रवर्त्तनाश्रयत्वरूपप्रवर्त्तकत्वाभावात्। अस्मन्मते च प्रेरणा रूपप्रवर्त्तनाश्रयत्वस्य त
 त्रसत्त्वान्नलक्ष्यवहारानुपपत्तिः न च प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनताबोधकलिङ्गाद्युच्चारयितृत्वात्तस्य प्रवर्त्तक
 त्वव्यवहार इति वाच्यं तथा सति राजप्रेरितपदा ते सादृशलिङ्गाद्युच्चारयितृत्वेन प्रवर्त्तनकत्वापत्तौ पदक्षि
 णेति तो हेतुमानपायि किंतु राजप्रेरित इति पदतो प्रवर्त्तकत्वाभावव्यवहारानापत्तिः न चान्याप्रेरितत्वे स
 त्तितादृशलिङ्गाद्युच्चारयितृत्वं प्रवर्त्तकत्वमिति नोक्तदोष इति वाच्यं तथा सति पिप्पुनप्रेरिते राज्ञि प्रवर्त्तकत्व
 व्यवहारानापत्तिः किंच भवन्मते पेनस्वन एव पाकदो इष्टसाधनत्वादि बुद्ध्या प्रवृत्तेन स्य पाकभावनाव
 र्त्तमात्रादृशयोऽर्थः यचेदिति प्रयोगापत्तिः इष्टसाधनत्वादिविशिष्टपाकानुकूलकृतिमत्त्वस्य चैवेवा
 धितत्वात् तस्मान्मते तु तादृशप्रवृत्तेः प्रेरणा प्रयोज्यत्वाभावाद्दिष्यवाधेनाप्रामाण्योपपत्तिः अथ भवन्मतेपि
 परान्यप्रेरणाश्चेन्नस्य प्रवृत्तिस्तत्र याकभावनावर्त्तमानतादृशयोऽर्थः यचेदिति प्रयोगस्य प्रामाण्यम

७८ तिः वाकानुकूलयाश्चैत्रनिष्ठकृतेः प्रेरणाप्रयोजनत्वात्वा दिति चेन्नैवं प्रयोक्तव्यं हि स्वज्ञानजन्येष्टसाधनता
 नुमितिजन्यत्वं स्वज्ञानं प्रेरणाज्ञानं नञ्च तत्प्रवृत्तिप्राक्कालवृत्तितर्काल्लिङ्गदिपदज्ञानेनेसादितव्यत्वात्
 नासंवेधेप्रवेश्य तद्वृत्तितादृशव्यक्तिजन्येष्टसाधनतानुमितिजन्यत्वस्वरूपयोग्यत्वं लिङ्गार्थप्रेरणाया
 भावतावये संसर्गइतितादृशसंसर्गेण लिङ्गार्थप्रेरणावत्त्वस्यभावनावर्तमानतादशायांतस्यावाधानयेदि
 त्प्रयोगापत्तिः किंचान्यलभ्यत्वादिएष्टसाधनत्वस्यन लिङ्गाव्यत्वं प्रवृत्तिविषयेयागादौइष्टसाधनत्वानुमा
 नेनैवेष्टसाधनताबोधसंभवात्भवति हिअयमत्रप्रवर्तनामित्याकारकाश्लेषाविषयत्वंइष्टसाधनत्वव्या
 षमनस्तेनतदनुमानंअत्रासुखेसुखत्वभ्रमणसुखएववासुखंमेजायतामिसुदासीनेच्छाविषयत्वे
 इष्टसाधनत्वाभावात्तत्रयमिचारवारणायहेतावाकारकपर्यंतानुधावनंप्रतारकतादृशेच्छाविषयेयमिचा
 रवारणायप्रेति।अत्रेच्छाविषयत्वंइच्छाविषयीभूतप्रवृत्तिविषयत्वंबोध्यंतेनप्रवृत्तौलक्ष्येणैक
 चेच्छाविषयेइष्टसाधनत्वाभावेपिनयमिचारःयागादावैवहेतुसत्त्वादिएष्टसाधनत्वानुमानमितिब्रूतितद

हेरक.
 ७८

त.अथतथापि व्यापारभिन्नस्माकारणस्वपरसमवेतव्यापारजनकत्वंस्वनिष्ठव्यापारद्वारैवेतिनियमस्त्वनिष्ठ
 स्मदादिद्वाराचक्रादिनिष्ठमिजनकेइडादाववधारितइतितादृशानियमबलेनलिङ्गोस्मदादिसमवेतप्र
 वृत्तिजनकत्वंस्वनिष्ठमिधारूपव्यापारद्वारैवनिर्बहतीति।लिङ्गनिष्ठमिधास्वपदार्थसिद्धिरवश्यकीति
 चेन्न०अनुमिति करणव्याप्तिज्ञानादौअस्मदादिसमवेतपरामर्शोदेजनकेस्वनिष्ठव्यापारधारकत्वाभावेनय
 मिकारात्तादृशानियमस्येवासिद्धः।नचपरसमवेतव्यापारजनकत्वंस्वमधिकरणव्यापारजनकत्वरूपंनियम
 धरकमिति नव्याप्तिज्ञानादौयमिचारैःअस्मदादिसमवेतपरामर्शस्यतद्वधिकरणत्वाभावादितिवाच्यं॥
 तथापिगयायादौस्वमधिकरणपित्रादिनिष्ठादृष्टरूपव्यापारजनकेस्वनिष्ठव्यापारधारकत्वाभा
 वनयमिचारस्यदुर्बलत्वात्अनुकूलतर्कभावेनोपदर्शितनियमस्याप्रयोजकत्वाच्चएवमुक्तंरीतेइष्टसा
 धनताज्ञानस्यप्रवृत्तिसामान्येहेतुत्वावधारणेनआवश्यकेष्टसाधनताज्ञानविषयेष्टसाधनत्वस्यैव
 विध्यर्थत्वोचित्याच्चएतेनासाभिप्रायोविध्यर्थःसचेच्छाविषयरूपःप्रवर्तनात्मकश्चइच्छाचलोकेपुस्तक

वा

मा. ३०. तेन कत्ववहारानुपपत्तिरप्यसंगतास्वातंत्र्ये प्रवृत्तिजनके एसा धनताबोधजनकालिङ्गाद्युच्चारणितत्त्वस्यै
 व प्रवर्तकत्वरूपत्वात् राजप्रेरितपदातेः स्वातंत्र्यार्थवात् पिशुनप्रेरितराजादेः स्वातंत्र्याच्चाप्रवर्तकत्वम
 वहासेपपत्तेः पाकभावनावर्तमानतादृशायां पचेदिति प्रयोगोपपत्तिरप्यसंगतादृशप्रयोगवारणे भवतीत्य
 द्वाग्रहस्तदाभावनानिष्ठस्य तत्त्वप्रवृत्तिप्राक्कालीनतत्त्वच्छिडादिपदे सानोत्तरस्य तादृशप्रयोगोपाधित्व
 मंगीकृत्य स्वानुकूलत्वस्वप्रतिपादकधातुसमभिव्याहृततत्त्वप्रवृत्तिप्राक्कालीनतत्त्वच्छिडादिपदज्ञाना
 त्तरत्वे भयसंबन्धेन याकस्य कलावन्वयमंगीकृत्य वासवारणीयः प्रेरणयेष्टसाधनत्वस्यापेरेणान्यलभ्यत्वं
 तस्य लिङ्गाच्यत्वाभावे प्रयो जकतया पडपन्यस्तं तदपिन सत् ॥ इष्टसाधनत्वेन प्रेरणाया अप्यापेयसं
 भवेन प्रेरणाया अप्यन्यलभ्यतया लिङ्गाच्यत्वा संभवात् तथा हि दृश्यते हि कुलालसमीपे घटसामग्रीक
 तवति पुरुषे कुलालस्य घटनिर्माणप्रवृत्त्युद्देश्यके छानुमानंततः प्रवृत्तस्य च कुलालस्येतन्योरितेन
 यथा घटं कृत इत्यादि व्यवहारः भवति चेष्टसाधनत्वादित्यनं प्रवृत्तिसामग्रीघटकं भवद्विरपि प्रवर्तनं प्राप्तदासेन

हेरंब.
 ३१

गी कारात् एवे चेष्टसाधना ताबोधकशब्दोच्चारणमहि स्रेव प्रवृत्त्युद्देश्यके छारूपप्रेरणाया अन्यलभ्यत्वा
 नलिङ्गाच्यत्वं न च सर्वोक्तरीत्या वेपरी तस्यापि संभवाद्धि निगमना विरह इति वाच्यः शब्दनिर्णये स्वस्वतः प्र
 वृत्तौ बालस्य स्वेष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वस्य प्रेरणाज्ञानजन्यत्वस्य चावगमेन शब्दसमन्तरमविप्रवृत्ति
 हेतुत्वेनेष्टसाधनताज्ञानानुमानसंभवस्यैव विनिगमकत्वात् शब्दापेक्षपरप्रयोज्यप्रवृत्तौ इष्टसाधनता
 ज्ञानमनपेक्ष्य प्रेरणाज्ञानजन्यत्वस्य कोप्यनवगमात् । तत्र प्रेरणाया इष्टसाधनतापेक्षस्य भवतो विसंय
 तत्वात् गुरुतरासत्त्वघटिततदिच्छया प्रेरणाया इष्टसाधनतापेक्षमपेक्ष्येष्टसाधनत्वेन प्रेरणापेरेण
 लाघवाच्चेति दिक्किंचे छारूपप्रेरणाया लोके पुरुषनिष्ठत्वं संभवे विवेकस्य भवनातेः पौरुषेयतया सा किं
 निष्ठेति वक्तव्यं न च वेदे सा लिङ्गादिनिष्ठे वेति वाच्यं गुणोत्तरा नंगी कारात् । अन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति इत्यनेन सम
 ग्राधिकारणतया लिङ् इच्छायां समवायिकारणत्वासंभवाच्च न च शब्दस्य इत्यत्रात्र दोष इति वाच्यं स
 दृशमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्य तत्त्वस्य नानाभावेन तत्तद्व्यतिरिक्तस्य विभुत्वाभावेनास्तत्तद्व्य

२०
 सा को० लक्ष्मणसंभवात् न च भवतो जीवातिरिक्तश्चरेति से छां गी कारव द्वैदिकशब्देपिनिते छां गी कारे वाधकाभावः गुणो गुण
 स्यात्साभिरुपगमादिति वाच्यं ईश्वरस्य चेतनत्वेन शब्दस्य च चेतनत्वेन वैषम्यात् अनुभवविरुद्धयत्किं चिक
 ल्पने उपेक्षणीयतापत्तेश्च अत्रेदं विचार्यते इष्टसाधनं त्वविषयितया प्रवृत्तिजनकता वच्छेदकत्वपर्या
 षाधिकरणं न वा इष्टसाधनत्वज्ञानाकालीनकृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रवर्तनवेत्तिवाविप्रतिपत्तिः तत्र प्रथ
 मे विधिकोटीर्नैयायिकानां निषेधकोटीर्गुरुणा द्वितीये विधिकोटीर्गुरुणां निषेधकोटीर्नैयायिकानां
 अत्र गुरवः । कृतिसाध्यताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिहेतुः नेष्टसाधनताज्ञानं उपायेच्छाद्वारा प्रवृत्ते
 हेतुः उपायेच्छायाः स्वातंत्र्यो एव प्रवृत्तौ हेतुतायां मानाभावात् न च कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तौ हेतुता
 यां मानाभावः । कृतिसाध्यताज्ञानकाले प्रवृत्तिवारणाय कृतिसाध्यताज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वमस्तिति वा
 च्यं यावत्प्रकारकेच्छासालत्प्रकारकज्ञानसाध्या इति व्यासिवल्लभचिकीर्षाप्रति कृतिसाध्यताज्ञान
 सहेतुत्वसिद्धौ चिकीर्षाद्वारा कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमिदं । अन्यथा कृतिसाध्यताज्ञाना

हेतुव-
 २६

रात् लाघवेन युसतिभेदकल्पनमना हससंवेधभेदमात्रमाश्रित्य पचति न पचतीत्यादौ समानाकारबोधांगीकारे
 चैत्रः पचति न पचतीत्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधानंतरं वर्तमानकालीनपाककृतितदभावयोश्चित्रवृत्तित्व
 संशयानिरासस्यानुभविकस्यानुपपत्तेः पाककृतित्वे कीदृशीतिप्रश्ने चैत्रः पचति न पचतीत्युत्तरयोरोचिसाक्ये
 श्वाभावनातेषिसंसर्गभेदेन युसतिभेदकल्पनप्रयुक्तगौरवस्यावश्यकत्वाच्च किंचैव चैत्रः पचति चै
 त्रपचति चैत्रेण पचतीत्यादौ लाघवात्तच्चिपत्तीर्नाजसदर्थसंसर्गबोधजनने तास्यैव ग्राहकता
 मंगीकृत्य चैत्रप्रकारकक्रियाविशेषाकैककृत्यबोधांगीकारसंभवेन प्रतिसंसमिध्याहारनामार्थसुव
 र्थयोः सुवर्थक्रिययोश्चात्रयतिर्वाहाय युसतिभेदांगीकारप्रयुक्तगौरवस्यागापत्तिः । एतेन पचैत्रप
 चेदिसत्रापि युन्यतिभेदकल्पनाभावप्रयुक्तलाघवोक्तिर्निरस्तापचेदिति शब्दजन्यबोधान्ताप्रवर्त
 यतिनिवर्तयतिवेतिसंशयनिरासासंभवाच्च । तादृशबोधादेव कृतिः प्रेरणावती न वेतिसंशयनिरासा
 पत्तेश्च कीदृशी कृतिरिति प्रश्ने पचैत्रपचैदित्यनयोत्तरत्वापत्तेश्च । किंचेत्तादिनोक्ताचार्यादेः प्रव

का

८१ रक्तज्ञानाभावघटितप्रवृत्तिसामग्रीसत्त्वकालीनतादृशानुमिति सामग्रीकालेपाकगोचरप्रवृत्तिवारणावत्तादृशानु
 मिति सामग्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेन महागौरवापत्तिरिति एवं प्राप्ता एव विशिष्टकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यक
 यत्ताशालिमानसंप्रतिपाकगोचरप्रवृत्तिसामग्याः प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यते तादृशमानससामग्रीका
 लेपाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन कृतिसामग्या एवाभावान्न कृतिसाध्य
 त्वाभाववान् एतादृशज्ञानाभावस्य हेतुत्वेनाद्यवमिति वाच्यं। कृतिसाध्यत्वप्रकारककृतिसाध्यत्वाभाव
 प्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानपदेकराः सत्त्वेन तादृशमानसंप्रतितादृशसामग्याः प्रतिबंधकत्वं मयापि
 न कल्प्यते इति वाद्यवाभावात्ः एवं कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारिकपाकविशेष्यकज्ञा
 नत्वावच्छिन्नाभावमानसंप्रतिपाकगोचरप्रवृत्तिसामग्याः प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यते तादृशप्रवृत्तिसामग्रीका
 कालेपाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावमान
 से स्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानप्रतिबंधकत्वेनोपपत्तिरिति भवन्मते तादृशमानसंप्रतितादृश

क

हेरव.
८१

सामग्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने महागौरवापत्तिरिति एवं प्राप्ता एव विशिष्टकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यक
 ज्ञानवान् इति यान्त्रिकोपाकगोचरप्रवृत्तिसामग्याः प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यते तादृशविशिष्टविषयवताशालि
 मानससामग्रीघटकत्वेन अप्राप्ता एव प्रकारककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन तादृश
 सामग्याः प्रतिबंधकत्वं भवन्मते कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावाद्यदितप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानस
 सामग्योरेककालसत्त्वेनाधकाभावात्तादृशमानसंप्रतितादृशप्रवृत्तिसामग्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने
 गौरवापत्तिरिति न च पाककृतिसाध्यता न प्रमेति ज्ञानाभावस्य स्वार्थेण ननु त्वं मयापि वाच्यमिति वा
 च्यं तर्हि एतादृशशर्वकारणभावाकल्पनेन लाघवादिनि। एवं इति विशिष्टकृतिसाध्यत्ववसाकवानयं
 देशदिति विशिष्टने शिष्यबोधसामग्या प्रतिबंधकत्वे विरोधतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य निवेशोपि
 न किं पुनः प्रवृत्तिसामग्रीमुदयानस्यावश्यकत्वादित्यतमसं दुहेण॥ अथ कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे जी
 वनयोनि कृतिसाध्यताज्ञानस्याप्यवश्यकत्वं न प्रवृत्तिः न चेष्टापत्तिः तस्य सुखः उरवदिवत्प्र

श

साक्षी प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वात् ॥ न च प्रवृत्ति साध्यताज्ञानत्वे न हेतुत्वात् तत्र प्रवृत्ति साध्यताज्ञानाभावात् न प्रवृत्तिरिति वा
 ८२ चं पाको न हति साध्यः पाकः प्रवृत्ति साध्य इति ज्ञानानंतरं प्रवृत्त्यापत्तेन नो हति साध्यताज्ञानत्वेन हति साध्य
 ताज्ञानस्यैव प्रवृत्तिस्वरूपं स्वीकरणीयं तथा च जीव न यो निहति साध्यताज्ञानात् प्राणपंचकसंचारे प्रवृत्त्यापत्ति
 रिति चेत् न चिकीर्षा धी न च स्य कृतो विशेषणत्वात् तत्र विकीर्षा धी न हति साध्यताज्ञानाभावात् न प्र
 वृत्तिः न च साध्यतास्य द्विषयितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभा
 वविशिष्टविशेष्यतासंबंधेन हति साध्याताज्ञानस्य हेतुत्वात् तादृशसंबंधेन हति साध्याताज्ञानस्य प्राण
 पंचकसंचारे भावात् प्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभा
 वविशिष्टविशेष्यतासंबंधेन हति साध्याताज्ञानस्य हेतुत्वात् तादृशसंबंधेन हति साध्याताज्ञानस्य प्राण
 पंचकसंचारे भावात् प्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभा
 वविशिष्टविशेष्यतासंबंधेन हति साध्याताज्ञानस्य हेतुत्वात् तादृशसंबंधेन हति साध्याताज्ञानस्य प्राण
 पंचकसंचारे भावात् प्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभा
 वविशिष्टविशेष्यतासंबंधेन हति साध्याताज्ञानस्य हेतुत्वात् तादृशसंबंधेन हति साध्याताज्ञानस्य प्राण
 पंचकसंचारे भावात् प्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रवृत्तिसमावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभा

हेतुवत्
 ८२

भावस्य सर्वदा सत्त्वेन सर्वदा चिकीर्षा पत्तेः हससाध्यताज्ञानाभावस्य हेतुत्वे अवच्छेदक गौरवापत्तेः न च भव
 ते हति साध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेन निश्चयत्वं निवेशेन गौरवमिति वाच्यं हससाध्यताज्ञानत्वेन प्रविबंधकतायां भ
 मत्तनिश्चयानासंबद्धित्वं निवेशेन गौरवापत्तेः हति साध्यता निश्चया ये सया भ्रमत्तनिश्चयस्य गुरुशरीरत्वा
 त् अत्र केचित् हति साध्यताज्ञानहससाध्यताज्ञानाभावस्य हेतुत्वे कल्पनी चेत् तत्र हससाध्यताज्ञानाभा
 वविशिष्टप्रति हति साध्यताज्ञानाभावत्वेन हेतुत्व कल्पनात् प्रवृत्तेरपि हससाध्यताज्ञानाभावविशिष्ट
 तथा हससाध्यताज्ञानाभावत्वेनैव निर्वहसंभवात् न प्रवृत्तौ हससाध्यताज्ञानाभावस्य स्वातंत्र्ये हेतुत्वे
 मिति प्राकः ॥ न हसत् हति साध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे भवदुक्त सर्वोपदर्शितरि साप्राक गोचरप्रवृत्तिपत्ते हति साध्य
 ताभाववाच्यक एतादृशानुमिति साम्याः प्रविबंधकत्वन कल्पने प्रवृत्तिसाम्या काले प्राकत्वधर्मिताव
 छेदकक हति साध्यताज्ञानस्यावश्यकत्वेन बाधमुद्भवतारशात् नुमिति प्रविबंधकत्वेन ताभाभाव
 धरे नानुमिति साम्याः प्रवृत्तिसाम्याश्च पुनरान्वितनासंभवे नैवोपपत्तेः भवमते हससाध्यताप्रका

८३
 ननु प्रवृत्तिरिति न च भ्रमो न कृत्तिसाध्यः किंतु भोजनसाध्यस्तथा च कृत्तिसाध्यताज्ञानाभावादेव प्रवृत्तिवारणसंभवे
 किमर्थं कृते तादृशविशेषणमिति वाच्यं क्रियां विनापि गुरुतरभारो तोलनादौ श्रमस्यानुभवेत् कृत्तिसाध्यत्वे
 पि श्रमे सत्तादिति न च धर्मितावच्छेदकमिष्टितकृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् श्रमत्वं धर्मितावच्छेदकी कृत्यस्य सति
 साध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् कल्पनात् न तत्र प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्ता कृत्तिसा
 ध्यताज्ञानस्य लाघवे न हेतुत्वकल्पनात् श्रमे प्रवृत्त्यापत्ति संभवादिशेषणस्यावश्यकत्वादिति अत्रेदं
 मवधेयं तादृशविशेषणदाने विषयत्रयान्नपरिधाकादिप्रयोजकश्रमस्येष्टयागमनागमनादिकं कृतं तत्र
 गमनागमनादिकृतेः फलेष्वा मुद्रया श्रमेष्वाधीनत्वेन तादृशकृत्तिसाध्यताज्ञानात् श्रमे तादृशकृत्तिसा
 ध्यभ्रमात् च भ्रमो ज्ञानादिना तरोपकृश्रमे प्रवृत्तिवारणाय प्रकारजा संबंधेन विशेष्यतावच्छेदकता संबंधेन
 वा प्रवृत्तिप्रतिभ्रमत्वभेदस्यावश्यं हेतुतया स्वेच्छाधीनत्वं विशेषणं व्यर्थमेव परंतु घटादौ जीवनयोनि कृत्तिसा
 ध्यता भ्रमात् प्रवृत्तिवारणायैच्छाधीनत्वमात्रं कृतौ निवेशनीयं न च गुरुमतेऽन्यथाख्यात्यस्वीकारो

हेरव०
 ८३

प्रवृत्तिवाच्यं विसंबादिप्रवृत्तितुरो धेन तादृशकृत्तिसाध्यतासंसर्गता हेतुत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात्
 अन्यथा ख्यातिस्थानाभिषिक्तज्ञानव्यस्वीकारेपि तादृशकारणवत्ता दुस्सापत्तिवारणसंभवादिति
 केचित्तु भ्रमो न कृत्तिसाध्यः किंतु क्रियासाध्य इति तथा च कृत्तिसाध्यताज्ञानाभावादेव प्रवृत्त्यापत्तिवार
 णसंभवात् न कृतौ तद्विशेषणमिति न चा गुरुतरभारो तोलनादौ क्रिया विरहात् कथं भ्रम इति वाच्यं
 तत्रापि नाडी किं पाधीनभ्रमसंभवात् शेषं पूर्ववदित्याहुः न च केवलकृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे न तस्य
 पि भोजने प्रवृत्ते तदिति वाच्यं तत्तत्कालीनकृत्तिसाध्यताज्ञानस्यापि हेतुतया तत्कालीनकृत्तिसाध्य
 ताज्ञानस्या हेतुत्वे न तत्र प्रवृत्त्यापत्ति संभवात् न च तत्तत्कालीनकृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे किं मानमि
 ति वाच्यं इहा नो कृत्यसाध्यं कदाचित् कृत्तिसाध्यमिति ज्ञानकाले प्रवृत्त्यापत्तेरेव मानत्वात् अथ इदानीं कृ
 तिसाध्यं नेष्टं साधनमिति ज्ञानकाले प्रवृत्त्यापत्ति न च तत्तत्कालीनकृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुता कल्प
 नेनेव न द्वारणमिति वाच्यं अत्र तत्तत्कालपदेन दंडात्मकः कालो ग्राह्यः स एव तस्या परिचयत्वात्

भा. को. एव हंतात्मक कालमध्येत सस्यत हंतर्गत पूर्व क्षणे प्रवृत्तिदर्शनात् तत्कालीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुताया
 आवश्यकत्वे द्वितीयक्षणे नेष्टसाधनमिति ज्ञाने सति सति च कृतिसाध्यताज्ञाने तदुत्तरक्षणे प्रवृत्त्या
 पत्तेर्वज्रलेपत्वादिति चेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र त्वं पुरुषः
 तत्र विशेषणं कामनाशुचितकालजीवित्वं च तथा च नेष्टसाधनमिति ज्ञानकाले तन्निर्गककार्यताविर
 हन् प्रवृत्तिः न च सामान्यतः स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवृत्तकत्वे विशेषचलितं
 गककार्यताज्ञानसत्त्वे नेष्टसाधनमिति ज्ञानसत्त्वे तस्य प्रवृत्तापत्तिरिति वाच्यं काम्यगोचरप्रवृत्ति
 तावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनतालिंगककार्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् तस्य गोचरप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति
 शुचितकालजीवित्वलिंगककार्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् तथा च नेष्टसाधनमिति ज्ञानकाले इष्टसाधन
 त्वलिंगककार्यताज्ञानविरहान्नप्रवृत्तापत्तिरिति अथवालस्य सानयानगोचरप्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाध
 नतालिंगककार्यताज्ञानापेक्षणे शुष्ककंठतावालोमियेतेति चेन्न एककालीन एकात्म्यवृत्तित्वसंबंधेन

हेरें व०
८६

नादशे विशेषणमिति निरस्ता कृत्तिसाध्यताज्ञानान्न घटे प्रवृत्तिवारणा यत्र दावश्यकत्वात् चट्त्वं धर्मितावच्छे
दकी कृत्य घटगोचरप्रवृत्त्यनुरोधेन तादृशाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादिति । अतएव प्रवृत्तिं प्रति कृत्तिसा
ध्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्यैव हेतुतालाघवात् तस्या च प्राणपंचकसंचारत्वे चिकीर्षाधी
न कृत्तिसाध्यत्वभ्रमात् प्रवृत्तिवारणाय प्रकारता संबंधेन प्रवृत्तिंप्राणिप्राण पंचकसंचारत्वभेदस्यावश्यं
हेतुता कल्पनीयतया कृत्ताच्चिकीर्षाधीनत्वविशेषणं नार्थमेवेत्यपि परास्तं उक्तदोषवारणाय तादृशवि
शेषणस्यावश्यकत्वात् न च भोजनसाध्ये श्रमादौ प्रवृत्त्या विस्तिष्ठन्नपिविचिकीर्षाधीन कृत्तिसाध्यताज्ञानस
त्वादिति वाच्यं स्वेष्टाधीनत्वे स्यैव कृतो विशेषणीयत्वात् तत्तत्तच्च स्वावलंबिन विशिष्यता केष्टाधीनत्वं स्वपदे
प्रवृत्तिविशेष्यता वच्छेदकत्वेनाभिमततन्त इर्मपरंतु तत्स्थले च श्रमत्वादे सादृशधर्मतया भोजनादि कृतेश्व
तरवल्छिनविशिष्यता केष्टानधीनतया षयो न स्वेष्टाधीन कृत्तिसाध्यः किंतु भोजनेष्टाधीन कृत्तिसाध्यइत्यंतः
भोगोनानीय कइत्युच्यते अन्येष्टाधीन कृत्तिसाध्यत्वाद्यतः तथा च स्वेष्टाधीन कृत्तिसाध्यताज्ञानाभावात्

सा को० कालीनप्रमाणभावविशिष्टत्वं इष्टसाधनत्वं इष्टाद्यवहितर्हस एव नित्यं तथाच एकस्यैव प्रमाणभावविशिष्टत्वं
 पूर्वस्यैव नित्यं च विरुद्धमतीतज्ञानेन गृहीतुमशक्यं तथाऽन्यथानुपपत्त्या तादृशज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन हे
 तुत्वमिति न च इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वं साध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे इष्टसाधनताज्ञानत्वं साध्य
 ताज्ञानाप्रामाण्यताभावनिश्चयत्वादीनामेकत्र निवेशे विनिगमनाविरहेणानंतकार्यकारणभावीय
 तातद्वेषसावरं इष्टसाधनताज्ञानत्वेन न ह्यसिद्धसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु लघिवादिति वाच्यं पाक
 मुख्यविशेष्यकेच्छात्वावच्छिन्नप्रतिपाकविशेष्यक इष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु न कल्प्यते मन्मते मुख्य
 विशेष्यके पाकसाध्यसुखत्वं प्रकारकेच्छाया एवोपपत्तेन पाकमुख्यविशेष्यक इच्छाविरहेणोक्त हेतुत्वाक
 ल्पनात्प्रसक्तत्वेन कल्पने गौरवमिति एवं पाकमुख्यविशेष्यक इच्छां प्रतिपाकमुख्यविशेष्यक सिद्धत्वा
 नाभावस्य हेतुत्वाकल्पनादविलोच्यमानं च सुखविशेष्यवद्भेदो प्रतिमुख्यत्वं प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वेला
 धवान्भवन्मते पाकसाध्यसुखत्वप्रकारेकेच्छास्वीकारेण पाकतासाध्यसुखत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे

हेरेव
 ८५

शरीरगौरवमिति वाच्यं पाकसाध्यसुखत्वप्रकारक इच्छाया उभयवादि सिद्धत्वेन भवन्मते सिद्धकार्यकार
 णभावकल्पनेनैव निर्वहिसंभवात् परंतु सुखत्वप्रकारकेच्छां प्रतिमुख्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वेन कल्प
 ते तादृशेच्छाविरहात्प्रभवन्मते तत्कल्पने महागौरवापत्तेः न च पाकगोचरत्वेकीर्णप्रतिपाकसाध्यसुखेच्छा
 तेन हेतुत्वे गौरवे मन्मते सुखेच्छात्वेन हेतुत्वेला धवमिति वाच्यं पाकसाध्यसुखेच्छाया एव सुखेच्छात्वेन हेतुत्वा
 दिति वस्तुतस्तु इष्टसाधनतालिंगककार्यनानुमिते निष्ठवैजात्यमवश्यं चारमिया स्वीकरणाभ्यंत
 थाच विज्ञातीयानुमितित्वेनैव प्रवृत्तौ कारणत्वमस्तु ला धवान्भवन्मते ह्यसिद्धसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनता
 ज्ञाने निश्चयत्वे निवेश्य अनाहार्यत्वं च निवेश्य स्वांतये एव प्रवृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वकल्प
 ने एकत्र अप्रामाण्यप्रकारकज्ञानाभावनिश्चयत्वादिति निवेशप्रयुक्तविनिगमनाविरहेणानंतकार्यका
 रणभावकल्पने च महागौरवापत्तिः मन्मते अनुमितौ संशयताहार्यत्वाभावेन निश्चयत्वाद्यनिवेशात्
 एवंस्तनपानगोचरप्रवृत्तिस्थले च स्मरणात्मक परामर्शजन्यानुमिते स्वीकारान्न दोषः एवं प्रसङ्गादौ प्र

५७ नैश्वर्योक्तदोषापत्तिभोताउपाये छात्वा वच्छिन्नप्रतिदृष्टसाधनताज्ञानत्वे न हेतुत्वेना घवात्स्वाय विशेष्यता
 वच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदकसंबंधः इष्टसाधनत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतद्वच्छेदकत्वप्रत्यासत्ताहे
 तुत्वमिति च पादो छा प्रतिपादकः सिद्ध इति ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन ता घवेतदपिन स्वप्रकारतानिरू
 पितविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबंधकत्वसंबंधेन क्लृप्तप्रतिबंधकत्वेनैव निर्वाहसंभवादिति यत्तु विजातीयानुमि
 तित्वेन हेतुत्वा नैह साधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वं न अविजानीयानुमितित्वेन हेतुत्ववत्तदृष्टसाधनताज्ञानोद्धेधि
 तविजातीयस्य तित्वेन अपि कारणत्वमस्तु विनिगमनाविरहात् न चेष्टसाधनताज्ञानस्य सत्तौ उद्धेधकत्वा
 कल्पना न स्य तित्वेन हेतुत्वमिति वाच्यं ॥ जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वेन कालस्याद्धेधकत्वेन तस्य काल
 त्वेन उद्धेधकत्वे कल्पनादिति न च विनिगमनाविरहादुभयस्यापि कारणत्वमिति वाच्यं । अनुमितिमात्र
 सत्त्वे प्रवृत्तिर्न स्यात् एवं इष्टसाधनता लिंगककार्यतानुमितौ रष्टसाधनताज्ञानविशिष्टरूपसिद्धतामान
 सेवातादृशवैलक्षण्यसंगीकार्यमित्यत्रापि विनिगमनाविरहः । न चानाहृत्यत्वादिति वैशेषिकेणैव विनिग

हेतुव्यं
 ५७

त्व

त्र

मकमिति वाच्यं तादृशज्ञानम्यावत्ताया एव तादृशज्ञानेः स्वीकारात् किंच प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु
 ताकल्पने ता घवमित्यपिन युक्तं इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे पादविशेष्यक इष्टसाधनत्वप्रकारकतान
 ता वच्छिन्नाभावज्ञानसे प्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यते तानाभावप्रहेस्वरूपसंज्ञानस्यैव प्रतिबंध
 कत्वात् अतएवाकांक्षायां अत्रानुभवे सति अत्रानुभवाभावज्ञानं नास्तीत्येवोक्तं पक्षधरमिश्रैः भ
 वन्मते इष्टसाधनताज्ञानजन्मविलक्षणानुमित्युत्तरं तादृशज्ञानसवारणीयतादृशसामग्र्याः प्रति
 बंधकत्वे महागौरवापत्तेः । न च लिंगोपहितलैंगिकभानांगीकर्तृनैयायिकानां भवेद्विलक्षणानुमि
 ति काले इष्टसाधनताज्ञानावश्यकत्वेन ममापि तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं कल्प्यत इति वाच्यं अ
 मत्र तथा स्वीकारेपि अत्रैतर्थास्वीकारात् साध्यत्वसाधनत्वयोरेकत्रभानस्यास्वीकारात् एवं इ
 ष्टसाधनताभाववाच्यपाक इत्याह शानुमितिसामग्र्याः पादगौरवप्रवृत्तिं प्रति प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यते ता
 दृशसामग्री काले इष्टसाधनताज्ञानसत्त्वेन बाधमुद्भवेव प्रतिबंधकत्वसंभवादिति अपि च ज्ञानाभावे

च

त्र

नान्को०

८८

वाप्य रूति दधिष्ठ साधनताज्ञानं कार्यत्वमाप्येदृष्टसाधनत्वेवानपेया कइसाकारकसमूहात्वेन परामर्श
नंकरयं त्रइष्टसाधनताज्ञानमप्रमापाकश्च कार्यइत्यनुमितिः तदनंतरं चिकीर्षीकाले प्रवृत्तिकाले वा अ
प्रामाण्यविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानमानसवारणाय तत्रचिकीर्षीसामग्रीप्रवृत्तिसामग्रीवाप्रतिबंधका
वाच्या अतो गौरवापत्तेः मन्यतेनादृशसामग्रीकाले प्रवृत्तिसामग्रीया एवाभावात् अप्रामाण्यप्रकारकज्ञाना
ना संदिग्धेष्टसाधनताज्ञानरूपकारणविरहादिति न चेष्टसाधनताज्ञानस्या हेतुत्वे प्रवृत्तिसामग्री
प्रतिबंधकतायां इष्टसाधनताज्ञानस्य वैशिष्ट्यानिवेशो लाघवमिति वाच्यं इच्छाविशिष्टेष्टसाधनभू
तपाकवानप्यंदेशादसाकारकविशिष्टविषयनाशालिप्रसक्षसामग्रीप्रवृत्तौ प्रतिबंधकतायां विशेष
णनावच्छेदकप्रकारकज्ञाननिवेशो न क्रियते इति लाघवं संभवमेति एवं च इष्टसाधनताभूतइति
साध्याभूतपाककोलीनज्ञानवानहमिति विशिष्टविषयिताशालिमानसे घटादिवाशुषसामग्रीघटाघनु
मिति सामग्रीघटादिशाब्दसामग्रीदीनां प्रतिबंधकत्वं न कल्पते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्भावा

हरिवं०
८८

ज्ञानाधीनइच्छोत्तरं उवादानविषयैकानिष्टसाधनताज्ञानोत्तरं प्रवृत्तापत्तेः तत्रेष्टापत्तौ मन्यतेपितुल्यमिति ।
नचविसंवादिप्रवृत्तौ स्वतंत्रोपस्थितमन्वृत्तिसाध्यत्वासेसर्गागतस्य हेतुत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यं एक
देशिनोऽन्यथास्यातिस्वीकारे सति विरहात् न च गुणगतजातोमानाभावे कथं विजातीयानुमितित्वेन
हेतुत्वमिति वाच्यं अत्रापि एकदेशिमताभ्यपणादिति वदंति ॥ अत्र नैयायिकाः । यदुक्तं इष्टसाधनताज्ञान
विशिष्टरूतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तत्रविनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वा
वच्छेदकगौरवेण गौरवापत्तेः तदपेक्षया स्वातंत्र्येष्टसाधनताज्ञानत्वेन रूतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमे
वलेख्यः एवं च इष्टसाधनताज्ञानरूतिसाध्यताज्ञाननिश्चयत्वा नाहार्यत्वाप्रामाण्यग्रहभावादीना
मेकत्रनिवेशो विनिगमनाविरहेणानेन कार्यकारणभावकल्पनाद्य तेषां मन्यते स्वतंत्रहेतुत्वेनैकत्राश
माप्यग्रहभावादीनामनिवेशो न लाघवादिति षडपिठलेपाकसुरव्यविशेष्यके छां प्रति इष्टसाधनताज्ञा
नत्वेन हेतुत्वे गौरवं तदपि न भवन्मते चिकीर्षीप्रतिदृष्टसाधनताज्ञानविशिष्टरूतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतु

२० श्री० दशपञ्चतान तेनैव प्रतिबंधकत्वे कल्प्यते लाघवात् भवन्मते तादृश परामर्शस्थले प्रवृत्ति सामग्राः अनावश्यकत्वे
 न तादृश परामर्श घटिततादृश सिद्धिभावघटितानुमितिसामग्रीघटादि प्रत्यक्षेष्ठा विरहिते शिष्टप्रतिबंधिकाका
 २१ व्याजमौ पौरवा यत्तेः अस्मन्मते परामर्शसिद्धिभावाद्यनिवेशे लाघवसंभवात् न च सिद्धज्ञानकाले प्रवृत्तिसा
 मग्रीविरहे वा प्रत्यासाद्या पत्तिवारणापत्तादृशानुमितिसामग्रीप्रतिबंधिकाभावनापि वाच्येति वाच्यं असिद्ध
 त्वस्यापि साध्यपक्षकोटौ निवेशादिति एवं दृष्टसाधनत्ववाक्येति साध्या भूतया ककालीनज्ञानवानहा
 मिति मानसे प्रवृत्तिसामग्रीप्रतिबंधकतापाक्येति साध्यताज्ञानस्य निवेशो न क्रियते विशेषण तावच्छेदकं
 का प्रसंगिकज्ञानमुद्रपातस्यावश्यकत्वादिति भवन्मते कति साध्यतानुमितेरेव हेतुत्वात् तस्य निवेशस्यावश्य
 कत्वादिसलमसद्गृहेति सिद्धमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वमिति। अत्र सोऽदलोपाध्यायाः। पाकग
 तेष्टसाधनताज्ञानं न हेतुः चिकीर्षीप्रतिनस्या हेतुत्वात् अत्र चिकीर्षीतस्य प्रवृत्तविषयत्वेन तस्य चिकी
 र्षद्वारेव हेतुत्वात् चिकीर्षीपदस्य सन्नतत्वेन नैसर्गो धात्वर्थमुख्यविशेष्यक इच्छावाचित्वेन धात्वर्थमु

हेतुव०
 २२

रूपविशेष्यक इच्छावाचित्वेन धात्वर्थमुख्यविशेष्यके छाप्रतिधात्वर्थमुख्यविशेष्यकत्वे दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन हे
 तुत्वात् कतिगतेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति न च कतिर्न या क्रीयाकृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानकाले प्रवृत्त्याप
 त्तिरिति वाच्यं पाकानुकूलकृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् एतेन पाको न कृति साध्य इति ज्ञानका
 लेपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति निरस्तं पाकानुकूलत्वे कलौ गत्तान् पाकादावपि कृति साध्यत्वं विषयीकरोति स
 मानसं (वेत्सं वेद्यत्वात् न च पाको नेष्टसाधनमिति ज्ञानकाले पाकानुकूलकृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञान
 काले प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं साक्षादिष्टसाधनत्वस्य कलौ विरहात् पाकद्वारेष्टसाधनत्वमेव कृता
 विशेषसाधनत्वं न्यायकृता विष्टसाधनत्वज्ञानकाले पाकादावपि दृष्टसाधनत्वज्ञानावश्यकत्वेन ता
 दृशज्ञानकाले पाको न दृष्टसाधनमिति ज्ञानविरहात् नापत्तिरिति न च पाकानुकूलकृतिरिष्टसाधनमि
 ति ज्ञानस्य हेतुत्वे पाकानुकूलकृतिरिति संशयोऽप्रामाण्यप्रहाभावानां कृत्य निश्चयत्वनिवेशो गौरवमि
 ति वाच्यं भवन्मते पिकृति साध्यताज्ञानस्य स्वतेजहेतुत्वे अप्रामाण्यज्ञानाभावनिर्णयत्वा नाहर्षत्वा

५०. इति विशेषाभ्यादि न च साक्षात् साधनत्वज्ञानात् संपरा साधनत्वज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात् कथं कृतीष्टसा
 धनता ज्ञानस्य एक रूपेण हेतुत्वं उभय साधारणा नुगत साधनत्वस्यैव व्याभावादि निवाच्यं. उभय साधार
 ण साधनत्व स्याति रिक्तस्य स्वीकारादिति वदन्ति तन्न पाकेष्ट साधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे समानविरो
 ध्यताप्रसासत्वेव कार्यकारणभावः कल्प्यते कृतीष्ट साधनताज्ञानहेतुतावादि मते तु प्रवृत्तेर्निमित्तविशेषो
 व्यक्तत्वात् न तथेति विषयभेदे नैकार्थकारणभावकल्पने गौरवमिति न च तन्मनेपि विशेष्यता संबंधेन
 प्रवृत्तिं प्रति स्वीपइष्ट साधनत्व निष्टप्रकारतानि रूपितकृति निष्ट विशेष्यतानि रूपितानुक्कलचनिष्ट
 वच्छेदकतानि रूपितावच्छेदकत्व संबंधेन कृतीष्ट साधनताज्ञानस्य हेतुता कल्पनेन विषयभेदेन कार्य
 कारणभावकल्पना गौरवमिति वाच्यं. अन्यथा सिद्धि पंचकाराहित्य विशिष्टानि यत्तत्त्ववर्ति च घटिना
 नुक्कलत्वविषयतानि वेश्यकार्यकारणभावकल्पने अन्यथा सिद्धि पंचकाभावानां मिथो विशेषणवेशो
 व्यभावेन विविगमना विरहात् कार्यकारणभाववाक्यलपात्तौरवतदपेक्ष्य प्रवृत्तिं प्रति पाकेष्ट साधनताज्ञा

हेरंब ०
 ५०

एकप्रवृत्तिसामग्रीप्रतिबंधकत्वे नैवोपपत्तेः. भवन्मते इष्ट साधनत्वादिलिङ्गकार्यतानुमिति चरित साम
 ग्री अव्याप्य कत्वेनानंतघटादिचाशुषादि सामग्यास्तादृशमानसे प्रतिबंधकत्वे कल्पने महागौरवापत्तेः.
 न च सिद्धत्वज्ञानकाले सिद्धत्वज्ञानाभावाद्यदित प्रवृत्तिसामग्र्यसत्वे घटादिचाशुषादि सामग्रीकत्वे
 तादृशमानसापत्तिवारणाय तादृश सामग्याः प्रतिबंधकत्वं तयापि वाच्यमिति वाच्यं. उपदर्शितमानसे
 असिद्धत्वे न पाकस्य विशेषणीयतया असिद्धत्वज्ञानकाले सिद्धज्ञानासंभवादिति न च इष्ट साधन
 ताभाववाच्या कइति बाध सत्वे तादृशमानसं जायतामितीच्छा सत्वे घटादिचाशुषसामग्री सत्वे तादृश
 मानसवारणाय तस्याः प्रतिबंधकत्वमावश्यकमिति वाच्यं. बाधकाले मानसेच्छा सत्वे आहार्यमानसो
 रयेन तादृशमानसापत्तिविरहात् तादृश सामग्याः प्रतिबंधकत्वमिति एवं ईष्ट साधनत्वकृति साधन
 त्ववच्छिन्नप्यधूमवान् इष्ट साधनत्ववत्कृतिसाध्यास्तदर्थवत्तादृशपरा मर्षघटिना नुमिति सामग्राः
 रादिप्रसासे प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यते वद्विषयकप्रवृत्तिसामग्रीभूततादृश साध्यज्ञानविशिष्टता

तादृ

॥

नवेतरमिन्नाविशेष्यकत्वात् अतएवविधिवादेमणि कारैरुक्तं समानविशेष्यकत्वेलाघवमिन्नाविशेष्यत्वे गौरवमि
दितत्रलाघवंकारणताग्रहस्यसहकारित्वंगौरवेकारणताग्रहस्यप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः इयंरीतिस्तुयत्रसमान
विशेष्यकत्वात्तत्वेतुतासंभवतितत्रैव अन्येनाभिमन्विशेष्यकत्वात्तमपिकारणमित्यवधेयमितिपदविसनोधा
तर्धमुस्यविशेष्यकत्वाचितेनेत्याद्युक्तं नेनंचाससनोधात्वर्थप्रकारकेछायाचकत्वात्तथाहियाकंचिकीर्ष
नीसादोषाकादिमुद्व्यविशेष्यकत्वेनैवपाकः क्रियतां पाकंरुसासाधयमित्याद्याकारकेछोरूपाचिकीर्षी
तुभूयातेद्वितीयादि विभक्तेर्मुख्यविशेष्यतार्थकत्वात् नचविषयतामात्रमेवद्वितीयार्थोस्त्वितिवाच्यं
थासतिपाकत्वमिच्छतिपाकत्वंचिकीर्षतिशत्रुनाशेच्छाकालेशत्रुमिच्छतीसादेरविप्रयोगस्यापत्तेः नचरु
तेर्मुख्यविशेष्यत्वमनुभूयंतेपाकादिमुख्यविशेष्यकचिकीर्षीवातस्यास्तादृशविशेष्यत्वा संभवात् नच
नहिहृतेः कीदृशविषयत्वसम्प्रसार्यछायाप्रतीयतइतिवाच्यं धातोरिच्छाप्रकारवाचित्वेनइच्छायांप्रका
रितासंबंधेनावितार्थबोधकतयाप्रकारितायाएवसनर्थेछायां हृते संसर्गतयाभानात् अथैवंपाकदिह

हेरंब
९१

३ वच्छिन्नत्वात्त्रापितादृशप्रयोगानुपपत्तेः वस्तुतः संबंधसंबंधमानानुपगमात् कृतिसंबंध

सादि रूपपरादिचिकीर्षीस्यलेपाकंचिकीर्षनीसादिप्रयोगापत्तिः नचद्वितीयार्थपाकादिविशेष्यकत्वेनहृति
संसर्गतयाभासमानस्यप्रकारित्वस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावमानान्द्रोषइतिवाच्यं कृतिसाध्यतयापाकेछायापि
साध्यत्वात्प्रकारितायाएवपाकविशेष्यकत्वात्तयात्त्रापितादृशप्रयोगानुपपत्तेः वस्तुतः संबंधसंबंधमानानुपग
मात्कृति संबंधतयाभासमानप्रकारित्वेविशेष्यतयावच्छिन्नत्वस्यप्रकारतयासंबंधतयाचमानासंभवः एते
नचिकीर्षीयांसाध्यतासंबंधेनहृतेः प्रकारत्वेपिनतिस्तारइतिवेन्नद्वितीयांतसमन्विताहारस्थलेद्वितीयार्था
स्यपाकादिविशेष्यत्वस्येछायांप्रकारतयैवाकासावलातदवच्छिन्नत्वस्यप्रकारितानिष्ठसंबंधतावच्छेद
कतयाभानोपगमेवादोषात्तनुपाकंचिकीर्षनीसादोषकारतैवद्वितीयार्थोस्तुधात्वर्थविशेष्यत्वेनैवेछायां
भासतांपूर्ववत्प्रकारताविशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावभानोपागमात्पाकादिचिकीर्षीयांहृत्यादिवि
षयकत्वस्यपाकत्वस्यपाकत्वादिप्रकारतानवच्छिन्नयाभयाकत्वंचिकीर्षनीसादिप्रयोगः नचैवंग्रहादिप्र
कारकस्थितादिगोचरेछायां गहंतीहासेतीसादिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यं धनतामपिस्थितादिप्रकारे

८२
 न्यायोः १२२ हि गो वरे छादशायां तादृशप्रयोगापत्तेर्द्वोरन्तर्जनचसकर्मकधातूत्तरस-अस्योपस्थापिते छायामेवकर्मप्रत्य
 यस्य स्वार्थाच्चयवो धौपयिकाकां ह्यास्वीकारा-अदोष इति वाच्यं मयापाथं सुवचत्वात् वस्तुनस्तकर्मतासंवे
 धावच्छिन्नप्रकारतादितीयादिरूपकर्मप्रत्ययेन समर्थे छायांप्रतिपाद्यतरतिश्रुत्यतेः गृहादिस्थितिगोचरे
 छायांचाधेपतासंबंधे नैव गृहादेः स्थित्याघंशे प्रकारतयानगृहे निष्ठा सती सादृश्यः प्रयोगाः यत्तु सम्यस्यस्य
 माधेव्याहारस्थले प्रकृत्यर्थ एव द्वितीयादि कर्मप्रत्ययार्थाच्चयः नतु सनर्थे छायामेवाच्चय इति श्रुत्यंते गृहे नि
 ष्ठा सती सादृश्यप्रयोगावृत्तिः प्रकृत्यर्थस्य नत्रा कर्मकत्वात् पाकं चिकीर्षतीत्यादौ च साध्यत्वविषय
 त्वं रूपं कृतिं कर्मत्वं द्वितीयार्थः अतो न पाकं चिकीर्षतीति वस्त्याकत्वं चिकीर्षतीत्यादौ च साध्यत्वविषय
 गगनदर्शनं भवति सादृच्छा बोधकस्य गगनं दिदृक्षते इत्यस्य विशेषादर्शवाक्यस्य ग्रामाण्यनुपप
 तेः दर्शनेन गगनकर्मकत्वबाधात् यत्र पटविषयकत्वेन वैस्तु गत्वा घटविषयकदर्शनस्ये छाविषयतान
 न घटं दिदृक्षते इति प्रयोगापत्तेः न च तत्र घटकर्मकत्वविशिष्टदर्शनविषयित्वे छायां भास्यते इति नियमादु

हेरंब-
 ८२

कार्यकारणभावः

न स्पष्टे तु त्वमेव सम्पक्क-न च भवन्मनेपि अनन्यथा सिद्धनियतोत्तरवर्तितत्वरूपकृति साध्यत्वविषयतां नि
 येषमकृति साध्यताज्ञानस्य स्वतंत्रहेतुता कल्पने महज्जौरवमिद्विवाच्यं नत्र कृत्यभाववद्वृत्तिस्तस्य कृति
 साध्यतापदार्थत्वेन गौरवानवकाशात् न च तथापि भवन्मते कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवमिति
 वाच्यं तन्मते उक्तानुकूलत्वविषयतानि वेशेनैककल्पने अन्यथा सिद्धिपेक्षकाभावानां विशेष्यविशेषणभावे
 न विनिगमनाविरहात् पंचकार्यकारणभावकस्य नागौरवं कारणता वच्छेदकगौरवं च तदपेक्ष्य कार्यका
 रणभावद्वयकल्पने लाघवस्यातिस्फुटत्वात् न चानुकूलत्वमतिरिक्तमेव तथा च प्रवृत्तिं प्रति कृतिं प्र
 साधनताज्ञानस्य हेतुत्वे एक एव कार्यकारणभावः भवन्मते तु कार्यकारणभावद्वयमिति गौरवमि
 दिवाच्यं ज्ञानस्थलेन कारणताग्राहकप्रमाणावतारे समानविशेष्यत्वमेव सहकारिनतु भिन्नविशेष्य
 कत्वे तस्य कारणताग्रहे प्रतिबंधकतात्तथा च पाकेषु साधनताज्ञानस्य पाकः कृति साध्य एतादृश
 ज्ञानस्य च समानविशेष्यकतया तयोरेव प्रवृत्तिकारणताग्राहकप्रमाणावतारो भवति नतु कृतीष्टसाधनता

मा. १३

नेलायवंतादश सामग्री काले कृती छाया असत्वे ता दश कारणा भावादे वेतदनुसत्तेः तत्सत्त्वे कृति सामग्र्या इच्छा
घटिता या जिज्ञासा सहितं ज्ञानं सामग्री तो विवल वत्त या कृतरैवौ सत्तेः न च ज्ञान प्रवृत्त्योर्गु गपडसा दो
पग मे सतिरहात्ता दश सामग्री प्रतिबंधकत्वं कृति साध्यत्व प्रकार के छाया प्रवर्तकता वादिना येन स्वी
क्रियत इति न त्वा घवमिति वाच्यं जिज्ञासा नंतरं ज्ञानस्यैवानुभवे न प्रवृत्त्य भावस्यानुभव सिद्धतया तद
नुरोधेन प्रवृत्तौ तादृश सामग्री प्रतिबंधकत्वकल्पेन स्वावश्यकत्वात् अनुभवानादरे ज्ञानं प्रतिक्रिया
ती यज्ञान सामग्री प्रतिबंधकताया अपि विलय प्रसंगादिति सो दंडो पाध्याया नु पादि मत्तम पि निरस्तं
अनुभवा न्वरोधो दरे पाकं कृत्वा साध्यामीति कृति साध्यत्व प्रकारकया कृति शेष्य के छाया अ
पि प्रवर्तकत्वे स्यानुभवानु रोधे नावश्यकत्वात् तदनादरे चो कृती छाया अपि हेतुत्वा सिद्धेति
संक्षेपः यत्तु इह साधन त्वस्य विध्यर्थत्वेन कलं जंभस्येदिसा दो लिङो निष्ठ साधनत्वं लक्षण न च
पदं ता स्यात्प्रा ह क मिते ववाच्य न चा संगतं तथा सति ज्योति हो मेन यजे ते नि लौ किक वाक्या स्यापि प्राप्ता

हेरंब.
१३

त्वा

एषा पत्तेः कृत्वा स्वर्ग साधनत्वा वगमे पिता कालि कानि ह साधन त्वस्य या गोवाध काभावा दिति तदप्यसत् न
कलं जंभिसा दो लिङो निष्ठ साधनत्वे निरुद्ध ला सणिकत्वात् ज्योति हो मेन यजे सत्र निषे हल स एणं गीकार
स्यामुक्तौ न अन्यथा घट परत्वमितीति वाक्यस्यापि घटा दि पदस्य पटा दिला सणिक कतया प्राप्ता एषा पत्ते स्त वापि
दुर्वारत्वात् यदपि लिङ इह साधन त्वार्थ कत्वे लिङ शब्दे सा धनता शब्द योः पर्यायता यति दिति तदप्यसत्
लिङः पदत्वात् इह साधनता शब्दस्य वा क्त्वात् लिङ शब्दादि ह साधन त्वत्वेने ह साधनता बोधादि
छ साधनता शब्दा छे ह साधनत्व निधर्मत्वेन तद्धो धात्प यौत्वे स्य प्रसक्त्या भावाच्च यदपि अन्ये छ
साधने न्यस्य प्रवृत्त्य भावे नम हि ह साधनता ज्ञान स्यैव प्रवृत्ति जन के लं वाच्यं तथा चने ह साधन
त्वं लिङर्थः प्रवृत्ति जन के ज्ञान विषय स्यैव लिङर्थत्वात् प्रवृत्ति जन के स्य मदेशां ति भावेन तादृश
ज्ञानस्य च विधि वाक्यादसंभवात् मदेतभावेण शक्तौ शक्त्या तत्त्वा पत्तेरिति तदप्य सत् प्रवृत्ति प्रयो
जक ज्ञान विषयस्यैव लिङर्थतया विधित इह साधनत्वोपा स्थितौ प्रवर्तकस्य मदेतभावेण न ज्ञानस्य

म

१५ ज्ञानसाधनसंभवात् किंचयद्विशेष्यो रिति न्यायेनेष्टसाधनताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिरिति हेतुमद्भावस्यावश्यकतया प्रवृत्ति
 जनकस्य सामान्यतइष्टसाधनताज्ञानस्य विधिजन्यत्वं संभवेन प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयस्य लिङ्गार्थत्वे पितृश
 कौवधकामवात्तत्सादिष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति सिद्धं अत्र इष्टं क्वचित्साक्षात्कृतं रेव क्वचित्परेपर
 या अतएवाचार्यप्रेरणया प्रवृत्तौ अस्माकं एव परंपर्या विशिष्येष्टतया ततसाधनताज्ञानात् शिष्यादी
 वानयनादौ प्रवृत्तिः आचार्यप्रेरणया हांगा मानयामेन किंचिन्ममेष्टमिति व्यवहारश्च न मे साक्षा
 त्किंचिदिष्टमिमेवं परतया संगमनीय इति केचिद्वदन्ति वस्तुसर्वत्रेष्टसाक्षात्कर्तुरव आचार्य तस्तु
 प्रेरणया प्रवृत्तावपि आचार्यप्रसादादिकं साक्षात् शिष्यादीरिष्टमस्तीति न दोषः उपदर्शितमवहारस्याचा
 र्यप्रसादाद्यतिरिक्ते दुग्धपानादिकमिष्टं मे नास्तीत्येवं परतया संगमनीयः सुर्वादिप्रेरितवासादेर्वलाकारे
 णाध्ययने पितृदभावप्रपुके सुर्वादि क्रोधजन्यताडनाभाव एवेष्टमिनास्तीत्येवं इति तत्साधनताज्ञानात्
 वृत्तिः यातिष्टसाधनताज्ञाने प्रवृत्तं के अभिष्टसाधन इवेष्टसाधनेपि कष्टं कर्म तन्मायेन देष्टादेव प्रव

तस्तु
 हेतु
 १५

के छायां च तादृशविशिष्टविषय कत्वस्य बाधान्नातिप्रसंगादिति वाच्यं एवमपि तत्र घटो द्विवदृश्यते इति प्रयोगस्य दु
 र्वास्त्वादृष्टाविषयीभूतदर्शनकर्मत्वस्य घटप्रतीयमानस्याबाधादिसुक्तप्रकारेण रमणीय इति चेन्नैवंपा
 कं चिकीर्षतीत्यादिवा क्यजन्यशाब्दबोधेपकादिविशेष्यकत्वावगाहिताया अनुभवसिद्धतात्सन्नोधात्वं
 र्थप्रकारके छायाचित्वस्यावश्यकत्वात् त्रधात्वर्थविशेष्यके छावोधकत्वसंभवेपितत्प्रकारके छावाचित्वे
 वार्धकाभावेन पाकं ह सासाधयामीतीत्यादिवा श्विकीर्षीपदार्थत्वं निराकरणायोगत्वेन च पाकं कृत्या
 साधयामीति कथं चिकीर्षी करोयित्तादृशबाधेने छाविषयस्य इति साध्यता विशिष्टपाकस्याबोधन
 र्वात्मा निलुति कारणकषाकसिद्धं नु कूलव्यापारस्यैव तेन प्रतीतेरिति वाच्यं आत्मनि पाकसिद्ध
 नु कूललुति रूपव्यापारबोधेपाकेपि स्वहृत्साधीनसिद्धिकत्वरूपं स्वहृत्साध्यत्वस्य तु स्पष्टविति वेध
 तथाभावेन तादृशबाधस्पष्टिकीर्षी विशिष्टबोधकत्वात् कृतिरूपव्यापारस्य णिजार्थता लाभाय कसे
 नि कथनात् एतेन के ती छायाः कृतिहेतुत्वे कृतिप्रतिज्ञा सा विशिष्टज्ञानसामग्रीः प्रतिबंधकत्वात्

१५ ज्ञानादीनामपि हेतुं बोध्यं न च सुखे छाये शिष्ये सुखे छा जन्मतावच्छेदके निवेश्यतां तस्य सुखसाधनता
 ज्ञानजन्मतावच्छेदके निवेशे प्रयो जनाभावः एवं वै परित्येनापीति वाच्यं कार्यतावच्छेदकयोर्व्याप्याप
 कभावएव कारणानौ परस्परसहकारीतास्वीद्वयं वैपरित्येनापीति वाच्यं कार्यतावच्छेदकयोर्व्याप्याप
 पकभावएव कारणानौ परस्परसहकारितास्वीकारेण परस्परजन्मतावच्छेदककोटौ परस्परवैशिष्य
 निवेशस्यावश्यकत्वात्। अन्येतु तादृशसंबंधे न स्ववैशिष्यमेव स्वस्वकार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनी
 यकार्यतावच्छेदकयोर्व्याप्यापकभावविरहे पिसरमानाधिकरणमात्रेणैव कारणानां परस्परसहका
 रित्वस्वीकारादिसाङ्गः स्वतंत्रास्तफलसाधनत्वस्यापि स्वज्ञानजन्ये छायां प्रकारत्वाभ्युपगमात्सु
 खसाधनत्वप्रकारतानिरूपितापाकत्वावच्छिन्नोद्देश्यतातच्छालीकां प्रति सुखेच्छात्वेन सुखसाध
 नताज्ञानत्वेन च हेतुतंत्र्यत्वात् सुखसाधनताज्ञानस्यैव तादृशेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे सुखेच्छायास्तसु
 खसाधनताधीजन्येच्छात्वावच्छिन्नं प्रतीत्याङ्गस्तत्फलसाधनत्वस्य स्वविशेष्यवज्ञानजन्येच्छायांप्रका

हेरब०
 १५

त

रत्नेमानाभावात् यदपि सुखेच्छादिजन्मतावच्छेदकाज्ञातिविशेषाएव स्वीक्रियते सुखदुःखाभावयोरेकत
 ताधनताज्ञाने च यदा वर्तते तदुत्तरमिच्छाद्वयमेव स्वीक्रियाते प्रयत्नयोगपक्षवद्विच्छायोगपक्षस्वीकाराद्
 तस्तत्र त्रयो कर्षमिति विनैरुक्तं तदपि चिंसा एतादृशानंतज्ञातौ मानाभावात्। अन्यथा तत्तत्कर्मतिजन
 कतावच्छेदकतानाज्ञातिसंस्कारयोगपक्षयोः स्वीकारेणोद्योग्यत्तौ संस्कारे सविषयकत्वासिद्धिप्रसंगात्किं
 चपदाशतफलव्यक्तिषु द्रव्यतत्कलोषायभूततत्तत्सुखतत्तत्कर्मित्वेन विषयीकृत्याश्च मासस्वतर्धसेच्छा
 त्कत्वागरूपाश्च मेधसामग्रीचतदातादृशशतेच्छात्वात् तद्विनिगमनाविरहेण सर्वासामेवाश्च मेधात्वा
 तत्कर्तुः शक्तकृतुस्वापत्तिः अपरेतु प्रकारतासंबंधेनेच्छाविशिष्टावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसाधनत्वनि
 रूपकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानत्वेन कारणताप्रकारतासंबंधेनेच्छात्वेन कार्यता
 इति गत्यभिचारिभावापाकत्वादिभेदेन भिन्नकारणताअत्र चेच्छाविषये विशेषणं ज्ञाने उल्लेख्यते
 न फलैच्छाविरहदशायां नोपायेच्छापत्तिर्न वेष्टसाधनताज्ञानेनेच्छाया अविषयीकरणेऽप्युपायेच्छानुपप

न्यायैः निः इत्यं चोपापेक्षायां फले छायाः स्वातंत्र्येण कारणतोपगमो निरस्तः कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य
 कार्ये सति पूर्वकालेऽपेक्षणीयतया फले छाया विरहकाले उपापेक्षापक्षभावात् नचोक्तविशेष्यतावच्छेदक
 तासंबंधेन ज्ञानं विनापि प्रकारतासंबंधेन सुखत्वदुःखाभावत्वयोरिच्छोत्पत्त्याप्यभिचारइति वाच्यं सुखत्वं
 दुःखाभावत्वान्यवृत्तित्वविशिष्टप्रकारतोया एव कार्यतावच्छेदकसंबंधतोपगमेन व्यभिचारभावात्
 नचैवं पत्रसुखत्वं दुःखाभावत्वे धर्मितावच्छेदकी कृत्येष्टसाधनताज्ञानेन वक्तव्यं तत्र सुखत्वदुःखाभावत्व
 योः सुखत्वदुःखाभावत्वान्यवृत्तित्वविशिष्टप्रकारतासंबंधेनेकापत्तिरिति वाच्यं सुखं सुखमिसादि
 तः शाब्दबोधवारणाय सुखत्वान्यवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानं प्रति सुखत्वादभेदत्वेन कारणताक
 ल्पने गुणत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतोपगमेनेकापक्षभावादिति प्राकुरिति दिक् तच्चेष्टसाधनत्वं स्वर्गा
 दिसाधनत्वत्वे नैव लिङः शक्यं तेन रूपेण ज्ञानाद्देवतातस्यैव प्रकर्षकत्वात् तत्त्विष्टसाधनत्वत्वे
 नदृष्टायाः स्वरूपसत्ता एव हेतुत्वेन तज्ज्ञानानपेक्षणात् वदु वित्तमयापाससाधये आयुस्मिन्नेव

हेरव०
 ९६

सभावोपपत्तेरिति तत्र आंतरालिकप्रमेहेषाभावदशायां प्रवृत्तापत्तेः नचचिकीर्षीया असत्तेतरमावदेव
 तत्र प्रवृत्तिरित्येवैषापत्तिरिति वाच्यं इह साधनताज्ञानस्योपापेक्षा प्रतिहेतुतयेष्टसाधनत्वज्ञानाद्वि
 कीर्षीया एवासंभवात् नरूपाये छाप्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वमसंभविमुपायस्यैव विषयत
 त्यचाननुगमात् नचपाके छाप्रति इच्छाविषयसुखसाधनताज्ञाने हेतुरित्येवंरीत्या तत्संभवइति वा
 च्यं कालांतरीयपुरुषांतीरीये छाभावात्प्रातिप्रसंगवारणाय तत्कालीनत्वतत्पुरुषीयत्वनिवेशस्याव
 श्यकतया ननु गमतादवस्थात् इच्छाविषयताज्ञानेपि स्वरूपसत्सुखे छासुखसाधनताभ्यां पाके छा
 सत्तेष्वनचपाके छाप्रति सुखे छात्वेन सुखसाधनताज्ञानत्वेन च हेतुत्वान्नोक्तदोषइति वाच्यं दुःखा
 भावे छासत्वे दुःखाभावसाधनताज्ञानाभ्यामपि पाके छासत्ता व्यभिचारप्रसंगादिति चेन्न स्वसामानाधि
 करणस्वावबृंहितोत्तरस्यो सति कत्वोभयसंबंधेन सुखे छासुखसाधनतापाके इति ज्ञानोभयविक्रिष्टे
 छाप्रति सुखे छात्वेन सुखसाधनताज्ञानत्वेन च हेतुत्वोपगमात् एवं दुःखाभावे छा दुःखाभावसाधनता

२० ॥ तस्याः स्वर्गाद्युपास्थिता अपि साधनत्वबोधकाभावात् न चैवं साधनत्व एव शक्तिरास्तामिति वाच्यं तस्य कार्य
 तावच्छेदकविशिष्टकार्यनिमित्तत्वेन सामान्यतस्ते कस्याभावात् न त्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽप्योतिष्ठो
 १७ ॥ नेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तृतीया नुपपत्तिः तद्विधायककर्तृकरणयो रिति सूत्रस्यानभिहिताधिकारीय
 तेन करणात्त्वानभिधानात् तद्विधानेन लिङात् तद्विधाने तृतीया असंभवात् तच्च पञ्चम्यर्थयागग
 तसाधनेत्येवं लिङाभिधानेपि तद्विशेषोऽप्योतिष्ठो मादित्यातिपदिकार्यजनस्यानभिधानात् तृतीयानुप
 पत्तिरिति वाच्यं ज्योतिष्ठो मय्यर्थयागयो रभेदादिति चेन्न लिङा साधनत्वमात्राभिधानेपि तद्विशे
 षकरणत्वस्यानभिधानात् न चैवमपि लिङादिना ज्योतिष्ठो मादौ स्वर्गत्वविशिष्टसाधनत्वकथं बोधनी
 यं स्वर्गत्वादेर्गंगास्नानवाजपेयादिजन्यस्वर्गादि साधारण्येन ज्योतिष्ठो मादिजन्यतावच्छेदकत्वा सं
 भवेन तत्र स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्ववाधादिति चेन्न विज्ञातीयतत्तत्साधनत्वेव विधिना बोध
 नात् तत्रैवा संव विधेस्तथा शक्तिस्वीकाराद्देवोपस्थिते एतदर्थमेव च लिङाद्देवतत्साधनत्वशक्तिस्वीकारात्

हेरबं
 १७

देवोपस्थिते एतदर्थमेव च लिङाद्देवतत्साधनत्वशक्तिस्वीकारात् केचित्तु स्वर्गत्वादिक्रमेव ज्योतिष्ठो मादि
 जन्यतावच्छेदकं अतिप्रसक्तस्याप्यवच्छेदकत्वे बाधकाभावात् न चैवं स्वर्गत्वावच्छिन्नस्या ज्योतिष्ठो मा
 दिरूपकारणाभावात् गंगास्नानादिनो नुत्पत्तिः प्रसंगः उत्पत्तौ वद्यदादौ रासमवध्यमिचारा ज्योतिष्ठो मादेरका
 रणत्वप्रसंगः एवं पुण्यसमवायिकरणतावच्छेदकत्वस्य इत्यत्र नंगीकारेण सत्तायामेवांगीकारे पुण्यदावपि
 रूपाद्यापत्तिरिति नातिप्रसक्तमवच्छेदकमिति चेन्न ज्योतिष्ठो मादिजन्या पूर्वविशिष्टसमवायसंबंधेन स्वर्ग
 त्वावच्छिन्नप्रतिज्योतिष्ठो मादेः कारणत्वापगमेनादोषात् एवं तद्विधेरेव तद्विधेरेव तद्विधेरेव तद्विधेरेव तद्विधेरेव
 संबधेन वदित्वा वच्छिन्नप्रतिज्ञात्वादिना हेतुतेति न तत्रापि वैजायकल्पनाः अतएव व्रीहिभिर्यजेतेत्या
 दौ परस्परव्यतिरेकेण प्रत्येकफलजनकत्वेपि न दोषः ब्रीहिभिर्भक्ष्य इति संकल्पापूर्वावच्छिन्नसमवा
 यसंबंधस्यैव व्रीहिकार्यतावच्छेदकत्वेनादोषात् संकल्पापूर्वचफलापूर्वोत्पत्तौ न ह्यमिति प्रयोगान्तरेय
 दादीनामुपादानेनानुपपत्तिः न चैवं रासमादेरपि घटहेतुत्वापत्तिः रासमाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य कार्यता

३ सायग्याभावादेव तदभावापत्तेरित्याहुः अपरे तु कंठुग्रीमानास्तीत्यादौ गुरुधर्मानिवच्छेदकत्वपक्षघटत्वा

५८ वच्छेदकत्वोपगमे न न्यमिचाराभावात् इति वाच्यं यवादेः श्रुत्या तदुपादेरचयव्यतिरेकाभ्यां हेतुता सिद्धावपिरासमा
देहेतुत्वे मानाभावात् किंच वश्य कल्पनीयदंडादिभिरव्यथा सिद्धिरेव एवं गुणादौ रूपायतिरपिनत्त इत्येन
तद्व्यस्य समवायिकारणताया आवश्यकत्वे न विशेष सावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संबंधत्ववदत्रापि वि
जातीय स्वर्गसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व संबंधे न स्वर्ग
समाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभावः प्रतीयत इति नानुपपत्तिः अन्वयितावच्छेदकव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुसतिश्च न न्न सममिव्याहृतस्य ल एवेति न तद्विरोध इति प्राप्तिरिति दिक्। न
वास्तु अनन्यथा सिद्ध तदभाववद्वत्तिरूपतात्माध्यक्ष्ये घटितसाध्ये पुनस्तत्त्वज्ञानमेव साध्यस्वर्गादिकत्व
पर्यवसितं लिङ्गार्थः। युज्यते चैतत्। अन्यथोपदर्शितरीत्या ज्योतिष्टोमादिकं विनापि गंगा स्नानादितः स्वर्गो
दिकमिति ज्ञानेन न्यमिचाराज्ञानसत्त्वे न लिङ्गादिनेष्टसाधनताया बोधना संभवात्। साध्ये एकत्वस्य लिङ्गार्थ
त्वे तु दुष्टत्वसामानाधिकरण्येन ज्योतिष्टोमादिमदन्या वृत्तित्वग्रहे वाधकाभावः अद्वय्यं गंधवदिति ग्रहेपि सा

हेरंब०
९८

विशिष्यत ज्ञानेन विना प्रवृत्तभावाच्च न चैवं लिङ्गो नानार्थतापत्तिरिति वाच्यं तदादिपदे बुद्धिविषयतावच्छेद
कत्वस्येवात्रापि शक्यतावच्छेदकानां स्वर्गादीनां इच्छाया विषयतया अनुगमकत्वात् तथा हि यथा तदादिप
दे तदादिपदे बुद्धिविषयतावच्छेदकवतिशक्तमि साकारकः शक्तिग्रहः बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वमुपल
क्षणात्तथा घटत्वादीनामनुगमकं न तु तदंशे शक्तिः पदोपस्थितिस्तु प्रकारादिमहिम्ना घटत्वादिति नैव
न तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपस्थितौ शाब्दबोधे वा भाने तथा प्रकृतेपि लिङ्गादिपदमिच्छाविषयता
वच्छेदकत्वसाधनत्वे शक्तमि साकारकः शक्तिग्रहः इच्छाविषयतावच्छेदकत्वं स्वर्गत्वादीनानुपलक्ष
णात्तथा अनुगमकं न तु तदंशे शक्तिः पदार्थोपस्थितिस्तु सममिव्याहृतस्वर्गादिपदमहिम्ना स्वर्गादि साधनत्वत्वे
नैव न लिङ्गाया उपस्थितौ शाब्दबोधे वा भाने इत्थंच विशिष्येण तावच्छेदकस्वर्गत्वादिकारेण शाब्दबोधो
त्पत्त्या विधिवाक्याभ्यवर्तकज्ञाननिर्वाहः एवं चैच्छाविषयता वच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वादिविशिष्टसा
धनत्वे विधेः शक्तिरिति पर्यवस्य न चैतस्य स्वर्गकामादिपदान्नाभेना न्यतुभ्यतया न तत्र शक्तिरिति वाच्यं

१२
 ऊर्जो बरध्वे इत्या चर्य वा हे चतुर्धा वन वार्य साधिका दर्श पार्श्वमासा म्यां स्वर्ग कामो यजेते सादिभिः कला का सामि
 बनेष्वे सलं पद्म वेन। ननु तथा पि स्वर्ग कामो यजेतेति विधि नायागे स्वर्ग साधनत्व बोधो नुपपन्नः देव
 नो देशे नद्रव सागरूपस्य यागस्येष्टारूपतया कालांतर भावि स्वर्ग पर्यंतम सत्त्वेन स्वर्गाय बहिरूर्व
 कालरत्नित्व घटितस्य स्वर्ग साधनत्वस्या संभवात्। न च यागस्य साक्षात् स्वर्ग साधनत्वा संभवेपि अप्र
 र्वरूप व्यापार द्वारा स्वर्ग साधनत्वं संभवसेवेति वाच्यं। तदा नीताद व्यापारानुपस्थित्या तद्वारापि स्व
 र्ग साधनत्वस्य बोधा संभवादिति चेन्न स्वरूपसंबंधरूपतया कार्य नियत पूर्ववत्तित्वरूपतया पदा
 तरूपतया विधि नायागे सामान्यतः स्वर्ग साधनत्वत्वेन स्वर्ग साधनत्वे बोधित्वे पश्चात्तन्निष्पन्नकस्य
 स्वर्गाय बहिरूर्व कालरत्नित्वस्य बोधप्रति संधानेन स्वर्ग साधनत्वा नुपपत्तिप्रति संधानेन नुपपाद
 कतया स्वर्ग पर्यंतस्थी व्यप्यूर्वरूप व्यापारकल्पनेना दोषात्॥ अत्रेदं विचार्य नैविधेर पूर्वबोधकतास्ति
 नवेति तत्रापूर्वकल्पमिति वादिनां न्यायविदां साना स्तीति सिद्धांतः अपूर्वनकल्पं किंतु व्याप्तिवदं

हरं व०
 ९९

वा

तः प्राभाकरास्त स्वर्ग कामो यजेते सादि कालांतर भावि फल कामसममि व्याहृतवैदिक विधेर पूर्वबोधक
 तां स्वी कुर्वन्ति तेषामिष्टया शयं वर्णयं सभियुक्ताः फल कामना क्रियायां कामिनं नियोजयति प्रवर्तकधीमं
 तं करोतीति व्युत्पत्त्या कामीनियोज्य इत्युच्यते नियोज्यत्वे च तस्य मपेदं कार्यमिति धर्मत्वमेव यागादिक्रिया
 यां च तेन रूपेण स्वर्गादि फल कामस्या चयः। अथ किमर्थं नियोज्यतया कामिनो न्वयः स्वी क्रियते कर्तृत्वे
 नैरासी भासतां आवश्यकं च कति विशेष्य तया तद्भावनं भावनाया विशेष्यतया न्वयित्वस्य संख्यान्यनियया
 मकत्वात्। आख्यातो यत्त भावना विशेष्य एव प्रथमायाः साधुत्वात्। न च स्वर्ग काम कार्यत्वस्य क्रियाया
 मन्वये स्वर्ग काम नियोज्यकत्वं प्रयोजकं स्वर्ग काम कार्यता ताने विषयत्वं विना यागादेश्च कृत्वा साध्यत्व
 निर्वाहात् इत्येव प्रयोजक रूपत्व एव गीयता ज्ञानविधया स्वर्ग काम नियोज्यकत्व बोधः स्वर्ग का
 म कार्यत्व बोधे अपेक्षित इति प्रतिकारेणापि नाहस्य क्रिया कार्यनया लिख्य बोधपितुं शक्यते स्वर्ग काम नि
 योज्याय पयोषता तान विरहादिसनेन प्रथमतः कार्यता बोधना संभवे हेतु विधया नियोज्यत्व बोधसाम

नैवेद्यं शीघ्रं होतुं मिहितं एतदभिप्रेक्ष्यैवेति वाच्यं। यतः कर्तृत्वबोधो योग्यताज्ञानविधयानियोज्यत्वभावापेक्षाप्राभाक
 १०० रैर्नाभ्युपेयते पचन्तीसादौ लोडभ्याते पितृस्वीकारपत्तेः। एवं च क्रियायोकामिकार्यताबोधोपिकामिनः
 कर्तव्याप्यत्वबोधपर्यवसितः विशेष्यविशेषणभावमात्रवेपरीत्यादितितुल्यपुत्तात्त्रापिकामिनो
 निषोभ्यतथाभानमनपेक्षितमेवेति चेत् स्वर्गकामनाविशिष्टस्येहिकर्तृत्वेनान्वयोनसंभवतिकाम
 नारूपविशेषणांशेतद्बयस्योत्सर्वगिकस्यासंभवात्। अथ चैत्रः पचन्तीसादावचयितावच्छेदकचै
 त्रत्वादैः कर्तृत्वबाधेपियथातदुपेक्षितेधर्मिणि कर्तृत्वान्वयस्तथाप्रकृतेपिकामनोपलक्षितेपुंसि
 तद्वचयोनिः प्रसहएवविशेष्याचप्यनन्वयित्वरूपोपलक्षणात्वेपितस्याः ब्राह्मणत्वादिवत्स्वतः क
 र्तव्यावर्तकतासंभवस्यैवेति निःकामसाधारणकर्तृत्वान्वयप्रसंगोवारणीयइति चेन्न। विशिष्टान्वय
 परतायावेदस्योत्सर्गिकत्वयासंभवस्यांकथंचिद्विशेषणतायामुपलक्षणात्। भूपगामस्यानौचित्यात्॥
 नचविशेष्यान्वयिकौनाकर्तृत्वेनकामनायाआश्रयत्वेनानन्वयेपितृसमानकालतथातस्याविशेष

हेरंब०
 १००

मानाधिकरणेनद्वयं गंधाभाववदितियहादितिवहंति॥ अथेष्टसाधनत्वंसाध्येकत्वंवानलिकाधर्थः निस
 नैमित्तिकयोः फलाभावेनतदसंभवादिति चेन्नप्रसवायपरिहाररूपफलस्यतत्रापिसत्वात्। शास्त्रकले
 नतदकरणेप्राप्तस्यप्रसवायस्यतत्कारणेपरिहारावश्यभावात् नचवेदबोधितत्वेननिष्कलयोरेवतयोः
 प्रवृत्तिरितिवाच्यं। वेदसहस्ररपिवोद्यितेनिष्कलत्वंज्ञानदशायामप्रवृत्तेः नचैवमफलाकांक्षिभिर्यज्ञोवि
 धिद्वेषोपर्युते॥ पञ्चम्यमेवेतिमनःसमाधयसमात्तिकदतिभागवद्वचनविरोधइतिवाच्यं। यज्ञोदानंतपः
 कर्मपावनानिमनीषिणा। एतान्यपितु कर्माणि संगत्यात्काफलानिच। कर्तव्यानीतिमेपार्थनिश्चितंमतमु
 तममित्यसादृशेभगवतैवपावनत्वोक्तेः। नस्मादनुदिष्टोपिप्रसवायपरिहारः फलमिति फलं तत्कपिकि
 यमाणस्यपावनत्वमिति नदाशयः। संध्यामुपासतेयेतुसततंशंसितव्रताः विधूतपापान्तेयानिब्रह्मलो
 कं सनातनमिति क्वचिन्निसेपिफलश्रवणाच्च। नचार्थवादात्कमुक्तवचनंसावकं कृतिश्च प्ररोचनार्थ
 साचउरुषरस्यर्थेतिवाच्यं॥ तथासतिसर्वेभ्यः कामेभ्योदर्शपूर्णमासाविसादेरपितथात्तापत्तेः चतुर्थीतु

तासंबंधेन कृते रन्व य बो धोपगमे तादृशान्वयप्रयोजक १

२०१

कृतज्ञानसंयोग्यताज्ञानविधया तदंशोत्कार्यप्रयोजकताबोधहेतुत्वं गुरुणामनुमते अतएव तन्मते या
नस्य स्वर्गसाधनताबोधे अपूर्वसाधनताबोधापेक्षा कामनायाश्च न साक्षात्कृतिप्रयोजकता अपितु कार्यताज्ञा
नसंपादनेनैवेति कामनाविशिष्टे कृतिप्रयोजकत्वान्वयस्वीकारे नियोज्यत्वोपस्थितिं ध्रुवमिति अभिहितं चे
तदा लौकिकतापि एतज्ज्ञानद्वारा कृतिजनकत्वमिति बोधजनकज्ञानधौ नान्वययोगीकारादिति ग्रंथे
न एवं कार्यत्वेकदेशे कृतावपि कामनाविशिष्टस्यैव उंसोऽन्वयउक्तयुत्पत्त्यास्वीकरणीयः सचाधेयतासंब
धेन तसंभवतीति प्रयोज्यतासंबंधेनैव वाच्य इति कामिकार्यत्वभानांतरगतकृतिरुक्तिरिति कामनाप्रयोज्यत्वनि
र्वाहकनियोज्यत्वभानानुसारेणैव कामनाविशिष्टे निरुक्तनियोज्यत्वबोधापेक्षेति नाहसक्रियाकार्यतेत्या
दिचिंतामणिग्रंथिसंगतिः। नच गुरुणा क्रियाकार्यताबोधो न शाब्दः किं त्वोपादानिक एवेति तत्कथं तत्र योग्य
तापेक्षेति वाच्यं। शाब्दसामग्रीसहकृतानुपपत्तिज्ञानस्यैवोपादानत्वात् तदुक्तं मुपादानं तावदनुपपत्तिरिति

२०१

तः शाब्दइति कामनाया एव कार्यताज्ञानोपयोगो न साक्षादपितु स्वविषयककामसाधनतात्मककार्यत्वानुमायक
लिंगज्ञानसंपादनेन तदुक्तं स्वकामनानांतरकामसाधनताबोधाकार्यताज्ञाने सति स्यादिति एवं च कामनायां
कार्यताज्ञानप्रयोजकत्वरूपनियोज्यत्वभाने उक्तयुत्पत्त्या क्रियानिष्ठे एसाधनताज्ञानप्रयोजकत्वं तच्च गुरुणा
क्रियानिष्ठे एसाधनत्वे विनिर्णयनतत्र कामसाधनताभानमिति स्वर्गसाधनताज्ञानं विना न नियोज्य
त्वबोधसंभवः। अथ योग्यताज्ञानात्मके नियोज्यत्वज्ञानं मानसमेवोपगतं ननु शाब्दमिषो ज्ञत्वस्य पदा
नुपस्थितेति तत्र योग्यताज्ञानापेक्षे ~~स्वकामने~~ चेन्न। ज्ञानप्रसासतिमनभ्युपगच्छतां गुरुणामनु
सोवहितात्वेन नियोज्यत्वज्ञानस्य शाब्दप्रयोज्यस्यैवोपगतं तस्य त्वानुत्तचशाब्दत्वज्ञानमदोपादानि
कं बा फलतो न विशेषः। पदजन्यनियोज्यत्वोपस्थितिर्विरहश्चार्थाध्याहारमतेः प्रयोजकः। अस्तु वा नि
योज्यत्वमपि विध्यर्थः। स्वर्गकामयागयोः संसर्गे नियोज्यत्वमिति तु नामार्थधातुर्थयोः साक्षाद्व
यस्यामुसन्नत्वादनुपादयो कार्यताबोधो मागविशेष्यक एव मिश्राणां संमतः यस्तु स्वर्गकामः स्व

नाको. नियोज्यककार्यवागकइत्याकारकबोधसैरभिहितः स्वर्गकाम इति साध्ययागनियोज्यः स्वर्गकाम इति तदु
 १०२ र्थः नत्र स्वर्गकामस्य विशेषतया मानं तत्राख्यातोपस्थाप्य संख्या च पातुरोधेन पदमिहिनंतत्तु न सम्य
 क्। चरमभाविन्योपादानिक कर्तृत्वबोधेन कर्तृदिसंख्या चर्येनैवोपपत्तेः कार्यताबोधे संख्या च पांगीका
 रेपि औपादानिक बोधे संख्या चर्य इव तत्र प्रथमा साधुत्व निर्वाहकः कार्यताबोधस्याप्यौपादानिक
 तात्। अतएव कार्यत्वं पक्षकसमभिग्राह्यक्रियान्वयित्वविप्रतिपत्तिसंगतिः। कार्यत्वबोधस्य शाब्दत्वं
 जातिमत्तेतादृशजातिमत्तिबोधे क्रियासंस्पृष्टतया भासमानत्वरूपक्रियान्वयित्वाभावस्यैवाप्रसं
 गदपूर्वकार्यताबोधानुसरे बोधोपक्रियान्वयित्वाभावो विप्रतिपत्तिविषयक इति चेन्न॥ अथर्वकार्य
 र्यतोपाः क्रियाकार्यतां विना दुर्ज्ञेयत्वात् सापि लिङा अनुपपत्तिद्वारा परंपर्या बोधैवेति मिश्रग्रंथा
 संगे तेदशकपरीहारत्वात् नचोक्तबोध एव कर्तृत्वबोधः ननु चरमकर्तृत्वावगम इति मिश्राशय इति
 वाच्यं। अनुपपदमेव नन्वेवं नियोज्यत्वेनैव स्वर्गकामाद्य च येऽधिकारिणोऽलाभे प्रवर्तकत्वायोग इति चेन्न

हेरव
 १०२

या

एतन्मास्तेदं गच्छतीत्यादौ गमनकर्तृत्वाच्च न्येरेडादेर्विशेषणत्ववदिति वाच्यं। विशेष्योपर्याश्रमत्वेनान्वितेर्वि
 शेषणस्याश्रयतयैव विशेषणत्वस्योत्सर्गिकतया सागायोगात् इति सत्ते उपायविकीर्षया अंतरीत
 याः फलकामनाया असत्वेन तत्समानकालना अविनस्या असंभवात् नियोज्यत्वेन कामिनोऽन्वये च म
 नेदे कार्यमिति तानप्रयोजकत्वरूपनियोज्यत्वस्या कामनां शीपिसत्तादिशिष्टान्वयोनिरावाधः कामसा
 धनता तानस्य कर्तृव्यतानुमायकतया कामनायास्तत्प्रयोजकत्वात्॥ अथैवमाख्यातार्थ इति रपि प्र
 योजकत्वसंबंधेन कामनाविशेषे अन्वयसंभवात् नियोज्यत्वेन कामिनः अन्वयो विफलः इति साध्य
 तात्तानस्य कामनाप्रयोज्यकत्वेन तद्वद्वारा कर्तृव्यकामनाप्रयोज्यत्वादिति। नच विनिगमनापिरहे
 एनियोज्यतयाप्यन्वयोनः प्रसूह इति वाच्यं॥ नियोज्यत्वेनान्वये विकर्तृत्वेनान्वयस्य प्रथमायाः सा
 धुत्वमियामकत्वेनावश्यकत्वमिति प्रागेवोक्तत्वादिति चेत्॥ आस्तां प्रथमा साधुता निर्वाहकत्वेन
 कर्तृतया कामिनोऽन्वयस्तथापि तदनुसरेणैव नियोज्यत्वं मानमानमावश्यकं विशिष्टान्वयप्रयोजक

१०३. विधिपक्षे अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति तदुक्तेः शाब्दं शाब्दज्ञानविषयः अन्वयप्रकारतया अन्वयि
 तावच्छेदकतया न च अन्वयप्रयोजक रूपस्या च वितावच्छेदकतया माननियमे अन्वयप्रयोजकरूपस्य प
 दान्वयप्रयोजकं रूपांतरं तस्या विधीनप्रसंगेना नवस्थितिवाच्यं। पदार्थतावच्छेदकरूपस्यान्वयप्रयोज
 कस्या च वितावच्छेदकांतरा नपेक्षणेनानवस्थापरिहारात्॥ अथ यदि कार्यता बोधे पीष्ट साधनत्वमा
 सते तदागतं तेषां काम्य साधनता विषयकं कृति साध्यता ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वा संभव बीजभूते न साध्य
 त्वसाधनत्वयोर्विरोधनिबन्धने कथं विषयत्वा संभवेनेति चेत्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकज्ञा
 नविषयत्वं पूर्वमुपापिनाकेषां चिदेवा नुमतं न तु सर्वेषामिति मतभेदेन सर्वसामंजस्यात् अतएव
 यजेतेत्यादि विष्टसाधनयागरूपधात्वर्थे कार्यत्वान्वय इति मने साधनत्वस्याभिधात्मकतावादिनो नर
 सिंहस्य संगमिति एवं यागस्य स्वर्गसाधनत्वमुपादा नेन नावगम्य काम्यमान स्वर्गसाधनं र्गः स्वर्गका
 मकार्य इति उपादान सचिवाच्छब्दादेवेति सा लिका नाथयंथो णु पपादितः साधनत्वं शाब्दमिति

हरिवं०
 ९३

प

मूलं कार्यता बोधनकृति योज्यता बोधे अन्वयिना वच्छेदकतया साधनत्वमानाभिप्रायकं। वस्तुतस्तु अ
 न्वयप्रकारतया अन्वयप्रयोजकरूपत्वस्यो योग्यतात्वेन साधनत्वं शाब्दसहकारिणि मूलार्थकरणाद्
 न्वयप्रयोजकरूपस्य फलीभूतज्ञानविषयत्वानियमेपि उपपद्यते अतएव दीधिति कृतानियमवतेशाम
 विषयप्रयोजकरूपस्य फलीभूतज्ञानविषयत्वानियमेपि उपपद्यते अतएव दीधिति कृतानियमवतेशाम
 रूपवत्त्वं तेन तज्ज्ञानं प्रथमं मग्यते न च शाब्दबोधतदनुप्रवेशोपिनियतो मानाभावादिति आपदिहि
 तं प्रत्यक्षमालिदीधिता विसवधेयं एवं च यथा मतं कार्यबोधतज्जनकवुद्धोस्तज्जनकवुद्धावेव काम्य
 साधनताज्ञानस्यावश्यकत्वे साक्षात् स्वर्गसाधनस्य यागादेर पूर्वद्वारैव स्वर्गसाधनत्वं ग्रहीतव्यं तच्च
 नापूर्वोपस्थितिं विनेत्य पूर्वविधि शक्तिरूपे यन इति मिश्रानुसारी प्रेषाः। केचित्तु कामनाविशिष्टस्य कार्य
 त्वान्वयितया भावात्तर्गस्य कामनाधीनकार्यत्वमानवस्य साक्षादेव निर्वोहकं काम्यसाधनताज्ञानं
 कृतेः कामनाचीनत्वं कृतिप्रयोजककाम्यसाधनत्वशरीरे कामनांतर्भावादेवेति काम्यसाधनत्वस्य

नचै. मनाधीनकार्यता नच प्रयोजकतया तद्वचन एव तस्य योग्यता लोभ गमात्तानि यो ज्ञत्वन मनपेक्षेवका
 १०६ मसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानमु साधते याग स्पस्वर्गसाधनत्वमुपादानेनावागम्यमानस्व
 र्गसाधनेयागः स्वर्गकामकार्य इत्यवैतीति प्राचीनग्रंथस्याप्यत्रैव स्वरसोऽवसीयते तत्र नियोज्यत्व
 ज्ञानापेक्षायाः कार्यताबोधे अल्पपितावच्छेदकतायानियोज्यत्वभानस्य चाप्रदर्शनात्। कामना
 विशिष्टस्य नियोज्यत्वमपि तद्विशिष्टस्य कृतिप्रयोजकतानिर्वाहकमिति न ज्ञानमप्यवश्यापेक्ष
 णायमिति चेत्तत्किं पावन्निर्वाहकज्ञानमेव शाब्दबोधेऽपेक्षितं तथा सति चि कीर्षा प्रयोजकत्वादेरपि
 हसुपयोगिता निर्वाहकतया ज्ञानमप्यपेक्षेति निवहवोऽनर्थाः प्रसज्येन्। अर्थबोधधोनबोधे
 नियोज्यत्वमानानुपागमे स्वर्गकामश्चैतैवं हेतुसादिकाकमपि प्रमाणं स्यात्। अतस्वर्गकामनयापि चै
 त्यवन्दनसंभवेन स्वर्गकामनाधीनकृतिमाध्यमत्वात् मम तु स्वर्गकामनाधीनस्य कृतिसा
 ध्यत्वज्ञानस्य विषयो न वै सर्वद्वन्द्वेन अन्यथा स्यात् स न भुपगमेन चैव वेदनादौ काम्यस्वर्गसाधनत्व

हेरिच.
 १०६

१
 चरैभाविनोपादानिकबोध एव कर्तृत्वधिकारित्वयोरपि ज्ञानाभादिनिवैरेव वक्ष्यमाणत्वात्। तथा च स्वर्गकामनि
 योज्यको यागः स्वर्गकामकार्य इत्याकारकस्तद्वित्तकार्यताबोधः श्रेया नृयागनियोज्यस्वर्गकामकार्योप
 गा इति तदर्थः। यागविशेष्यकस्वर्गकार्यताज्ञानप्रयोजकस्वर्गकामना विशिष्टप्रयोज्यकृति साध्ये याग
 इति निगर्वः। नच योग्यताज्ञानत्वेन नियोज्यत्वज्ञानस्य पूर्वापेक्षाणीयत्वेपि फलीभूतज्ञाने तद्ज्ञानम
 तर्ककमिति वाच्यं तद्वचनप्रयोजकरूपविशिष्ट एव तद्वचन इति नियमात् तदुक्तं मिश्रैरे योग्यताव
 छेदकप्रकारेणैवोपस्थितपवेतनाच्चय इति घटो छेदेतरत्वत्वात् स्वर्गकामनियोज्यत्वस्य योग्यतावच्छेदप
 स्थितेरिति तत्र योग्यतायागादिनियोज्येतरनयागादिकर्तृत्वबाधः इतरबाधमुद्धेरन्नुमितौ व्यापकज्ञान
 वच्छेदकप्रकारकपासकत्ववच्छादबोधेपि सदानुपास्थितप्रकारेभासकतायास्तस्य युक्तिसिद्धत्वात्॥
 वस्तुतस्तु अर्थाध्याहारवादिनां तेषां योग्यताज्ञानात्मकनियोज्यताबोध इव फलीभूतज्ञानेपि नेतरवा
 धापेक्षेति विषयाबाध एव योग्यताऽच्चयप्रयोजकरूपस्य फलीभूतबोधेभानेन शक्तिरतो यनुमत्तकार्यता

मा. १०५

कमेवस्याततथाचापूर्वकार्यत्वानुपपत्त्या पाग कार्यताला भइति क्रिया कार्यत्वमोपादानिकमिति तत्र
दांतो भजेतः यदि च पूर्व कृतयोः साध्यसाधनभावः स्वरूपसंबंधविशेषः पदार्थांतरमेव वेति नासौ
कृति यागयोः साध्यसाधनभावघटितः अपितु तद्विपत्तदुच्यते तदा कृति कामनयोः प्रयोज्यप्रयो
जकभावोपिन कामना कार्यताज्ञानयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावघटित इत्यपि नित्यं स्वर्गकाम
नियोऽयान्वययोग्यताज्ञानविरहादिसपिन नियोऽपत्त्यरूपेणा न्वयपरं अपितु स्वर्गकामरूपो यो
ज्यः तत्कार्यतान्वयपरमेव कामना विशिष्टस्य ही सादिना कार्यताज्ञानस्य कामसाधनता बोधीनता
विशिष्टनियोऽपत्तानिर्वाहकत्वेन कथमपि कामसाधनतायाः कार्यताधीनता कामनाधीनता कार्यत्वनि
र्वाहकत्वमिति तदन्वये सा योग्यतेति सूचयितुमि सा कुः । नदप्येति कर्षः । यागादिरूपकोलांतरभावि
साधनी भूतक्रियायां व्यापारघटितस्य तादृशफूलसाधनत्वस्य ज्ञानं न व्यापारोपस्थितिं विना अप्र
वरूपव्यापारस्य चोपस्थापकांतराभावादि धेरेव तत्पस्थापकत्वमंगी कार्यतत्त्ववृत्तिं विना न निर्वाहती

धा

हेदं ब.
१०५

दा ४

य

सु

तिवैदिकलिङ्गः कार्यत्वं न तत्र शक्तिः कल्पते दिवसाधनसंस्वरूपसंबंधविशेषः पदार्थांतरं वात च प
रंपरासाधनस्यापिन व्यापारघटितं एवं च व्यापारानुपस्थिता वपि साधनतात्वेन सामान्यधर्मत्वा प
रंपरासाधनत्वमपि नैव परंपरासाधनत्वेन च ज्ञानमनपेक्षित इत्युच्यते तदपि सा सादसाधनत्वे
न गृहीते साधनत्वा न्वय बुद्धौ फल समपपर्वतस्थापिव्यापारजनकत्वरूपान्वयप्रयोजकधर्म
ज्ञानमपेक्षितं योग्यताधीनः शाब्दधीनकत्वादिति यागादौ स्वर्गसाधनत्वा न्वय बोधे हेतुत्वं
स्य स्वर्गपर्वतस्थापिव्यापारजनकत्वज्ञानस्य निर्वाहाय तादृशव्यापारे विधि शक्ति कल्पनमावश्यकं
था च विधिप्रसयात् कार्यता बहिर्नोपस्थितौ तत्र यागस्य ज्ञानसंवेधो न तदेकदेशीकृतौ च का
मना विशिष्टस्य प्रयोज्यतासंबंधेना च यो यागमात्रं स्वर्गकामोपजेते साक्षितः यागविषयकं स्वर्गकामका
र्यमि साकारकः प्राथमिको न्वयबोधः विषयपदस्य जनकार्यकतया यागविषयकमित्यस्य यागजन्यमि
त्यर्थः तत्र च कामना विशिष्टस्य ही तौ प्रयोज्यत्वेना न्वये कार्यताज्ञानवत् स्वरूपस्य नियोऽपत्त्यरूपेणा न्वयप्रयो

न्यायोः स्वस्वतः कृतया जलेन घटमाहरेत्यादौ घटे छिदेतरत्वं ज्ञानोपायमे क्रियायां कामिकार्यता बोधे कामिनः क्रिया
 १०६ नियोज्यत्ववदुक्त बोधेपि कामिनोऽपूर्वनियोज्यतया भानमावश्यकं तथा च काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्य
 ताधीमानुषकार्ययागविषयकमित्याकारक एव पूर्वकार्यता बोधः। इत्थंच यागयुक्तपदामनानां स्व
 गर्थता च यागस्योपायत्वेन स्वर्गहेतुभूता पूर्वनियोज्यतया पुरुषस्य स्वर्गहेतुभूतपुरुषप्रवृत्तिजनक
 कार्यताज्ञानजनककाम्यसाधनताज्ञाननिर्वहकतया च क। मनाया इति तत्सिद्धांतोपि संगच्छते एवमपूर्व
 वे स्वर्गपर्यंतस्था पितृमपि प्रायमिकबोधे भासते तावत्तैव फलसमपर्यंतस्था पितृपारजनकत्वरूप
 योग्यताज्ञाननिर्वहकतया च छिदेतरत्वादि वत्सदानुपस्थितमपि भासते अस्तु तदपि विध्यर्थ एवमपूर्व
 कार्यतायां प्रतीतायां अपूर्वकार्यत्वं यागस्य कार्यतां विना नोपपद्यते यागद्वारैवापूर्वस्य कृतिसाध्यत्वादि
 तनुपपत्तिज्ञानसहितसामग्रीतः स्वर्गसाधनयागः स्वर्गकामकार्य इति द्वितीयो बोधः तत्र काम्यसाधन
 त्वरूपयोग्यतापदानुपस्थिताप्यन्वयितावच्छेदकतया भासते ततश्च यागस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गका

हेरब.
 १६

रूपलिंगस्य विशिष्टज्ञानासंभवे न भोतस्य पुंसस्तादृशलिंगासंस्पर्शग्रहाद्यकार्यत्वासंस्पर्शग्रहमात्रोपगमा
 नाविशिष्टनियोज्यत्वस्य तत्र बाध इति तादृशवाक्याप्रामाण्योपपत्तिरिति चेन्न स्वर्गकामसमभिव्याह
 तविधिजन्यकार्यताबोधे स्वर्गसाधनत्वस्याच्यप्रयो जकस्यान्वयितावच्छेदकतया भाननियमो
 पायमे नैव तदप्रामाण्योपपत्तेः। साध्यत्वसाधनत्वयोरेव धर्मिण्येकज्ञानविषयत्वे तु स्वर्गसाधनता
 ज्ञानविषयत्वस्यैव योग्यतात्वमप्यते तदेव च कार्यता बोधेऽन्वयितावच्छेदकतया भासते इति अ
 न्यथा स्यात्प्रामाण्योपपत्तौ न तदपि बाधितं चेत्सर्वद्वारावितिन किंचिदनुपपन्नं। अथ कामनायाः क
 तिप्रयो जकत्वं कार्यताज्ञानसंपादनद्वारैवेति कृतिजनककार्यताज्ञानप्रयो जकत्वं रूपमेव तत्तत्त्व
 कार्यताधीप्रयो जकत्वरूपनियोज्यत्वघटितमिति कामनाविशिष्टस्य कर्तृत्वभानांतर्गतं नियोज्यत्व
 भानमिति चेत्तर्हि अपूर्वस्य कृतिसाध्यत्वे वा वेति कृतिसाध्य यागसाध्यत्वात्सकमेव तत्तच्च यागस्य
 कार्यतया घटितमिति यागस्य कार्यताभानमपूर्वकार्यताभानांतर्गतमिति क्रियाकार्यत्वमाभिधानि

भा. २००

१७

तानविधया अपेक्षिता दशबोध द्वयस्य शब्दजन्यतम नियतं प्रमाणं तदाधीनबोधे नापि निर्वाहादिति बो
धः अत्रयस्यैव तन्मते शब्दजन्यतम नियमाद्वोधत्रयप्रवादः। केचित्तु स्वर्गकामकार्ये तेन पूर्वबोधानेत
न्मते देवागविषयके कार्यमिति द्वितीयो बोधः। काम्यसाधनत्वेन स्वर्गकामकार्यत्वेन च क्रियाया बोधा
स्तृतीयः स्वर्गकामोपागकर्तृत्वमिति चतुर्थः स्वर्गकामकार्यमिदमहं च स्वर्गकामः अतो ममेदकार्यमिति यागे
यष्टुः प्रतिसंधानं पंचममिति पंचमं ज्ञानानि शाब्दानि सादृश्यात्। परंतु यागविषयके स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञाय
मानस्यापि कार्यनिषेधेन स्वर्गकामीयमिति प्राथमिकोचयबोधः। त्रियोज्यत्वं योग्यतात्वेन स्वर्गका
मेव कारिते याभासते विशिष्टा च यनिर्वाहकत्वेन स्वर्गकामस्य संसर्गतया विभासते ततोऽतींद्रियत्वे
न फलत्वेन च साक्षात्कृतसाध्यस्यापूर्वसाधनगतं कार्यत्वं यागम्य स्वर्गकापि कार्यत्वं विनानुपपन्न
मित्यनुपपत्तिज्ञानसहकृतप्रतीतिपूर्वद्वारककार्यसाधनत्वज्ञानान्नियोज्यस्वर्गकामीयः स्वर्गसा
धनत्वेन ज्ञायमानो यागः कार्य इति द्वितीयो बोधः तोयकृतिसाध्यत्वेन यागो ज्ञातः साकृतिराश्रयाव्यति

त

हेरंब ०

१७१

रे केणानुपपत्तेस्तनुपपत्तिज्ञाने स्वर्गकामः स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययोगानुकूलकृति
मान् स्वर्गकामः स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययोगानुकूलव्यापारवानिति वा तृतीयो बोधः
क्रियानुकूलव्यापारवृत्तमेव कर्तृत्वं अतएव यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेऽवगते तत्कर्तृत्वमपिलब्ध
मिति तृतीयबोधो व्यर्थ इत्यपि परास्तं। सामान्यतः शक्त्या आख्यातोपस्थापितस्य व्यापारस्य कर्तृत्वाकांक्ष
तया प्रथमांतपदोपस्थाप्या च यिन्न नियमेन च तृतीयबोधस्माच्च शक्यत्वात् ततो नानाधिकृतः कर्तृत्व
न्यायेन स्वर्गकामस्यावगतं कर्तृत्वं यागजन्यफलस्वामीति चतुर्थो बोधः ततश्चैतद्वाक्यस्यावगतप
दत्वं द्वारीभूतज्ञानजनने विनानुपपन्नज्ञानसहितेन स्वर्गकामस्य यागः कार्यः स्वर्गकामो यागः कार्यः
स्वर्गकामो यागस्य कर्त्ता मोक्षावाहमपि स्वर्गकाम इति प्रतिसंधानेन यागो मत्कृतिसाध्यः अहं च प
र्लकर्त्ता तदधिकारी चेति प्रकर्तृकं पंचमं ज्ञानमुत्पद्यत इति प्राभाकरसंप्रदाय इति प्राहुः। ननु अस्तु
विनाशिनो कालांतरभाविफलसाधनता च ये यदि फलसमयस्यापि व्यापारवत्त्वं योग्यता तदापेक्ष

या को. यदि पुष्ययागेषु परमा पूर्व साधनता त्रयवो धानु रोधेन षष्मं काले कर्त्तव्यं एवमपि वाच्याल मंगीक
 १०८ रणीयं तत्रापि तस्यैव योग्यता त्वात् तथो ग्रेयो हा कपालो भवसमावास्यायां तं दं दधि भवत्समावस्यायां
 आ ग्रेयो हा कपालो भवति पौर्णमास्यां ताम्भ्यामग्निषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास प्रायश्चित्त उपां
 शुभागमंतराय जतीति षड्द्रव्यदेवतासं वंधरूपैर्यथा पूर्व विधिप्रति रूपकी भूते मां तर्भा वितरि जंतेन
 भवती सादिना नृघतचेतु त्वं षड्भागात्मकदर्श पौर्णमास स्वरूपे प्रतिपादयेति न द नंतरं च नत्प्रतीतसा
 धनत्वा नुपपत्त्यादिषु दुस्य पूर्वोक्तिकालिको पूर्वव्यपदेशपानिकल्प्यंतरति प्रा भा कर सि द्धांत मंग
 प्रसंगः यागे विना व्यापारो य स्थिति स्वर्गहेतु त्वस्यैव परमा पूर्व हेतुत्वस्या पिग हीतुमशकं त्वात् त
 स्मादुभयत्रापि पूर्व कल्प्यता वाच्यता वास्तु न तु वैषम्येणा ध्वंजरतीयं एव मंगी पूर्वपि यत्वाद्दो प्रधा
 नविधिप्रवृत्त्या तदुपस्थपित परमा पूर्व मर्त्यतसाधनत्वमा ग्रेयादीनां बोध्यते तदा नो सामान्यतो या
 गः फलपर्यंतस्यापि व्यापारवानिति योग्यता निश्चयो स्पेव प्रधानविधि नैवा पूर्वस्यो पस्थितत्वात् स एव

४ यागस्य मध्यमप्रतीतिरूपोत्पत्तिबोधकतकोत्पत्तिवाक्यानि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति प्रधानविध्यर्थीकृतं प ७

हेरंब
१०८

न कर्त्तव्य इति द्वितीयो बोधः तत्र कामसाधनत्वेन रूपयोग्यता परानुमतिताप्युच्यते अत्र च उक्तं यामास
 तेन ~~यामास~~ ~~सर्व~~ ~~म~~ कृति साध्यत्वं स्वर्गकामस्य यागकर्त्तृत्व विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीघटित
 शब्दात् स्वर्ग कामो यागकर्त्तृत्व तृतीयो बोधः यद्यपि क्रियाकार्यता बोधात् पूर्वमोपादाने कः क्रियायाः का
 म्य साधनता बोधोप्यवश्यं मंगी करणीयः तं विना योग्यता ज्ञानविरहेण क्रियाकार्यत्व बोधासंभवा
 त् तदुक्तं एवम पूर्व कार्यता बोधे बोद्धा विमृशति अ पूर्व जनिका तावत्कामि कृतिः सापदि यागविषया
 भावेति तदेवा पूर्व जनयितुं शक्नोति तत्त्व न्यथा न्यतस्तदुत्पत्तेः कामि कृतिश्च यागविषयतदा भव
 ति यदि यागः काम्यमान साधनत्वात् काम्य साधनता याज्ञान एव कामिनः कार्यताधीनियमात्
 एवं याग स्पृश्वर्ग साधनत्वमुपादानेनावगम्य काम्यमान स्वर्ग साधनयागः स्वर्गकामकार्य इत्युपादा
 नस्य चिवा छ द्वाद्वैतीति एवं मिश्रमते कामिनः क्रियानियो न्नातया बोधोप्यवश्यं मंतरा स्वीकरणीयः तेन
 नियोज्यत्वस्य कार्यत्व बोधो यधिक योग्यता त्वस्वीकारादिति बोधपंचकमिव न तु न पंतथापि योग्यता

मा. को. त्वबोधात् अनंतरं च य एवं च विद्वान्मावा स्या यां यजते एवे विद्वान् पौर्णमासी यजते इति विद्वद्वाक्याभ्यां पौ
 १०९ र्णमासयोः क्रिया कलायं स्वरूपता वगते सास्या च बाधोऽपि र्ववसितस्य पश्य सा साधनत्वस्य रक्षणार्थं कलिकापूर्
 र्वकल्पने मिति चेन्न एवं सति कलिकापूर्वाणां मविज्ञमात्रकल्पताया उपपादने यमिन्नकल्पताया अनुपपा
 दनात् अथो सति वाक्यानि यदि षड्भागानां परमा पूर्वसाधनतां बोधयेत् सुस्तदौ वोक्तरी सा कलिका पूर्वाणां
 वाच्यत्वं स्यात्तदेव न किं नु तेषां दर्शपोर्णस्वरूपमात्रबोधकत्वमुपेयत्वं इति नोक्तरी सा तेषां वाच्यं तेति
 चेन्न तथापि दर्शपोर्णमासाभ्यां यजेतेति प्रधानविधेर्दर्शपोर्णमासोपरमा पूर्वसाधनताबोधकतया द
 र्शपोर्णमासाभ्यामिति द्विवचनेन प्रथमपठितैरु सति वाक्यैश्चकारणा कलायं स्वरूपतया वगते यागे
 परमा पूर्वसाधनता बाधस्याति स्फुटतया चलदनुरो धेनैव कलिका पूर्वाणां वाच्यताभ्युपगमस्याव
 श्यकत्वादिति चेद्द्रव्ये चित् कलिका पूर्वाणां मपि तन्मतेन वाच्यत्वं किंतु कल्पत्वमेव कल्पता प्रवादस्तथा
 रमा पूर्वसाधनत्वप्रसयान् यथानुपपत्त्या तद्वोधप्राप्त्यभ्युपगममात्र निबन्धन इति वदंति अपरे चाहुः य

हेरंब.
 १०९

रूपावच्छेदे न कालांतरभावि त्वप्रतिसंधानं तेनैव तेनैव रूपेण भासमानं फलं प्रतिफलसाधना च ये फलप
 र्वतस्यापि व्यापारवत्त्वं योग्यता तादृशं च रूपं स्वर्गत्वादिकमेव न तु कार्यं च कार्यं स्यात्प्रवहितस्य णिपि सभ
 वात् एवं च कार्य साधनता तेन परमा पूर्वसाधनत्वच्ये द्दारा रो प स्थिते रवे सा विरहेण कलिका पूर्वाणां
 न बोध्या तापरं तु अग्रे स्वर्गपर्यंतस्थापि कार्या त्वा जनकानां मात्रे पाटीनां तादृश कार्य जनकत्वं परमा
 पूर्वसाधनता यैव पर्यवस्यति तच्च सर्वोदी च्यं कालांतरभावी तिव्यापारविना तज्जनकत्वा नुपपत्त्या कलि
 का पूर्वाणि कल्प्यं तदिति तेषां कल्पत्वमिति एवं मंगा पूर्वपुक्तरीत्या कल्पतोत्येति दिक् न चैवं मार्गस्त्वि
 र्गसाधनता निर्वीहाया पूर्ववाच्या मिति यद्यंगी क्रियते तदौ यो ब्राह्मणा या यदुरेवेशं तेन या तया दित
 स्याद्यो ब्राह्मणा बधो घप्रागभावा बानुस्व शतना रूपनरकं विशेषवानि तर्था का द्वा स्रणा वगैरणा
 स्य शतयातना हेतुत्वग्रहार्थं दुरिता पूर्वस्यापि वाच्यत्वमावश्यं कं विशेषाभावात् न तथा च तत्र शतयात
 ना हेतुत्वमवगम्यत निर्वीहकं दुरिता पूर्वकल्प्यं तदिति प्राभाकरसिद्धान्तविरोधो दुर्वार इति चेद्द्रव्यं न

यात

भा.वे.
११०

सर्वदुष्टदेषातयादितनेनावगारणमातनीविधिपेतेतत्रचस्वर्गसाधनत्वंयोग्यतातद्ग्रहश्चनक्षत्रोपस्थितिं
विनेतिशुक्तंतदपूर्वस्यवाच्यत्वंप्रकृतंहेतुहेतुमतोर्लिङ्गि. सन्नुशासनबलेनावगौरणशतयातनयोर्नि
यतपौर्वापर्यमात्रंप्रतिपाद्यतेतत्रचन। द्वा रोपस्थितिरपेक्षेतेतिद्वारंविनेवपूर्वापर्यमिथ्ययसंभवइति
नदुरिता पूर्वस्यवाच्यत्वं। नचैवंदुरिता पूर्वकल्पमिति नस्यादितिवाच्यं। कारणातस्कल्पेनायांगोर
वेणान्यथासिद्धिपंचकरहितस्यैवावगौरणस्यनियतपूर्ववर्तितयोपस्थितस्यकारणत्वकल्पतेअन्यथा
नियमव्यवहृतकोशायाअप्यशातेत्येतिदुरिता पूर्वकल्पनायाआवश्यकत्वादितिप्राभाकरमतनिगर्भइति
अत्रन्यायविदुःअचयप्रयोजकरूपवत्त्वंयदियोग्यतास्यास्तदैवोक्तरीत्या पूर्वस्यवाच्यत्वंसंभाव्यते
नदेवनअचयप्रयोजकरूपवत्त्वस्ययोग्यतस्त्वेतजलरभिप्रायकस्यपयसासिचतीतिवाच्यस्यापि
योग्यतापत्तिःअचयप्रयोजकरूपस्यइवद्वयत्वस्यस्त्वेतजलेविसत्तात्तानचानन्वितवर्तित्वेननुप
स्थितधर्मवत्त्वंयैवाचयप्रयोजकरूपवत्त्वमिति नोक्तातिप्रसंगइतिवाच्यंतथासत्त्वेनचयनिश्चयविरहस्ये

हेरंब.
११०

क

चपरमार्थसाधनतान्वयबोधाजनकइतितदसत्तादृशानिश्चयस्याग्रेयत्वादिरूपान्वयितवच्छेदकाय
कारकत्वेनपरमा पूर्वस्योपस्थितौतज्जातीयद्वारसंभावनयान्वयबोधसंभवाइतिवाच्यं। शाब्दबोधेव
यप्रयोजकरूपवत्त्वस्ययोग्यतानिश्चयस्यैवजनकत्वात्। अन्यथा रोगनाशकोषधमहाणादोफ
रुपर्यंतस्यापिमायारस्यधातुसाम्यादेर्दर्शनेनतत्संभावनयास्वर्गसाधनत्वधीसंभवेनापूर्वमात्रस्यैववाच्य
तानस्यात्। यदपिषड्वैःपुरुषैरेकदानुष्ठितानामाग्रेयादीनांषष्ठांयोगबद्धसंभवेनसाक्षात्साधनत्व
साधनवतारेणप्रथमतेषांपरमा पूर्वसाधनत्वधीस्सुधटैवेतिनकालिकापूर्वोपस्थितस्येसापदत्वेनच
रमेकैकैर्त्तव्यत्वावधारणेनसाक्षात्साधनत्वबाधप्रतिसंधानेसाधनत्वसामान्यरसार्थमुत्पत्त्यपूर्व
कल्पेनेतेषांकल्पनेत्वमित्युपाध्यायैरुक्तंनदप्यसंभोजसंप्रथममेककर्तृकत्वस्यपाणिपिहितत्वाभावेन
योग्यतानिर्णयासंभवात्अभावास्यापौर्णमासीविहितमोर्मागपद्यसंभावनायाअसंभावितत्वा
याअर्थैकमेणातेयादीनांमेकैकपरमा पूर्वसाधनत्वमेवगम्यतेतत्रचनानुपपत्तिःसाक्षात्साधन

भा. ६०
१११

पदादुपस्थितस्यैवशाब्दबोधविषयत्वेन सच्छिदेतरत्वं पदानुपस्थिततया शाब्दबोधविषयत्वा संभवात् नन्व
घटपदस्य सच्छिदेतरघटत्वावच्छिन्नलक्षणया सच्छिदेतरत्वेमपि पदोपस्थितमेवेति वाच्यं अन्यथानुप
पत्तिज्ञानादिविरहेण निर्बललक्षणयामानाभावात् लक्षणायति संधानाभावे पिशाब्दबोधस्यानुभ
वसिद्धत्वाच्च अथ घटादिपदस्य घटादौ व्यवहार इति नाशक्तिग्रहे सच्छिदेतरत्वादेर्भावात् शक्तिग्रह
जन्यसंस्कारोपस्थितस्य तस्य शाब्दबोधे मानमस्तु आकाशशब्दाशक्त्यस्यापि शब्दाश्रयत्वस्याशब्दा
श्रयत्वविषयकाकाशशब्दशक्तिग्रहजन्यसंस्कारोपस्थितिशब्दाश्रयत्वस्याकाशशब्दजन्यशाब्दजन्य
शाब्दबोधेर्भावनदर्शनादिति चेन्न। अस्यापदजन्योपस्थिति विषयस्यैव शाब्दबोधविषयत्वेन सच्छिदे
तरत्वादौ रसाघटपदजन्योपस्थिति विषयत्वाभावात् अन्यथा संस्कारोपस्थितस्यैव फलपर्यंतस्यापि व्याप
स्वत्वस्यैव स्थितिसंभवेत् न तसिद्धमपूर्ववाच्यत्वमपि दुर्घटं स्यात् विशिष्ट्यापूर्वानुभवाभावेन तथाऽस्मर
णपि शाब्दबोधप्रतिसमानप्रकारकत्वेनैव पदार्थोपस्थितिर्हेतुतया सामान्यतः स्मरणो न गवादिपदइ

त्या

हेरेव.
१११

वात्रापि विशेषस्य शाब्दबोधविषयत्वसंभवात्। आकाशपदस्य तु शब्दश्रयत्वविशिष्ट एव सैत्ते रूपगमात् न च
हृदव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाप्याकाशस्याकाशपदादुपस्थित्यापि पक्षोपस्थितिकत्वाभावात् शब्दाश्रयत्वविशिष्टे
शक्तिसंभवइति वाच्यं कदाचिदुरुधर्मविशिष्टस्य शक्तिभ्रमाद्यो धसंभवेपि लघुधर्मविशिष्ट एव शक्तिक
त्वाया उचितत्वात् अन्यथा कदाचिदुवयादिमादृशविशिष्टस्य शक्तिभ्रमादिभेदेन बोधने गोला इ
दे विशिष्टशक्तिविलोपापत्तेः शब्दश्रय आकाश इत्यादिसहप्रयोगस्तु आकाशपदस्याकाशपदवाच्या
दिपरतयोपपादनीयः। केचित्तु आकाशपदादाकाशस्य निर्विकल्पकस्मरणं शाब्दबोधस्तु इतरपदार्थ
प्रकारक एवेति न तस्य निर्विकल्पकत्वापत्तिरित्याहुः अन्ये तु आकाशाशे निधमितावच्छेदकतया आका
शोऽव्यमिसादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य सेशयनिर्वर्तकत्वं न स्यात् स्याच्च तद्देशे निर्विकल्पकात्मकोपस्थि
तिस्विकारेन सप्तमुक्तातिरिक्तकार्यकारणभावादिकल्पना गौरवमिति नोक्तमतं सम्यगित्याहुः। अथ साक्षा
त्स्वर्गसाधनवाधसहकृतायाः स्वर्गसाधनत्वत्वेन स्वर्गसाधनत्वबोधसामान्यसामग्र्यास्तदितरपरंपरा

नमो. स्वर्गसाधनत्वेन परंपरा स्वर्गसाधनत्वं प्रकारक बाधजनकत्वमनुभवसिद्धं इरपङ्कवेद्यौक्तिकेच अन्यथा पर्वतीय^१
 ११२ वक्रिबाधसहस्रतावाङ्माधनुमिति सामग्या अपि पर्वतीयवक्रित्वेन पर्वतीयवक्रि प्रकारकानुमितसजनने
 तदनेतरं पर्वतः पर्वतवक्रिमान्वेति संशयापत्तेः इतरबाधस्थले नुमितो व्यापकत्वा नवच्छेदकत्वे वशा
 ११३ दपदानुपस्थितस्यापि भारे तथा पूर्ववाच्यत्वं वीरमिति चेन्न साक्षात्साधनत्वं बाधे साक्षात्साधन
 नतात्वेन परंपरासाधनत्वं बोधोपगमेनाहोषात्तस्मादपूर्वस्यावाच्यतया कल्पत्वेन लिङ्गे पूर्व
 बोधकृतानां स्तीति संविस्तरेण अन्नं मदाः पागं व्यापारतया स्वर्गपर्यंतस्यापि नोऽपूर्वस्य कल्पनम
 चेष्ट्य पागा हेरेव स्वर्गपर्यंतस्यापि त्वकल्पनमुचितं धर्ममात्रकल्पनेलाघवात् लावतेव स्वर्गसा
 धनसोपपत्तेश्च अथ विभुसमवेतयोग्यविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रतिस्वात्तरोत्तरस्वसमानाधिक
 रणविशेषगुणत्वेन हेतुतायात्तानादिस्थले कल्पतमेका रूपयागस्य तृतीयस्य पाशावशंभावेन स्वर्गपर्यं
 तंस्थापितं न संभवतीति चेन्न तत्साधनगुणमेतकारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्ततया कार्यतावच्छेदकस्या

हेरेके
११२

वयोग्यतात्वेमुपेत्य स्वरूपसंज्ञा च यद्यो धहेतुत्वौचित्यात् तस्य योगेपि स्वर्गसाधनत्वं बाधधी विरहेण स
 बात् ॥ वस्तुतस्तु एकपदार्थेतात्पर्यविषयीभूता परपदार्थसंसर्गवत्त्वमेव योग्यतालाघवात् तस्याश्च सं
 शयसाधारणं ज्ञानमात्रमेव हेतुः तत्तु यागेपि स्वर्गसाधनत्वात् सशयस्य तत्र सत्त्वात् अपूर्ववाच्यत्वा
 दिनापि तथैव वाच्यत्वात् न स पूर्वस्वर्गसाधनत्वस्य तद्योग्यता रूपस्य कल्पपर्यंतस्थापि व्यापारवत्त्वं
 स्यात् पूर्वनिश्चयपक्षं भवति एवं चापूर्ववाच्यत्वं विनैव पाशे स्वर्गसाधनत्वादिसाद्व्योधसंभवेऽपूर्ववाच्य
 त्वेमानाभावः ननु सामान्यतान जनकसामग्या एकविशेषबाधे तदिवर विशेषप्रकारकज्ञानजन
 कत्वकल्पे अतएव धरे न जलमाहरेसा ये सच्छिद्रघटबाधे छिद्रेतरघटस्य सच्छिद्रेतरत्वेन भावेन एवं च
 यागेसाक्षात्साधनत्वं बाधे परंपरासाधनत्वं न भानमुपेयं तच्च परंपराघटकापूर्वोपस्थितिं विना न
 संभवतीति तदा च त्वमावश्यकमिति चेन्न साक्षात् परंपरादासीनसाधनत्वेनैव परंपरासाधनत्वं भा
 नोपगमात् धरे न जलमाहरेसा दावपि घटत्वादिनैव छिद्रेतरघटादिमानेन ननु सच्छिद्रेतरघटत्वादिना

या को- ११३ किं अहर्षोपपन्नमेतु प्रधानस्यैकं परमापूर्वहेतुत्वं फलेषु दश हेतुत्वानि परमापूर्वस्याविफलेषु दश हेतुत्वान्येव प
 रमापूर्वप्रतिवाङ्मनां शतं हेतुत्वानि शतं हेतुत्वानि चाङ्गा पूर्वाणां। अङ्गापूर्वेषु चाङ्गा नां शतं हेतुत्वानीति लाघ
 वं स्फुटमेव। एतेन यागादिध्वंस एव यागादिना स्वर्गजनने व्यापारोक्त किमपूर्वेण। नचप्रतियोगिकार्ये ध्वं
 सस्य ध्वंसकार्येव प्रतियोगितो म्यथा सिद्धतया न हेतुत्वं संभवतीति वाच्यं। तथा म्यथा सिद्धत्वे मानाभावात्। न
 चैवं यागादेः स्वर्गादिप्रतिबंधकतापत्तिः कादणी भूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबंधकतारूपत्वादिति वा
 च्यं घटादिनाशजनकताशप्रतियोगिनः कपालादेर्घटादिनाशप्रतिबंधकतावारणाय संसर्गाभाव
 तावच्छिन्नासंज्ञाभावत्वावच्छिन्नावायाकरणात्तदाश्रयाभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबंधकतारू
 पत्वेनादोषात्। यत्तु गंगास्नानस्य सर्वाङ्गी एव जलसंयोगरूपस्यापूर्वदा रैव फलहेतुतापुज्यते
 विनिगमनाविरहेण जलावयविनाश इव यवैश्च संयोगाद्दीनां प्रजातत्वेन एकस्य ध्वंसस्य व्यापा
 रत्वा यो मातृवद्गूणां च तथात्वे गौरवप्रसंगादिति तदुसत्। बहूनामपि ध्वंसानां ध्वंसत्वेनैकहेतुता

हेतुव०
 ११३

चाङ्गोऽत्रानवकाशे नोक्त्युक्ते रप्रयोजत्वात्। नचधर्मः स्रष्टृकीर्तनादिस्मृतिरेवापूर्वप्रमाणं तस्याविहितक्रियाव्याप
 विशेषो धर्मः स्मृतिनश्वतीत्यर्थकतया तदर्थस्यापूर्वमंतरेणानिर्वाहात् ध्वंसस्य ध्वंसासंभवादिति वाच्यं। विहि
 तक्रियाकर्तृत्वमात्रेण धार्मिकपदप्रयोगेण तस्याः स्मृतेः धार्मिकविहितक्रियास्मृतिस्वकार्यजननात् च लति
 कलं नोत्पारयतीत्यर्थकतया तदर्थस्य च फले कीर्तनस्य प्रतिबंधकतयैव निर्वाहेण पूर्वा सिद्धेः नचप्रधा
 नफलजनकत्वे सति तज्जनकापूर्वजनकस्याङ्गत्वात्तद्व्यवहार एवापूर्वप्रमाणमिति वाच्यं। प्रधानक
 र्येताप्रवृत्तविधिविषयस्यैवाङ्गत्वात्। नचयागध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गविच्छेदो नुपपन्नः। अहर्षस्य
 व्यापारत्वे च तस्य चरमस्वर्गव्यक्तिनाशपत्त्या श्रयतया तदुपपत्तिरिति वाच्यं। कृतयागादिरेहलोके विफ
 लवारणाय सहकारतयावश्योपेयस्य वृत्तिः लाभात्मककालविशेषस्यैवो फलोत्पादकतया तदुपप
 तेः एवं निषिद्धकर्माणां अपि ध्वंसद्वारा नरकजनकतोपपत्त्यादिरित्यापूर्वपिमानाभावः नचतस्मादेतसः
 स्मृतिर्भवतीति श्रुत्या तासिद्धिः तत्तु सा लतयश्च तस्य दुर्दिता पूर्वनाशप्रतिपादनादिति वाच्यं एतः फ

२१६ अथोऽस्य तादृश कर्म परतया ह्युतेः कृतप्रायश्चित्तस्य निषिद्ध कर्मजन्यफलभागीत्वाभावमात्रप्रतिपादकत्वादिसपिष
 गास्तोपागादिभ्यं सस्य व्यापारताया मंगानामपि प्रधानफलं प्रत्येव हेतुत्वे स्योपगतव्यतयोक्तादिशागौरवाप्रसं
 गादिति दिक् किंचित्तु कीर्तनादिना ननु पतयैवा पूर्वसिद्धिः। अन्यथा कीर्तनादेः फलाभावप्रयोजकत्वानुपप
 तेः भ्यं सस्य तदनाशपत्तात्त्विकिराती तेन कीर्तनादिना कालान्तरभाविष्यगोदिफलप्रतिबंधस्याप्ययोगात्॥
 नच कीर्तनादिभ्यं सस्य फलप्रतिबंधकोलोपागमात्तदुपपत्तिरिति वाच्यं। तथा सति कीर्तितैकाश्वमेध
 स्य पुरुषस्य कीर्तनां तंतरमाचरितेनाप्यश्वमेधेन फलानुत्पत्तिप्रसंगात्। अकीर्तितकार्यस्थलीनंच
 तत्तत्कर्मव्यक्तिजन्यफलं प्रतितत्तत्कर्मकीर्तनभ्यं सस्य विरोधित्वात्कप्रसंगइति वाच्यं। तादृश फलस्य नो
 प्रापशोऽप्रसिद्धत्वात्। गौरवात्। अकीर्तितकार्यस्थलीयसामान्यसामग्रीवलेन कीर्तितकर्मणा फल
 लजनकतायैते दुर्वारत्वाच्च एतेन तत्तत्कर्मजन्यं तत्तत्कर्तृगतं फलं तदन्यफलं प्रतितत्तत्कर्मकीर्तनभ्यं
 सेहीरोधी तस्य फलस्य पुरुषान्तरे प्रसिद्धत्वादिसपिषिरस्ती। यत्तु अश्वमेधादेः फलजनकताया कीर्ति

हेरव०
११६

पित्तसद्यत्तिविश्रोतत्वावशपूतया यागादिनाशे स्वजन्यवरमस्वर्गव्यतेरेव तद्यत्तिसेन हेतुतायादुपगमेन वा
 गस्य स्वर्गपर्यंतस्थापित्वसंभवात् न च यागस्य स्वर्गपर्यंतमवस्थाने चतुर्धादिसल्लोपियज्ञे हमित्वाकारकया
 गाप्रसस्यापत्तिरिति वाच्यं। विषयतासंबंधेनात्मविशेषगुणप्रत्यक्षे स्वाधिकरणस्य एते सत्तिकत्वसं
 बंधेन कृते हेतुत्वोपगमेनोक्तापस्य संभवात् न चैतादृशहेतुताकल्पनैर्गौरवमिति वाच्यं। अनन्तामिदि
 त्वापूर्वकल्पनापेक्षया तादृशहेतुतायामेव लाघवादिति वदन्ति अत्र नैयायिकधुरंधरानव्याः योप
 विशेषगुणवृत्तियोग्यतासंबंधेन तावच्छिन्ने प्रतिस्वरवैतस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन विशेष
 गुणत्वेन सामान्यत एव कारणताकल्पने बाधकाभावेन ज्ञानसुखादेरिव यागस्यापि तृतीयस्य एतेनाशस्य दु
 र्गतरतया स्वर्गपर्यंतमवस्थानासंभवेन तावत्पर्यंतस्थाप्य पूर्वात्मकव्यापारकल्पनमावश्यकं॥ किंचापूर्व
 स्वीकारे लाघवान्नदुपरंगम आवश्यकः। तथा हि अपूर्वानंगीकारे प्रधानफलहेतुत्वमंगानामपि नोपपत्तिरिति वाच्यं।
 यावत्परदशविधफलहेतोर्योगविशेषस्यागानिशतंतस्य फलं प्रति हेतुत्वनिर्देशांगानांच दशशतं हेतुत्वा

११५ अथ सप्तवाये न तत्तदासी याश्च मेधत्वादि स्वर्गादिकं प्रति तत्तदात्मत्वेन तादात्म्यप्रसाससा कारणत्वं स्पष्टं नञो
 कापत्तिरिति चेन्न गौरवापत्तेः एवं प्रायश्चित्तादिनाश्वत्सेनदुरिता पूर्वसिद्धिः च सस्य निषिद्धक्रियाव्यापा
 दित्वेकत प्रायश्चित्तस्यापि गौ वधादिध्वं सत्वेन नरकोत्पादप्रसंगात् न च प्रायश्चित्ते ध्वं सस्य प्रतिबंधकत्वे
 नोपगमात् न होषद्वि प्रायश्चित्तानंतरं कृतस्यापि नो वधादेर्नरका जनकत्वं प्रसंगात् न च तत्तत्कर्मनंतरं क
 तप्रायश्चित्तध्वं सादेस्तत्कर्मजन्य नरकप्रतिबंधकत्वेनोपगमात् नो कृदोषद्वि वाच्यं उपदर्शितरीत्या
 नोतादृशोपगमासंभवादित्याहुः अपरे तु तत्त्वज्ञाननाशपतया दृष्टिसिद्धिः तानाशिः सर्वकर्माणि भस्म
 साक्षात्कुरुते नृनेसादि स्मृतेः न च तत्त्वज्ञानस्य भोगप्रतिबंधकतया फला जनकत्वं परासास्मृतिरि
 ति वाच्यं सो भदि प्रमतीनां तत्त्वज्ञानिनां भोगश्रवणेन तत्त्वज्ञानस्य भोगप्रतिबंधकत्वाभावात् त्रिकं
 चापूर्वा नंगीकारे तत्त्वज्ञानिनामपि विहितनिषिद्धाचरणेन भोगापत्तिः तादृशं कारेतु वासना विरहेणा
 स्वीनुसलो का सस्यभावात् न च वासनीया भोगनियामकत्वं संभवति तत्त्वज्ञानिनां भोगाप्रसंगात् एव
 गी २

हेरवं
 ११५

मपूर्व उरण प्राप्तिश्च सद्यो मैत्रेयजायत इत्यादि स्मृतयोऽप्यपूर्वे प्रमाणमिति प्राहुः नञ्चापूर्वं द्विविधं परमा पूर्वक
 लि का पूर्वच दर्श हर्ण मासाभ्यां यजेत स्वर्ग काम इति प्रथमं विधि बोधितस्य दर्श पौर्ण मासात्वावच्छिन्ने स्व
 र्ग साधनत्वस्यानुपपत्त्या यथा परमा पूर्वकल्पनंतयैवाग्रेयोष्टाकपालो भवस मावास्यायां ऐंद्रधिभव
 समावास्यां यां ऐंद्रधयो भवस मावास्यायां आग्रेयोष्टाकपालो भवति यौर्ण मासांताभ्यामग्निषोमीयमे
 कादश कपालं पौर्ण मासे प्राप्य छत्र उपांशु भाग मंतरा मजतीति षड्भिर्देव तासंवेधरूप यागस्य
 प्रथमप्रतीतिरुक्तो सति प्रत्यायकतयो सति बाव्यैः प्रत्येक माग्रे यत्वाद्यवच्छिन्न बोधि तस्य परमा पूर्व
 द्वारक स्वर्ग साधनत्वस्यानुपपत्त्या षड्कलिका पूर्वाणां कल्पनस्यापि औचित्या वर्जितत्वेन युक्तत्वा
 त् ॥ अथ षडांशे यादिभिः कलिका पूर्व षड्द्वारा स्वर्ग जननं संभवेन परमा पूर्व माना भावः अणाकलि
 का पूर्णा मेव स्वर्ग पर्यंता वस्थान संभवात् न च षण्ण स्वर्ग हेतुत्वे गौरवादेक मेव परमा पूर्व तदेतुतया सिद्ध
 तीति बाव्यैः परमा पूर्वं पगमेतत्रैव कलिका पूर्वाणां हेतुत्वस्य वाच्यतया तत्कल्पनभ्या मेव गौरवात् न च

११६ कौ० पारसीनामनाषड्कलिकापूर्वेषु कारणतत्त्वकल्पनायां गौरवात्तज्जन्मत्वेन परमापूर्वकल्पतइति वाच्यं परमा
 पूर्वकल्पनापेक्षया लाघवेन कलिकापूर्वेष्टे वा द्यारादि जन्मतावच्छेदकज्ञानि कल्पनस्यैव चित्तात् न च चर
 मांगहरिस्मरणादि जन्मस्यैवास्तु परमापूर्वत्वं तत्र हेतुस्मरणां साक्षात् आग्नेयादि पाग षड् च कलिका पू
 र्वद्वारा कारणमिति वाच्यं हरिस्मरणादि मात्र जन्मस्य पूर्वस्य षडाग्नेयादि जन्मत्वोपगमो गौरवात्
 किंच कलिकापूर्वाणां स्वर्गहेतुत्वे स्वर्गनाशकत्वे लाघवं परमापूर्वस्वीकारे च कलिकापूर्वाणां परमापूर्वनाश
 कं परमापूर्वस्य च स्वर्गो नाशक इति नाशकभावद्वयकल्पने गौरवादिति चेन्नैवं प्रधानं विधिप्रव
 त्तिकाले दर्शयौर्गमासजन्मस्वर्गसाधनमपूर्वं सिध्यन्लाघवादिकं सिध्यति तदेव च परमापूर्वं पश्चात् षडाग्ने
 यादीनां क्रमिकत्वज्ञाने तदुपपादकलिकापूर्वकल्पनस्य फलमुखत्वेनादोषात् यत्तु सूक्ष्मचंद्रनादि
 विषयसंबंधाधीनपरस्परविज्ञातीयसहस्रादिसंख्यस्वर्गादि फलजनकत्वेनैव परमापूर्वसिद्धिः क
 लिकापूर्वाणां स्वर्गादि फलजनकत्वे षडधिकसहस्रकार्यकारणभावस्थले षट्सहस्रकार्यकारणभावकल्प

हेरं०
 ११६

तामलस्यावच्छेदकतपानिवेशान्नोक्तदोषइति तदसन्नितायाः सति समानकर्तृकत्वपूर्वकालीनत्वोभयसंबंधेन क
 र्मनाशो जलस्पर्शविशिष्टान्यत्वादीनामपि तत्र निवेशनीया तया विशेयविशेषणभावविनिगमनाविरहप्रयु
 क्तगौरवापत्त्या तदपेक्षया स्वविषयजन्मत्वादिसंबंधेन कीर्तनादेरपूर्वनाशकत्वस्यैव पुक्तत्वात् न च कर्म
 नाशजलस्पर्शादिप्रयुक्ता पूर्वनाशे व्यभिचारइति वाच्यं उभयसंबंधेन कीर्तनादि विशिष्टपद्यदपूर्वत
 इति प्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वाभ्युपगमेनोक्तव्यभिचाराभावात् यदपि उपधायक
 तासंबंधेन फलोपपत्ती कीर्तिता न्यत्वं हेतुनो नातिप्रसंगः न वा गौरवमिति तदप्यसत् ॥ अतीतयागादा
 ७७ लुं धायकर्ता संबंधेन फलोपपत्तेरसंभवात् कीर्तिता यागादा उपधायकता संबंधेन फलोपपत्त्योक्तं
 हेतुतया वारणोपि समवायेनात्मनि फलोपपत्तेरुर्वारत्वाच्च न चोपधायकता संबंधेन फलोपपत्त्योक्तं
 सोमण्याः प्राक् स एव सत्वेन पि समवायेन फलोपपत्तेरुर्वारत्वाच्च न चोपधायकता संबंधेन फलोपपत्त्योक्तं
 रेषोऽपि तन्मतेनोक्तदोषइति वाच्यं अकीर्तित एव यागादीनां दृशसाम्याः सत्तेनोक्ता यत्ते दुर्वारत्वात् ॥

११७
 मासोऽस्य नच दर्शो तस्य पौर्णमासोऽस्य च ॥ चरमकरणस्य साक्षादेव मध्यमसमुदाया पूर्वजनकता संभवतः जन्यकलि
 का पूर्वमानाभावात् सप्ता पूर्वा पक्ष एव श्रेयानिति वाच्यं ॥ तस्यापि उत्तरांगदक्षिणादिसमपर्यंतमनवस्थि
 तातज्जन्यकालिका पूर्वस्याप्यावश्यकत्वादिति वदंति नव्यास्तु मध्यमसमुदाया पूर्वद्वये मानाभावात् षड्वि
 द्दर्शादियागैः कलिका पूर्वपक्षद्वारेण परमा पूर्वजन्यत इति सप्ता पूर्वा पक्षः नच पंचमिः पंचा पूर्वद्वाराष
 ष्ठेन च साक्षादेव परमा पूर्वजन्यतामिति किं घृष्टेन कलिका पूर्वेण तथा च षडपूर्वा पक्ष एव श्रेयानिति वा
 च्यं षष्ठेनाप्युत्तरांगदक्षिणादिसहकारितेन च परमा पूर्वजनना तावत्कालमनवस्थित्या कलिका पूर्वजनना
 त् ॥ नचाभावात्स्यायां पजेत पौर्णमास्यौ पौर्णमास्यायजेतेति विधिवो धितस्य दर्शत्वावच्छिन्नपौर्णमाससत्त्व
 ३ मध्यम छिन्नकारणात्तद्व्यस्य निर्वाहाय मध्यमसमुदाया पूर्वद्वयमवश्यं कल्पनीयमिति वाच्यं ॥ दर्शत्वादेः कारण
 तावच्छेदकत्वं पर्यंतस्याविध्वर्थतया कारणतैक्यत्वाद्यवेन अभावात्स्यायामित्यादिविधिभ्यामेकस्यैव द
 र्शोर्लोमासत्वाभ्यां च कारणता द्वयमप्रामाणिकं ॥ कारणतैक्यत्वाद्यवेनोभयसाधारणवैजात्यस्यैवावच्छेदक

मासोभयसाधारणधर्मवच्छिन्नकारणत्वस्य बोधनात् दर्शत्वपौर्ण + १

हेरंब
 ११७

तया कल्पनीयत्वात् ॥ नच दर्शत्वपौर्णमासत्वयोः कारणतावच्छेदकत्वं विधिप्राप्तं प्रमाणाभावात् ॥ नचैक
 पेण दर्शपौर्णमासयोः कारणताया मत्तत्दर्शस्यापि कृतपौर्णमासस्य स्वर्गोत्पादापत्तिरिति वाच्यं ॥ परमा
 पूर्वाभावेन तदयो गादिति प्राहुः ॥ अथ यजदेव यजायामिति ॥ शब्दिकस्मृतिवलेन पूजायां गोरवितप्रीति
 हेतुक्रिया रूपतया यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वेन तद्वारैव यागस्य स्वर्गहेतुतास्तु किमपूर्वेण नच देवताप्री
 तिरैवेतानिष्ठसुखात्मकतया तस्य यागवत् ॥ सलोकत्वेन कथं स्वर्गजनकत्वमिति वाच्यं ॥ प्रीत्यनुभव
 जनित संस्कारद्वारा प्रीतेरपि स्वर्गहेतुता संभवात् ॥ नच संस्कारजन्यस्य स्मृतित्वनियमेन स्वर्गस्य सं
 स्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ तादृश नियमे मानाभावात् ॥ अन्यथा तत्तत्संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञा
 हेतुपक्षे तस्याः स्मृतित्वापत्तेः तच्च यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वेन तस्याः स्वर्गहेतुत्वे मानाभावः न हिनस्याः
 स्वर्गजनकत्वे विना यागजन्यतामात्रेण व्यापारत्वं संभवति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापार
 तादिति वाच्यं ॥ यावत्प्रीतिहेतुक्रिया सातत्कर्तृनिष्ठकलजनिकेति यातेः अवधारिता ताचेयराजप्रीति

मा. को. हेतु भूतोपाशज शत्रु नाशमक्रियायां किंच स्वर्गकामो पजेतेति श्रुतिकृतात्। यागस्य स्वर्गसाधने त्वेति हेतुस्य सा
 ११८ सा साध्यता संभवेन परंपरासाधनत्वे प्रामाणिकं तस्य च व्यापारविना नुपपद्यमानतया व्यापारकल्पनावश्य
 कत्वेति रिक्तस्यादृष्टस्य व्यापारत्वकल्पनमपेक्ष्य न स्यात्। देवताप्रीतेरेव व्यापारत्वं कल्प्यते लाघवात्। न
 च देवताप्रीतेस्तदनुभवजन्यसंस्कारस्य च स्वर्गव्यधिकरणतया स्वर्गहेतुत्वं न संभवतीति वाच्यं। पूजकप्रीति
 मा देवइत्यादि वचनेन तस्यापि विलक्षणसंबंधेन स्वर्गसामानाधिकरण्यसंभवात्। अन्यथा पूजकइति स
 त्सर्वस्य दुर्वचत्वापात्तात्। एवं च तादृशसंबंधेन हेतुत्वं बोध्यमिति चेन्नैवं देवताप्रीतेस्तदनुभवजनि
 तसंस्कारस्य च विलक्षणसंबंधेनोक्ता परंपरासंबंधेन च स्वर्गहेतुत्वे गौरवेण लाघवात्कलसामानाधिकरण्य
 कतदृष्ट्येवैवितुं चितत्वात्। किंचोक्तसंस्कारस्य व्यापारत्वे लोकासंग्रहार्थमनुवृत्तेन यागादिमात्रत्वज्ञानानि
 नामविभोगापत्तिः तत्त्वज्ञानिनो बहुशो भोगश्रवणेन भोगे मिथ्याज्ञानजन्यवासनेत्येकदोषस्य हेतुत्वासं
 भवात्। अदृष्टस्य व्यापारत्वोपागमे नुवासनाया अदृष्टाकारणत्वेन तदभावेनादृष्टा तु स्यात्। भोगापसं

मु०

ना

हेरंब०
११८

नापत्तेः नच कलिकापूर्वे पुजनकतावच्छेदयैकजातिरेककल्पतइति वाच्यं। तादृशे जाते रात्रे पादिजन्यतावच्छेदकजा
 तिजापकत्वे षडंतर्गतकतिपयाननुष्ठानेपि फलप्राप्तिप्रसंगात्। तदव्यापकत्वे जाति संकरापात्तात्। जन्य
 तावच्छेदकतयानानाविधस्वर्गादिनिष्ठैकजातिकल्पनानुपपत्तेर्चंद्रनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजा
 तिभिः। समसंस्कारप्रसंगादिति तदसत्कलिकापूर्वसंबंधेन दर्शपोर्णमासत्वादेनैव नानाविधस्वर्गत्वाव
 तु छिन्नहत्वात् कलिकापूर्वाणां च धर्मत्वेनादृष्टत्वेन वा सुखत्वावच्छिन्नैकत्वत्वावच्छिन्ने वा हेतुत्वात्। नचैवं
 र्शपोर्णमासादेरेकजातीयपरमापूर्वकर्मणां विशिष्यहेतुत्वं स्वर्गपरमापूर्वस्येति कल्पनामपेक्ष्य स्वर्गव
 कर्मणां विशिष्यहेतुत्वे लाघवात्। श्रुतानुग्रहाच्चेति। अथ तयापि दर्शपोर्णमासस्थले कियं स पूर्वोणीति
 वेदभूतश्रीचः दर्शत्रयेण प्रत्येकमाश्रयेण धैकैका पूर्वजनयित्वा तत्र द्वारा एकं दर्शसमुदाया पूर्वजन्यते
 एवं पोर्णमासत्रयेण प्रत्येकमाश्रयेण धैकैका पूर्वजनयित्वा तत्र द्वारा एकं पोर्णमाससमुदाया पूर्वजन्य
 ते। अतः पाद्विरेव कलिकापूर्वमध्यमसमुदाया पूर्वद्वारा फलहेतुस्का पूर्वपरमापूर्वजन्यतइति नवापूर्वाप

भा. ११९. भोगजनकतादिति वाच्यं इह त्वात्। न च श्राद्धादिजन्या दृष्टस्य कर्तृत्वेन युगपदे को देश्या कानेक कर्तृक श्रा
 द्धादिस्थले कर्तृ भेदेनादृष्ट भेदाज्जोरवमिति वाच्यं। भोक्तृगतत्वं नियमेपि प्रतिपुरुषं श्राद्धादिजन्यतादृष्टस्य
 व; भोक्तृभेदेनादृष्ट भेदेन गौरं स्पष्टं त्वात्। न च फलस्य स्वसमानाधिकारण पुण्यजन्यतानियमेन कथं पुत्रादि
 गताः दृष्टेन पित्रादौ फलमिति वाच्यं तादृश नियमेमानाभावादित्यपास्तं। गया श्राद्धादिजन्या दृष्टस्य कर्तृ
 गतत्वे तस्य पित्रादिगत फलं प्रतिसमवायसंबंधेन हेतुत्वासंभवात्। स्वजनककर्मी देश्यतासंबंधेन हेतुत्वे
 यममेव गौरवात् पित्रादिगताः दृष्टं प्रतिपु गया श्राद्धादेरुद्देश्यतासंबंधेन हेतुत्वं तस्य चोक्तं परंपरासं
 बंधोपेक्षया लघुत्वेनास्मान्मतेन किंचिदपि गौरवं किंच गया श्राद्धादेः कर्तृमात्रगतादृष्टजनकत्वेपि त्रा
 देरुद्देश्याय तत्त्वज्ञानिनां तदनुष्ठानानुपपत्तिः कर्तुर्दोषाभावेनादृष्टानुत्पत्त्या फलासंभवात् न चैवं शेषेना
 दितोपि भोक्तृगतमेवादृष्टमुपेयतामिति वाच्यं इह त्वात् किंच निवृत्त्या श्राद्धादिजन्या दृष्टेन पितु मुक्तस्या
 विभोगाय जनमोय गमेन स पुनरावर्त इति श्रुतिविरोधः तुल्यन्यायेन पुत्रकूटसाध्यादिना मुक्तपितुर्नरका

हेरं व.
 ११९

११९. अत्र संप्रसारणं पिदुर्बोरनया दुःखेनासंतविमुक्तश्चरतीत्यादि श्रुतेरपि विरोधो दुर्बोरः तस्माददृष्टस्य भोक्तृगतत्वं
 नियतमेव फलस्य कर्तृगतत्वं चोत्सर्गिकं। अतएवोक्तं शास्त्रादेशितं फलमनुष्ठानरीत्युत्सर्गइति। अतएवप
 न्न स्वपरविशेषा पुरस्कारेण फलं क्रयनेन च परकीयस्वर्गादिकामनयापि पुष्टिरितीयागाद्याचारः शिष्टानां संग
 हते स्वर्गकाम इत्यादौ साधारणोत्पास्व परसाधारणस्वर्गस्य फलत्वलाभात्। न तु स्वरिते तु यजधानं त
 रमात्मनेपदं यागरूपक्रियाफलस्य कर्तृगतत्वं बोध्यमिति स्वरितं कृतः कर्त्रभिप्राये क्रिया फल इत्यनुशा
 नीक सनातन कर्तारमभिप्रेतिसं व धर्म कर्त्रभिप्रायः कर्मोपपदादभिप्रेतः कर्तृम एव प्रत्ययेन तत्सदभिप्रेतिः ए
 व भूते क्रिया फलं तात्पर्यविषये सत्तात्मनेपदमित्यनुशासनार्थः तथा च यजेतेति विधिविहितयागानुय
 दिपरगतं स्वर्गादिफलं तदा यजेते सात्मनेपदं न मसाध्वेव स्यादिति चेदन्वितामणि कृतः यजेते सात्म
 नेपदे क्रियाफलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि कर्त्रभिप्रेतत्वात् तत्रैव साधुः अभिप्रेतेः प्रसिद्धे त्वार्थकत्वं संभवे न मि
 प्रेतास्येच्छा विषयत्वरूपत्वादेसाहुः मिथ्यास्त एव च परपुत्राविशिष्ये वपुस्तत्विशेषस्य फलार्थय

व्या-कौ. यत्कर्मोक्तं तदपि पुरुषांतरंगत फल काम नया कृतं पुरुषांतरं फल जनक मस्तु एवं च परपुत्रादिभूतत्वार्थं म
 १२० पिजातेष्वादि क मस्तु दद्यादहरहः श्राद्धं यित्थं प्रीतिमावह निस्यादावपि परपित्रादि लाभाय तिष्ठ आत्म
 ने पदमपि फलस्य कर्तृगतत्वं एव साधुः स्वरितं नित इति मस्तु स्य कर्तारं चेत्क्रियाफलं मिथैति अभिसेवधाम ३
 तीति व्याख्या नात्र फलस्य कर्तृ निष्ठत्वं एवात्मनेपदस्य साधुत्वात् अत एव कर्तृभिप्रायक्रियाफलयोः समाना
 धिकरणमप्युपपद्यते अभिप्रायशब्दार्थस्येच्छार्थकत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः नचाभिप्रायशब्दस्येच्छा
 विषयलक्षणया तत उपपत्तिरिति वाच्यं गौरवात् अत एव यजंति याजकाः यदंति पाठका इति प्रत्युदाहर
 णं संगच्छते अन्यथा याजकादीनामपि क्रियाफले अभिप्रायसत्त्वादात्मनेपदापत्तेः नच तेषां वेतनमात्रे अभि
 प्राय इति वाच्यं सांग फले सत्येव वेतनमिति फलमभिप्रायस्यापि वेतनोपरागेण तस्माद्यथा ससंबंधे क
 पित्रादिपदस्य संबंधावाचकं पदासमभिव्याहारे स्वपितृत्वादिना बोधकता नियमस्तथा कर्तृविशेष
 एकामना विषय फल बोधक शब्दस्यापि तादृशपदासमभिव्याहारे स्वीय संबंधेनैव फलबोधकता

हेरेव ०
 १२०

भवात् न च तत्त्वज्ञाने न देवता प्रीत्यनुभवजन्य संस्कारनाशा शोक्तापत्तिरिति वाच्यं तत्राशङ्कता वच्छेदकलघुसंबंधे
 न स्वसामानाधिकरणरुतिजन्यकर्माहित प्रीतिविषयत्वादिरूपसंबंधस्यैवं तत्राशङ्कता वच्छेदकत्वकल्पने गौर
 वात् तत्त्वज्ञानस्योक्त संस्कारनाशते तत्त्वज्ञानिकृत पित्रादि स्वर्गार्थकर्मणां निष्फलत्वं प्रसंगाच्च एतेन सर्वत्राद
 र्हे कर्तृगत मेव साक्षात् संबंधेन तत्र यागादेर्जनकत्वे लाघवात् न च माश्राद्धादिजन्य फले पित्रादिगतमेव
 ननु कर्तृगतेषां व्याख्यातयेत्सिद्धं न च ब्रह्मशास्त्रतमिसादि वचनादिसहस्रस्यापि पित्रादिगतत्वेन कथं
 नस्य कर्तृगतत्वं नियम इति वाच्यं तत्राप्यदृष्टस्य कर्तृगतत्वेन तन्नियमानपायात् अन्यथा मुक्ते पितरि गणा
 श्राद्धजन्या दृष्टानुसस्या निष्फलत्वेन सांगस्यापि वैदिक कर्मणाः फलजनकत्वं व्यभिचारेणाविश्वोसा
 दिधेरननुष्ठानलक्षणप्राप्तापातात् न च फलावाप्तेः सर्वमेव कर्तुं कुतः कृतादृष्टनरो न पितुः फलं
 नस्यादिति वाच्यं गयाश्राद्धादिजन्या दृष्टस्य स्वसामानाधिकरणमोगाजनकत्वेन तत्सोऽष्टदशायामपि स
 तोषाभावात् न च पुत्रकृत गयाश्राद्धेन मुक्तस्यापि पितुर्वैश्वल्लोकावासिः स्यात् तानि नो भोगे द्येन दोषस्य

१३१
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

हेनं व
१२१

लसंवर्धनैयत्तेनकर्त्तारंवेत्क्रियाफलमभिप्रेतिसंवध्नातीतिव्याख्यापांनितरामस्यापत्तेःअतएवदक्षि
णाधुपरागेणापियजमानस्वर्गादेःअतिज्ञांकाम्यत्वेयजंतंयाजकाइत्येवास्वीयरक्षिणादिमात्रस्यैवतेषांका
म्यत्वेन्युपजेतियाजकाइत्युभयमेवसमर्थ्यतेयंथकारैःअथनविमुचंतितामर्थ्यवाकार्येषुपदानित्तःयुज्य
लंतिहेकाष्टानितत्किंपाकंनकुर्वनेइत्यचेतनस्थलेकर्त्रनभिप्रायेष्वात्मनेपदस्यमहाचार्यैःप्रयुक्तत्वादपुक्तमि
दमेवंकंसलवनोच्चाटनैकुर्वतेयेवश्यंपरिवारयेतेकंटाइत्याद्यचेतनस्थलेआत्मनेपदानुपपत्तिरितिचे
त्तानएतदोषस्याभिप्रायशब्दस्यसंबन्धव्यक्ततोषांतरमनेपितुल्यत्वात्।यदिचेतनात्मनेपदार्थविवक्षणा
न्वदोषःअस्याभिप्रायविवक्षायामेवात्मनेपदस्यासाधुत्वात्अतएवोक्तंकर्त्रभिप्रायइति किंअन्याभिप्रा
येमाफरितिअतएवभल्लूनामिवपानकर्मकुरुतेकामंकुरंगेह्यणाइत्यत्रात्मनेपदमनर्थकमित्येवका
मप्रकाशकृतोक्तंनत्वसाध्वितीतिविभाज्यतेतथापिनसतिःअभिप्रायशब्दस्येहाविषयपरत्वेयेतत्समा
धानस्पतुत्वात्।पुन्यतेवाभिप्रायशब्दस्येहाविषयपरत्वेमेवअन्यथातरतिमृत्युंतरतिब्रह्महत्यायोश्चमे

मा-कौ० धेनपत्ररत्नात्मनेपदश्रवणासितुर्दशरथसंधकमुनिपुत्रश्रवणवधजनितपापक्षयकामनया रामस्याश्रमे
 १२२ धानुष्ठा नानुपपत्तेः न च स्वकीयरावणवधजन्यपापक्षयकामनेयैव तदनुष्ठानं अधिकपुत्रस्य श्रद्धत्वेन त
 द्यजन्यपापक्षयार्थब्रह्मवधप्रायश्चित्तानुष्ठानानुपपत्तेरिति वाच्यं रावणवधजन्यपापक्षयार्थं रामेभ्य
 रक्षितस्यापनस्यपुत्राणां दौ प्रसिद्धतया ब्रह्मवधप्रायश्चित्तस्य मुनिवधपापक्षयकारकतया तदनुष्ठानो
 पपत्तेरिति संक्षेपः न च्यास्तकर्तृगामिफलमेवात्मनेपदार्थोलाघवात्त्यजते इत्यादावात्मनेपदस्य फ
 लमात्रार्थकतयैव यागजन्यफलवान्कर्तेति वाक्यार्थमर्यादया फलस्य कर्तृगामित्वा लाभाश्च। कर्त्रभिप्रे
 तफले शक्तौ च गौरवे। आत्मनेपदार्थविवक्षये वचयजते पाजका इत्यादि प्रयोग इति तत्र यजतीत्या
 दौ परस्मै पदार्थस्य पराभिप्रेतफलजनकत्वस्य धात्वर्थविशेषणत्वेनान्वयादौ आत्मनेपदार्थस्य क
 र्त्रभिप्रेतफलजनकत्वस्यापि तथा न्वयौचित्यात्। अत्र वदंति आत्मनेपदस्य कर्तृपरस्मैपदस्य च क
 र्त्रभिप्रेतशक्तिः तयोर्पथापथ्यं समवेतत्वं संवंधेन आख्यातसामान्यार्थे फले च यः फलस्य च धात्वर्थे च

हरं व०
 १२२

अतएव स्वारसिकसंकल्पवाक्योपि त्रादिगतस्वर्गकामनामिलाषे स्वर्गादौ त्रिजादिसंवंधवत् स्वगतस्वर्गादिकामना
 मिलाषेपदांतरेण स्वसंवंधो न निर्दिश्यते अपितु स्वर्गकामो ह मित्याद्येव प्रयुज्यते एवं च स्वगतस्वर्गादिकामन
 येव मातापितृगतस्वर्गादिकामनायामनयापि पुष्करिणीयागमहीदानदुर्गापाठादेः। शिष्टैरक्षिगानेन स्य
 रूपाणां तत्र तत्र फलत्वेन फलबोधकप्रत्यक्षश्रुतिविरहे पितृपरसाधारणस्वर्गकामः पुष्करिणीयागादि
 कंकुर्यादिति विरीष्यैव श्रुतिः कल्पते इत्याहुः। अत्रेदं विचार्यते चिंता मणि कार मते मेव सम्पूजा तथा हि कि
 एवाचारानुरोधेन विशिष्यश्रुतिकल्पनामपेक्ष्य स्वर्गकाम इति प्रत्यक्षे विधेरेव शिष्टाचारवलेन सामान्यप
 रत्वावधारणे नोत्सर्गिकस्वत्वपरता बाधो युक्तः पितृभ्य इत्यादौ च स्वपितृभ्यः पिता दद्यादित्यादिवाक्योत्तरं
 कथाव्यतया शिष्टाचारेण च संवंधिपादत्वेनोत्सर्गिकस्वपितृपरत्वं मेव युक्तं न च अभिप्रायशब्दस्य छार्थक
 त्वेपि अभिप्रेतार्थकतानोपपद्यते इति संवंधापरत्वेव युक्तं ति वाच्यं अभिप्रायशब्दस्य भावधत्तंतन्या
 शब्दापरत्वेपि कर्तुं शक्तिमिप्रायो यस्मिन्निति वहुशीलतद्विषयबोधकता संभवात् यदा क्ति या फले कर्तुमिप्रा

+ जो एतादि हो अत्रे न अपदेशः ननु उपसर्गिरित्यादिका को न यावज्जीवसाध्याग्निहोत्र एव मास रूप ३

ना. को.

१२३

अत्रेदं बोध्यं. उच्यते इति त्वा मासमेकमग्निधौग्निहोत्रं पिबन् ननु होतीति श्रुतिबोधितं यावज्जीवमग्निहोत्रं नु होतीति श्रुतिबोधिताग्निहोत्रपदसुर्य्या र्थयावज्जीवसाध्याग्निहोत्रमिन्नं मासैकसाध्याग्निहोत्रं कर्मोत्तरमेव तेन च यागविशेषे लक्षणया पशुकोऽग्निहोत्रशब्दो मुख्यार्थोऽग्निहोत्रधर्मप्राप्त्यर्थः. अतएव तस्य गोर्हो लोपसदा स्वेष्टुत्तरत्वरूपगुणद्वयविधौ यत्नेन तु कर्मोत्तरं तथा च तत्रापि अग्निहोत्रा शब्दो मुख्य एक न तु गो एव इति नोक्त्यपदेशसंगतिरिति चेन्न. प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन गुणद्वयविधाने विधेयभेदेन वाक्यभेदप्रसंगात्तादृशवाक्यस्य गुणद्वयविशिष्टकर्मोत्तरविधायकत्वे पगमात्. तथा चोक्तं प्राप्ते कर्मणि नानेको विधानुं शक्यते गुणः अप्राप्ते तु विधीयते बहुव्रीह्येकमशिल इति. ननु विशिष्टविधानेपि गुणद्वयविधानमस्वेव कर्मोत्तरस्य चाधिकं विधानमिति तस्यैपि विधियभेदेन वाक्यभेदस्य दुष्यति हरता. न च विशिष्टस्यैवा विधेयस्यैव विशिष्टस्य विशेषणविशिष्टाभ्यामनातिरेकेणैका संभवात्. अथ विधेयभेदेन न वाक्यभेदः अपितु विधानभेदेन विशिष्टात्तर्गतत्वेनानेकेषामप्येकमेव विधानमिति न वाक्यभेदः

हो. व.
१२३

अप्राप्तिरित्यादिना कर्मणोऽप्राप्तत्वे तस्या नानागुणोपरागेणाप्येकमेव विधानमिति तुक्तं विधानं च न तानं प्राप्तेपि कर्मणि नानागुणानामेकत्वा न संभवे न वाक्यभेदा संभवात् अपितु विधेयताख्यो विषयता विशेषः नानाविशेषणविशेष्यघटिते विशिष्टे एकैव विषयत्वेति चेन्न विशिष्टा तर्गतविशेषणानां विशेषणत्वेन नानाधर्मवृत्तिनामिथो विलक्षणविषयताद्विशेषस्य च विशेष्यविधया अन्यदृशी विषयता तासां च विषयता नामैका संभवे न विधानैक्यकथनस्यामुक्तत्वात्. अन्यथा प्राप्ते कर्मोत्तरानुवादेन गुणद्वयविधानेपि गुणद्वयरूपविधेयविशिष्टानुवाचकर्मणोपि विषयत्वेनैकमुपगम्य वाक्यभेदपरिहारसंभवात्. तमेव विधेयविशेषणताना यन्न विधेयविषयताया अभेदो वाक्ये अप्योजक इत्यनेन गुणविशिष्टस्य विधाने गुणानां विषयता भेदेपि नानागुणविशिष्टकर्मणो विधेयस्य विषयत्वेनाहं वाक्यं विधयं स्वैप्युद्देश्यभेदेन विधेयविषयता भेदादुद्देश्यभेदस्य लेन विधेयैक्येनैकवाक्यता अर्थेवादेकवाक्यमिति ज्ञेयमिति सूत्रमपि न येषां पदानामेकवाक्यता तत्सदार्थभेदपरं न तत्सदार्थानामिथो भेदत्वात् नपि तत्सदार्थविषयता नाममे

१२४ दृष्टं सर्वत्रैव वाक्यार्थप्रविष्टविशेषण विशेष्यसंसर्गविषयत्वानां प्रकारताविशेष्यता संसर्गिता रूपाणां विलक्षण
 एतत्ताभेदस्यावश्यकत्वादेकवाक्यविलयप्रसंगात् किं तु तावत्सदार्थविषयितानां साक्षात्परया वा अव
 वच्छेद्यावच्छेदकभावपरमेव अवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयिता कूटैस्त्वैकविषयिता तुल्यत्वात् अतो
 विश्वं स्वलविषयिता एव वाक्यभेदव्यवहारमादधति। एवं च नानागुणविशिष्टस्य कर्मणो विधेयत्वेना
 नानागुणानां विधेयकर्मण्युगपद्विशेषणतया विधेयविषयनेत्यात्। तद्वा रानानागुणविषयितानां मव
 च्छेद्यावच्छेदकभावात् कर्मतद्गुणविषयितयोश्च साक्षादेवावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नतया वाक्यार्थत
 र्गतवस्तुनां न विश्वं स्वलाविषयता इति न वाक्यभेदः न चैवं प्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानेपि कर्मण्येक
 विषयिता विधेयतया भासमानगुणद्वयविषयताया अवच्छेद्यावच्छेदकभावेनैकवाक्यतो यपद्यत इति वा
 च्यं। विधेयान्तराविशेषणतया भासमानविधेयविषयिताभेदे उद्देश्यविषयिता भेदस्यावश्यकतया
 तादृशविधेयविषयितयोः परंपरया अवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहात्। अतएवाख्यातद्वयघटितेनैवं वा

हेरेश
 १२४

परतिवाक्यार्थमर्थारथैव कर्तृणामिनादित्याभास न च काम्यत्वसंबन्धेनैव फले कर्तृवद्विजयोरन्वयादौ यथायमर्थः
 येव कर्तुं मिषेतत्तादेरपिलाभसंभवत्वेवेति वाच्यं। इच्छाविषयत्वरूपकाम्यत्वस्य समवायात्मकसम्भवे
 तत्त्वोपेक्षया गुरुत्वेन तन्मन्त्रेण काम्यत्वसंबन्धेनान्ययबोधेनाचयबोधत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वेनैवात्मा
 अस्मन्मते समवेतत्वसंबन्धेनैवाचयबोधत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वेन लाघवात्। अतएवाखंडार्थ
 लेपिकर्तृत्वद्विजयसमवेतफलजनकत्वयोरैव यथायथमात्मनेपदपरस्मैपदयोः शक्तिरिति कृतं पञ्चवेन स
 वायेविधिः क्वचिन्नेवलकर्मविधायकत्वेन कर्ममात्रविधिरित्युच्यते यथा मिहोत्रं जुहोतीत्यादिः क्वचिद्गुणवि
 धिर्यथा इध्मा जुहोतीत्यादिः। तत्र वाक्यान्तराशप्तत्वेमात्रुवादेन दध्याहिरूपगुणविधानात् क्वचिद्विशिष्टवि
 धिर्यथा सोमेन यजेतेत्यादिः तत्र पागस्य तदीयसोमेन यजेतेत्यादिः तत्र पागस्य तदीयसोमेन दध्याहिरूपस्य चाप्यस्य
 सोमदध्याहिरूपविशिष्टयागविधानात्। क्वचिद्गुणद्वयविशिष्टविधिः यथा उपसद्विश्वरित्वा मासमेकमेक
 माग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः न चोपसद्विश्वरित्वा मासमेकमेकमाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः न चोपसद्विश्वरित्वा मासमेकमेकमाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः

ना को० लिखत या वा कारक्यतिरेकेण तादृशकोशाविषय बोधा संभवात् आकांक्षाया अनिरुतेः तन्निवृत्तये पवविधौ वा
 १२५ कारकत्वेन न सममिष्या हत व्रीह्यभावसाहि सवोधक वाकारवलात्तदभाव सहितयवस्य करणत्वप्रतीतेरव
 श्यमुपगतेन च तात् अत एवोभय करण कथागात फलानुसाया विकल्पेभुभयोरशास्त्रार्थना प्रवादः अ
 योक्ता कांक्षायां व्रीह्यभावसहितद्रव्यांतरस्य करणत्वं न विषयः किंतु व्रीहिसमबधानाभावा कालेन यो
 गे इमांतर करण कत्वमेवेति तत्रैवैवैर्यजतेति वाक्यस्य तासर्थं कल्पनीयं नतु व्रीह्यभावस्य करणासहकारि
 तत्र तात्पर्यं कल्प काभावाद्वाकारहरणे नापितदर्थं स्या लाभाः वाकारस्य यवकरण कत्वाच्चयिनी योगे
 व्रीहिकरण कत्वाभाव मात्रवोधकत्वात् व्रीह्यभावस्य कारणत्वावोधकत्वात् ॥ दधि भुंक्ते पयो वा भुंक्ते
 इत्यादि लो किक वाक्ये वाकारो व्यवहित पूर्व पादश विभक्ति सहित पदेन यत्र स्वार्थान्वयः प्रत्याप्येत्तत्र पूर्व
 वाक्ये स्थिता दश विभक्त्यंतसमुदायार्थ व्यवच्छेदवोधकताया वाकारेभ्यस्त्यक्तत्वात् अत एव तत्र दधिक
 र्मकत्वाद्यभाव एव पयः कर्मकत्वाच्चयिनिभोजने प्रतीयते नतु दध्याद्यभाव कर्मकत्वं एवं विकल्पिक कारण

हेरंब ०
 १२५

तस्य लेकागे यवस्य व्रीह्यभाव सहकृतस्य करणत्व लाभे वि उभय करण कथागात फलानुसाया विकल्पेभुभयोरशास्त्रार्थना प्रवादः अ
 कले व्रीह्यभाव करण कत्वस्य कथं चिदप्य लाभाभावात् एवं यागा व्रीह्यभावेस्य करणत्वमपि बाधितं यागसामा
 न्यस्य तद्व्यभिचारित्वात् यागविशेषे च तस्यान्यथा सिद्धत्वात् एवमिच्छा रूपे यागे तदंगपुरोडाशो निर्वाहक
 व्रीह्यादेरपि न कारणत्वं इष्ट साधनतात्ता नादिघटित सामग्री त एव तदुपपत्तेरिति परस्परभावसाहित्येनेका
 रणत्वरूपविकल्पस्य व्रीहिसमादृश्यसंभव एव यत्तु व्रीहियवपारायोरप्यवशिष्टे कारणत्वमेवैक स्ति
 केन तु यागे व्रीहियवयोरिति नोक्त दोषः अपूर्वे यागस्य एकैकरण कजन्या पूर्व परकरण कथागाभावस्य
 च कारणताया अस्मादुक्तत्वात् विकल्पसुरवी चत्कोसित व्रीह्यभावे कथं याग इत्याकारिका अपितु व्रीह्य
 संपत्त्या व्रीह्यभावाभावे सति कथं फलमित्या कारिके वेति तदुक्तं वाच्य सति विज्ञमिति प्रागुक्तं व्रीह्य
 दिशागस्य फल जनने सहकारिणोऽ नाकांक्षितत्वेन तत्र विधिना तस्य कल्प काभावात् व्रीह्यभि र्यजतेति
 दिशस्येतर प्राप्ति यागानुवादे नद्वयविधायकं तथैव विकल्पिक यागविधिसंभवात् तादृशश्रुतेर्यागविधा

१३६ यकते प्रधानविधितेन परस्परसाक्षात्ताविरहात् विकल्पमुपस्था आकांक्षाया अर्थो मे न वाकारकल्पका भावाच्च।
 अथवा अश्वमेधवाजपेयादीनां विधिस्थले पिवाकारकल्पनापत्तेः न च तत्र प्रकरणभेदाच्च साक्षात्तापत्तेति
 तत्कल्पकाभावइति वाच्यं तत्रेवात्रापि प्रधानयागभेदे धौमात्रयत्तु उक्तस्य सपत्नुरोधेन व्रीह्यकरणकत्वा
 न्वयि यागे यवकरणकत्वा न्वय एव स्वीकरणीयः एवमपि व्रीहियवोभययागस्य न फलसाधनत्वे प्रामाण्ये
 केतस्य विध्यविषयत्वात्। तादृशान्वयबोधश्चाकांक्षितोपि प्रथमविधेर्यागत्वे सामानाधिकरण्येन व्रीह्यच
 यपरतया व्रीह्यकरणकयागस्यापि चेदिष्टा साधनत्वे तदा तादृशो यागः किं इव्यकरणक इति साक्षात्तायाः सु
 लभत्वात् परस्परकरणकत्वाद्यभावाद्यप्यपि तिकरणकत्वादिना तत्कल्पविधिरेव वैकल्पिकत्वात्
 रणताविधिः अश्वमेधादिविधिर्न तादृशः। तत्र फले वाजपेयादिफलकरणकत्वाद्यभावबोधकाभा
 वादिति तदपि न तथा सत्यपि व्रीह्यभिर्यजेतेति विधिजन्यबोधे यवकरणकत्वाद्यभावाभावाभावा
 ता उभयकरणकयागस्यापि तादृशविधिविषयताया फलजननताया इव रत्वात्। यवैर्यजेतेत्यत्र यवकर

हेरद०
 १३६

को आख्यातार्थस्य विधेयांतरविशेषणतया विधेयत्वनियमेन तद्विषयितानिरूपितोद्देशविषयिताभेदस्यावश्यकत्वा
 त्। एवं च तैजः खड्गीकुंडलीत्यादौ उभयविधेयकेनैकवाक्यतत्त्वात् क्रियाते स्वीक्रियते तुरखड्गीकुंडलीचैत्रोदशीत्या
 दावेकविधेयक एवेति द्विक्रमोऽधिकमुक्तं पाक। क्वचिद्विकल्पविधिः यथा व्रीह्यभिर्यजेत यवैर्यजेत इत्यादिः स
 ते च प्रसंगान्मगलवादे संसरेणोप्यधिकोक्तं ये पुनः प्रस्तूयते तत्रमिथो विरुद्धयोर्विधाने विकल्पविधिः य
 था व्रीह्ययवोर्द्वययोरेकयागेऽकारणतया विरुद्धयोर्योगकरणतया विधानेन चैवमश्वमेधवाज
 पेयादीनां स्वर्गादिरूपैकलेऽकरणतया विरोधे फलसाधनतया तद्विधाने वैकल्पिकत्वादिनिवा
 च्ये। परस्पराभावसाहित्येन विधानस्य विवक्षितत्वात्। अश्वमेधादेर्वाजपेयाभावसाहित्यं उरस्त
 त्स्वर्गादिरूप फलेकारणत्वेन विधानात्। व्रीह्ययवविधौ च परस्पराभावसाहित्यं प्रतीयते प्रथम
 तः पश्चात्तविधिवाच्यं तत्र व्रीह्यरूप इव्यसंबंधे पुरस्कारेण यागलाभात् इव्याकांक्षा नुदयेन तत्र
 यागे पच रूप इत्यान्वया संभवात् व्रीह्यभावे कथं यागादिसाक्षात्ता येव यवविधेरुत्थानस्य स्वीकार

१२७ करण कला भाव विंशती व्रीह्यागस्य स्वर्गादि साधन तन्मात्रात् स्यादिति तादृशयाग जन्य फल प्रयोजकता सि
 १२७ सिद्धिर्निनी भय करण कयागात्फलं यदि चोत्तरवाक्ये वाकारार्थ व्यवच्छेदस्याच्चायितावच्छेदकावच्छेदेन व्रीहिक
 रण कला व्यवच्छेदको धेनो भय करण कयागे निष्फलत्वात् पपत्तेः व्रीहिकरण कफल जनक यागे यवकरण क
 त्ववच्छेदस्यार्थ लभ्यत्वेऽपि व्रीहिकर्मिर्न जेत्यस्य तत्परत्वं मव्याहृतमैवेति विधेययोः परस्परस्मादि निषरस्य च
 सं रत्नं वंधमवच्छेदविधानरूपे वैकल्पिकं विधानं तत्र निर्वहति यागस्य व्रीह्यादि करण कत्वं च व्रीह्याद्यवयवा
 रम्पुशोडाश विषय विषयकत्वं रूपमेव तत्तीयार्थः अतश्चाकारूप यागे व्रीह्यादेरनन्यथा सिद्धि नियमत
 पूर्ववर्तिता रूपकारणता विरहेऽपि नानुपपत्तिः व्रीह्यकरण कपवकरण कयागत्वाद्यवच्छिन्नस्य फलनिष्ठावां
 तदवैजात्यं जन्यतावच्छेदकमिति फलस्य तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारेऽपि न स्यतिः व्रीह्यकरण कयकरण कत्वा
 दि रूपकारणतावच्छेदकयोः परस्परं विशेष्य विशेषणभावे विनिगमना विरहेऽपि न स्यतिः अगत्या कार्यका
 रणभावाधिक्यस्या दोषत्वात् केचित्तु व्रीह्यकरण कत्वादिकमनिवेश्य यवकरण कयागत्वादि नैव विज्ञा

हेरं व०
 १२७

तीय फल जनकता उभय करण कयागादपूर्वानुसृत्य नुरोधेन च साधारणरूपक वच्छिन्नमपूर्वप्रसुभयकर
 ण कयागत्वेन प्रतिबंधकता नाच्चा उभय कारण कयागात्तरं प्रत्येक कारण कयागकर्तृना पूर्वा अनुपपत्तिः पू
 र्व उभय करण कनाश यागात्साध्यादि मात्र करण कयागे न पूर्व जननी येतादृश यागस्य व्रीहिकरण कत्वाद्य
 भावानुभय करण कत्वविंशतीष्टयागाभावस्य निर्वोद इति तज्जन्य फले यगनिष्ठ व्रीह्यादि करण कत्वाद्यभावा
 स्य प्रयोजकत्वमव्याहृतमेवेति न विशिष्टयागस्य प्रयोजकत्वाधेयसादृशः उपधायकता संबंधेन यवादि या
 गजन्याता संबंधेन व्रीह्यादेर्व्रीह्यादि जन्यता संबंधेन व्रीह्यादेर्व्रीह्यादि जन्यत्वस्यैव साधारणरूपक वच्छिन्नफ
 ले उभयत्वावच्छिन्नस्य वा प्रतिबंधकत्व इत्यप्येव भावयोर्विकल्पे परस्परमवच्छेदको धकवाकारा पेशान्त्वति
 रात्रेषोडशिनं गङ्गातिनातिरात्रेषोडशिनं गङ्गातीत्यादौ ग्रहणाग्रहणादिविकल्पे तत्र वाकारं विनैव परस्
 रमवच्छेद रूपयोः ग्रहणयोः प्रतीतेः न च षोडशिग्रहणे प्रवृत्त्यनुरोधेन तदंग कातिरात्र जन्यताति शयफ
 लता तज्जनन कविजातीया पूर्व षोडशिग्रहणस्यानन्यथा सिद्धत्वेन हेतुत्वेऽपि तादृश निशपरहित फलस्य षोड

ता-कौ० शिग्रहणानेग कया गदतिशयप्रयोजकाभावसहितार्थत एवोपपत्तेः तज्जनकविजातीयापूर्वासिद्ध्या अतिरा
 १२८ त्रजन्मा सर्वेषोड शिग्रहणभावो अन्यथा सिद्धिर्नानिरात्रिषोड शिनेग क्रातीसत्रविध्यर्थ बाध इति वाच्यं
 तद्वाधानुरोधेनातिशयशून्यफलनिष्ठवैजात्यस्यापि कल्पनीयत्वादिति । अनुकल्पस्थले प्रथमकल्पा
 यो सामसहकारिनतु प्रथमकल्पस्याभावः कुणाद्युपादानसंभवेकाशादिमात्रमुपादायानुष्ठितकर्मलोनिष्क
 लतात् प्रथमकल्पे बनान्यवच्छेदपेक्षेति विकल्पानुकल्पयोर्भेद इति । यत्तु विकल्पस्थले परस्य रोक्कर्ष
 च कर्षभावानाश्रयफलजनकत्वमभ्युपगम्यते प्रथमकल्पानुकल्पस्थले परस्य रोक्कर्षाय कर्षभावाश्रय
 फलजनकत्वमभ्युपगम्यत इति कल्पानुकल्पयोर्भेद इति न व्यतरैकत्वे तदसत्ता प्रथमकल्पानुकल्पस्थले
 सोमेन यजेत सोमाभावे हतिकपाभिषु एण यादिसादौ परस्य रोक्कर्षाय कर्षभावाश्रये फलजनकत्वस्य स
 र्वमीमांसकौ रनभ्युपगमादिति दिक् । अधिकं विधिसिरूपणमाकारादावनुसंधेयमसिद्धार्थबोधकः
 शब्दोर्थवादः सचवायुवैश्वेपिष्ठादेवलेखादिस्तत्सार्थवादसोरोदीदिसादिनिर्दार्यवादादिरूपः । अमीमां

हेरब.
 १२८

लकत्वाद्यपि निव्रीहिकरणकत्वाभावभावमानेपिलाघवात्तव्रीहिकरणकत्वाभावाद्यदित धर्मस्यैव स्वर्गादिकारणे
 तावच्छेदकतायाः कल्पनात् । तद्रूपाकांततया उभय करणकया गस्यापि फलसाधनतायादुर्वारत्वात् । न
 हि व्रीहिकरणकत्वाभावस्याकांक्षानुरोधात्तयवविधिजन्यबोधविषयस्य कारणतावच्छेदकत्वेपि किमपि
 प्रमाणमस्ति । एतेन दुर्गपिबतिद्वयं वादसाधप्रयोगात्वाकारघटितं यन्नोत्तरवाकांतत्र पूर्ववाक्यस्या
 पि उत्तरवाक्यप्रतिपाद्यद्वयकर्मकत्वादिव्यवच्छेदबोधकत्वमावश्यकं तद्वोधश्चलस्य एण दिना कथं
 विदुषपादनीयः एवं च व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ यवकरणकत्वाभावबोधधोव्यमित्युक्तं नित्यं निस्तारः
 एवं व्रीहिष्वयोर्योगं प्रतिकारणतानप्राप्तात्किं दृष्ट्वा रूपस्य षगस्येष्टसाधनतात्तानादिघटित
 सामग्रीत एव निर्वाहान्ता अत्राहुः । वेदस्थले विशिष्टाव्ययपरता समवेतदपरिज्ञातात् व्रीहिकर
 णकत्वाभावस्य विशेषणतयैव यवकरणकया गधर्मिक स्वर्गसाधनत्वमाने तेन तादृशभावस्य स्वर्गा
 दिफलप्रयोजकत्वसिद्धिः एवमुक्तातिप्रसंगवारणाय कल्पनीयान्युसत्या व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्रापि यव

मा. ६०. हारतानमिहेतुरेवं क्रमेण विधिसममिवाहृतानस्य हेतुत्वे घटो स्तीति वाक्यस्य तादृशशब्दबोधं प्रति हेतुत्वा कल्पनेनापा
 १२९ दकाभावः भवन्मते घटो स्तीत्यादि वाक्यस्य केवलघटमितीत्यादिपदज्ञानस्य च तत्तच्छब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतिकार्यका
 रणभावांतरकल्पने गौरवं घटमात्रमानयेत्यादि स्थलीयकारणभावकल्पनमुभयसिद्धमेव घटो स्तीति वाक्या
 नोलक्षणया कार्यत्वाच्चित्ततच्छब्दहेतुत्वाभ्युपगमे तु तत्स्थलीयकार्यकारणभावकल्पनमुभयसिद्धमेव घ
 टो स्तीति वाक्या नोलक्षणया कार्यत्वाच्चित्ततच्छब्दहेतुत्वाभ्युपगमे तु तत्स्थलीयकार्यकारणभावकल्पन
 मुभयमते समानं लक्षणज्ञानशून्यकालेतत्तत्सदृजोपस्थितिकाचो नासंस्पर्गग्रहवशाद्विशेषव्यवहारः।
 वस्तुनस्तत्तादृशलक्षणया मानाभावः न च लक्षणामात्रोच्चेदापत्तिरिति वाच्यं घटमानयेति वाक्यानां कार्य
 त्वाच्चित्तानयनाच्चित्तकर्मत्वाच्चित्तपरविषयकशब्दनिर्वाहाय लक्षणसीकारात् न च बालकेन यदि कार्यतां चि
 त्तघटशब्दं प्रति घटमानयेति वाक्यस्य हेतुता गृहीता तदा फलानुरोधात् घटो स्तीति वाक्यस्य यदा कदाचित्
 कारणत्वग्रहेऽपि पूर्वकल्पनायाः अवरोधात् कथं सिद्धार्थकवाक्यस्य न शाब्दहेतुत्वमिति वाच्यं पत्रयदा कार्यता
 चित्तघटशब्दं प्रति हेतुता बालकेन गृहीता तदैव तन्निर्वाहाय शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रयुक्तिविषयमिष्टिप्रकार्यत्वोप

हेरं ०
 १२९

स्थापकापदे लानस्या विहेतुत्वं गृहीते पस्थी दति प्रसंगवारणा यविधिसममिवाहृतवाक्यस्य तत्तदर्थविषयकश
 ब्दबोधं प्रति हेतुत्वकल्पने हर्वगृहीतसमान्यकारणतया चिरोधेन तद्विरोधिसिद्धार्थकवाक्यस्य हेतुत्वं न स्वी
 क्रियते न च कार्यत्वोपस्थापकपदज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने कार्यभावो स्तीति वाक्यारपिशब्दबोधापत्तिरिति
 वाच्यं कार्यपदमिन्नकार्यपदमिन्नकार्यत्वोपस्थापकपदज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनात् किंच विशेष सामग्रीविरो
 षात्तत्र शाब्दबोधापत्तभावः वस्तुनस्तत्तादृशलक्षणया मानाभावः न च लक्षणामात्रोच्चेदापत्तिरिति वाच्यं घटमानयेति वाक्यानां कार्य
 त्वाच्चित्तानयनाच्चित्तकर्मत्वाच्चित्तपरविषयकशब्दनिर्वाहाय लक्षणसीकारात् न च बालकेन यदि कार्यतां चि
 त्तघटशब्दं प्रति घटमानयेति वाक्यस्य हेतुता गृहीता तदा फलानुरोधात् घटो स्तीति वाक्यस्य यदा कदाचित्
 कारणत्वग्रहेऽपि पूर्वकल्पनायाः अवरोधात् कथं सिद्धार्थकवाक्यस्य न शाब्दहेतुत्वमिति वाच्यं पत्रयदा कार्यता
 चित्तघटशब्दं प्रति हेतुता बालकेन गृहीता तदैव तन्निर्वाहाय शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रयुक्तिविषयमिष्टिप्रकार्यत्वोप

नाना-निरूपितापायदनिहायाऽनुभावकशक्तेरैव घटत्वीयत्वेन तानेकारणतया चयत्संबंधित्वेन तानंतस्यैव स्मरणात् रूपे
 १२० हितेः कल्पनेनाभावात् न शक्तिद्वयमिति सारं अतएव केवल घटिस्तीति कल्पने घटत्वसंबंधितादशाज्ञानात् घटत्व
 स्मरणा घटस्मरितिलभ्यत इति नाति निरूपितस्मारकशक्तेः कल्पनेमानाभावात् न शक्तिद्वयमिति सारं अतएव केवल
 घटोस्तीति वाक्यस्यापि घटत्वादिना स्मारकता मात्रं स्वरूपसंबंधेन कार्यत्वविशिष्टं यद्वाच्यं न निरूपकतासंबंधे
 नतद्वित्तं यत्कर्म आधेयत्वसंबंधेन तद्वित्तोपघटादिस्तच्छाब्दत्वेन कार्यतास्वीकारेण च घटमानयेत्यादौ न
 तत्सर्गकशाब्दोऽयः नवावांतरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वेन तदनुरोधेन घटक
 र्मतत्त्वबोधस्वीकारे कार्यत्वाविषयकशाब्दस्वीकारापत्तिरिति वाच्यं। युक्तमेवाकार्यत्वान्वितानयनमित्यादि न
 मेणावांतरवाक्यार्थबोधस्य कार्यत्वविषयकस्य स्वीकारात् न च नैयायिकैर्मते घटपदज्ञानोपस्थितेः घटत्वप्रका
 रकघटशाब्दत्वं भवन्मते कार्यत्वान्वितार्थान्वितघटशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति गौरवमिति वाच्यं मन्मतेपि
 घटशाब्दत्वमेवावच्छेदकं किंतु घट इति पदं जानपपदेन सह चयबोधता स र्यकमिति ज्ञानस्य सहकारेण तादृ
 शोपस्थितेर्हेतुत्वस्वीकारेण लाघवसंभवात्। एवं योग्यताज्ञानादेरपि एतज्ज्ञानसहकारेण विशिष्टविषय

हेतुब०
 १३०

तत्तादृशमात्रस्य कार्यान्वित एव शक्ततया र्थवादाना प्रामाण्यासंभवः तत्र कार्यतावाचकपदाभावात्। तथा हि लोके
 घटमानयेति वाक्यश्रवणानंतरं कस्यचिद्विद्वद्वत्तिमुपलभ्यमानेवा लः प्रवृत्तेः कार्यताज्ञानजन्यत्वेनियमेन तज्ज्ञा
 नजन्यत्वं गृहीत्वा उपस्थितपदानां कार्यत्वान्वितज्ञानजनकत्वं प्रथमं द्रुतितद्वनंतं अपरस्य पटादौ प्रवृत्तेरदर्शनमात्रा
 योद्वापेन कार्यता चित्तमहानयनंतद्वित्तं यत्कर्म तद्वित्तं घटज्ञानजनकत्वं घटपदे गृह्यति। एवं तादृशकर्मजन
 कत्वे अमुपदस्येत्येवं क्रमेण शक्तियह इति तद्विज्ञानार्थशाब्दसाधनप्रतिका र्यताधरचैकपदज्ञानस्य हेतुत्वं स्वीकरीयं न
 तएव लतिरूपत्वशक्तिकालिउपदघटितघटमानयोऽसादित्वा क्मानामेव शाब्दबोधजनकत्वं प्रामाण्यं न घटोस्ती
 ति वाक्यानां तेषां कार्यतावाचकेपदाघटितत्वात् अनुकार्यतावाचकपदज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं यदिशाब्दत्वं तदाय
 दज्ञानपदोस्तीति वाक्यात् समूहालंब्यतादृशबोधापत्तिः यदि कार्यताचित्तं शाब्दत्वं तदा व्यर्थविशेषणत्वमस्ती
 याति विरहे एतद्वर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणत्वा संभवात् तादृशवाक्यात् समूहालंब्यनशाब्दबोधापत्तिश्चे
 ति चेत् कार्यता चित्तानयनान्वितकर्मत्वान्वितघटविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिघटमानयेति सममिमा

ताशालिशाब्दप्रतिहेतुत्वं केवलं घटमिति शाब्दबोधे योग्यताज्ञानादेः शाब्दसामग्र्याः हेतुत्वाकल्पनेन चापरं लाघ-
वं एवं यत्र चैष पुत्र स्तेजात् इति वाक्यस्य पुत्रजननज्ञानजनकता गृहीतान्नापि पूर्वकल्पनाविशोधेन कार्यत्ववा-
चकपदसहकारेण जनकता गृह्यते लाघवादिप्रतिसंधानादिवशात् एवं विध्यैकवाक्यता यत्रार्थवदस्या-
पि शाब्दबोधजनकत्वं विध्यैकवाक्यता यत्र तत्तान सहकारिवशात् न च कार्यत्ववाचकपदलभ्यत्वप्रतिसंधानोत्तरं २
वृत्तकार्यता चित्तानयनावित्तकार्यत्वाच्चित्तघटज्ञानजनकत्वज्ञानस्याप्राप्ताप्यग्रहस्वीकारात् अचित्तज्ञान-
जनकत्वमेव कल्प्यते तथा चापातं सिद्ध्यर्थं वाक्यास्यापि प्राप्ताप्यमिति वाच्यं धर्मत्वकल्पने गौरवात् न चाश्वमेधा-
दौ यथा स्वर्गत्वसामानाधिकरण्ये न तन्निरूपितजनकता गृह्यते न च वच्छेदकत्वांशोपितथा कार्यत्वाच्चित्ततदर्थग्रहे-
न कता गृह्यते न च वच्छेदकत्वांशोपितथा च कार्यत्ववाचकपदसममिव्याहारेण तादृशस्वरस्य लभ्यते इति सिद्ध्यर्थं न-
वाक्यस्याप्राप्ताप्यमिति वाच्यं न च वच्छिन्नजनकस्यैव वाक्ये ग्रहात् न च तदाकार्या चित्ततादृशघटज्ञानत्वावच्छिन्नजन-
ता ग्रहतादनुरोधेन घटोत्तर्भावेनापि सर्वत्र बोधकतापत्तिः अन्यलभ्यत्वप्रतिसंधानात्पदरेघटोत्तर्भावेन सांगतस्य कार्यत्वांशोपी-
ति वाच्यं प्रथमं घटोत्तर्भावेनैव विशेषजनकता ग्रहेण सामान्यजनकताया अग्रहात् घटोत्तर्भावेन सर्वत्र बोधतापत्तेरर्भावा

या को०

१३१

विनिर्देशेति अत्र नैव्याविकाः घटोक्तीति वाक्यश्रवणानंतरं शाब्दबोधोदयेन नूनं नंतरं शाब्दप्राप्तीत्यनुव्यवसायेन च ता
रक्ष्यशब्दस्य शाब्दबोधजनकत्वेन प्रमाणत्वात् प्राकृक्लृप्तशब्दसामान्यं प्रतिकार्यत्वं वाचकपदसमभिप्रायतत्वा
नकारणत्वमहस्यभ्रमत्वं कल्पनात्। अन्यथा घटमानयेत्यादि वाक्यश्रवणान्तर्जन्योपस्थितिजन्यमानसबो
धेनैव व्यवहारोपपत्तौ शब्दमात्रस्याप्रमाणतापत्तेः एवंविधिशेषी भूतवाक्यस्य प्रमाणनिर्वाहापविध्येकवाक्यत्वानस्य
हेतुत्वकल्पनमपि न संभवति तं विनापि स्वर्गपदशक्तिग्राहकवाक्यस्य प्रमाणत्वादिति। अथ तदा इति रात्रि न एव श
क्तिरुक्तशब्दबोधविषयता चरति विषयता व्याप्येति नियमात्। अन्यथा अन्वयस्य शाब्दबोधविषयतानस्या तूनचा
चित्तघटत्वादिनाशकत्वेऽचित्तघटस्य घटाचित्तकर्मत्वस्य च भाने घटमानयेति शब्दाद्वाक्यार्थद्वयबोधः स्यात्तु विशिष्टैका
र्यबोधप्रतिवाच्यं तथा सति घटान्वये घटपदस्य शक्तिः कर्मत्वान्वये वा मृपदस्य शक्तिरस्ति त्रैवं क्रमेण वाक्यार्थैक्यसंभवात्
न च यत्र नीलघटइत्यादौ घटस्य विशेष्यतया भानं तत्र न कथं घटा न्वयस्य विशेष्यतया भानमिति वाच्यं। घटेऽन्वये च
खंडशक्तिस्वीकारेणोभयोपपत्तेः अन्वयस्यानन्विते तदपदार्थ एवा न्वयेन न च तादृशे तदपदार्थाभावेन तस्यानन्वया
त्। अतएव घटमानयेत्याहवान्यतान्वयस्य विशेष्यतया भानापत्तिरपि निरस्ता। वक्तव्यं यथा तदादिशब्दे बुद्धिस्थितेन शक्तिभावात्

हेरंब

१३१

भा. को.

तथा तस्या त्वमपि हरीतकी भुंक्ष्वेति फलितार्थः एवं चात्र सा त्वां शो ह पमानोपमेयभावेतान्वयेन तडाच कृमात्ता
द्वरा जशदयोः प्रथमारूपसमानविभक्तिकत्वं सत्वात्रको विदोष इति कृतं पञ्चयितेन। अथ तथापि चंद्रेणा तुल्यं तु
स्वमितादौ चंद्रमुख्यो रूपमानोपमेयभावेतान्वयात् समानविभक्तिकत्वाभावाच्च कथमुक्तं निषम इति चेन्न असति
विशेषात्तु शासनसहतादृशति प्रमोपगमेता नृचतुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया न्यतरस्यामिति विशेषात्तु शासनसह
तौक्तं निषमेकधकाभावात्। न त्वेवमप्यप्यविशेषणानां क्लीवत्वं भवतीत्यनुशासनसहसत्वाच्चंद्रमुख्यमित्यादौ इका
र्यविशेषणस्य चंद्रादेः क्लीवत्वापत्तिर्दुर्वीर्येति चेन्न शस्त्री नृशामाशस्त्री श्यामाम्गी वचपलाम् गचपलेत्यादिनाम्यका
रादिप्रयोगसामर्थ्यात्तादृशानुशासनस्या नियतलिंगविशेषशेषपरत्वेतादोषात्। अतएव पार्थिवबधनुर्धर इत्यादा
वपि नानुपपत्तिरिति हि क॥ ॥ शार्थानामनंतत्वात्स्वत्वं सत्त्वं विदोमममपातोक्तं प्रमेयं पतयोर्यंतत्सुधीव
रैः ॥ तानानिवंधानां लोकाविभक्त्यवपुनः पुनः स्यात्तत्तिरित्यंतं यदुत्तेन तुल्यं तुताकिंकाः २ महात्मा शतोभावेनातश्च
सम्यक्कृमपासंगृहीतं प्रमेयं हि यद्यत् अवश्यं सुधीभिस्तदालोचनीयं प्रमादादुरुक्तं हि सर्वशोधनीयं ३ यथाश्रुतानां स
तिगोचराणां तिष्ठति बोधापबद्धिपुनः ॥ अयं महादेव बुधेन यत्ताच्छ्रुतोर्दयातो रचितो निबंधः ४ इति श्रीमत्पद्मका
मारापायकारी ए श्रीमन्मुकुंदपंडितात्मजपुण्डरीककेशनामकमहादेवपंडितविरचिते स्कंधे शृंगपरिच्छेदस्तमाप्तः ॥

138
3 (H)

+

+

न्यायकोस्तुभेश्वरखंडेसमाप्तिमगमत् ।

+

135 (5)

रिविशेषारूपेण बोधस्तथा पदानामितरावितत्वेनावितत्वेन वा सामान्यरूपेण शक्तिर्घटकमकमयनादित्याभस्तप
रस्मराकांक्षोदिवशादित्येव सारंमिति चेन्न। अत्र यत्सामान्यरूपशक्तत्वेपि अत्रापि विशेषमानार्थं आकांक्षाज्ञानोदेति
यामकत्वकल्पनावश्यकत्वेन तत्र स्वतंत्रशक्त्यकल्पनात्। शाब्दविषयतायादृतिविषयतायाप्यत्वानंगीकारात्पदार्थ
द्वयसंसर्गभानंवाकांक्षावशात्पदार्थतावच्छेदकसंसर्गभानंतु शक्तिवलात् अथवा नृपेशक्तिस्वीकारे तत्संसर्गस्या
विभानेभासमानवैशिष्ट्यप्रतिपत्तिः प्रकारतापत्तेः। न च तदनुभवसिद्धं अन्यत्राप्यत्र शक्तिप्रकल्पनात् अतएवात्र
पस्य सांसर्गिकविषयतायाप्यत्वानंगीकारात्पदार्थद्वयसंसर्गभानंवाकांक्षावशात्पदार्थतावच्छेदकसंसर्गभा
नंतु शक्तिवलात् अथवा नृपेशक्तिस्वीकारे तत्संसर्गस्यापि भानेभासमानवैशिष्ट्यप्रतिपत्तिः प्रकारतापत्तेः। न
च तदनुभवसिद्धं अन्यत्राप्यत्र शक्तिप्रकल्पनात् अतएवात्र पस्य सांसर्गिकविषयतायाप्यत्वानंगीकारात्पदार्थद्वयसंस
र्गभानंवाकांक्षावशात्पदार्थतावच्छेदकसंसर्गभानंतु शक्तिवलात् अथवा नृपेशक्तिस्वीकारे तत्संसर्गस्यापि भा
नेभासमानवैशिष्ट्यप्रतिपत्तिः प्रकारतापत्तेः। न च तदनुभवसिद्धं अन्यत्राप्यत्र शक्त्यकल्पनात् अतएवात्र पस्य

भा. दौ.

सांसारिक विषयता शास्त्रिणां दूषो धेश ह ज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनमेव तादृशाद्ययस्य प्रकारत्वरक मिति परास्ताः। अत्र
कांक्षावशादेव तादृश सांसारिक विषयता शास्त्रिणां दूषो धेश निर्वोहा तदर्थमन्येषां शक्ति कल्पना नोचित्यात् अतएव शा
स्त्रो ध विषयताया दूषो धेश विषयता व्याप्यता भुपगमे नृपांशस्य लक्ष्यता वच्छेदक विधवा भानं पुगपहृ त्तिद्वयविशे
धान भुपगमात् सर्वपदस्य लाङ्कारा कतेपि न बोधा तु पपत्तिः लाङ्कारा कपदस्य ननु भावकत्वपुनरित्येक कल्पनात्। इ
ति परास्ताः। अत्र कांक्षावत्तत्वं लक्षणाया अप्येक कल्पना अतएव धर्मो स्तीति वाक्ये वदितुं परत्वं स्यानुमानेन निर्वोहा त
न तदर्थे वदितुं प्रपदस्य हृत्तिकल्पना किंचे वदितुं पदस्य शक्ति लक्षणा निर्वोहा र्थं शक्ति कल्पने घटातिरिक्ते विशक्ति
स्यात् मुख्य प्रयोग विरहस्यो भयत्र तुल्यत्वात् अतएव पदार्थ ज्ञाने पदानां शक्तिः शक्ती भूत ज्ञानविषयत्व लक्षणा
शकत्वं अर्थे इति निरस्तं तस्या अर्थस्मरणा जनकत्वात् न च ज्ञानशक्तिरेव स्मारिका शक्तिरर्थे इति मते न दोषः ज्ञा
नशक्ति ज्ञानस्य घटत्वस्य स्मृति कार्यता वच्छेदकता भुपगमेन तादृश फलोपपत्तिरिति वाच्यं ज्ञानशक्ति
स्वीकारे मोक्षाभावादर्थ शक्तेरेव तादृश फलोपपत्तिरिति। इत्येव कार्याद्विज्ञेयानशक्तिः किंतु पदार्थमात्र इति

न्यते

राम

शक्तिमत्पदे ज्ञानं करणं दार्थं स्मृतिर्यापारः शाब्दे बोधस्तु फलमिति। मायसिद्धांतः अत्र महाः अर्थस्यैव करणत्वं
मस्तु किं पदस्य करणत्वं कल्पनेन न चार्थस्यातीतानागतत्वात्। नतस्य शाब्दकरणत्वं स्मृतेर्विषयाज्जन्तेन तस्या
व्यापारत्वाभावादिति वाच्यं। तदा पदार्थस्मृतेः कारणत्वं मस्तु तद्वशेन सर्वोपपत्तैरिति अतएव चिंतोपस्थित उप
नीतज्ञानानंतरं कार्यनिर्वाहस्तथा च महत्त्वे सर्वपदस्य ज्ञेयसर्वार्थोपस्थितिकाले च शाब्दबोधः शाब्दत्वं द्वयं सर्व
पदजन्मपदार्थोपस्थिते जन्मेतावच्छेदकं अत्र पदजन्मपदार्थोपस्थितिजन्मतावच्छेदकं अतएव यत्किंचि
त्सदसित्वे परपदाध्याहारेणो वशाद्बोधः न च पत्रपदजन्मोपस्थितिः पदाजन्मोपस्थितिश्च तत्रोभयजाती
यशाद्वापत्तिरिति वाच्यं। पदजन्मोपस्थितिद्यदितशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकतयेवैकदाशाब्दद्वयजातीयानु
दपातः न च विषयमिश्रिततादृशशाब्दस्य प्रतिबंधतो वच्छेदकत्वे महागौरवमिति वाच्यं। पदजन्मोपस्थि
तिद्यदितशाब्दसामग्याः प्रतिबंधकत्वेनाद्ये मस्तु सैवोपगमात्तदभवत्तत्ते पदाजन्मसर्वोपस्थितिद्यदित
सामग्याः संप्रतिबंधकत्वं स्वीकारात् न च पत्रशक्तिज्ञानद्यदितसामग्रीनास्ति केवलपदाजन्मोपस्थितिः

२
 मा. को. तत्र तदर्थस्य मानस बोध वारणा यप्रतिबंध कत्वस्यावश्यकत्वेन तत्रैव पदा जन्मोपस्थितिघटितसामान्यास्तज्जा
 हीयान्यप्रतिप्रतिबंध कत्वाभ्युपगमेच्छते नैवोपपत्तेर्न प्रतिबध्य प्रतिबंध कभावांतरकल्पमिति वाच्यं तत्र मान
 सेच्छाया उक्ते जकत्वेन तादृशेच्छा कालेशोत्पत्तिवारणा यस्वतंत्रेण प्रतिबंध कताया आवश्यकत्वादिति तत्र
 पदा जन्म सर्वपदार्थोपस्थिति काले मानस बोध स्वीकारेण तादृश व्यवहारोपपत्तौ तस्य शाब्दत्वे मानाभावात् तस्मा
 त्पदज्ञानं करणं पदार्थोपस्थितिर्वापारदुःखं प्रसंगात्तेन तस्मात्कार्यान्वितशक्तिर्विरहास्ति इमं यथा
 दानां प्रामाण्ये अतएव पन्नदुःखेन संमित्रं वचनस्तमनेतरं अमित्राघोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदमित्य
 यथादासुखविशेषे स्वर्गपदशक्तिप्रहोप्युपपन्नः ननु तदुःखासंमित्रत्वं यदि दुःखानवच्छेदको वधि तत्र प्रथमं तत्र ता
 दृशचैत्रत्वादिजातिसत्वा न्नोक्तातिप्रसंग इति वाच्यं तथा सति स्वर्गात्मकसुखिवच्छेदकशरीरेपि तादृशसत्त्वद्वय
 त्वादिजातिसत्त्वेनासंभवप्रसंगादिति चेन्न दुःखावच्छेदकवृत्त्येककालीनद्वयादिति जायमानाभ्यावधि त्रसुख
 त्वस्यैव तदर्थतया तस्यैव स्वर्गपदशब्दावच्छेदकत्वात् सत्त्वगुणात्वादेरेककालीनद्वयवृत्तिवच्चैत्रत्वादेरेककाली

शिव

भयशरीरावृत्तिवाचनोक्तदोषः। नव्यास्तदुखावच्छेदकावृत्तिजात्याश्रयावच्छिन्नत्वंतदर्थः। स्वर्गावच्छेदकावृत्तिचे
त्रत्वादिजातेर्दुःखावच्छेदकावृत्तिवात्तत्वंसंग्रहः। नैवतत्रापिपातभयजन्मदुःखसत्त्वानन्दुःखावच्छेदकावृत्तिवत्ता
दृशजातेरितिवाच्यंस्वर्गेपिपातभीतसकृपिहो नैवनिवृत्तिरित्यादिश्रुतेः। स्वर्गस्यहेतुताप्रतिपादकत्वेनतादृशा
र्थेनसत्तास्यभावात्पातभयाजन्मत्वाद्दुःखविशेषणं देयमित्याहुः। अथतोदृशस्वर्गिशरीरनाशानन्तरं
तनुपपत्तिः। तत्रदुःखासत्वेनतत्राशविरहादितिचेन्नमुक्तिंप्रतिवात्यगोशरीरादेहेतुत्वेनतत्रतदभावादेवमुक्ति
विरहात्स्वर्गिशरीरेवात्यरात्वप्रयोजकादृष्टाभावेनतच्छरीरेवात्यरात्वाभावात्। यदिचश्रवणादिजन्ममुक्तौवा
त्यराशरीरापेक्षानतुप्रकारान्तरेणमुक्तौकाशीमरणादिजन्मायांतदपेक्षेतिविभाज्यतेतथापिनेदृतिः। तादृशश
रीरनाशानन्तरंदुःखावच्छेदकशरीरोत्पत्तिमुपेक्षचरमदुःखीतसंनैगीकोरेणातादृशदुःखधंससेवमुक्तिवसंभ
वात्। नचमस्तमेनतरमितिनेचेतदपिराजचक्रवर्तिसुखकमिकखंडशरीरावच्छिन्नेऽतिप्रसक्तमितिवाच्यं। कृता
दयात्मककाकोपाध्यवच्छेदेनसुखाभावावच्छेदकावृत्तिजात्याश्रयावच्छिन्नसुखत्वसत्तदपेक्षात्प्रमितापोपनीत

五、

मिति न चात्राभिलाषविषयसुखत्वं जन्मत्वं उशरीरावधि नेश जचक्रवर्तिसुखे प्रसक्तमिति वाच्यं तत्रादिष्यसंबंधगोचरे
छा मवहितोत्तरका लावछेदेन तत्रादिष्यसंबंधत्वावच्छिन्नाभावावच्छेदकावच्छिन्नाभावावच्छिन्नसुखत्वस्य तदर्थत्वा
त्तात्र च प्रत्येकमेव स्वर्गपदशक्यतावच्छेदकं एतद्धर्मत्रयं तात्पर्यवशादेव कदाचित्कस्यचिद्भानमिति तस्य नार्थत्वं
अत्र केचित् इदं दीनां सुखविच्छेदस्य बहुराशः श्रवणात् न च ग्रन्थे त्यादिप्रतिपाद्यस्य न स्वर्गपदशक्यतावच्छेदकत्वं
स्वर्गसुखस्यापि विषयजन्यत्वाच्च न निरुक्ताभिलाषोपनीतत्वस्यापि अविच्छेदेन विषयप्राप्तिरेवहितेषामभिला
षमात्रात् अविच्छेदश्च कदाचन वैकृत्यमिति तस्माद्यत्र दुःखित्यादिप्रतिपाद्यस्याद्यधर्मस्यैव स्वर्गपदशक्यतावच्छे
दकत्वमित्याहुस्तदसत्त्वदेवानां सुखविच्छेदश्च श्रवणात् एतदुःखश्च श्रवणात् वत्संसारनिंद्यापरत्वात् स्वर्गसुख
स्वर्गपदशक्यतावच्छेदकमस्तु उक्तधर्मत्रयं तत्परिचायकमेवेति वाच्यं तस्मान्ननु गमेन शक्यतावच्छेदकत्वात्
भवात् ननु तस्याननुगमेन शक्यतावच्छेदकत्वसंभवेऽप्यग्निष्ठाप्रगंगास्नानादिरूपविभिन्नजातीयेकारणजन्य
न्यसककलस्वर्गनिष्ठस्वरूपविलक्षणजातिरेव स्वर्गपदशक्यतावच्छेदिकास्त न च स्वर्गत्वजातौ मानाभावः तत्र

विद्यु

हे जातस्यैवाग्निष्ठो मादि जन्म तावच्छेदकात्तावश्यकत्वेन तां विना कार्यकारणभावाद्यनिर्वाहविरहादिति वाच्यं।
अग्निष्ठो मादीनां विशेषरूपाकारणता तत्प्रतियोगिककार्यतायास्तत्तद्वान्तरवैजात्येनावच्छिन्नत्वेपिविहितक
र्मत्वेन यासां साकारणता तत्प्रतियोगिककार्यतावच्छेदकतया व्यापकस्वर्गित्वजातेष्ववश्यकत्वेनीयत्वात्। न च का
र्यतावच्छेदकानुगमस्या दोषतया तत्तद्वान्तरवैजात्या नामेव तादृशकार्यतायाः अप्यवच्छेदकत्वमास्तामिति वा
च्यं। यद्विशेषयोरिति न्यायेन सा प्राप्तेराकारणतायाः अप्यावश्यकत्वात् कार्यकारणभावे कपुरुषत्वाद्यवेना
पि सकलस्वर्गसाधारणैककार्यतावच्छेदकस्य जातिरूपस्य सिद्धेर्निष्प्रसूतत्वाच्चेति चेन्मेव। सकलस्वर्गोपायसा
धारणस्य विहितकर्मत्वस्य दुर्वचनया तेन रूपेण कारणत्वस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेपि सत्त्वे स्यैवं त
ज्जन्म तावच्छेदकत्वात् लौकिकापकृष्टमुखस्यापिविना पुरापमनुसृत्या व्यभिचारनवकाशादिति दिक्। एव
मिन्द्रमुपासीतेत्यादावपि इन्द्रपदस्य लोकेष्टब्दीद्वादावपि प्रयोगादिन्द्रपदार्थाभिधेयेन इन्द्रः सहस्राक्षोदावि
द्वादिपदशक्तिग्रहः अतएव देवताचेतस्य सिद्धिरपि। अत्र मीमांसकाः देवताचेतस्येमानाभावात्तथा हि देवता
वाचकेन्द्रादिपदानां इन्द्राय स्वाहेत्यादिमंत्रात्मकचेतनस्वशक्तिः तस्यैव देवतात्वात्। न तु सहस्राक्षे इन्द्रः सहस्राक्षः

ना. को.

इत्यर्थवादस्याप्रवृत्तिकत्वेनाप्रमारात्वात्। अथ शिवायगां दद्यादित्यादौ त्यागजन्यफलभागित्वरूपदेवतानिष्ठौ
संप्रदानत्वसंक्रातेः वरदात्तत्वं श्रुतेः चेतनमंत्रसंकथं शिवादिपदशब्दत्वं तस्याचेतनरूपतया तादृशसंप्रदान
त्वविरहात्। अपिच मंत्रस्य शिवादिपदशब्दत्वं तन्मंत्रानुपूर्वी विशेषणानिवशक्यतावच्छेदकाभावात् शिवा
दिसहस्रनाम्नां पर्यायत्वव्याघातापत्तिः एवं बाजपेययागस्यैद्रपदफलकत्वाच्च द्विरोधापत्तिश्चेति चेदस्त्वता
वतापि इंद्रादिपदानां सहस्राहत्वात् तन्निर्देशत्वं च वेदवोषितं चतुर्थ्यंततयोच्चार्यत्वं। न च कृपादेशनया इंद्रा
दिपदास्य चतुर्थ्यंततयोच्चार्यत्वं बोध्यत इति वाच्यं। ऐंद्रं दक्षिणवत्पमावासायां आग्नेयं हव्यं निर्वयेदित्यादौ देवतार्थे
विहितेन तद्वितेन चतुर्थ्यंततयोच्चार्यत्वरूपदेवतान्नस्यैन्द्रादिपदवोधनात् तत्रैन्द्रादिपदस्य स्वरतया चतुर्थ्यंत
योच्चार्येद्रपदकारणकामिन्नंदक्षीत्येवाचेयवोधात् अत एवैन्द्रायेत्यादिपदमेव देवता तु शक्रायेत्यादिपदं शक्रप
दे चतुर्थ्यंततयोच्चार्यत्वं स्यादवोषितत्वात्। न चैन्द्राय स्वाहेति स्वाहांत समुदायस्यैव मंत्रत्वेन तत्संकथं देवतात्वं
तुर्थ्यंततयोच्चार्यनतादृशमंत्रस्य वेदना बोधनादिति वाच्यं। स्वाहादेस्त्यागमात्रबोधकत्वेन देवतानंतर्गतत्वा
त्। न च चतुर्थ्यंततयोच्चार्यत्वं मात्रेन देवतात्वग्रहेवेदवोषितत्वेनाहामित्यग्न्याश्रयात्प्रकारांतरेणातद्ग्रहेतत्

शिव

हृत्सलकत्वात्पूर्वपूर्वेवेदजज्ञानसलकोत्तरोत्तरतादृशज्ञाननिर्वाहेपिप्रथमतस्तद्दशवेदजस्यशास्त्रबोधेतद
संभवादितिकाच्यं।विशेष्यमात्रस्यैवतथाचदेशनादेशितायाचतुर्थ्यंततातद्विशिष्टपदत्वामेवदेवतात्वेद्यद्यपि
सादिचतुर्थ्यंततानवेदबोधितेतितन्निगमःकेवलेंद्रपदस्यचतुर्थ्यंतत्वाभावादेवपुदासःऐंद्रधीत्यादौतदि
तेनापिचतुर्थ्यंतत्वंबोधतेचतुर्थ्यंतेंद्रपदकरणाकामिंद्रधीत्येवाद्यबोधात्तनचोभयत्रैवधृतिःस्वाहेतिप्र
थमतधृतिपदेदेवतात्वाभावप्रसंग इतिवाच्यं।चतुर्थीपदेनचतुर्थ्यर्थकस्योक्तत्वात्।तत्रचतुर्थीनिषेधे
नप्रथमोपाएवतस्यजाभिषिक्ततथाचतुर्थीइवतस्याश्रयदेश्यतार्थकत्वात्वेज्ञानिकंवाचतुर्थ्यंतत्वेनि
वेश्यप्रकृत्येपिचतुर्थ्यंतत्वज्ञानात्तत्रतएवतुतचतुर्थीकेपिभःस्वाहेत्यादौनानुपपत्तिरिति।नचावेतन
स्यैवदेवतात्वेऐंद्रोदेवतोसमेक्ष्ययानुपपत्तिरितिवाच्यं।ऐंद्रपदस्येद्रायेतिपदपरत्वादितिसंप्रदायः।इत्तत
स्तुचेतनस्यदेवतात्वमतेपिप्रतिपाद्यतासंबंधेनेंद्रायस्वाहेत्यादिमंत्रविशिष्टस्यैवदेवतात्वम्वरूपस्वीक

५
 त्या को रत्नीयं श्रमश्चाप्यर्थांतरेणापि त्यागापत्तेः तथा च विनिगमना विरहात् प्रतिपाद्यता संबंधेन मंत्रविशिष्टार्थः प्र
 तिपादकतात्वमवश्यं संबंधेनार्थविशिष्टो मंत्रो वेत्तुमयमेव देवता केवलस्यार्थस्य देवतात्वे यर्थांतरेणापि
 त्यागप्रसंगात् केवलपदस्य तत्वे लक्षणादिमार्थान्तरबोधकतादृशपदस्य देवतात्वप्रसंगात् तत्राद्येव वेदवो
 धिताया चतुर्थ्यंततात्त्विकि उपदप्रतिपाद्यत्वेमेव देवतात्वं श्रुत्येव तादृशचतुर्थ्यंतता विशिष्टत्वमेव न च केत
 नवेदेन तादृशचतुर्थ्यंततो बोध्यत इति वाच्यं। ऐंद्रदधीत्यनेनेव तद्बोधनात् तथा हि पदविशिष्टस्यार्थस्य दे
 वतात्वपक्षे ऐंद्रपदस्यैवार्थः तद्विप्रसयस्य च चतुर्थ्यंतपदप्रतिपाद्यत्वविशिष्टः तथा चेद्रामित्रचतुर्थ्यंत
 पदप्रतिपाद्यकपदो गकसागकर्मा मित्रंदधीत्यनेमबोधः श्रुत्यविशिष्टपदस्य देवतात्वकल्पे च तद्विप्रसयस्य
 चतुर्थ्यंतैद्रादिपदमेवार्थः तथा च प्रतिपादकता संबंधेनेव विशिष्टचतुर्थ्यंतपदो गकसागकर्मा मित्रंदधी
 त्यनेमबोधः ऐंद्रपदसमभिव्याहृततद्विप्रसयेन च पदत्वरूपेणोद्दिष्टेसादिपदमेव बोध्यते युक्तैरिति नानुपप

शिव

हस्तलकत्वात्पूर्वपूर्वेवेदजज्ञानमूलकोत्तरोत्तरतादृशज्ञाननिर्वाहेपिप्रथमतस्तद्दशवेदजन्यशाहवोधेतद
संभवादितिकाच्यं।विशेष्यमात्रस्यैवतथाचदेशनादेशितायाचतुर्थ्यंततातद्विशिष्टपरत्वामेवदेवतात्वेद्यदाये
त्वादितुर्थ्यंततानवेदबोधितेतितन्निरासः केवलेंद्रपदस्यचतुर्थ्यंतत्वाभावादेवपुदासः ऐंद्रधीत्वादौतद्वि
तेनापिचतुर्थ्यंतत्वेबोधतेचतुर्थ्यंतेंद्रपदकरणाकामिंद्रधीत्वेवाच्यबोधात्तनचोभयत्रैवधृतिः स्वाहेतिप्र
थमांतधृतिपदेदेवतात्वाभावप्रसंग इतिवाच्यं।चतुर्थीपदेनचतुर्थ्यर्थकस्योक्तत्वात्।तत्रचतुर्थीनिषेधे
नप्रथमोपाएवतस्यजाभिषिक्ततयाचतुर्थीरुचतुर्थीपुद्गलेश्चतुर्थ्यर्थकत्वात्तैस्तानिकृत्वाचतुर्थ्यंतत्वेनि
वेश्चप्रकृतेपिचतुर्थ्यंतत्वज्ञानात्तत्रैवतुल्यचतुर्थीकेपिभः स्वाहेत्यादौनानुपपत्तिरिति।नचावेतन
स्यैवदेवतात्वेऐंद्रोदेवतोसमेक्ष्ययानुपपत्तिरितिवाच्यं।ऐंद्रपदस्येन्द्रायेतिपदपरत्वादितिसंप्रदायः।इत्युक्तं
स्तुचेतनस्यदेवतात्वमतेपिप्रतिपाद्यतासंबंधेनेंद्रायस्वाहेत्यादिमंत्रविशिष्टस्यैवदेवतात्वमवश्यंस्वीक

तिः इत्थं च पदद्वये पर्यायान्तरेण न ता गोप्यता दोषस्था प्येथेति हिता र्थाच्च यः चतुर्थ्येति तत्वेन वा यत्पदं बोध्यते तेनैव
सागतिनिमित्तमात्रं न च वेदबोधितं चतुर्थ्येति पदस्य देवतात्वरूपत्वे इन्द्रोऽस्य देवतोऽप्यभेदाच्च यो बोधो न स्यादिति वाच्यं। वे
दे बोधितं चतुर्थ्येति तावत्प्रतिपाद्यत्वरूपं देवतात्वरूपं देवतापदशब्दात्वावच्छेदकत्वात् तथा चैतत्कर्मकत्वात्
गीभूतं चतुर्थ्येति पदप्रतिपाद्याभिन्नं इन्द्रोऽस्य च यो बोधः व्युत्पत्तिवैचित्र्यानुपेक्षात्। व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्देवतापदा
र्थे कदेशे चतुर्थ्येति पदे विषयार्थाच्च पस्वीकारादित्याहः अत्र नैयायिकाः अत्र न नयेनादीनां तद्विद्विपदवाच्यत्वं
न वा देवतापदवाच्यत्वं अपि तु सहस्राक्षस्यैवेन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् सत्त्वे इन्द्रपदार्थे सहस्रा
क्षस्यैवेन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् सत्त्वे इन्द्रपदार्थे सहस्राक्षाभेदानुभवसिद्धत्वात् इन्द्रमुपासा
तेत्यादौ इन्द्रपदार्थे उपासनाच्चासंभवाच्च अत्रैतन्ने उपास्यत्वं विरहात्। एवं शिवादिपदानां प्रत्ययेनैव वाचकत्वे शिवा
यगादद्यादित्यादौ तन्निष्ठकुलोद्देशेन क्रियमाणात्वरूपसंप्रदानकत्वस्य सागदावच्छेपासंभवः अत्रैतन्मसकलाभावा
त्। एवं शिवादि सहस्रनाम्ना देवतावाचकत्वेन प्रसिद्धानां पर्यायत्वमपि न स्यात्तमेन्द्रस्य देवतात्वे अनुगतैकशब्दात्वावच्छे

न्या. को.

दकाभावात्। एवं देवता नंवरदात्तत्वात्। अतिरिचिविरुद्धास्यात्। अचेतनस्य वरदात्तत्वात्। संभवात्। तस्मान्मंत्रकरणात्।
हविस्त्यागो देशत्वस्यैव देवतात्वरूपतया सवेतनेन्द्रो दिरेवतेति। नच हविस्त्यागो देशत्वस्य देवतात्वरूपत्वे द्वयं। त
स्यागो देशे देवतात्वाभावापत्तिरिति वाच्यं। हविः पदसद्द्रव्यसामान्यपरत्वात् प्रयोजनविरहेणानुपादेयत्वाच्च न च त
दृशो देशपताया देवतात्वरूपत्वेतादृशो देशपताभ्रम्यकालेऽदेवतात्वप्रसंग इति वाच्यं। यदा कदाचित्तादृशो देशप
तावत्त्वस्यैव तथात्वात्। नच यदा कदाचिदुद्देश्यत्वस्य तथात्वेऽद्विषयशरीरमवच्छेद्यतादृशापामपि रंद्दीयात्मनो दे
वतात्वापत्तिरिति वाच्यं। रंद्दीयादिशरीरस्यैव त्यागो देशपतात्वात्। नच शरीरस्यैव देवतात्वे आत्मन्यतिव्याप्तिः। तत्रापि
त्यागो देशपतासत्वादिति वाच्यं। आत्मन्येव तौ देशपताया एव लक्षणाद्यत्वात्। नच शरीरस्य देवतात्वे देवता
या अचेतनत्वापत्तिरिति वाच्यं। तस्यागस्य मंत्रकरणात् कत्वाभावात्। रंद्द्रा यस्वाहेत्यादिरेव मंत्रत्वात्। अतएव मंत्रो
द्देश्यकत्यागस्यापि मंत्रकरणात् कत्वाभावात्। तस्यैव देवतात्वं न च तथापि कन्यात्यागो देशपताज्जासाप्रादौ देव
तोत्वापत्तिः। नतत्यागस्य कोदादित्यादि मंत्रकरणात् कत्वादिति वाच्यं। तन्मंत्रस्य प्रतिग्रहीतृपठनीयत्वेन करणा

तम

अस्य देवतात्वात्तदिति वाच्यं ॥ तत्स्थलीय नमः पदस्य मंत्रत्वानं गीकारात् शक्तिसंबन्धेन मंत्रपदस्यैव मंत्रत्वरूपत्वात्
ननु मंत्रकराक हविर्भूतित्वमेव देवतात्वमस्तु किमुद्देश्य २

त्वाभावात् ॥ अद्वादेस्तु नमः पदस्य मंत्रत्वात् तत्काराकपार्वणोद्देश्यतत्पित्रादेर्देवतात्वमेव न च नमः पदस्य मंत्रत्वे त
त्काराकप्रेतभ्रौद्दोद्देश्यतास्यैतन्निवेशेन न चैवमुक्तस्य पित्रादेः भ्रातृ आकाशापस्वाहेत्यादावाकाशादेर्भ्रासंग
हः तस्य हविर्भूतित्वाभावात् उद्देश्यतायाश्च विस्वादीष्टमादाय तत्र पिसंभवादि ति वाच्यं एवं सति इन्द्रोद्देश्यकत्वा
जमंत्रस्य कारात्वे मानाभावेनासंभवे स दुर्वीरत्वादिति चेदत्राहुः ॥ मंत्रोच्चारणपूर्वकतया विधिवो धितो यस्त्योगस्तत्र
हविस्संबन्धिन्या विषयत्वेनास्यैव को विदोषः आकाशादेरवेतनत्वे हविः स्वामित्वेन तादृशत्वागविषयत्वात्तेः तदुद्दे
श्यकत्वागस्याकाशापस्वाहेत्यादि मंत्रपूर्वकत्वेनैव दानस्यापितु मंत्रसंप्रददेश्यादिवाक्योच्चारणपूर्वकत्वेन शास्त्रवोधि
तत्त्वान्मंत्रपर्यंत निवेशः ॥ तादेरपि देवतासंबन्धादिप्रकारात्त्यागविषयतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय हविः संबन्धितयेति
कोरादिस्मादि मंत्रपाठपूर्वकत्वेन विधिवो धिते प्रतिग्रहे द्रव्यसंबन्धितया प्रतिग्रहीतुं विषयतया तत्रातिप्रसंगवारणाय स्या
गत्वनिवेश इति संकेपः न चैवंपदो नोकार्यता चिते अन्विते वा शक्तिविरहे कुत्र गवादिपदानां शक्तिरिति चेत् अत्राहुः गवा
दिपदानां गौत्वादिविशिष्टगवादिष्वक्तौ शक्तिः ॥ जात्याकृतित्वेन रूपः पदार्थ इति सूत्रे चाकृतिपदं वैशिष्ट्यपरं सामान्य

न्या. को.

अहो गोपगमेतयासर्वत्रगविशक्तिमहसंभवात्तदनुपगमेवसमानप्रकारकत्वेनैवहेतुमङ्गलावोपगमात्रदोषःपिष्ठप्रयोगाव
इत्यादौचगवादिप्रदं गोसंस्थानसदृशसंस्थानवतिजाह्निकमत्तो नतत्रानुपपत्तिरिति दीधितिकारादयस्तुगवादिपदानां
यत्तादेवशक्तिनतुगोत्वाद्यंशेपिनचैवंशाह्वो धप्रयोजकशास्त्रभावाद्गोत्वादीनांशाह्वो धे प्रकारतयामानानुपपातेरिति वाच्यं
पदार्थे शो गोत्वादिधर्मस्यशाह्वो धप्रकारतायांतदंशेतत्तदशक्यतावच्छेदकत्वे स्पेवप्रयोजकत्वात्। शक्यतावच्छेदकत्वं च संकेता
यत्तत्तदजम्यशाह्वो धविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वं न तु बोधविषयतावच्छेदकतया संकेतविशेषणा विधया
वाच्यत्वेन याचते इमं प्रकारता कशाह्वो धेतद्दर्मा विच्छिन्नस्य विशिष्टतादृशविशेष्यता संसर्गकशास्त्रिज्ञान स्पेवकारणात्वमिति नो
क्तानुपपत्तिः पत्तेवै सति शक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोरेकत्वे गौवहेतुतया यत्र इव्यपदागुणावत्वादिना द्रव्यबोद्धव्य
प्रियाकारकः कस्यचित्संकेतः द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नतादृशविशेष्यता संबंधे मगहीतस्तत्रतादृशसंकेतमहात्। द्रव्यत्वेन द्रव्यबो
धापत्तिगुणावत्वादिप्रकारकबोधानुपपत्तिश्चेति दूषणे ~~न~~ वनंतदमतः। द्रव्यपदागुणावत्वादिना द्रव्यबोद्धव्यमित्येतादृशसंकेते ~~न~~ राम
व्यंशे द्रव्यत्वस्य प्रकारत्वेपि विशेष्यतावच्छेदकतायागुणावत्वरवस्वीकारेणोक्तानुपपत्त्यभादिति प्राहुः। प्राभाकरस्तुगवा

५

५

राम

दिपदानां गोत्वादिविशिष्टशक्तिकस्य भेदो रवाग्ना गृहीतविशेषणान्मायेन गोत्वादौ शक्तिकस्य न स्यादवश्यकत्वा
त्तु नाद्यवेन केवला गोत्वादेव शक्तिः न चेदंगवादिपदोत्तादिविशिष्टचयबोधानुपपत्तेः विशिष्टशक्तिविरहादि
तिवाच्यं गोत्वादिविशिष्टशक्त्यवयवस्यैव गोत्वादिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वापगमेन केवलगोत्वादिशक्तिज्ञानादेव
विशिष्टचयबोधसंभवात् श्रुत्यैव पञ्चादिपदस्य लेपि पशुत्वाद्युपाधिशक्तिज्ञानस्यैव पशुत्वादिविशिष्टशक्त्यवयवस्य
कार्यतावच्छेदकत्वापगमेन पशुत्वादिशक्तिज्ञानादेव पशुत्वादिविशिष्टबोधोपपत्तौ तत्रापि विशिष्टशक्त्युच्छेदः न
चेष्टापत्तिः उपाधिप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लेपिशिष्टरवशक्तिरिति तस्मिन् दूतविरोधादिति चेन्न जातिव्यक्तिवेद्यतनियमेन
जातिप्रवृत्तिनिमित्तस्य लेपकरीते संभवेपि उपाधेर्यक्तिवेद्यतनियमाभावेन तत्रोक्तरीतेरसंभवेन तत्र विशिष्टशक्त्यु
गीकारस्यावश्यकत्वात् न च गोत्वादौ शक्त्युपगमे गोत्वं गोपदशब्दमिति शक्तिज्ञानहेतुतायां गोत्वादेव
शेष्यतावच्छेदकतायां निवेशो गौरवं विशिष्टशक्तिस्वीकारे च गोर्गोपदशब्देति शक्तिज्ञानहेतुतायां गोत्वादे
विशेष्यतावच्छेदकतया निवेशो जाद्यवमिति विशिष्टशक्तिस्वीकार एवोच्यते इति वाच्यं गोत्वादौ शक्तिस्वी

मा को

कारे पितादास्ते न गोत्वा देरे व विशेष्यता व छेद कतया निवेशे न गौरवाभावादि ति व दंति । तदसत् केवल जाति शक्ति स्वीकारे गवादि पदात्कदाचित् समवाये न गोत्वादिविशिष्टसंबोधः कदाचिच्च कालिकसंबंधे न गोत्वादिविशिष्टसंबोध इत्यत्र नियामकाभावप्रसंगात् । विशिष्टशक्ति स्वीकारे च पदात् समवाये न गोत्वादिविशिष्टशक्ति ज्ञाने तदा समवाये न गोत्वादिविशिष्टसंशब्धबोधः यदाच कालिकसंबंधे न गोत्वादिविशिष्टशक्ति ज्ञाने तदा कालिकसंबंधे न गोत्वादिविशिष्टसंशब्धबोध इति नियमसंभवति । न च केवल गोत्वादिशक्ति ज्ञानादेव तात्पर्यवशात् तत्संबंधे न गोत्वादिविशिष्टसंशब्धबोधनिषमसंभवरतिवाच्यं । स्वपितात्पर्यज्ञाने ह्यतिज्ञाने विनाशबोधानुदयात् किंच प्रत्यक्षे जाते व्यक्तित्वे ह्यत्र नियमे पिशाब्धबोधे तथा नियमाभावे नोक्तरीत्या केवल जाति शक्ति ज्ञानाद्विशिष्टाच्च यबोधोदुरुपपाद इति विशिष्टशक्ति स्वीकारावश्यक इति दिक् । इत्थं विशिष्टवाचकत्वेन व्यवस्थितेषु शब्देषु केचन शब्दाः केवल योगिकाः यथा पाचकपाठकादयः केचन केवल रूपा यथा गवादिशब्दाः केचन योगरूपाः यं क जादिशब्दाः केचन योगिकरूपा यथा द्विदिशब्दाः ननु पंकजादिशब्दस्य योगिकत्वमेवास्ति

शिव

किं रुढेति चेन्नपेक जादिश द्वातयोगशतपाकुमुदादिशाह्वोधापत्तिवारणापत्तन्नरुढिस्वीकारस्यावश्यकत्वा
तानचरुढिस्वीकारेष्वापत्तिर्दुरेवेति वाच्यं। रुढिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वोपगमेनोक्तोपत्तिवारणात् तदुक्तं रुढेयो
गापहारितेति। ननुपद्मविशेष्यकपेकजनिकर्तृत्वप्रकारकशाह्वत्वावच्छिन्नं प्रतिपेकजपदपद्मेशकमित्याका
ररुढिज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वासंभवंतादृशरुढिज्ञानकालेकदमजादिपदात्ताद्वेष्याकुमुदादिबोधानुपपत्तिः
गात्तानचपेकजपदजम्यतादृशशाह्वत्वावच्छिन्नं प्रतिउक्तं रुषेणरुढिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वोपगमात्तदोषशत
वाच्यं। तथासत्यप्युक्तं रुढिज्ञानकालेसमुदायलक्षणाभापेकजपदात्तं कजनिकर्तृत्वेनकुमुदादिबोधानुप
पत्तेर्लक्षणाग्रहस्यैकरुढिज्ञानप्रतिबंधकतायामुत्तेजकत्वकल्पनेगौरवादिति चेन्नश्रवणवशत्वापेकज
पदजम्यपद्मविशेष्यकपेकजनिकर्तृत्वप्रकारकशाह्वत्वावच्छिन्नं प्रतिउक्तं रुढिज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वा
तानचैवकुमुदादावेवपद्मत्वेनभ्रमात्मकरुढिज्ञानकालेताद्वेष्याकुमुदादिबोधानुपपत्तिः उक्तं रुढि
ज्ञानरूपप्रतिबंधकसत्वादिति वाच्यं। पद्मविशेष्यकेत्यनेनपद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकृत्वस्यविवेक
णात्तानचैवमुक्तं रुढिज्ञानसत्वेपेकजपदकुमुदेशकमिरुढिज्ञानकालेपद्मस्यैवकुमुदादेरपिश्रवणव

त्या. को

शक्तपायंकजनिकर्तृकुमुदमित्यादिबोधो न स्यादिति वाच्यं। इच्छापत्तेः। पंकजपदविशेष्यककुमुदादिशक्त
त्वप्रकारकज्ञानाजस्यैव स्यादिति प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयत्वाद्वावस्तुतस्तत्त्वसामानाधिकर
ण्यस्याव्यवहितोत्तरोक्तस्यैव तत्त्वोभयसंबंधेनोक्तं। रूढिज्ञानविशिष्टमशाहत्वमेवोक्तं। रूढिज्ञानप्रतिबध्यता
वच्छेदकं। लाघवात्तावत्तैवोक्तदोषवारणसंभाव्येति सारं। अनुयोग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकमेवेन विभिन्नहेतुता
कतया कुमुदत्वादिधर्मितावच्छेदककंपंकजनिकर्तृत्वप्रकारकशाहत्वावच्छिन्नप्रतितादृशयोग्यताज्ञानस्य हेतु
त्वाकल्पनेनापादकाभावादेवतादृशशाहत्वारणो रूढिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावः। न च योग्यताज्ञानस्य धर्मिता
वच्छेदकमेवेन हेतुत्वे गौरवाद् धर्मितावच्छेदकं निष्ठप्रत्यासत्तैव हेतुत्वं कल्प्यत इति पंकजनिकर्तृत्वप्रकारतानि रूपि
तविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन कुमुदत्वादौ शाहत्वावच्छिन्नापत्तौ क्रियमाणायां कल्पतः। पंकजंकुमुदमित्यादिशा
हपत्तिर्दुर्वारं वेति वाच्यं। तथापि कुमुदंकुमुदमित्यौ दोशाहत्वारणात् कुमुदत्वमिदं नृत्तिविषयतासंबंधेन शाह
त्वावच्छिन्नप्रतिकुमुदत्वादिभेदस्य हेतुत्वावश्यकतया योग्यताज्ञानेन शाहत्वावच्छिन्ने जननीये कुमुदत्वादिभेद
स्य सहकारित्वकल्पनेनैवोक्तशाहपत्यभावात्। पंकजनिकर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशिष्यतावच्छेदकं

प्रि. व.

तासंबंधेन शाब्दावच्छिन्नस्य कुमुदत्वादिभिन्नत्वजायमानत्वात्कुमुदत्वादावजायमानत्वाच्चेति चेन्नैवं
छाविशिष्टविरोधिसामान्यभावस्य भिन्नविषयकानुमितिसामान्यभावस्य च विना धर्मितावच्छेदक निवेशनं कार्य
कारणमावाप्तं भवेत्तद्वत्तादुक्तं शाब्दात्मन्यपत्तिवारणाय ह्युक्तिज्ञानस्य प्रतिबंधकतायाश्चावश्यकत्वात्
कृतायापंकजादिवदात्मकं कुमुदमित्यादिशाब्दात्मजायमानत्वेन कुमुदत्वादिभेदस्योक्तरीत्या सहकारित्व
काल्यनायासं भवेत्तच्च। अगि कृतस्तु निपमत्तोरुक्त्यास्तं पश्य मेव व्यक्तिवाचकप्रत्ययेन पंकजनिकर्तृत्वानुभाव
मेव व्यक्तिवचनांसे निहितविशेषपरत्वं नियमादिति ह्युक्तिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावे रत्याहुस्तदसत्। उक्तरीत्या
पश्येनैव सत्प्रत्यययोगार्थस्यावबोधे विकुमुदादितात्पर्यग्रहवशात्पुनः पंकजपदानुसंधानेन योगादेव कुमु
दादिशाब्दाधीवारणाय ह्युक्तिज्ञानस्य प्रतिबंधकतायाश्चावश्यकत्वात्। मीमांसकास्तपश्चत्तस्य प्रयोगोपाधिता
भुपगमेनैवोक्तापत्तिवारणो ह्युक्तिज्ञानस्य प्रतिबंधकतायां मानाभावः तथा हि पंकजनिकर्तृत्वं निष्प्रकारता
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दावच्छिन्नप्रतिज्ञादात्मेन पश्यत्स्य हेतुत्वकाल्यनायोक्तापत्तिः पश्य

ना. दौ.

त्वं प्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तं एवार्थः। यत्तु पंकजनि कर्तृत्वनिष्ठप्रकारता निरूपितविशेष्यतासंबंधे
 नशादृत्वावच्छिन्ने समवायेन पक्षत्वे हेतु इति तस्यार्थ इति तदसत्। अतीतानागतपदयोरावपितादृशसंबंधे नशा
 दृत्वावच्छिन्ने समवायेन पक्षत्वे हेतु इति तस्यार्थ इति तदसत्। अतीतानागतादौ सविषयकस्यैव वृत्तेः अतए
 व जातः संबन्धश्चेत्येकः काल इति प्रवादोपि साधुसंगच्छते। यदपि तादृशसंबंधे नशादृत्वावच्छिन्ने पक्षत्वाभावः प्रति
 बंधकरत्तु प्रवादार्थस्तत्र च नोक्तव्यमिचारः। अतीतानागतादौ पक्षत्वे पक्षभावस्याप्यसत्त्वादिति तदप्यस
 सत्तथा सति पक्षदृशवच्छेदेन यदा कार्योत्पत्तिस्तद्देशवच्छेदेन तत्प्राक्काले तत्सामग्रीसाकारकसामग्रीव्याप्तिवि
 लयप्रसंगात्। न च पक्षदृशवृत्तिसामग्रीयदा तदववहितोत्तरकाले तद्देशवृत्तिकार्योत्पत्तिरित्याकारिकाया एव
 सामग्रीव्याप्तेरुपगमात्तदोषः। अतीतानागतपदयोरुक्तदृशवृत्तिपक्षत्वे स्यादानीं सत्त्वेन तद्देशवृत्तिकार्योत्पत्तिर्भवे
 दादिति वाच्यं तथा सति मरणदिनमतिकाले पिदाहाद्यापत्तिः तद्देशवृत्तिमरणदामावस्य भूतलाद्यवच्छेदेन तत्काले
 सत्त्वेन तद्देशवृत्तिदाहादिरूपकार्योत्पत्तिर्भवेत्। न चैवं केवलपंकजपदात्तनिर्धर्मितावच्छेदककषेकजनिकर्तृत्वप्रका

शिव

रककुमुदादिवोधोपि स्यादिति वाच्यं रक्षापत्तेः। कुमुदत्वादियधर्मितावच्छेदककपंकजनिकर्तृत्वप्रकारक
रावृत्तैवानुपगमात्। वस्तुतस्तु पंकजनिकर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेषण्यतासंबंधेन शाब्दत्वावच्छिन्नैष
प्रवृत्तिविविष्टाविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेनैव रूढिज्ञानस्य हेतुत्वमतो न कोपि दोषः। उक्तप्रवादस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिहा
हस्तदसत्। अत्र ताजमकुमुदादिशाब्दबोधेयमिवागत्। अत्र जन्मत्वस्य जन्मतावच्छेदके निवेशे नोक्तव्यमिवावरोप्य
समुदायरूढिशक्त्यग्रहदशायां पंकजपदात्मकजनिकर्तृत्वेन कुमुदादिशाब्दबोधादुदयप्रसंगस्य दुर्वीरत्वात्। स्वस
मानाधिकरणपत्त्यावहितोत्तररूढोत्पत्तिकत्वोभयसंबंधेन रूढिज्ञानवत्त्वस्य जन्मतावच्छेदके निवेशे रूढिज्ञानका ज्यो
पतादिज्ञानरूपसामानस्य जीवत्वात् पंकजनिकर्तृत्वेन कुमुदादिवोधापत्तेर्दुर्वीरत्वात् रूढिज्ञानवदमतादृशबोधेरु
ढिज्ञानाभावस्यातिरिक्तहेतुत्वोपगमे वा नित्यगौरवापत्त्या रूढिज्ञानप्रतिबंधकत्वस्यैव सम्पत्कात्। वैयर्थ्यकरणात् रूढिज्ञा
नस्य प्रतिबंधकतया तदृशायां पंकजनिकर्तृत्वेन यस्यापि न बोधः किंतु यद्यत्वेनैवेति पंकजादिषु रूढमेवेति योगरू
रूढशब्दो नास्तेव तदुक्तं। अहत्कार्योत्तत्रैव यत्र रूढिविशेषिणी। पंकजं यमुनादेवी यमनाभो मुषिष्ठिरश्नीत्याहुः तदस

मा-कौ- तापक जमस्तीत्यादिवाक्यासं कृज नि कर्तृपद्यमस्तीत्याद्याकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतमाप्राप्तासिद्धिगोरवस्पादे
पत्वात्। वस्तुतस्त्वित्याद्युपदर्शितरीत्यास्माकमपि पद्यान्धर्मिकत्वस्या निवेशाच्चेतिदिक्। अत्रेदं बोध्यं धेनुपदं गोत्ववि
शिष्टे धानकर्मणि रूठ मेव न तु योगरूठं न च दावाभ्यां नुद्धे ट इच्चेत्यनुशासनात् योगशक्तिर्दुर्वीरेति वाच्यं। तस्योपा
दिसूत्रत्वेन कथं चिदुपादनपरत्वात् अत्रैव दतीत्यलवत्। तं दुर्तिक्रियतासलवेदुरसो दिवत उगादिप्रत्ययेशक्ति कल्पनेमा
नाभावात् समुदायशक्तौ लाघवाच्च अत्रैव पात्तिनिःपंचपादिका विहितानुगादिप्रत्ययानुगादयो बहुलमित्येके नैव ह
त्रेण विहितवानयत्र च प्रत्ययेशक्तिस्तत्र प्रत्येकमेवास्त्वयत्। पक्षधेनुपदस्य गोत्वमशक्यं किं तूपलक्षणीभूयशक्वा
नुगमकशक्त्युपाधिः गोत्ववत्सुधानकर्मसु धेनुपदशक्तैः गोत्वांशे न तु शक्तिस्पर्शापितस्य शक्तिमहाहितसंस्कारादेव
पस्थितस्य शाब्दधीविषयत्वसंभवात्। न च लाघवाज्ज्ञेयं शक्यं धानकर्मत्वं शक्त्युपाधिरित्येवास्तु विनिगमनादिरहादि
ति वाच्यं गोत्वजातेः शक्यत्वे तु यद्विनिवेद्यतया व्यक्तिलाभसंभवे यत्ने शक्यत्वापत्तौ तथा च धानकर्मत्वस्य गोत्वनि
ष्ठशक्त्युपाधित्वा संभवे धानकर्मत्वभानेन स्यात्तद्वज्रमादिबोधश्च स्यादित्यस्यैव विनिगमकतया धानकर्मत्वरूपोपाधि

शिव

विशिष्टे धर्मिण्येव शक्तिरिति तत्र धानक मत्ति साननुगतत्वेनातिप्रसक्ततवाचशक्ततावच्छेदकत्वासंभवादिति अथ यो
गिकरूढस्य योगरूढादवेलकृण्येक्यं पार्थक्येनोक्तिरिति चेन्न योगरूढस्य लेपकजादिपदादेकैकस्य धर्मिणो यो
गरूढिभ्यो बोधः यौगिकरूढस्य तु बुद्धिदादिपदात्कदाचिद्योगशक्त्या तेरुगुत्मादीनां बोधः कदाचिच्चोद्दिदप्यजेते
त्यत्र रूढिशक्त्या पागविशेषस्य बोधशक्तिवेलकृण्यस्य तु यत्नात् एवमन्यत्राप्युक्तं शक्तिश्चेत्तुरसंकेतः स चास्माच्छब्दा
दयमर्थो बोध्य इत्याकारके श्वरे ह्यारूपः तद्विषयत्वरूपा वास्तदोशयं नेव शक्तिः पदार्थोतरमित्युक्तिर्नेत्यानां विषय
त्वस्य पदार्थोतरत्वात् विवेचितं चेदमस्माभिर्मदानेदीप्रकाशे न चैवं वाच्यवाचक्यवस्थानुपपत्तिस्तस्यास्सर्वत्राविशो
षादिति वाच्यं चोध्यत्वेन बोधनिष्ठजस्य तानिरूपकत्वेन च विषयतायापथाक्रमं वाच्यवाचक्यवस्थासंपादकत्वसं
भवात् न चेश्वरजानादिकमादाय विभिन्नमना विरह इति वाच्यं । इच्छा तस्याविवर्कणे न तस्यापिशक्तिवत्त्वस्य पृत्ता
ता आधुनिकसंकेतस्येच्छात्वदर्शनेनेच्छाया एव तथा त्वसंभवाच्च अत्र प्रावः बाधति ग्ना मगा मरुत्यादिश्रुसाधुशब्दा
च्छाब्दबोधवारणापसाधुत्वज्ञानशाब्दबोधजनकं तद्विषयसाधुत्वं मपि निरुक्तशक्तिमत्त्वं मवतथा हि साधुत्वं न मति

न्या.को.

यादकत्वं असाधोऽपि प्रतिपादकत्वात् नाप्यनादित्वं हेरयो हेतुपद इति वदन्तोऽसुराः परावम्बुरिति वेदे भ्रवरो नाना
दिनपालिशदससाधुतापत्तेः लोबिकगोरात्ना कृशाकयोराधुनिकसंकेतितानां चासाधुतापत्तेः नापिसाधुत्वं जाति
व्याकरणाद्वेत्तुपुरुषवेद्या कत्वादिना सांकर्यात् तापि पुराणजनकशब्दत्वपरोपकारहेतावसाधावतिप्रसंगात् अ
पकारहेतौ संस्कृतेः प्रसंगाच्च तस्माच्छक्तिमत्त्वमेव साधुत्वं यत्वेवं सत्पञ्चशस्यापिसाधुतापत्तिः तस्माद्विषये
नार्थप्रतीत्या व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिसंभवेन तत्र शक्तिसंभवात् न चायम्भंशे नस्मात् श्रितात्साधुशब्दादेवार्थप्रती
तिरिति वाच्यं। अत्रासां साधुशब्दाप्रतिषेधानेपिततोऽर्थप्रत्ययात् तदर्थकसंस्कृतेन प्रत्ययाच्च। न च तत्र शक्तिभ्रमा
दोष इति वाच्यं। बाधकं विना भ्रमत्वात् संभवात्। अथ यथाऽपञ्चशेषु शक्तिः साधुशब्दवत्तदोरो परित्येव किं न स्यात्। व
चतस्य साधुत्वे यजेप्रयोगापातिरिति वाच्यं। नापञ्चशित्वेन न स्तेष्वित्येव न यजेति षेधादेव तदनापत्तेः पुन्य
ते चैतत्। अथ यथा साधुभिर्भाषितमिति विधेरेवापञ्चशस्याप्रयोगसंभवेनापञ्चशित्वेति निषेधस्य व्यर्थ
त्वापत्तेः। न चापञ्चशस्य कोषादावव्युत्पादनाच्चैवमिति वाच्यं। कोषादौ धर्मविशेषजनकशब्दानामेव व्युत्पादनादि

शिव

नितदसत् अयमंशस्य शक्तिप्रत्यंगीकारे अर्थवदधातुरित्यादिसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायत्तौ तदुत्तरं द्याप्रातिप
दिकादितिसूत्रेण विभक्त्यापत्तात्पक्षशक्तिमत्त्वानंगीकारात् न चैवं तस्य साधुत्वाभावादेव यज्ञे प्रयोगासंभवेनापभ्रं
शितवैरिति निषेधवैयर्थ्यापत्तिर्दुर्वीरेति वाच्यं अयं सिद्धावे माषारतिवत्तस्य विधिप्राप्तानुवादत्वेनादोषात् न चैवमप
मंशात्तशाब्दबोधानुपपत्तिस्साधुत्वज्ञानाभावादिति वाच्यं व्युत्पन्नानां साधुशब्दस्मैरसौ नाव्युत्पन्नानां च शक्तिभ्रमेण
तत्संभवात् न च गवादिशब्दघटितायाः शक्तेः कथमपभ्रंशे भ्रमसंभवा इति वाच्यं वक्ष्यमाणगरीमातत्संभवात्तथाहि
केनचिद्गोशब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्गोशब्दे प्रयुक्ते व्युत्पन्नस्तेन गवादेव न गोशब्दमुन्नीय ततो गं प्रतीत्यव्यवहृतवान्
समीपस्थे व्युत्पित्स्त्वङ्गो गवादेवायं गं प्रतीतवानित्यवगम्य गवादीशब्दे व गोशक्तेन प्रतीत्यव्युत्पादयती
ति यत्तु एवं नपि भ्रमानुपपत्तिस्तथाहिततत्पदपर्यघटितेश्चरेच्छायागवादिपदवृत्तितया गवादीशब्दस्य बोध्य
त्वप्रकारकत्वावच्छिन्नेन न शक्तिः किंतु गोशब्दस्य तत्त्वे न गृह्यमाणस्य गवादीशब्दात्मकापभ्रंशेन संभवति
विभिन्नानुपूर्वीकत्वरूपविशेषदर्शनेन सत्वात् साधारणधर्मदर्शनाभावाच्च न च गवादीशब्दघटितेच्छायागवादीशब्द

ता. दो.

यत्त्वमप्रवशक्तिमत्ततिवाच्यं ईश्वरमजानतामपिशब्दबोधादिति वैद्याकरणादिभिरुक्तं तदसत्। मीमांसकने प्रा
 यिकादिसाधारणसशक्तित्वस्यैक्याभावे वशक्तित्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वासंभवेनानुभवजनकतावच्छेदकधर्मत्वेन तज्ज्ञा
 नस्य हेतुत्वात्तादृशधर्मवदिति धर्मस्य संभवात्। किं च गोर्गोपदशकोत्यादिशक्तिप्रकारकं ज्ञानं न हेतुः किंतु शक्तिसं
 वंधेन गोपदादिप्रकारकं गोपदवतीगोरित्याद्याकारकं। नाद्यवात् एवं च व्यधिकरणासंयोगादिसंबंधेन घटादौ ह
 पस्मेव गवादिपदघटितराक्तेः प्रसिद्धा तेन संबंधेन गवाद्यादिपदप्रकारको गवादीपदवतीगोरित्याद्याकारकमस्य
 पपद एव गवादि विशेष्यकं शक्तिसंबंधेन गवादिपदप्रकारकं शक्तिज्ञानं न हेतुस्तथा सति गोरवापत्तेः किंतु ला
 घुवा होपदादि विशेष्यकं शक्तिसंबंधेन गवादिप्रकारकं ज्ञानमेव हेतुः। तथा हि गोपदत्वं नाम गकारव्यवहितो ज्ञा
 रत्वं तत्राव्यवहितो त्रत्वं शेषं शब्दात्मकं ज्ञानवारणा यतदेशे गकारव्यवहितो त्रत्वं तावच्छिन्नाभावाप्रकारकत्वे स
 ति गकारव्यवहितो त्रत्वात्वावच्छिन्नप्रकारकत्वरूपं निश्चयत्वं निवेशनीयं गवादि विशेष्यकपदप्रकारकज्ञान
 हेतुतामते गवादिपदविशेष्यकगवादिप्रकारकज्ञानहेतुतामते च गवादिपदत्वरूपधर्मितावच्छेदकांशे संशया

भावेन तदंशे निश्चयत्वा निवेशे न लाघवा न चैतन्मते पि गवादिप्रकारं शो निश्चयत्वं निवेशात्साम्यमिति वाच्यं तस्मान्नी
यस्य गवादिप्रकारं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पितृत्वात् अथ व हितो न्नरत्वं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पुन
रा विव्यात् इत्यं च गवादिप्रकारं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पितृत्वात् अथ व हितो न्नरत्वं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पुन
इश्वरेष्वादिप्रकारं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पितृत्वात् अथ व हितो न्नरत्वं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पुन
विनैवशाद्वोधस्तत्पदादस्तत्राधुनिकसंकेतस्य तत्वात् न च पञ्चशास्त्रेषु पुनरीत्याशाद्वोधजनकत्वेन सन्मात्रविषयक
इश्वरेष्वादिप्रकारं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पितृत्वात् अथ व हितो न्नरत्वं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पुन
शिकगंगादिप्रकारं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पितृत्वात् अथ व हितो न्नरत्वं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पुन
शोप्यतासंबंधेनेश्वरेष्वादिप्रकारं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पितृत्वात् अथ व हितो न्नरत्वं शो निश्चयत्वं निवेशात्तन्मते पुन
वप्रवाहादावेव स्वीकारेणापञ्चशाद्वोधस्तत्पदादस्तत्राधुनिकसंकेतस्य तत्वात् न च पञ्चशास्त्रेषु पुनरीत्याशाद्वोधजनकत्वेन सन्मात्रविषयक
आतत्रशक्तिभ्रमादिमात्राणां च निर्वीहे पदार्थस्य अनुरोधेन कस्यमानसंबंधनाकस्य निरुक्तशक्त्यस्य सधुसंस्कृते

न्या. को.

रश्मिस्वीकारात्फलवलेन तथैव कल्पनात् अन्वयात् भ्रंशस्य साधुतापत्तौ पक्षे प्रयोगात् पक्षेः एतेन इश्वरे छाया
कत्वेन सर्वविषयकत्वेन च शब्दार्थवस्थानुपपत्तिरित्यपि समाहितां फलवलेन निरुक्तं तत्तदशक्यत्वं सततं सदा
यैरवंगीकारात् अपत्तुप्रसिद्धादिकं सर्वदेशीयशिष्टपरिग्रहीतत्वादिकं च विनिगमकमित्यस्य प्रसिद्धे निपातत्वा
त्तालाङ्गुलिकेषु सर्वदेशीयशिष्टपरिग्रहीतत्वं सत्त्वाच्च तत्तद्देशनिपातसंस्कृतेषु सर्वदेशीयशिष्टपरिग्रहीत
त्वात्तालाङ्गुलिकेषु सर्वदेशीयशिष्टपरिग्रहीतत्वं सत्त्वाच्च तत्तद्देशनिपातसंस्कृतेषु सर्वदेशीयशिष्टपरिग्रहीत
त्वाभावेन शक्तिमिदं न पक्षेति चेदतिवदंति नव्यास्तु व्याकरणाव्युत्पद्यत्वमेव साधुत्वमिति वदंति ते प्राग्यमाश
यः साधुत्वं न शक्तिमत्त्वं ताङ्गुलिकादेरसाधुतापत्तेः न च तस्यापि क्वचित् शक्तिसत्त्वात् साधुत्वं संभव इति वाच्यं घटा
दिप्रदस्य पटाद्यर्थे साधुतावारणात् तत्तदर्थे शक्तवत्स्य तत्तदर्थे साधुत्वरूपतायाश्च वर्यं वाच्यत्वात् केवलपोः प्र
कृतिप्रत्यययोस्ताधुतापत्तेश्च प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये समासादेशात् संप्रभावेनासाधुतापत्तेश्च न च तस्य प्रत्येकघटक
शक्तिमादापत्तमुपपादयतीत्यमिति वाच्यं तथा सति बाधतिना मागामशत्यादेरपि साधुतापत्तेः एतेन वृत्तिमत्त्वमेव

साधु

शिव

साधुत्वमिति विपरत्नं। तस्माद्वाकरणाव्युत्पाद्यत्वमेव साधुत्वं यः शब्दो यः मित्रार्थे व्याकरणाव्युत्पादितः स तत्र साधुः
न चैवं गादीशब्दो विगाणापत्तिः अविर्तुं शीलमस्येत्यर्थे साधुः सादिति वाच्यं देष्टुं तात्तस्य वाद्यर्थे एव साधुत्वात् त
दर्थे तस्य व्याकरणाव्युत्पाद्यत्वात्। येषां साधुनिक संकेतित इत्यादि शब्दानां विशिष्य व्याकरणेन व्युत्पादनं नास्ति
तेषां मपि उक्ता दयो बहुलमिति तादिना व्युत्पादनात्तदोषः एतज्ज्ञानं च न शाब्दबोधे कारणं व्याकरणाव्युत्पाद्यत्वा
महे पि शाब्दबोधात् किं तु व्याकरणाव्युत्पाद्यत्वरूपसाधुत्वे निश्चयः प्रतिबंधकस्तदभावे कारणं अतएव साधुः
वैः साधुत्वनिश्चये ततो न शाब्दबोधः न चापभ्रंशात् व्युत्पन्नानां कथं शाब्दबोधः असाधुत्वनिश्चयस्य प्रतिबंधकस्य
तेषां सत्त्वादिति वाच्यं। तेषां साधुशब्दानुमानेन साधुशब्दस्मरणं न वा शाब्दबोधात् न चाव्युत्पन्नानां साधुत्वनि
श्चये कथं तस्मात् शाब्दबोधः तेषां साधुशब्दानुमानस्य साधुशब्दस्मरणं स वाः संभवा दिति वाच्यं व्युत्पन्नपुरुषो यः
वृत्तबोध एव साधुत्वनिश्चयस्य प्रतिबंधकतात्। न चैवं व्युत्पन्नानां साधुशब्दात् सामान्यसाधुत्ववत्तात् शाब्दबोधा
पत्तिर्दुर्वीरेवेति वाच्यं। अत्र व्युत्पन्नपुरुषो यः शाब्दबोधे व्युत्पन्नभावस्यापि हेतुत्वात् सामान्यसाधुत्वपक्षे न नैः साधु

शाब्दबोधोपपादनात्तदसंगत्यापत्तेः। न च व्याकरणाव्युत्पाद्यत्वेन साधुत्वं व्याकरणात्स्वशब्दव्युत्पादकत्वरूपतया
स्योपपादनादिति वाच्यं। पारिभाषिकसंकेतसंबन्धेन व्याकरणापदवत्त्वेनैव व्याकरणात्वरूपेतात्तन्न च व्युत्पन्नानां
शास्त्रिकसंकेतितासकृतादिपदादश्चादिषु संकेतिताकैर्ह्येवादिशब्दाच्च कथं तत्तदर्थमस्यैषः तेषां तत्तदर्थः सा
धुत्वं निश्चयादिति वाच्यं। तत्प्रतिवधतावच्छेदककोटौ तत्तदर्थशक्तिप्रयोगस्तस्मापि निवेशात् न चैवमपि तेषां य
जप्रयोगो न स्यादसाधुत्वादिति वाच्यं। षष्ठापत्तेः न च लाङ्कारिकानां तत्तदर्थव्युत्पादनविरहेण तदर्थं तेषां साधुत्वा
पत्तिरिति वाच्यं। वेदस्थलाङ्कारिकानां निरुद्धलाङ्कारिकानां तत्तदर्थव्युत्पाद्यत्वं सत्त्वात्। आधुनिकलाङ्कारिका
नामसाधुत्वे चेष्टापत्तिरिति द्विकवैयर्थ्यात्। शाब्दबोधेन साधुत्वं ज्ञानकारणानवाः साधुत्वं निश्चयः प्रतिबंधकः न
चैवमसाधुशब्दादाधतीत्यादेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात् न चैवं व्युत्पन्नं संस्कृतं दोषवानुपपत्तिः। तद्विजस
शाब्दबोधासंभवस्य भवन्मतेः। भावोदिति वाच्यः साधुशब्दप्रयोगः साधुशब्दः किमिति प्रयुक्त इत्यनुसंधानेन सह
दोषोद्देशस्यैव तद्विज्ञेतात्। न चैवं साधुत्वस्य कोपयोगः। तज्ज्ञाने शाब्दबोधहेतुतायास्तदभावनिश्चये वा शाब्दबोध

साकोः

प्रतिबंधकतायामवदिरुं गीकारादिति वाच्यं। एकः शब्दः सम्प्रकृतातः स्वप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतिसाध
 नेवप्रयुं जीतेसादिबाधितपुराणजननेन उपयोगात्। साधुत्वं च व्याकरणाद्यं प्रशब्दनिष्ठः पुराणजनकतावच्छेद
 को जातिविशेषः न च कत्वादिना संकरात् नैव मिति वाच्यं दृष्टकतावीजाभावेन सांकर्यस्यादोषत्वात्। एवं चासा
 धुशब्दस्य गावी बाधत्वादेर्माषापभ्रंशस्य च बोधजनकत्वेन तेषामपिशान्तेव बोधकत्वं बोधकत्वस्यैव शक्तित्वात्
 पुज्यते चेत्तत्प्रीतिं संकनेयायिकादीनां शक्तित्वस्यैव भावेन बोधजनकतावच्छेदकधर्मत्वेन जानस्य हेतुत्वाच्च।
 तथा च बोधजनकत्वज्ञानस्यैव लाघवेन शाब्दबोधहेतुत्वमुचितं किंचेश्वरेच्छारूपसंकेतस्य शक्तित्वमते तस्याश्च
 स्माच्छब्दादयमर्थबोधयत्नाकारकत्वस्यैव शब्दवृत्तदर्थबोधकरत्वाकारकत्वस्यापि विनिर्णयना विरहे
 गालुवचतेया बोधजनकत्वप्रकारकेच्छायाः शक्तित्वात्तद्व्यावृत्तबोधजनकत्वस्य शक्तित्वे लाघवं स्पष्टमेव। अथ ग
 वादिनिष्ठकर्ममताद्यवबोधे गवादिवृत्तज्ञानात्पदसममिव्याहृतविभक्तिजन्यकर्मत्वाद्युपस्थिते हेतु
 तुत्वभाविनापभ्रंशात्कथं शाब्दबोधः न च नाम्नातिरिक्तजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितिरेव कारणां नामत्वं च संवत

शिव

त्वत्तद्देवश्चापमंशोपीति वाच्यं। एवं सति निराकांक्षापमंशादपिशब्दबोधप्रसंगादिति चेन्न गवादिह त्रितया जात
 पदसममिव्याहतकर्मत्वोपस्थापकपञ्चानविशिष्टकर्मत्वाद्युपस्थितेरेव शाब्दबोधजनकत्वात्पदादृशपदज्ञान
 जन्यकर्मत्वाद्युपस्थितिसत्त्वेशाब्दबोधसत्तज्जन्यतास्तेसर्गेण वैशिष्ट्यवाच्यतेन नातिप्रसंगः संवेधान
 नुगमस्यादोषत्वात्। अतएवौदनः पक्वामुज्यत इत्यादौ जानामि सीता जनकप्रसूतेत्यादौ वतत्रिवीहः।
 नचबोधकत्वस्यशक्तित्वेगंगादिपदेतीरादिबोधकताया अपिसत्तेन सत्तेवोपपत्तौ लक्षणाद्युद्धेदइ
 ति वाच्यं। तव गंगादिपदनिष्ठावास्तीरादिबोधकत्वप्रकारकेष्टाया इव मम ~~गंगा~~दिपदनिष्ठस्तीरादिबोध
 कत्वस्यापिशक्तित्वात् ~~गंगा~~गंगापदादिनिष्ठतीरादिबोधकत्वस्यापिशक्तित्वाभावात् गंगापदादिनिष्ठतीरा
 दिबोधकत्वमेवलक्षणाकोषादिसिद्धसंबंधतापन्नबोधकत्वस्येव शक्तित्वमिति व्यवस्थाप्य संभवाच्च
 यदाशक्तिलक्षणाघोरभेद एव परं त्वप्रसिद्धशक्यसंबंधित्वेन गृहीतार्थविषयकबोधजनकत्वं लक्षणा
 प्रसिद्धार्थविषयकबोधजनकत्वं तच्छक्तित्वेन व्यवहियते प्रसिद्धत्वं च प्रदुर्बुरप्रयोगविषयत्वं शक्यं

न्या. को

दिनिया मकत वा प्रसिद्धा देस्त वा व्यावशयकत्वात्। नचापभ्रंशस्यार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुबुत्तौ
 व्याकरणाव्युत्पाद्यत्वात्साधुत्वप्रसंग इति वाच्यं। अनभिधानादेवानभिधानात्माषा राहेभ्यः सुबुत्तौ भा
 वात्सैवमंगपतेभ्यतस्माद्वोधकत्वस्यैवशक्तित्वनिष्पत्तुहमित्याहुस्तदसत्। असाधुशब्दस्य स्वरूपावोपतया तस्मा
 त्साहबोधस्यानुभवविहङ्गत्वात्। अन्यथाः साधुशब्दस्यैव निराकारकत्वं कर्मत्वमित्यादेरपि साहबोधजनकत्वस्य
 सुवचनपाकादिकादिज्ञानस्यापि साहबोधहेतुताविलयापत्तेः साधुत्वं जातिरित्यप्युक्तं इहानुमानपरिच्छेदमवानं
 दाप्रकाशोचास्माभिस्तत्करद्। प्रकताया व्यवस्थापनेन कत्वादिना संकरस्य दोषत्वात्। बोधकत्वं शक्तिरित्यप्यसंभवं
 सामान्यतो बोधकत्वस्य तत्वे घटादिपदे पि घटादिशक्तत्वापत्त्या तत्तत्पदनिष्ठं तदर्थं बोधजनकत्वमेव तत्तत्पददेतत्
 दर्थशक्तत्वमेवमित्येव वाच्यं तथा चाधुनिकसंकेतित्वे त्रैविध्यपदेशाहबोधात्माकृतत्वं दर्थबोधजनकत्वमहेतात्वं विना
 पितृत्वाकारकसंकेतज्ञानमात्रात्साहबोधोदयेन बोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वं। त्वसंभवात्। नचात्तरागणिमिति न्याये
 न बोधकत्वज्ञानसंकेतज्ञानयोर्वैकल्पिककौरात्वाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यं संकेतज्ञानस्य हेतुतावश्यकत्वे सर्वत्र त

शिव

हेतुतयैव निर्वोहो बोधकत्वज्ञानसंकेतज्ञानयोर्वैकल्पिककारणातांगीकारेणैव वा पत्रे न च संकेतज्ञानेन बोधकत्वमनुमा
याधुनिकसंकेतितचैत्रादिपदे बोधकत्वज्ञानादेव शाब्दबोधसंभवेन सर्वत्र बोधकत्वज्ञानस्येव हेतुतोपगमाच्च गौरवमिति
वक्तव्यं। व्याप्तादिप्रतिसंधानाभावे विशाब्दबोधात्। फलोपधायकत्वरूपबोधकत्वज्ञानस्य हेतुत्वशाब्दबोधात् सर्वतदसंभवा
त् गौरवात्। तस्य कादाचित्कत्वेन शक्तौ शब्दार्थयोर्नित्यसंबंधतानुपपत्तेश्च। न च स्वरूपयोग्यतारूपबोधकत्वज्ञानस्येव हे
तुतोपगमाच्च दोष इति वाच्यं स्वरूपयोग्यताया जनकतावच्छेदकरूपतया बोधकत्वस्य तत्वे आत्माश्रयाय त्वासं
केतस्येव तत्त्ववाच्यमिति सर्वत्र संकेतज्ञानस्येव जनकतया अस्मदभिमतसिद्धेर्ब्रह्मणो विदुर्वारत्वात्। अथ जनकत्वमतिरि
क्तं पदार्थांतरमेव न तु जनकतावच्छेदकरूपं तच्च जनकतावच्छेदकरूपग्रहविनाप्यनुमानादिना सुग्रहं प्रत्यक्षेण जनक
ताग्रह एव जनकतावच्छेदकरूपग्रहापेक्षणादिति बोधजनकत्वज्ञानमेव सर्वत्र कारणमस्तु लाघवात् अपभ्रंशादिसा
धारणेय आधुनिकसंकेतितसादिपदेऽपि संकेतज्ञानाद्बोधकत्वमनुमेयं तवानादिपदे तदर्थबोधकत्वज्ञानात् संकेतवदि
ति चेन्मैवं तद्वा जनकत्वं नाना व्यक्तिगर्भत्वाद्गुरुसंकेतस्तत्कृता ह्यधुरिति स एव पदपदार्थयोस्संबंधः किंच तद्वा जन

मा. को.

व३

कत्वार्थमेवसंबंधापेक्षेतिनतदेवसंबंधात्माश्रयात्। अतएवप्रत्याप्यप्रसपातवाचकत्वसंबंधज्ञानंसहकारीतिप्र
त्यापकत्वोपपादकतवाचकत्वोपयोगइत्युक्तमहार्णवेपिनचतर्हीजनकत्वेनज्ञातत्वसंबंधइतिनामाश्रयइति
वाच्यं। तज्ज्ञानस्यस्मृतौनुपयोगात्संबंधितावच्छेदकज्ञानस्यैवतथात्वात्प्राक्सत्त्वानियमाच्च एतेनशब्दत्वसमाना
धिकरणातत्रजनकतासंबंधेनबोधस्यैवशक्तित्वमितिप्रमाण्येकस्यैवलघोसंबंधत्वमितिनवीनवेयाकराणोक्तमपि
रास्ता। किंचतर्हीजनकत्वज्ञानमात्रस्यहेतुत्वेपदमात्रंस्वत्वात्प्रकाशधीजनकमितिज्ञानादाकाशशाब्दबोधप्रसंगःनच
तच्छाब्दबोधजनकत्वज्ञानस्यमतत्वादिपदेपिसत्वेनातिप्रसंगतादवस्थात्। अपिचघटपदात्तशक्तिभ्रमेणापटशाब्द
बोधेपटशक्तत्वाभावनिश्चयदशायाप्रविपटशाब्दबोधजनकत्वज्ञानात्शाब्दधीप्रसंगः। एवंघटपदंघटेआधुनिकसंके
तितेनतुशक्तमितिज्ञानेपिनशाब्दधीरितिश्चैवसंकेतज्ञानमेवकारणमिति सिद्धं। एवमनभिधानादेवानभिधानमि
त्यप्यसत्। तस्यदुर्वचत्वात्तस्यपूर्वैर्वप्रयोगाभावादेवाप्रयोगइत्यत्रपर्यवसानेनपूर्वप्रयोगाभावएवकिंवीजमितिप्रमे
उत्तरमावाच्यं। गत्यंतराभावस्यलएवतदंगीकाराच्चअस्यथासकलव्युत्पत्तिनामुद्येदवस्थात्किंवहुनाव्याकरणास्यैवने

शिव

रथस्य प्रसंगः पूर्वपूर्वप्रयोगेनैवोपपत्तेः भाषात्वमंगापत्तिरपि यतिभंगे प्रवृत्तस्येसादिम्यापमनुसरतीति न किंचिदेत
तत्रतएवअपभ्रंशोपशब्दः स्याच्छास्त्रेशब्दस्तुवाचक इति अमरकोशादनुशासनमपिस्वरमत एवसंगच्छतेबोधकत्वस्य श
क्तित्वे तदसंगतेरिति दिक्। **शक्तिः** महश्च व्यवहारात्। **व्याकरणादितश्चतुर्लक्षं** शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषात्वाक्याद्य
वहारतश्च। वाक्यसंश्लेषो हि तत्रैव दंतिसो निध्यतः सिद्धपदसहकारितात् तत्र व्याकरणात् शक्तिग्रहोपथा कर्त्तरि कृदित्यादिम्या
करणात् कृदादीनां कर्त्तादौ न चैवं तः कर्मणि च भावे च कर्मके अइति सूत्रे कर्त्तरि कृदिति सूत्रस्य स्य कर्त्तरि स्य ननु च सा कर्त्तरि
सकारविधाने वाख्यातस्यापि कर्त्तरि शक्तिः स्यात्तथा चारख्यातस्य कृतौ शक्तिरिति नैयायिकसिद्धांतो दत्तजनां जलिः स्यादि
ति चेन्न असति बाधक एव व्याकरणात् शक्तिर्जाहकतोपगमेन कर्त्तरि शक्तावनेत कृतीनां शक्तावच्छेदकत्वकल्पनरूपेणो
रवात्मकबाधकसत्वेन कृतित्वरूपजात्यवच्छिन्न शक्तिकल्पनेनाध्वेनाख्यातस्य कृतावेव शक्तिस्वीकारात् न चैवमुक्तनाघ
वेन कृतोपि कृतिः शक्ता स्यात् न तु कर्त्ता शक्ता इति वाच्यं। चैत्रः यत्तेत्यादौ पाकानुक्रमकृतेर्नामार्थत्वेन चैत्रेनामार्थे प्रेदेनाव
यासंभवेनाभेदत्रयसंबाधोदसंभवेनानापत्ता कर्त्तरि शक्तिस्वीकारात् न च कर्त्तृकरणाद्योरितिसूत्रेण नभिहिते कर्त्तरि रित्तीया

तैः पूर्वकरोऽनेनेति कृतपूर्वी देवदत्तः स पूर्वोच्चेति सूत्रेण सोपपदात् पूर्वशब्दात् कार्ये इति प्रत्यये कृतपूर्वीतिसिद्धं पक्षकृतं
वमनेनेति कृतपूर्वीत्यत्र कृतमिति भावत्वात् तमविवक्षितकर्मकमेव पूर्वशब्देन समासं समासाद्य कर्त्तरितदिते जनयित्वा कृत
तपूर्वीति शब्दं साधयति सच प्राक्कालिक कारणकर्त्तृत्वो धसमर्थो वतिष्ठते पश्चात्ताभावत्वात् कृतार्थे च कृतकर्मकत्वाच्च य
इति शाब्दिके कृतं तदसत्कर्मयोगे निष्ठा प्रत्ययानुपपत्तेः कृतप्रत्ययस्य भावार्थकत्वे कृतोऽविवक्षितकर्मतया पश्चाद
पिकर्मवृत्तानुपपत्तिश्च अन्यथा भावप्रत्ययान्तगम्येर्थागमकर्मकत्वस्यावृत्तसंभवेन गतगम्यते वागममिति प्रयो
गप्रत्ययैः अतएव पूर्वकृतशब्दः कर्मविशेषरूपकटाक्षेण प्रप्रतिपद्यमान एव कर्मसामान्यवाचककृतप्रत्ययान्ततया व्युत्पा
दितः पूर्वपदेन समस्यते पश्चात्कृतं कृतवानिति वत्कृतं कृतवानिति वत्कृतं कृतवानिति वत्कृतं कृतपूर्वीत्यत्रापि द्विती
यांतस्य कृतार्थे वृत्तः कृतप्रत्ययेन तस्या नभिधानाच्च द्वितीयोपपत्तिरिति न यशाब्दिकमतमपि परास्तं तथा सत्पुनरीत्या
चैत्रेणोपपत्तेर्दुर्गमस्यावपि द्वितीयापत्तेर्दुर्गमत्वात् न च प्रयोगानुरोधेनैव विवक्षायाः सत्तात्रदोष इति वाच्यं प्रयो
गानुरोधेन प्रयोगान्मथानुपपत्तिरूपतया तदस्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया तदस्यथानुपपत्तिसमावात्तपदधिकारकत्वात्

आ. को.

प्रत्ययार्थभावनायामेवावृत्तः न तु धात्वर्थे गुराणां च परार्थे वा दसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायात् कृतपूर्वीत्यत्र च भावना तद्वि-
 तार्थः स च कृतिरेव तस्मादेव द्वितीयोपात्तकर्मत्वाच्च पः कृतिवाचकतद्वितेन कर्मकारकस्यानुक्तत्वाच्च द्वितीयोपपत्तिरिति
 श्रीमै. स के. कृतं तदप्यसत्। क्रियाभेदस्यैव कर्मभेदनिष्पन्नकृतपापदभेदेन तदभावात्कृतमित्यत्रापि कृतप्रत्ययेन तद्वितार्थ-
 भावना कर्मणो एवाभिधानेन द्वितीयानुपपत्तितादवस्थ्यात्। न हितद्वितार्थस्य कृतजर्थस्य वा कृतिरूपस्य भेदः। तथा सत्यनेन
 कृतमित्यत्र कृतिवाच्यपानुपपत्तेः किंच तद्वितार्थभावनायां कारकाच्च पस्वीकारे कृतपूर्वीत्यादाविव पूर्वोपपत्तिरिति कर्मव-
 दप्रसंगः पूर्वदिनिरिति सूत्रेणापि कर्तव्यं चरने विधानात्। तस्मात्कृतपूर्वीकटमित्यत्र द्वितीयानुपपत्तिरुक्तद्वरेवेति चेद-
 न्माचीनानुपायिनो नैवापिकाः कृतपूर्वीकटमित्यत्र कृतप्रत्ययेन कर्मणोभिधाने विकटे कर्मतादात्म्येन प्रतिपादयि-
 तं शक्यते कृतकथ्यदार्थयोस्तादात्म्येन च पेतंत्रस्य समानविभक्ति कत्वस्याभावात् स विशेषणस्य कृतशब्दस्य ह्यनु-
 वेशानुपपत्तेश्च विशेषणानां वृत्तिर्नैतन्नुशासनात् अतः कटत्वावच्छेदेन कृततादात्म्याच्च बोधस्य कर्मार्थकेनापि कृ-
 तपदेनानुपादनात् कटपदसमभिव्याहारेणाद्वितीयोपपत्तौ बाधकाभावात्। तथा च कृतपूर्वीकटमित्यत्र आश्रय इति रूपतद्वि-

शिव

तार्थः तत्र कृत्वा त्वर्थस्य प्रयत्नस्य च तत्र च तत्र प्रत्ययवाच्यं कर्म द्वितीयावाच्यं कर्म त्वं विशेषणात् तया चेति वृत्त्यनुप्रविष्टस्य कृ
 तो धात्वर्थविशेषणार्थवोधकत्वे स्य व्युत्पत्तिरिति सिद्धत्वात् अतएव प्राप्नोद को ग्राभृत्य त्रैदं तो दा त्मेन कर्तारिकर्त्ता च प्राप्नो
 सा च वहुव्रीहि चरमा वयव लक्ष्ये कर्म रापवेत्ती एदक कर्त्तृक प्राप्ति म्या मरत्य च यवो धः शय च कृत पूर्वी कट प्रित्यत्र प्राक्का लि
 क कट कर्म क स विषय क कृत्या भ्र मो दे व द त्त र्ति शा वु बो ध र त्या हुः न न्या स्त । कृत पूर्वी कट प्रित्यत्र कृत्या भ्र म रूपः कर्त्ता
 र्ति रूप तद्धितस्यैवार्थः कृतपदं च तद्धितार्थे शक्ति ग्राहकं तयो य पु क्तं न तु क्तिकर्मार्थं कं एवै च कृत प्रत्ययेन कर्मो न भिधा
 ना न द्वितीया नुपपत्तिः तद्धितार्थं कृतैः कृधात्वर्थकृतेश्चो क्तरी त्या भे दा भावे न तद्धितार्थं कृतौ कट कर्म कृत्वा च पे पि
 नकारकाणां धात्वर्थवपनि य म भंगः कृतं कृधातो स्ता त्य र्थ ग्राहक तया तद्धितार्थं कृतैर्धातु प्र यो ज्यो प स्थिति वि
 षयत्वरूप धात्वर्थत्वस्याप्यनयो दि ति प्राहः वस्तु तस्तु अनभिधान पदार्थे यर्था लोचना यां कृत पूर्वी सा दो न द्विती
 या नुपपत्ति शं का पि त था हि । यथा श्रुतस्यै कर्मत्वानभिधानस्य द्वितीया निषाम कत्वे श्रौ द नः पक्वा भुज्य त र सा दो कृतौ
 कर्मत्वानभिधानात् द्वितीया पत्तिः नैव कदा र्ण्या त तद्धित समा सा न्य त मा भिहित त्वसा मा त्या भाव स्य द्वितीया निषाम क

न्या. कै.

त्वान्न दोषः तत्र कृतार्क मितानभिधानेप्यारब्धा तेन तदभिधानादिति वाच्यं तथा सति भोक्तव्यमोदं न पचतीत्यादौ द्वितीया
 नुपपत्तेः कृतार्क मितानभिधानात् तत्र तत्र कृतार्क मितानभिधानेपि पाक कर्मत्वानभिधानादत्र दोष इति वाच्यं त्रैत
 नः पक्वेत्याद्यवपितदनभिधानात् द्वितीयापत्तेरापरिहारात् न च प्रधानक्रियानिरूपित कर्मत्वानभिधानमेव द्वितीया
 पानियामकमिति वाच्यं तथापि चैत्रेणादृश्यमानं च दंष्ट्रेः पश्यतीत्यादौ द्वितीया नुपपत्तेः ज्ञानभेदेन विषय
 ताभेदे मानाभावेन चैत्रदर्शनमेव दर्शनोभयनिरूपितविषयत्वरूपस्य कृतार्क मितानभिधानात् तस्मात्तदानीं भूतकृदाख्या
 ताद्यस्य तमेनानभिधानमेवानभिधानपदार्थ इति वक्तव्यं त्रयवाततस्यातिवदिकार्थविशेषणतामात्रेणाकर्मत्वाद्यवि
 वक्तृतामेव तदनभिधानपदार्थः तत्र तत्रातिवदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायां द्वितीयादेः साधुत्वमिति पर्यव
 सति इत्यं च प्रधानी भूततद्वितेन कर्मत्वानभिधानात्कटविशेष्यतेन कर्मत्वस्य विवक्षितत्वाच्च न द्वितीया नुपपत्तिशंका लेशो
 पिसंभेदेनासत्त्ववेपथ्यमिति न्यायेनैकस्यैव कर्मत्वस्य बोधनात् न कृतद्वितीयासत्त्ववेपथ्यमित्यसावेकत्वाच्च न सविशेष्य शिव
 षण्णकृतशब्दस्य नुपपत्तिरपीति सारं एतेन कर्तृकर्मणोः कृतौ निसृजे कृद्गृहणो न ज्ञाप्यते कृतपूर्वी कटमि

सादावमिहितेषु कर्मणि तदो धिका विमक्तिर्भवतीति तेन न द्वितीयानुपपत्तिः तथा हि उक्तं जापनांगीरे सूत्रे कर्तृह
तौ अर्थे तद्विहितो दियोगे षष्ठी व्यावृत्त्यर्थे न लोकाव्ययेति तत्रेण लादेशरूपविशेषादियोगे षष्ठी निषेधो न परिशेषादेव
कद्योगे षष्ठी विधिप्राप्तेः नापि कर्तृष्वीकरमियादौ तद्विहितयोगे षष्ठी व्यावृत्त्यर्थे कद्योगपक्षे अप्यनभिहिताधिकारी
यत्तेन तत्र कर्मणाः कृतप्रत्ययेनामिहिते तदा षष्ठाः प्रसक्तत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थे कर्तृहारासंभवात् उक्तं जापनांगीकारे तु
कर्ता कर्माभिधाने पितद्विहितयोगे न षष्ठाः प्रसक्तत्वात् व्यावृत्त्यर्थे कर्तृहारासार्थकमिति केषां चिन्नलपितमप्यपास्तं उ
क्तरीत्या जापनं विनैव द्वितीयोपपत्तौ कर्तृहारासं जापकता कल्प्यत्वे मानाभावात् उपदर्शितरीत्या कर्मणो नभिधानस
त्वेनानभिहिताधिकारीय षष्ठाः प्रसक्तत्वात् दारणापक कर्तृहारासं वश्यकतया वेपथ्याभावेन जापकत्वा संभवाच्च व्यर्थे
स जापयतीति म्यायेन व्यर्थे स्पेव जापकतया प्रकृते कर्तृहारास्यो क्तरीत्या सार्थक्यादित्यलं प्रसंगात्तविचारवाहक्येन न
याख्यातसकृत् शक्तिस्वीकारे संख्यावाचकत्वमफलं चेन्न पचतीत्यादौ संख्याबोधस्य सुपएव संभवात् कर्तृरिशक्तौ तु प
चतीत्यादौ संख्याबोधो नुरोधेन तत्सफलमिति चेन्न लक्षणाया कर्तृबोधके पचतीत्यादेः संख्याबोधो नुरोधेन कृतिश

साको

तावपितसाफल्यत् नच संख्या विशिष्टकर्तृवैवल्यस्य रागस्त्विति वाच्यं विशिष्टलक्षणाप्रतिसंधाने विनापिता
दृशा च पदोधात् नच कृतिशक्तौ कृतिवचनीति वाक्ययोग्यतापत्तिः कृतावमेदेन पोका नुकूलकृतिप्रकारकशा
हृत्यतद्वाक्यजन्यसंभवादिति वाच्यं आख्यातामैकतेर्भेदेनात्रयबोधवशात्कांक्षात्पोषणमात्रा एव च वैचः पच
तीत्यादौ पोका नुकूलकृतिमांशे नश्यत्वाकारकः प्रथमा ताद्ये मुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः रयोगच्छतीत्यादौ गत्या
अपत्तमात्रप्रतीत्या आश्रयत्वेद्यो नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वप्रतीत्या तत्राख्यातस्य निरुद्धलक्षणा मचो भयत्र प्रयोगाद्वै
परीतमेव किं नस्यादिति वाच्यं तथा सति वैचो जानातीति वदुर्जानातीति प्रयोगवारणा परयोगच्छतीत्यादिव मत्स्य
कालोगच्छतीत्यादिप्रयोगवारणाय तत्र संवंधावच्छिन्नाश्रयता सुकृति तदस्य वस्तुमात्रवृत्तिप्रतियोगित्वे च शक्तिक
ल्पने गौरवापसा कृतिशक्तिराश्रयत्वादौ लक्षणास्यैव सम्प्रतीता नच विकृत्यादिफलानुकूलव्यापारमात्रस्य धा
त्वर्थतया कृतेरपि तदेतर्गतत्वेन कथमाख्यातार्थत्वमनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति वाच्यं कृतिचेनान्यलभ्यता शिव
भावात् विकृत्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतेरनन्यलभ्यत्वाच्चरूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगादेरेव पचाय

अतएव स्वतंत्राः परमाणावः पच्यन्ते इति प्रयोगः। यत्तु तथा सति तेजसंयोगे
गानुकूलकृत्यभावरवति प्रस्तावगानुकूलकृतिमतिपचनीति प्रयोगानां पत्तिरिति तदसत्तदानीं प्रस्तावयती
त्येव प्रयोगेण पचनीति प्रयोगाभेदोपपत्तेः प्रस्तावगानांतरं सादिपराहृत्पथ्यं मंगारिषु पुनः स्यादनेन प्रस्ता
वगानुकूलकृतेरपिरसादिपराहृत्तिफलकतेजसंयोगानुकूलकृतित्वाभ्युपगमेन पचनीति प्रयोगोपपत्तौ च
पचधातोः प्रस्तावगोलकृतामेव तदानीं पचनीति प्रयोगनिर्वाहार्थं वैपाकरास्तु आख्यातार्थश्चाश्रयः आ
श्रयत्वे चास्वरोपाधिरूपेण कृतावच्छेदकनचाश्रयस्य चैत्रादिपदेन व्यतयाकथं तत्राख्यातशक्तिरिति वाच्यं
आश्रयत्वेन तदनाभावे च चैत्रः पचनीत्यादौ एकचैत्राभिन्नाश्रयिकापचिक्रिया इत्याद्याकारकः शाब्दबोधः
आख्यातस्य ले सर्वत्र क्रिया विशेषकशाब्दबोधः स्यात्वाभ्युपगमात् तथैवानुभवात् अतएव मोक्षधावतीत्यादौ मृज्ज
गभिन्नौ काश्रयिकाधावनक्रियेत्याकारकक्रिया मुख्यविशेषकबोधो माधुः पश्य प्रगोधावतीत्यादौ मृगक
र्तकधावनक्रियाया एव हि क्रियायां कर्मता संबंधेनाहं पः एवमेव वाक्यार्थकर्मता पच्यते। प्रगोधावतीत्यादौ

न्या-को०

धावनानुकूलकृतिमान्मगारकाकारकोनैवाधिकसम्पत्तः प्रथमां तार्थमुख्यविशेषको बोधस्तनसाधुः पश्यन्मगोधाव
 तीत्यादौ वाक्यार्थकर्मतानुपपत्तेः। तथा हि पश्यन्मगोधावतीत्यादौ धावनानुकूलकृतिविशिष्टमगस्यदृष्टिक्रियायां क
 र्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तिः। नचैवमप्रथमा सामानाधिकरण्यात्तत्प्रसंगतथा च धावतं मगं पश्येति वाक्यप्रयोगः स्यात्
 एवमपि द्वितीयाया दुर्बलत्वेन पश्यन्मगोधावतीति वाक्यसंभवापत्तिः नच पश्येत्पत्रतमिति कर्मो ध्याता व्यवाक्यमे
 दप्रसंगात्। उक्तं धावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाः स्वयमप्रतिपिपादयिष्यितत्वादध्यातारेः ननु पापतेरित्य
 नचैवमगपदोत्तरं द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम्। अत्र वाक्यार्थस्य कर्मत्वेन मगपदोत्तरं द्वितीयाया दना संभवात्। यत्र तु केवलम
 गपदार्थस्य कर्मत्वे तात्पर्ये तत्र मगपदोत्तरं द्वितीयायाः साधुत्वात् नच तथापि धावनानुकूलकृतिविशिष्टमगस्य नामा
 र्थस्य धात्वर्थे दर्शने कथं भेदेना ननु च। अस्या तदुक्तं पचतीत्यादौ तदुक्तादेरपि कर्मता संबंधेन याकेः ननु पापतेरिति वा
 च्यं केवलनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेना ननु च या नगी कारात् वाक्यार्थस्य धात्वर्थे भेदेना ननु च या नगी कारे कृतिविरहात् अतएव श्रुत्वा

शिव

कर्ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः पराक्रमं च पुद्गे पुजायते निर्भयः पुमान् इत्यत्र प्रथमां तपदोपस्थापितानां शुभत्व
विशिष्टोत्पत्तीनां भेदेन अवरोहः पः संगच्छते एवं च तंदुलः पचतीत्यादौ तंदुलपदार्थस्य तंदुलपदरूपनामार्थत्वेन धात्वर्थेन
सहस्यनसाक्षाद्वचनबोधः। मुक्ततंदुलः पचतीत्यादौ च मुक्ता मित्रतंदुलरूपवाक्यार्थस्य नामार्थत्वाभावेनावयवबोधो निर्ग
वाध एवेति। **तंदुलः** पचतीत्यादौ तंदुलस्य कर्मता संबंधेन पाकादौ बन्धवबोधवारणाय विशेष्यता संबंधेन तंदुलपदज
यतंदुलप्रकारकशाब्दबोधप्रतिषेधतंदुलपदोत्तरविभक्तिजस्योपस्थितेः कारणात् कल्पनात् कथं तां विना मुक्ततंदुलः पचती
त्यादौ तंदुलपदजस्य बन्धवबोधः। **न च** मुदतंदुलत्वरूपेण तंदुलावयवबोधवता दृशोपस्थितेः कारणात् त्वमिति वाच्यं। मुक्त
तंदुलः कर्मत्वमित्यादौ विभक्तिजस्योपस्थितिं विनापि कर्मत्वमुक्ता मित्रतंदुलत्वरूपेण तंदुलावयवबोधपत्रेः मुदतंदुल
त्वप्रकारकतंदुलबोधवविभक्तिजस्योपस्थितेः कारणात् कल्पनादिति चेन्न विशेष्यता संबंधेन तंदुलपदजस्य तंदुल
प्रकारकशाब्दबोधे विभक्तिजस्योपस्थितिप्रथमां तमुक्तादिपदसममिव हतप्रथमां ततंदुलपदोत्तरपद्यादिधातु
जस्योपस्थितेः यतरस्य कारणात् कल्पनात् केचित्तु पश्य मगोधावतीत्यादिवाक्योत्तरं कर्मत्वोपस्थापकमिति पदम

मा. को.

ध्याहस सर्वत्र वाक्यार्थ कर्मस्य लेः च यवोधः निष्पाता यथातिरिक्त नामार्थयोरेवावयवो धस्या व्युत्पन्नत्वेन निष्पाती भूतेति प
 दोपस्यापित कर्मत्वेन गोधावतीत्याद्यर्थस्य भावनकर्तृमगादेरवयवो धेवाधकाभावात् एवं निष्पातातिरिक्त नामार्थस्यैव
 धात्वर्थे साहचर्यवोधस्या व्युत्पन्नत्वा इति पदोपस्थापित कर्मत्वस्य धात्वर्थदर्शनादौ साहचर्यवोधस्यापि निरावोध
 ताः न च घटो न च द्रव्ये सादौ न जपदेवापदाद्युपस्थापितार्थे घटपदचद्रुपदार्थयोर्भेदेनावयवो धदर्शनेन नामार्थयोरे
 भेदेनावयवो धव्युत्पन्नौ नामिनिष्पातातिरिक्तत्वं विशेषणस्यावश्यकत्वेपि नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनावयवो धव्यु
 त्पन्नौ नामिना दशविशेषां किमर्थमिति वाच्यं नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ निष्पाती भूतनञर्थेन सह धात्वर्थ
 वयवो धस्य सर्वसंमतत्वेन तत्रापि तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् अतएवावयवोत्तरं कर्मत्वाद्युपस्थापिका प्रथमा यद्विभक्तिं प्रा
 चो न स्वीकुर्वेति धात्वर्थेनेषां कर्मत्वादिसंबंधे नैवावयवो धोपपत्तेः न चैवंपश्य चैत्रः पृथगीत्यादौ वाक्यार्थ कर्मस्य लेः ध्याह
 तेति पदोपस्थापित कर्मतायामाख्यातार्थविशिष्टचैत्रादेर्विधेयत्वेनावयवो धकर्मत्वादौ नामार्थस्योद्देश्यतेयैवावयव इति
 घटमानयेत्यादिस्य लेः कृतव्युत्पत्तिमंगप्रसंग इति वाच्यं इति पदसमभिव्याहारेता दश व्युत्पत्ति संकोचस्वीकारादित्याहुः अ

शिव

येतु च व्याहृतेति पदेनैव तादृशवाक्यार्थोपस्थितिस्तादृशवाक्ये च तात्पर्यग्राहक इति पदोत्तरद्वितीयायाश्चक्रे अत्र मर्थस्ता
वतैव विभक्त्युद्धारधात्वर्थनामार्थावबोधसंभवादिना हस्तदुभयमप्यसत् वाक्यार्थकमिष्यत्वे इति पदमध्याहृत्य
वैपबोधस्वीकारे तदुलः पचतीत्यादिदावपि इति पदमध्याहृत्य च वैपबोधसंभवे तदुलः पचति मुक्तं तदुलः पचतीत्या
दौ सर्वत्र नामार्थावबोधयोः साक्षादवबोधस्यैव स्वीकर्तुं मुचितत्वात् तस्मात्केवलनामार्थस्य भेदेन धात्वर्थः वैपस्या
युक्ततावपि वाक्यार्थापि नामार्थतया तस्य धात्वर्थभेदेनाव्यासंभवादुक्तरीतिर्न सम्पत्तिरिति तदसत् विशिष्टस्यापि
कृते विविशिष्टकेवलप्रकारतयोर्भेदात् यद्वा दृशधातोरेव धावनकर्तृप्रगकर्म्मकदर्शने लङ्कारा निरुक्तवाक्ये तात्पर्य
ग्राहकमनच निरुक्तदर्शने दृशधातोर्बालङ्कारा पदांतरस्य वेत्यत्र किं निषाप्रकमिति वाच्यं दृशिधातोर्निरुक्तदर्शने ल
ङ्कारायां तादात्म्यसंशयसंबंधस्य लघुत्वात् पदांतरस्य लङ्कारायां शक्यसंबंधस्य गुरुत्वात् अथवा दृशधातोर्प्रगकर्म्म
कोक्तृधावनकर्म्मकदर्शने लङ्कारा प्रगो धावतीति वाक्ये तात्पर्यग्राहकमिति पुन्यते चैतत् अथवा जाना मिसीता
जनकप्रसूतेत्यादौ वैप्याकरणा नामप्यनिर्वाहान् यत्तु पचति कल्पं पुरुषा इत्यादिप्रयोगस्य सर्वसिद्धता तत्र आवा

मा. डो.

तः

यकस्मादिजा इति वत्पवंति कल्पाः पुरुषा इति प्रयोगप्रसंगः प्रकृत्यर्थे शेषदपरिसमाप्त्या ककर्तुः लिङ्गसंख्या च ययोग्य
 तयातिरुपात्ताया इव सुबुधात्ताया अपि बहुत्वसंख्याया सुबुधात्तलिङ्गसचनत्राच्च प्रसंभवादिति प्रथमांत विशेष्य कवो
 धोपगमो न समं जसः क्रिया विशेष्य कवो धोपगमेतुं स्यात् लिङ्गसंख्या च ययोग्यत्वात्तदोष इति तत्र स्यादप्यं कर्तुं स्यात्ताथ्य
 तादादिनां दोषभावना तु धातुपाते वतिरुपात्तापिन संख्या च ययोग्येति साधुत्वात्थ्यमेकवचनस्येव व्याप्यत्वात्। यत्र मा
 वप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तेर्नभावशब्दार्थक्रियाप्राधान्योक्त्या तद्विशेष्य कवो धोपगमे न तु प्रथमांतार्थ विशेष्य
 कः कर्तुं निरुक्तविरोधादिति तदपिनभावपदस्य भावयतीति व्युत्पत्त्या कृतिरूपभावनापरातयोक्त निरुक्तेनाख्याता
 र्थेषु संख्यावत्तमानत्वादिकेषु भावना रूपाख्यातार्थस्येव धात्वर्थप्रतिप्राधान्यप्रतिपादनात्। सत्त्वप्रधाना विनामा
 नी सुतेरावाक्यगतप्रधानशब्दस्य वाचक परतया भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तस्य कृतिवाचकमाख्यातमित्यर्थप्र
 तिपादकतया विरोधास्पृशं च केचित्तु भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तेर्नारख्यातार्थस्य धात्वर्थरूपभावविशेष्यत्वं
 बोध्यते सत्त्वप्रधाना निनामा नि इति निरुक्तेर्नचनामार्थस्य लिङ्गसंख्या रूपसत्त्वविशेष्यत्वं बोध्यत इत्याहुः तस्मा

वधे

शिव

अथ सांतार्थमुख्यविशेषकबोधांगीकारेनकोपिदोषः प्रस्तुतवैपाकरागमिमतक्रियामुख्यविशेषकबोधस्वा
समंजसः न हि। क्रियाविशेषकबोधोपगमेचैत्रः पचतीत्यादौचैत्रभावनयोस्सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभावस्यभ
गापत्तिः एवंचैत्रपाकभावनावात्रवेतिसंशयानुसादस्यानिर्वाहः एवंप्रकृतिप्रत्ययोसहार्थवृत्तस्तयोः प्रत्ययार्थस्यप्रा
धान्यमित्युत्सर्गत्वस्यप्रत्ययार्थेप्रकृत्यर्थविशेषणत्वस्यभंगापत्तिः स्याद्विगतौप्रत्ययार्थेप्रकृत्यर्थेविशेषणमि
त्यस्योत्सर्गस्याप्यनुग्रहस्यैवसाध्यतयातत्परित्यागात्तौचित्यात्। किंचक्रियाविशेषकबोधोपगमेकर्तृकर्मलकार
योर्बोधवैलक्षण्यरूपानुपपत्तिः उभयत्रैवक्रियायाविशेष्यत्वात्। यदिचकर्तृलकारेव्यापारविशेषकः कर्मल
कारेचफलविशेष्यकोबोधः पक्षस्तदुल्लेखानुरोधेनविशेषणविशेष्यभावविपर्ययसंभाव्यपक्षस्तत्फल
नुकूलव्यापारस्यक्रियात्वेनफलस्यापिक्रियात्वात्क्रियाविशेषकविशेष्यभावविपर्ययसंभाव्यपक्षस्तत्फल
बोधनियमोपीतिविभाव्यतेतथापिक्रियाविशेषकबोधांगीकारेक्रियायामाख्यातायाश्चप्रत्ययार्थेयतासंबंधेनैवावयो
वाच्यस्तचनसंभवतिचैत्रोपचतीत्यादावनवपापत्तेः आधेयतासंबंधस्यवृत्त्यनियामकतयाभावप्रतियोगितावच्छेद

न्यायो.

कत्वा संभवेन तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधसंभवात् अपि चेत्तत्र पचतीत्यादौ पाकत्वावच्छेदेन चैत्राश्रयकत्वं
 स्वबाधेन पाकत्वसामानाधिकरूपेणैव तद्वयोवाच्यस्तथा च चैत्रादौ पचत्यपि चैत्रेण पचतीत्यादौ पचत्वप्रसंगः पा
 कत्वसामानाधिकरूपेण चैत्राश्रयकत्वाभावसत्वात् न च नञ्समभिव्याहाराभावे पाकत्वसामानाधिकरूपेण बो
 धोभ्युपेयते तत्समभिव्याहारे तु पाकत्वावच्छेदेन बोधाभ्युपगमो नोक्तदोष इति वाच्यप्रतियोग्यभावावप्यसंयुक्तयोग
 हेमतापाव्यवस्थापनेन नञ्सत्तासत्त्वयोः प्रकारभेदाश्रयणसंभवात् एतेन नञ्समभिव्याहारे चैत्राश्रयकः पाकाभा
 वः चैत्राश्रयकपाकाभावरतिबोधोपगमोपि निरस्तः त्रिपामुख्यविशेष्यकबोधनिपमङ्गापत्तेश्च श्रुत्येव अधिकरणा
 कादापत्तेश्च अथ भवन्मतेपि भूतले दृश्यादौ भूतले दृतिर्घटाभावरतिबोधीमीकाराप्रतियोग्यभावावप्येव न तु सयोग
 हेमते जातो न सतेत्यादौ सत्तामेकार्थसंभवावेन जातिवृत्तिर्याजाति संभवे तत्तत्सचाप्रसिद्धाप्रममां तमुख्य
 विशेष्यकबोधासंभवादिति चेन्न तत्र समवेतत्वीपस्वरूपसंबंधरूपवधिकरणासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकजातिवृत्तित्वा
 भावबोधोपगमेनास्मन्मतेऽदोषात् प्रेयिजास्तु क्रियाप्रोधान्मते प्रयातिपुरुषस्तस्य चरणावमिवादपेत्यादौ अनुपपन्नो

राम

वानुपपत्तिः। सर्वनाम्नां प्रधानपरापरीकृतमात्रं च वेन प्रधानी भूतप्रयागादि क्रियापरापरीकृतिः। अस्मन्मते
तु प्रधानी भूतपुरुषादि परमर्षे नानुपपत्तमावादिष्याहः। न व्यास्त वे पाकरगोरपि अनुमिति ते कर्तृरिति चेत्
नुशासनस्य कर्तृविशेष्यतया तत्प्रातिपदिकार्थः विवक्षिते सति तत्प्रातिपदिकात्तृतीयेति वाच्यः। अथवा
चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्य दुर्वचत्वापत्तेः तथा हि न तावदवाचकत्वमनभिधानलकारसामान्यस्यैव कर्तृवाच
कत्वेन कर्मलकारस्य तदवाचकत्वात्तत्कर्तृरप्यकोऽसाधुत्वादेव चैत्रः पच्यत इत्यादि प्रयोगवारगोपगद्यनुत्तरत्व
स्य कर्तृवाचकतावच्छेदके गोरवेणानिवेशात्। नाप्यबोधकत्वं चैत्रेण पच्यत इति वाक्यस्य कर्तृविषयकत्वे ज्ञेयत्वे
ध्वजानकत्वे तद्वृत्तं सकृजपदानामेव जनकते पालकारस्यापि तद्वृत्तकत्वात्तथाप्यत एव च क्रियाविशेष्यकबोधो
पगमेन चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रस्य कर्तृविशेष्यतया विवक्षितत्वे चैत्रपदोत्तरं तृतीयापत्तिः प्रथमानुपपत्तिश्च प्रथमा त
विशेष्यकबोधोपगमे चैत्रस्य कर्तृविशेष्यतया विवक्षितत्वे चैत्रपदोत्तरं तृतीयापत्तिः प्रथमानुपपत्तिश्च प्रथमा त
मात्रविशेष्यकबोधोपगमे चैत्रेण तापत्तिरितिस एवोचितं न तु क्रियाविशेष्यकबोध इति प्राहुः। एतेन चैत्रः पच

त्वाको तीत्यादौ चैत्रनिष्ठाया कभावनेत्याद्याकारकोभावना मुख्यविशेष्यको बोधः भावना याः आख्यातार्थतादिति प्रीमां
 सकमतमपि परास्तं तन्मतेषु क्तदोषावाशगात् तस्मात्प्रथमतः तार्थस्येव विशेष्यत्वं। **वस्तुतस्तु** नेपायिकमते सर्वत्र
 प्रथमतः तार्थविशेष्यक एव बोध इति न नियमः कैरप्यपि पुनैस्तथाऽतिरिक्ताद निर्वर्हिता। किंतु यथा संभवत
 तद्विशेष्यकः अतएव पचतीत्यादौ प्रथमतः पदा सममिव्याहारे भावना विशेष्यको भावाख्यातस्य लेक्रियाविशे
 ष्यक एव बोधो नेपायिकानां लीलावती प्रकाशविवरणोतिरिक्ते दीधिति कृतां यद्यप्यतत्तमवनेमैत्रेयो वपक्ष्यते
 नेमनमित्यादि नानेन न कर्मक एन न गृहाधिकरणकपाकत्वावच्छेदेन मैत्रास्यकर्तृकत्वाभाव एवकारेण बोध
 यितुमशक्यः शब्दात्तादृशेषा पाकस्यानुवृत्तिरिति शंका च संगच्छते एवं न कलंज मद्रूपेदित्यदौ कलंज म
 द्रुगां वलवृदनिष्ठा नुवंधित्वाभाववदित्यादिवोधां जीकरणं मासि कृतां संगच्छते। यत्तु न कलंजमित्यादौ वलवृदनि
 ष्ठा ननुवंधित्वाभाववत्कलंज मद्रुगा नुक्लवृत्तिमानिति प्रथमतः तार्थविशेष्यक बोध इति खनंत दसता तत्र प्रथ
 मंत पदस्येवाभावात् अथाहारे प्रमाणाभावात् किंच न कलंजमित्यादि वाक्यस्य कलंज मद्रुगो वलवृदनिष्ठा नुव

शिव

धित्वबोधद्वारा निवर्तकत्वस्य सर्वसिद्ध्यानुपपत्तिः भवन्मते कलंजमकराकर्तुः पुननिवर्तकत्वोपपत्तावधिकदा
पियेन कलंजमकराकर्तुः तं प्रतिनिवर्तकत्वा संभवात् तस्य कलंजमकराकर्तुः कलंजतेरप्रसिद्धेः अतएव बोधश्चाकां
शनं यस्यातिशयादिप्रयोगाणां मध्युपपत्तिः अंधहृत्तिवाकाशविषयकत्वोभयाभावप्रकारकदर्शनविशेष्यकबोध
संभवात् आकाशविषयकदर्शनाभाववान्धहृत्तिप्रथमांतार्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्ध्याः संभवात् इत्येव चेन्न
पचतीत्यादौ प्रथमांतार्थविशेष्यकबोधेपि यस्यातो धावतीत्यादौ ऋगकर्तृकधावनस्य विषयतया दर्शनाच्चेन्न
क्रियाविशेष्यकबोधांगीकारेपि बाधकाभावः विशेषणविशेष्यभावस्य तात्पर्यग्रहमात्राधीनतया क्वचिदावर्थवि
शेष्यकाच्चेपबोधांगीकारेऽतिविरहात् अतएव पचतिभवतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरपि समाहिता तत्रैवाकां नुकूल
कृतिर्भवतीत्यादिभावना विशेष्यकाच्चेपबोधांगीकारोदितिसारं एतेन प्रथमांतार्थविशेष्यकनियमे भवतिः त्वय
तेजकेतिप्रश्ने स्तोत्रं मेतत्क्रियते इत्युत्तरस्य स्तोत्रविशेष्यकबोधजनकस्य प्रश्ननिवर्तकत्वानुपपत्तिः स मा न
विशेष्यकबोधजनकोत्तरस्यैव प्रश्ननिवर्तकत्वात् एवं ब्राह्मणविवाहश्चाहपयत्कस्यादीयते स्वयमिति स्मृतिवा

न्या. ३०.

स्मात् आहानपूर्वकत्वं कं न्यादानं ब्राह्मो विवाह इत्यर्थः आभानुपपत्तिः क्रियाविशेष्यकबोधनियमेकस्य जेतु
 पपत्त्यभावेऽपि प्रवृत्तिपुरुषस्तस्य पादयोरभिवादयेत्यादौ तच्छब्दस्य पुरुषपरामर्शकत्वा नुपपत्तिः तच्छब्दे गुराणि
 भूतार्थापरामर्शकत्वेऽसौ सार्गिकत्वात् अन्यथा दशोत्तराजस्य मातंगस्तस्यैवामीतुरंगमाः चेन्नो ग्यामगतस्तत्र मे
 त्रः किं कुरुते धुना चेन्न प्रजावती पं मत्तं तस्मै देहि कं वत्स मित्या दौ तच्छब्दस्य यथाक्रमं राजग्यामभ्रातृपरामर्शकत्वा
 पत्तेः अतएवातुमानं निरूप्यत इत्युपक्रमे तत्रानुमिति रिति तच्छब्देन निरूपणपरामर्शसंभवात् तत्र निरूपणीये नु
 मान इति व्याख्यातमभियुक्ते रिति तदस्यानां शंकापि निराकृता यथासंभवमुक्ताः शीत्या क्रियाप्रथमा तार्थविशे
 ष्यकबोधयोरुपगमे नोक्ता नुपपत्त्यभावात् आध्याप्रथमा तपदासमभिव्याहारे उक्ता रितिरेव तत्तमभिव्याहारे च
 सर्वत्र प्रथमा तार्थविशेष्यकबोधनियमरेव न चोक्तदोषः कः कुलीन इति प्रश्ने यस्य धनमिति मित्रविशेष्यकबो
 धकादप्युत्तरात् प्रनिहत्या समानविशेष्यकबोधजनकोत्तरस्यैव प्रश्ननिवर्तकत्वमिति नियमाभावात् अन्यथा
 कश्चेन्न इति प्रश्नेऽप्याचक इति वक्तव्यं यवती तुत्तरस्यापि समानविशेष्यकबोधजनकत्वेनेव प्रश्ननिवर्तकत्वेऽपि क्रियावि

राम

शेषकचोदनिधमांगीकर्तृसमतेष्यगतेः एवं ब्राह्मो विवाह इत्यादि स्मृतिवाक्यस्य तादृशकन्यादानं ब्राह्मो विवाह इ
ति नार्थः। गंधर्वादि विवाहसाधारण्यपवहमापराश्रित्यनुसारेण च वरनिष्ठकन्याप्राप्त्यनुकूलविनिरुद्धाव्यापारस्यैव
विवाहकन्यादानस्य विवाहत्वाभावात् अतएव स्मृतौ विवाहस्याष्टधा विभागः संगच्छते सा मास्यधर्मीक्रांतानां विशेष
रूपेण प्रतिपादनस्यैव विभागत्वात् किंतु यद्यप्यष्टयथादृश विवाहात्मके व्यापारायाह्वये स्वपं दीयते कन्यासव्यापारो ब्रा
ह्मो विवाह इत्येवार्थ इति न कोपि दोषः इह भवते मेवैव ते मते पक्ष्यत इत्यादावपि एवकारार्थव्यवच्छेदस्य उभयत्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकृत्या भानोपगमेनैतद्वनाधिकरणा कपाक कर्मत्वमेव नान्यकर्तृकत्वोभयभाववद्यत्ते मनसि ति प्र
यसो तार्थविशेषक एव बोधः अंधाकाशं न पश्यतीत्यादावपि न जयस्वारद्वयं भानोपगमेनाकाशविषयक
त्वाभाववदृशं नाभावदानंध इति प्रथमतः तार्थविशेषक एव बोधः चेन्न आकाशं न पश्यतीत्यादौ चाकाशविषयकत्वाभा
ववदृशं न वानूचैत्रमाघाकारकरबावयवबोध इति न कोपि दोषः पश्यन् गोधीवतीत्यादौ तु गतिरुक्तैवेति युक्तमुच्य
स्यामेवमुपमानादिनादिनाशक्तिग्रहोपसत्तिबाधकरव अतएव पक्षतिपाककर्तृति आख्यातेन कर्तुर्विवरणीयना

न. ६०.

रव्यतसविवरणात्कर्त्तरिशक्तिग्रहः तत्राभ्यन्तरेणैव बाधकत्वात्। प्रथमांतचेत्रादिपदादेव कृत्वाभ्यन्तरेणैव बाधकत्वात्।
भात उपमानादिना शक्तिग्रह प्रकारश्चाभ्यन्तरेण स्तीति तत्रैवानुसंधेय इति ग्रन्थे गौरवप्रिया नात्र प्रपंचितः
शक्तिश्च मुख्यवृत्तिः। अहंत्वापि हं संभारं तेन गंगायां घोष इत्यादौ गंगा पदादेर्गंगा तीरादौ शक्तिविरहेऽपि गंगा ती
रवृत्तिर्घोष इत्यादिशाब्दबोधस्य नानुपपत्तिः। अहंत्वापि गंगा पदादिना गंगा तीरादेरुपस्थित्या तादृश बोधोपप
त्तेः सा च स्वशब्दसंबन्धः स्वपदं जाह्नविक गंगा पदादिपरं। अत्रेदं विचार्यते। गंगा पदादेस्तीरादौ शक्तिरेवास्तीति हं
तरकल्पने गौरवात्। शक्तिग्रहक व्यवहारस्य मुख्य लक्ष्य साधारणत्वात् लाघवेन गंगा पदादि निरूपितशक्तिज्ञान
जन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधो हेतुत्वाच्च। यद्गंगादिपदस्य अहंत्वापि तीरादिसहस्रार्थेषु प्रत्येकशक्तिः कल्प्या तद्गंगा
र्थे हेतुव्यवहारापेक्षा चेति अहंत्वा कल्पने नैव पुनः न च अहंत्वा गंगायां मपि हेतुव्यवहारापेक्षा वश्यं कीति वाच्यं
गंगायां घोष इत्यादिवाक्यं कृत्वा तस्य प्राप्त्या मातपोषपादनार्थमेव स्वार्थसंबन्धेनोपस्थिततीरबोधकत्वस्य कल्पना
तानवतीरादि सहस्रेषु संयोगसमवायादिना नासंबन्धानां शाब्दबोधप्रयोजकत्वे गौरवमिति वाच्यं। अतिरिक्तायाः श

शिव

तेस्तज्जमस्मृतेस्तत्र शाब्दे तु त्वस्य च कस्य नापेक्षया त्कृपात्कृपानां संबंधानां कृपायास्तदधीनस्मृतेस्तत्र शाब्दधीहेतुत्व
कस्य नरवजाद्यवादि तितदसह गंगापदादेस्तीरादौ लङ्कणां गीकर्तृमते गंगायां द्योषस्यादौ प्रत्येकं गंगातीरादिविषयमेवे
नोपस्थितेः कार्यकारणभावद्वयकस्य नापत्यामहा गौरवात्तथा हि यत्र गंगायां द्योषस्यादौ गंगापदादेस्तीरादौ श
क्तिभ्रमात्तशाब्दबोधस्तत्र तदनुरोधेन गंगापदादि जम्बतीराशाब्दबोधप्रतितीरादिविशेष्यक गंगादिशक्तिविषयकज्ञा
नजनोपस्थितेरेकः कार्यकारणभावः एवं यत्र तादृशशक्तिज्ञानाभावदशायां गंगादिपदादेस्तीरादौ लङ्कणां ज्ञानात्
शाब्दबोधस्तत्र तादृशशाब्दबोधप्रतितीरादिविशेष्यक गंगापदादिलङ्कणाविषयकज्ञानजनोपस्थितेरपरः कार्यका
रणभावप्रतितीरादिविषयभेदेन कार्यकारणभावद्वयकस्य नेगौरवं गंगापदादेस्तीरादौ शक्तिमेवोपगम्य लक्षणां
गीकर्तृमते च प्रथमकार्यकारणभावेनैव निर्वहति तज्जमवेस्फुटमेवात्र कोचित् लङ्कणां गीकर्तृमतेऽपि प्रथमकार्यका
रणभावेनैव निर्वहति न तन्मते गौरवं स्वशब्दसंबंधात्मक लङ्कणां ज्ञानस्याप्यधिकं त्वित्यायेन शक्तिविषयकतया
तज्जमोपस्थितेरपि तादृशशक्तिविषयकज्ञानजनोपस्थितित्वरूपकारणतावधेदकाक्रान्तत्वात् अथ यत्र गंगापद

भा. कौ.

जम्बतीरादिशाद्वोधवारणापतीरत्वाद्यवधिप्रविशेष्यतानिरूपितगंगापदादिशक्तिप्रकारताशालिज्ञानत्वावधिप्रजन
 कतानिरूपितजम्बताभ्रयोपस्थितित्वेनेवकारणात्वंवाच्यंतथाचगंगापदशक्यसंबंधितीरमिद्याकारकलक्षणाज्ञान
 सतीरत्वाद्यवधिप्रविशेष्यतानिरूपितशक्तिप्रकारताशालित्वाभावेनतज्जन्योपस्थितेरुक्तकारणात्वंवच्छेदकानां
 क्रांततयाकथमेककारणात्वालक्षणांजीकर्तृमतेनिर्वाहशक्तिचेमेवंशक्तिप्रकारतायांतीरत्वाद्यवधिप्रविशेष्यतानि
 रूपात्तत्वनिरवेशपज्ञानेतीरत्वाद्यवधिप्रविशेष्यकत्वंनिवेश्येवोक्तकारणात्वांगीकारान्नचोक्तदोषयत्तत्तादृशोपस्थि
 तेर्गंगापदादिजम्बतीरादिविषयकशाद्वोधत्वंनकीर्तयतावच्छेदकप्रपितुतादृशोपस्थितिविशिष्टशाद्वत्वेमेवएवंचो
 क्तस्यलेउपदर्शितधर्मोक्ताःप्रवाहादिशाद्वोधो जायतएवतीरादिशाद्वोधत्वावधिप्रसूत्वापादकोभावःतस्यका
 र्यतानवच्छेदकत्वादिसाहस्यदसत्तथापिगंगापदशक्त्यभाववतिगंगापदशक्तिप्रकारकगंगापदशक्यसंबंधा
 भाववतिगंगापदशक्यसंबंधप्रकारकमिदंज्ञानमित्याद्याकारकानेकाप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशानुरोधेनगंगा
 पदशक्त्यभावाप्रकारकत्वगंगापदशक्यसंबंधाभावाप्रकारकत्वादिरूपनिश्चयत्वनिवेशानुरोधेनचशक्तिज्ञानजन्योप

शिव

स्थित्योः कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात्। एतेन ह त्रिसंसर्गकपदप्रकारकार्थविशेष्यकज्ञानजम्योपस्थितेरे
वशाद्बोधजनकत्वोपगमेनोपस्थितिद्वयस्याप्येकरूपेण कारणात्वं संभवसेवतथा हि शक्तित्वावच्छिन्नसंसर्गिक
विषयतानिरूपितगंगापदादिनिष्ठप्रकारतानिरूपिततीरादिविशेष्यशालिग्रहत्वेन गंगापदादिजन्यतीरादिविशेष्यक
शाब्दबोधात्वावच्छिन्नप्रतिहेतुत्वं कल्प्यते शक्तिनिष्ठावच्छेदकतायाः पर्याप्तिः परं न निवेद्यते। इत्थं च शक्तिसंबन्धेन पदप्रका
रकार्थविशेष्यकज्ञानस्यैव शक्त्यसंबन्धेन पदप्रकारकार्थविशेष्यकज्ञानस्यापि अधिकं त्विति न्यायेन शक्तिः संसर्गकत्वा
विशेषात् द्वयोरप्युक्तधर्मक्रान्तात्वात्संग्रहः सुलभः संसर्गतावच्छेदकोपविषयतायामपि सांसारिकविषयतात्वस्य स
त्वात्तन्नुशक्त्यसंबन्धेन पदप्रकारकज्ञानस्य न शक्तित्वावच्छिन्नसंसर्गिकविषयताशालित्वं तथा सति शक्तिसंबन्धाव
च्छिन्नपदप्रतिवोगिताकाभाववानर्थरतिबाधनिश्चयोत्तरमपिशक्त्यसंबन्धसंबन्धावच्छिन्नपदप्रकारकार्थविशेष्य
कबोधस्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतिवोगितासंबन्धावच्छिन्नपदप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानि
रूपितपदार्थनिष्ठविशेष्यताशालिग्रहस्तिष्ठति। तदृशसंबन्धावच्छिन्नतत्पदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थनिष्ठ

आ को०

विशेष्यताविरूपिततादृशसंबंधनिष्ठसांसर्गिकविषयताशालीनहोनजायतेइत्थंचतदनुसारेणप्रतिबंधकत्वस्यकल्प
नीयतयाबुद्धनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाअर्थनिष्ठविशेष्यताविरूपितायाशक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतातच्छालिजा
नेप्रतिशक्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदाभावप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताशालिनिश्चयस्यप्रतिबंधकतया
शक्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदाभावप्रकारताशालिनिश्चयसत्त्वेशक्यसंबंधावच्छिन्नपदप्रकारताशालिज्ञान
स्यनानुपपत्तिःतद्वशक्तनिष्ठायासांसर्गिकीविषयतातस्याःपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वेसत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानि
रूपितत्वाभावात्तेशक्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायाःपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वेप्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभा
वात्तच्चोक्तरीत्यैककार्यकारणाभावकल्पनेशक्त्यभावसंबंधेनपदप्रकारकार्यविशेष्यकज्ञानजम्योपस्थितितःशक्य
संबंधाभावसंबंधेनपदप्रकारकार्यविशेष्यकज्ञानजम्योपस्थितितश्चादृशवोधापत्तिर्द्वारेतिवाच्यंशक्तित्वावच्छिन्न
सांसर्गिकविषयतायांप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छिन्नत्वस्यापिनिवेशनीयत्वादिसपिपरास्तेशक्तिकालीनत्वशक्तिता
दात्म्यादिसंसर्गकपदप्रकारकज्ञानजम्योपस्थितिवाशान्नपदप्रकारत्वार्थविशेष्यतोभयनिरूपितत्वस्यशक्तित्वावच्छिन्न

शिव

जि

सांसारिक विषयताये निवेशस्यावश्यकतया लक्षणा ज्ञानजस्योपस्थिते संग्रहा संभवाच्च। अत्रोच्यते। तीरता घवच्छिन्नाविशेष्यता निरूपिता या सांसारिक विषयता तन्निरूपिता या निरूपिता त्वसंबंधावच्छिन्ना अथपनिष्ठ सांसारिक विषयता तद्विन्न सांसारिक विषयता या अन्निरूपिता वा शक्तिस्त्वावच्छिन्न सांसारिक विषयता तन्निरूपिता या गंगादिपदनिष्ठ प्रकारता तन्निरूपिते तीरता घवच्छिन्न विशेष्यता शालिनिष्प्रयत्नेन शक्तिज्ञानशक्तिसंबंधात्मक लक्षणा ज्ञानेऽमुगम्यते उज्जस्योपस्थितित्वेन गंगादिपदजस्य तीरता घवच्छिन्न विषयकशाब्दबोधत्वावच्छिन्न प्रत्येकविध एव शक्तिज्ञानलक्षणा ज्ञानजस्योपस्थित्योः कार्यकारणभावः कल्प्यते इति लक्षणांगीकर्तृमतेन गौरवादकाशः शक्तिकालीनत्वशक्तितादात्म्यादिसंसर्गकपदप्रकारकज्ञानीयशक्तितावच्छिन्न सांसारिक विषयतायां तादृश विषयताभिन्नकालीनतादिविषयतानिरूपितनिरूपितत्वेन तादृश ज्ञानस्योपदर्शितानुगमकह्वानाक्रांततया उज्जस्योपस्थिते रोरगं न चोपदर्शितरीत्यादिविधाप्रामाण्यमहाभावनिवेशो नुरोधेनोपस्थितेः कारणतादृशमावश्यकमिति वाच्यं शक्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकगंगादिपदाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितशक्तिसंबंधावच्छिन्नगंगादिपदप्रकारतानिष्ठ विशेष्यतीसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य लक्षणा संबंधावच्छि

मा. को.

नप्रतियोगिता कंगगादिपदाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितलक्षणासंबंधावच्छिन्नगंगादिपदाप्रकारतानि
 वविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य चाप्रामाण्यता नाभावस्य गंगादिपदनिष्ठप्रकारतायां निवेशेनानुपपत्त्यभा
 वात्। नचतथापिशक्तिसेवंधावच्छिन्नगंगादिपदप्रतियोगिताकाभावाप्रकारकत्वलक्षणासंबंधावच्छिन्नगंगादिपदप्रतियो
 गिताकाभावाप्रकारकत्वरूपद्विविधनिश्चयत्वनिवेशानुरोधेनकारणताद्वयमावश्यकमितिवाच्यं। संशयसमुच्चययोर्वै
 लक्षणासंबंधेनसंज्ञयेनुभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतास्वीकारेणाभावप्रकारत्वानिरूपितायातन्निष्ठप्रकारतानिरू
 पितविशेष्यतातच्छालित्वेनैवनिश्चयत्वरूपतयातीरताद्यवच्छिन्नविशेष्यतायां मभावप्रकारत्वानिरूपितत्वनिवेशेनो
 क्तरूपद्विविधनिश्चयत्वा निवेशात् नचैवमपिशक्यनिरूपितपरंपरासंबंधरूपलक्षणासंबंधेनगंगादिपदप्रकारकज्ञानस्य
 संग्रहोक्तज्ज्ञानोपस्थितेरसंग्रहइतिवाच्यं तादृशज्ञानजन्योपस्थितेः स्वातंत्र्येणैवकारणत्वोपगमात्। नचैवलक्षणांगी
 कर्तृमतेरतत्पुनर्गौरवदुर्वारमितिवाच्यं अनेनविषयेषु अतिरिक्तप्रकृत्यादिकल्पनापेक्षयाकतिपयेतादृशकारणता
 कल्पनेपिताद्यवनापायात्। वस्तुतस्तमुख्यामुख्यार्थवहानुरोधेनलक्षणांगीकाराच्चावश्यकः शक्यत्वलक्ष्यतातिरि

रिव

कपोरुखत्वात्सुखत्वबोर्दुर्वचत्वात् किंच सुखार्थान्वयानुपपत्तिमनपेक्ष्यैव गंगादिपदात्प्रवाहादिवोधस्तामपेक्ष्यैव तस्मा
त्तीरादिवोध इति वेदोपनिर्वीहाय लङ्कारांगीकार आ वश्यकः तदंगीकारेण कार्यबोधोक्तानुपपत्तेरनपेक्षालक्ष्यार्थो
धेतस्या अपेक्षेति सुवचत्वात् अपि च तीरादीनां तीरादिशब्दैः प्रतिपादनेन शेषपावनादिप्रतीतिर्गंगादिशब्दैः प्रतिपादने तु
भवति तत्प्रतीतिरिति सर्वजनसिद्धस्यानुभवस्य लङ्कारांगीकारेन निर्वीहः तदंगीकारे तु स्वापत्तेश्च प्रयोजे किमित्येव च
कंप्रपञ्चामह इति न्यायेन तीरादिवाचकतीरादिशब्दं विहाया वाचक गंगादिपदप्रयोगस्य किंप्रयोजनमिति प्रतिसंधानेन ता
दृशप्रयोगप्रयोजनानुपपत्त्या गंगादिशब्दे तीरादिप्रतिपादने भवति शेषपावनत्वादिप्रतीत्युपपत्तिः इत्येव च नापत्या
शक्तिज्ञानलङ्काराज्ञानजम्योपस्थितौः कारणात्तादृशमुपेयं प्रामाणिक गौरवस्यादोषत्वात् न चैवंपरस्परजन्मबोधे पर
स्परमिवा इति वाच्यं स्वायवहितोत्तरकारणोपपत्तिकत्वसामानाधिकरण्याभ्युपगमसंबन्धेन तदुपस्थितिर्वेदेष्वप्यस्य
तत्तदुपस्थितिजन्मतावच्छेदककोटौ निवेशेन व्युत्पत्तिभावोदिति संकेतः अत्र प्राचः लङ्कितलङ्कारापि ह्यंतरं
तथा हि द्विशेषांगुं जतीयादौ द्विरेकपदाद्भ्रमरबोधस्त्वसिद्धस्मचनद्विरेकपदशब्दात्तस्य बहुव्रीहिसमासात्मक

मा. कौ.

तमाश त्रभावात्। अतएव न कुरावा पितस्मात् तात्पर्यमाह कद्विशदसममिवाह तरे फशहेन दोरे कोयने
 तिव्युत्पत्त्यारे फद्वयसंबंधित्वेन भ्रमरपदे लक्ष्यते लक्षितेन च भ्रमरपदेन तादात्म्यरूपे स्वशब्दसंबंधेन भ्रमरक
 पाथो लक्ष्यत इति द्विरेकपदस्य भ्रमरे लक्षितं लक्षणा रूपद्वयतरं। अथ द्विरेकपदलक्ष्य भ्रमरपदेन शब्देन
 भ्रमरबोधसंभवे भ्रमरपदस्य न भ्रमरे लक्षणा न चरे फद्वयसंबंधित्वेन भ्रमरपदज्ञाने धिभ्रमोत्तरत्वे रूपं भ्र
 मरपदत्वावच्छिन्ना ज्ञानात्कथं शब्दा बोधः शक्यता वच्छेदक प्रकारक ज्ञानाभावादिति वाच्यं भ्रमरपदत्वावच्छि
 न्नैरेकद्वयसंबंधित्वमहे भ्रमरपदत्वावच्छिन्नज्ञानसत्तादिति चेन्न। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वात् बोधकत्वं
 निमित्तमेव भ्रमरस्य भ्रमरपदार्थतया द्विरेकपदार्थत्वाभावेन तत्र विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः यस्मै च द्विरेकपद
 स्यैव लक्षितं लक्षणा वा वृत्तिर्या भ्रमरस्य द्विरेकपदार्थत्वात् तानुपपत्तिः न च शब्दादयेन रूपेण ज्ञाते भव
 तिलक्षणातिभ्रमरपदशब्दावच्छेदकस्य भ्रमरपदस्य कथं भ्रमरपदलक्ष्यता वच्छेदकत्वं शब्देन बोधसंभ
 वादिति वाच्यं। शब्देन रूपेण लक्षणा नंगीकारशब्देन बोधसंभवे लक्षणा कल्पनमफलमित्यस्यैव बीजत

प्रकृते

राम

प्राप्तकृतेभ्यः परपदशब्दाभ्यः परत्वविशिष्टस्वबोधस्वीकारेभ्यः परस्य द्विरेकपदार्थत्वाभावेनैविमत्तार्थानुपप
त्ताशकस्यापि लङ्काराद्यैवभानमुपेयते। एवं च लङ्कितस्य द्विरेकपदेन लङ्कितस्य भ्रमपदस्य लङ्काराद्यलङ्कितलङ्कारा
सा च द्विरेकपदस्य ह्यतिरिक्तिवदन्ति तदसत्। द्विरेकपदलक्ष्यभ्रमपदेन शब्दैरेवभ्रमबोधसंभवे तस्य लङ्काराया
न संभवे तल्लङ्कितशब्देरेव ह्यतिरिक्तौ विद्यातमवन्मते लङ्कितलङ्काराया इव मन्मते लङ्कितशब्देरपि द्विरेकपदस्यै
व ह्यतिरिक्तप्राप्तभ्रमस्य द्विरेकपदार्थत्वसंभवेन तत्र विमत्तार्थानुपपत्तेरभावात्। आयेतु द्विरेकपदलक्ष्यभ्र
मपदेन शब्दैरेवभ्रमबोधेन लङ्कितलङ्काराया ह्यतिरिक्तिवदन्ति तल्लङ्कितेन लङ्काराबोधनं तादात्म्येन पस्यामिति
सुसत्या द्विरेकपदलङ्कितेन भ्रमपदेन शब्दाबोधस्यैव लङ्कितलङ्कारात्वादिसाहचर्यमिच्छास्तु शब्दसंबंधो
हिलङ्कारानतु शक्यस्य साक्षात्संबंध एव गौरवात्। एवं च परंपरासंबंधेन लङ्कारौ विलङ्कितलङ्कारास्वलक्ष्यप
दघटितलङ्कारासेतितुकावततथा च परंपरासंबंधेन लङ्काराया एव तथात्वेन द्विरेकपदस्य स्वलक्ष्यभ्रम
पदोपदोषस्याप्यत्र रूपेण स्वलक्ष्यभ्रमपदघटितपरंपरासंबंधेन भ्रमपदरूपेण भ्रमरूपार्थोप
स्थापकत्वसंभवात् द्विरेकपदलङ्काराद्यैवोपपत्तेर्नीतिरिक्तह्यतिरिक्तकल्पनं न ह्यपत्र द्विरेकपदस्य भ्रमरे उ

ता. को

पदार्थितपरंपरासंबंधो न गृहीतः किं तु द्विरेकपदलक्षणाद्योपस्थितस्य मरपदस्येव तादात्म्यरूपः स्वशक्य सं
 बंधो गृहीतस्तत्र द्विरेकपदलक्षणाया मरशाब्दबोधोक्तसंभवेन तत्र द्वितलक्षणात्पुनस्तमावश्यकमिति वाच्यं
 पदार्थितपरंपरासंबंधो न गृहीतः किं तु द्विरेकपदलक्षणाद्योपस्थितस्य मरपदस्येव तादात्म्यरूपः स्वशक्य संबंधो न गृहीतः
 निश्चयस्तत्र तादृशग्रहो न भवतीति वाच्यं। जलक्षणासंबंधेन बाधनिश्चयस्य लक्षणाप्रकारकज्ञानेऽविरोधित्वात्। न च पत्रलक्षणा
 या एव बाधनिश्चयस्तत्र लक्षणाप्रकारकज्ञानमपि न संभवतीति वाच्यं। तत्रापि लक्षणाया बाधेन तस्य लक्षणासंसर्गकज्ञानावि
 रोधितया लक्षणासंसर्गकज्ञाने बाधकोभावात् न च तृतिप्रकारकज्ञानस्येव शाब्दबोधहेतुत्वात् तदकिंचित्करमिति वाच्यं॥
 तृतिप्रकारकज्ञानस्येव तृतिसंसर्गकज्ञानस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वात् तदकिंचित्करमिति वाच्यं। तृतिप्रकारकज्ञानस्येव तृतिसंस
 र्गकज्ञानस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वोपगमादिति प्राहुः न वीनास्तु। द्विरेकपदादुपपत्तिरप्यपदार्थितपरंपरासंबंधेन मरत्वस्यैव तादात्म्य
 स्वरूपप्रत्यक्षधर्मत्वादिनाऽनियतोपस्थितो तस्य मरपर्यायत्वमनुपपन्नं तस्मात्तरेकपदस्यैकव्यतिरिक्तपरंपरासंबंधि
 तेन लक्षणादिके एकदेशे द्विपदार्थस्याभेदाच्च योस्तु बाह्यपदस्य तात्पर्यग्राहकतयोक्तलक्षणाप्येव द्विरेकसंबंधी लक्ष्यः स च

शिव

योगार्थवयौ गिकमुपनिप्रयो ज्ञत्वा तत्सच प्रस्तुतादावतिप्रसक्त इति धर्मरत्नविशिष्टे रूढिः तथा च द्विरेकपदं योग
रूढमेव पेक जलं वकर्गादिपदवदिति शहरिति दिक्। लङ्कारा च द्विविधा जहत्स्वार्थः जहत्स्वार्थं च तत्र जहत्स्वार्थो
यामिति व्युत्पत्त्या स्वार्थविशेष्य कश्च यवो धर्मयो जिका जहत्स्वार्थं तदस्या त्वजहत्स्वार्थो गंगा यो घोष इत्यादावा
घातत्र गंगातीरत्वे नतीरत्वे न वा गंगातीरत्वे न लङ्कारा तत्तेन तत्र गंगा शब्दाने पुगपदं द्विद्वयविरोधापत्तिरिति परास्तं। गंगा
शब्दलक्ष्यता वच्छेदक विध्यातीरत्ववद्वा नातपुगपदं द्विद्वयविरोधे मानाभावाच्च अत्र लक्ष्यता वच्छेदके न लङ्कारा गंगाती
रत्वादिविशिष्टे गंगापदलङ्काराग्रहो गतद्वर्मे प्रकारकोपस्थितिः शाब्दबोधश्चेति संप्रदायः नव्यास्तु लङ्कारा वच्छेदके विल
ङ्कारा स्तेव अथवा शब्दा वच्छेदके विशक्तिर्न स्यात् लक्ष्यता वच्छेदके स्तेव शक्तिं विना पिमानसंभवात् न चैवं तेन शब्दा
नुगमा संभव इति वाच्यं अकार्येण घटत्वादिना कार्यानुगमवदशक्येनापिशक्यानुगमे वा धर्माभावादि स्यात् काकेभ्यो
दक्षिरक्ष्यतामित्यादौ द्वितीया लङ्कारा पुनर्द्विविधामयोजनवतीति रूढा च। आघातं गंगा यो घोष इत्यादौ तत्र योत्पत्त्या
वनत्वा विशेषादिवोधस्य प्रयोजने सप्तत्वात् नीलो घट इत्यादौ नीलरूपादिशब्दस्य नीलपदादेर्नीलादिरूपवतीति

या बो

तायां लक्षणां जीजंतुतात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिर्न तु शक्या न्वयायोग्यत्वं यष्टीः प्रवेशयेत्तादौ का केभ्यो दधिरक्ष्यतामि
 तादौ च तदभावात्तात्पर्यविषयस्य यष्टिधरप्रवेशनस्य सर्वतो दधिरक्ष्यतामि चान्वयानुपपत्तिस्तत्राप्येते वेति संप्रदायः
 चिंतामणि कृतस्तु मुख्यार्थान्वयायोग्यत्वमेव लक्षणां जीजंतुतात्पर्यमाह कृतया वश्य कृत्वा ह। तां पाद्योष इत्याद्यां प्रकाश
 स्पष्टा मां रोषा पपादा नार्थमेव विना पितात्पर्यमहं मुख्यान्वयायोग्यत्वज्ञानेनैव लक्षणा कल्पनाच्चा यष्टीः प्रवेशयेत्तादौ
 चतात्पर्यज्ञानविषये भोक्तु प्रवेशनादौ यष्ट्याद्यन्वयानुपपत्तिरस्येवेति प्राहः। अत्रेदं बोध्यं गामुच्चारयेत्तादौ गोपदादेः स्वपर
 ते लक्षणे गोपदादेर्गवादावेव शक्यते न गोपदादेश कृतया शाब्दबोधविषयत्वा संभवात्। यत्तु गामुच्चारयेत्तादौ अथोच्चा
 रणा संभवेन विना शाब्दविषयकत्वं शाब्दबोधानुपपत्तेर्गोपदादेर्गवादिपदमपिशक्यमेव च लक्षणा निर्वहः। जबगद
 दशमाहेत्यादौ स्वशक्याभावेन लक्षणाया असंभवात् लक्षणाग्रहं विनापि शाब्दबोधेति शाब्दिकैरुक्तं तदसत्त्वं दास्य
 रत्यादिमायेन जादिमत्ते क्वं र्गो नामेव द्वितीयाथे च येन तेषां चैका करकोषेण स्वस्वार्थशक्तिसत्त्वेन तत्संबन्धेन स्वस्मि
 न् लक्षणा संभवात् लक्षणाया अग्रहो च शक्तिभ्रमादेव स्वतः स्वस्योपस्थित्या शाब्दबोधसंभवात्। यदपि पदानामो

शिव

तर्गिकमर्थपरत्वेमेवतदभावेचस्वपरत्वंगामुच्चारयेत्यादौवाच्याव्ययेकाधेनस्वपरत्वेचनवृत्त्यपेक्षातादात्म्यसंबंधादेवस्व
स्मात्सोपस्थितिसंभवादि तितैरुक्तं तदपि न प्रत्यक्षोपस्थितद्यदौदेश्यतासंबंधे नोपस्थितगगनादेश्च शाब्दबोधवारणा
यवृत्तिज्ञानजस्योपस्थितेश्च शाब्दबोधहेतुत्वेन वृत्त्यपेक्षायाः आवश्यकत्वात् एतेन श्रौत्रप्रत्यक्षोपस्थितस्वपरत्वेमेवपदा
नांउपस्थितार्थबोधकत्वस्यैवलाघवेन न कृतत्वात्तद्वत्तेत्यस्य गोरवैशाप्रवेशादित्यपि तेषां प्रत्यक्षपितमपास्तप्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थचित्तस्वार्थपरत्वव्युत्पत्त्या गोपदादेशोपदार्थसाभावेन तत्र विभक्त्यर्थसोच्चारणकर्मत्वादेरनवपप्रसंगाच्च। अ
न्यथा कथं चित्स्मृतीरादेरवयवसंभवेन ह्यगो छेदापत्तेः। किंच गामुच्चारयेत्यादौ विकृतं गोपदमेवोच्चारणकर्मस्यानैव
त्वविकृतांगोपदं विकृतस्यैव श्रौत्रप्रत्यक्षोपस्थितत्वात् अपि च एकं पदमुच्चारयेत्यादौ पदांतरं नोच्चारणकर्मस्या
त्किंतु श्रौत्रप्रत्यक्षोपस्थितैकमित्यादिपदमेव यत्तु वृत्तिज्ञानजस्य पदार्थोपस्थितेश्च शाब्दबोधहेतुत्वेपिन गामुच्चा
रयेत्यादौ गोपदादिशाब्दबोधानुपपत्तिः निरूपकताश्रयतामतरसंबंधेन वृत्तिज्ञानजस्यैवपदार्थोपस्थितत्वात्तपे
क्षितत्वेनाश्रयतासंबंधेन गोपदादिशब्देव गोपदादेशोपस्थितिसंभवात्। अवा दौ वृत्तिसत्तेपितात्यर्थविरहाच्च शाब्दबो

ना. कौ.

ध. उच्चारयेत्यादिसमभिवाहारेण गोपदादौ स्वपरत्वनिर्णयान्ता एतेन गामुच्चारयेत्तु ते विद्वत्स्येवोच्चारणापत्तिः तादृ
 शास्येव श्रोत्रेणोपस्थितेः शब्दस्याप्रकृत्यर्थतया तद्वितीयाश्रीनचपापत्तिः स्वस्यैव प्रत्यक्षेण शीघ्रमुपस्थित्या गौरस्ती
 त्यादावपि स्वपरत्वापत्तिश्चेत्यादिपरास्तं तात्पर्यवशाद्व्याऽविद्वत्स्यैव शब्दादुपस्थितेः न चैवं तात्पर्येणैव सर्वनिर्वोहे ह्यत्रि
 मात्रोद्येद इति वाच्यं तस्य शाब्दसामान्येऽहेतुतया कुचिच्छाब्दबोधस्य प्रमातृनियामकत्वेन वृत्तिविनाऽनिर्वोहादिति तदप्य
 सत् तत्थासतीश्चरस्य शब्दाभ्यस्तसंबन्धेन पदमात्रात्मनो शाब्दबोधप्रसंगात् तात्पर्यस्योपस्थितौ प्रमातृत्वेनानियाम
 कत्वाच्च प्रमातृविषयाबाधस्यैव नियामकत्वाच्चानवीनशाब्दिकास्तथासंसर्गवृत्तिविरहेऽप्येकांकादिवशात् संसर्ग
 स्य शाब्दबोधेभानंतथाशाब्दज्ञानसामान्यसामान्येव सर्वत्र शाब्दबोधशब्दभानशाब्दसामान्यसामान्योपशब्दभासक
 त्वकल्पनादिति गामुच्चारयेत्यादौ वृत्तिविनैव शब्दभानेऽप्येव प्रकारताविशेष्यताभ्युत्तरसंबन्धेन पदमिन्नविषयकशाब्दबो
 धे प्रत्येव वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणात्वेकस्यैव प्रत्ययनाप्रकृत्यर्थवितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तौ
 प्रकृत्यर्थसंचप्रकृतिजन्यबोधविषयत्वमिति गामुच्चारयेत्यादौ न कर्मत्वाद्यवयवानुपपत्तिः न च घटपदजन्यबोधे स

शिव

कलपयोर्याणां भाना पत्तिर्विनिगमकाभावादिमिवाच्यं तत्तत्परबोधेन तत्तदज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याहेतुत्वेना
दोषादित्याहस्तदसत्ताशाब्दसामग्र्यां शब्दासक्तकल्पनेमात्राभावात् उपस्थितिजन्मतावच्छेदकेष्वपि भिन्नवि
षयकत्वा निवेशे गौरवाच्च शाब्दबोधे प्रकृतित्वेनाजनकतया प्रकृतित्वेन प्रकृतिजन्मत्वविवक्षणा संभवेन प्रकृति
जन्मबोधविषयत्वस्यातिप्रसक्तत्वाच्चैव सत्तत्सर्वत्र शाब्दबोधे शब्दानेन संभवति। यत्र भिन्नविषयकानुमिति
सामग्रीकाले घटादिशाब्दे छयाशाब्दबोधः तत्र घटशब्दादिशाब्दे छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकानुमितिसामग्रीरू
पप्रतिबंधकसत्तेन घटशब्दादिशाब्दबोधानुपपत्तेः न च तादृशसामग्रीप्रतिबंधकतायां घटशब्दादिशाब्दे छावद्वयादि
शाब्दे छाया अप्युत्तेजकत्वोपगमात् नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यं। तथा सति तादृशानुमितिसामग्रीसत्ते घटादिशाब्दे छा
सत्ते घटादिशाब्दसामग्र्यसत्ते घटशब्दादिशाब्दबोधापत्तेः तादृशे छाविषयमिच्छा संभवेनेष्टापत्तेरसंभवात्। तत्रैदि
च्छाभावकूटस्यैकेन निवेशे मिथो विशेष्यविशेषणमावेदिविनिगमना विरहेणानंतकार्यकारणभावकल्पनापत्तेश्च
तिन किंचिदेतत्। ननु शाब्दबोधे शब्दस्यामाने पर्यायादिप्रक्रममंगस्य दोषत्वा नुपपत्तिः भिन्नप्रकारकप्रतीतिजन
नस्य तत्तद्व्यकतावीजत्वेन भवेन्न तत्पर्यायादिस्य लेतदसंभवादिति चेन्न येन शब्देनोपक्रमस्तद्विशेषेनोपसंहार

मा. को.

सैवरसापकर्षकतया च मत्काराभावप्रयोजकतया तत्तद्वृषकतावीजत्वात् अतएव नैकं पदं हि प्रयोज्यं प्रापेतीति वा
 म न सूत्रे प्रापेतीत्युक्तं उदेति सवितातामस्तामरावास्तमेति चेत्पादाबुद्देश्यप्रतिनिर्देशस्य लेशवांतरोपादाने च मत्कार
 गभावादिति तदाशयात् अधिकमन्यत्र सुव्यक्तां ननु शाब्दिकमतेषां ह्यवोधेन ह्यनोषगमेन घटत्वादिरूपेणाविशि
 ष्य गृहीतशक्ति केभ्यो घटादिपदेभ्यः पदजात्पुमप्रकारको बोधः विशेष्याजातोर्थक नलरामादिपदेभ्यः स्तनलत्वादि
 धर्मो नुपस्थितो विशेष्यशक्तिगृहासंभवे न सामान्यरूपेणोपस्थित्यतः तौ नभादिपदं क्वचित्पुनः साधुपदत्वादिति
 सामान्यतो ह्यनुमानेन नलत्वादिपदवाच्यः कश्चिदर्थो स्तीत्याकारकात् शक्तिगृहात केवलव्यक्ति विशेष्यक केवलपद
 प्रकारको नलादिपदवाच्यः कश्चिदर्थो स्तीत्याकारको बोध इति वक्तुं शक्यते तच्च मतमुपदर्शितदोषदुष्मिति ननु रामादि
 पदेभ्यः कथं शाब्दबोधः यत्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मेण निखिलधर्मे विषयक संस्कारस्य सामान्यप्रत्यास
 त्पधीनानुभवसमूलकस्य संत्वेन बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वांशे मोषदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकं स्मरणं निरावा
 धमेवेति तन्मूलकशक्तिगृहमूलकमेव स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकं शाब्दानुभवविषयतीति किमनुपपन्नं न च स्वरूप
 तत्त्वकारकस्मरणोत्पत्तिकारकानुभवसंस्कारयोर्हेतुत्वादनुपपत्तिरस्तेवेति वाच्यं जयता जनकतावच्छेदकको

शिव

दौस्वरूपतत्त्वस्यानिवेशात् न चैवं कदाचिज्जातिमानित्याकारकं कदाचिद्वदत्त्याकारकं कदाचिज्जातिमान्
 यद्वदत्त्याकारकं विनष्टं रास्मरं रा मिति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यं उद्बोधकं वैचित्र्यादेव तदुपपत्तेः स्वरूपतो घ
 षट्त्वादिप्रकारं नुभवजानितसंस्कारवतो जातित्वादिना घटत्वादिप्रकारकात्संस्कारात् कदाचित् स्वरूपतो घट
 त्वाद्यप्रकारकस्य जातिमानित्याकारकस्मरणात्पादयेन स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ तादृशानुभवसंस्कारयोर्विधि
 व्यहेतुत्वेऽपि उद्बोधकविशेषविरहस्य तादृशस्मृतिविरहप्रयोजकतायाश्चावश्यकत्वे स्वरूपतत्त्वतः भीयतादृशहेतु
 तायाश्च प्राप्तौ शोकात्वात् अथैवमुद्बोधकं वैचित्र्यस्य निवामैकत्वमुपेततादृशहेतुतायाश्च अनुपगमे विशेष्यवि
 शेषणभावांशेष्युद्बोधकविशेषस्य निवामैकत्वमुपेत्य प्रकारत्वाविशेष्यत्वानतर्भावे रासा मात्यतस्तद्विषयकस्म
 तौ तद्विषयकत्वे नैव संस्कारानुभवयोर्हेतुता पत्तिरिति चेन्न अनुगतोद्बोधकस्य लेखरूपतस्तत्प्रकारकजाना
 द्यसत्त्वे स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणापेक्षा तादृशहेतुत्वे सावश्यकत्वादिति कैश्चिदुक्तं तदसत् एवं हि व्यवेहित
 चेन्नेवैवैव जातीये शक्तिग्नहसंभवे न तमेव चैव नैव पश्य मुख्यः तत्र चैव नैव पश्यति प्रतारकवाक्येन चैव
 भेदेन गृहीयात् प्रत्यक्षबाधात् चैव तद्वच्चैव शब्दं नियमतः स्मरेत् पदप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टपि उच्यते

न्य को.

संज्ञासंस्कारनिवृत्तौ द्वौ धेकत्वात् अतएव हरिणोक्तं यत्संज्ञास्मरणात् तन्नमत्तदप्यनहेतुकं पिंडरुवहिरुषस्य न सं
 ज्ञास्मरपितुं कर्मरति। एतेन न लतादिसंसर्गकबोधानंतरमुपनीतमलतादिविशिष्टे शक्तिमहशावबोधोदयउ
 पपद्यते यद्वा न लतादिविशिष्टगोचरा अनादयस्संस्कारपरंपरास्तत्तुद्धाधकवरशादुद्धृत्य तदतिनलतादिवि
 शिष्टे शक्तिमहाद्युपतिरित्यपि परास्तमिति चेदत्र केचित् मलादिपदं किंचिद्वाचकं साधुपदत्वादिति सामा
 न्यतो ह्युक्तं तु मा नेन जायमाना तुमिति पक्षधर्मतावलाजलादिवाचकत्वं विषयीकरोति विशिष्टप्रत्यक्षविशेष
 राज्ञानहेतुत्वेपि अनुमित्यादौ परामर्षादेरेव निष्पन्नकत्वोपगमादतो न न लतादिरुपेराशावबोधानुपपत्तिरि
 त्याहुः अयेतु औत्प्रेक्षिकचिन्नकरादीनां स्वाधिके च ज्ञाने सर्वे प्रामन्युभूते च जाते स्वरूपैतो नु भवस्यासर्वानु
 भवमाहिकत्वादुपनयस्योसर्गो भूतजातिप्रकारकं मुपनीतमानं कचिदुपगम्यते तथा नलादिपदादपि वाक्पा
 र्थबोधः संभवतीत्याहुः वक्तुं तत्कालेन लगमादिपदान्न लगमादिपदार्थत्वादिसंस्कारक एव शावबोधो लक्षणाया
 संभवति न च न लतादिविशिष्टे शक्त्युपगमात्संशयसंबंधरूपलक्षणा न हो विन संभवतीति वाच्यं सामान्यरू
 पेणा तत्रापि शक्तिमहसत्वात् तद्वत्तिसंसर्गके ज्ञानस्यापि हेतुतोपाउक्तत्वेन लक्षणा संसर्गकबोधे शक्तिमहस्यो

सप्त

नये ह्यरागि यत्वा चेति सारं एवं राजपुरुष इत्यादिसमासे विराजादिपदलक्षणा ये वशाद्वोधः राजापुरुष इत्यादौ
राजकीयः पुरुष इत्यादिशाब्दबोधवारणा यन्मात्रार्थमोभेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया राजपुरुष इत्यादि
मासे लक्षणा विना राजकीयः पुरुष इत्यादिशाब्दबोधसंभवात् एवं च राजादिपदस्य राजसंबंधादौ लक्षणा तस्य
चामेदेन पुरुषादाववयव इति यत्समर्थः पदविधिरिति सूत्रेणैकार्थीभाव रूपसामर्थ्ये समासविधानेन राजपुरुषादि
समुदायस्यैव राजकीयपुरुषादौ शक्तिरावयवकीतिसमासशक्तिवादिभिः शाब्दिकैरुक्तं तदुक्तं तेन सूत्रेणैकार्थी
वशात्परस्परान्वयबोधकत्वात्मेकव्यपेकारूपसामर्थ्ये एव समासविधानेन समुदायशक्तौ मानाभावात् अत्रैकार्थी
भाव रूपसामर्थ्यवादिनो न्यवेद्या करणाः समासेणैकार्थीभाव रूपसामर्थ्यानि भ्रुवगमे राजपुरुष इत्यादिसमासे
कदेश राजादिपदार्थे विशेषणान्वयो दुर्वारः तथा च सुंदरस्य राजपुरुष इत्यादि प्रयोगप्रसंगः तथा हि राजपदोपस्था
यितो राजा स्वस्वामिभावसंसर्गेण मेदेनापि पुरुषे चेति निपाते सैव समासावयवस्यार्थमेदेन प्रातिपदिकार्थे चे
ति व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् यद्वा लुप्तषष्ठीस्य राजस्य पदार्थे पस्थिते सहकारेण विग्रहवाक्यादिव समासादपि वाक्या
र्थबोध इति हि व्यपेक्षावादिना नैयायिकानां मतं तथा च विग्रहेषु विभक्ति कदध्यादिपदार्थसदध्यादेरिव समास

घटकराजादिपदार्थस्याविविशेषणयोगोदुहहृदरः अथ स विशेषणानां हृत्तिर्नवतसवाधिशेषणयोगो नोतिवा
निकात्तुंदरस्याजपुरुषस्यादिप्रयोगो न साधुरिति चेत्पदार्थैकदेशेपदार्थांतरस्याच्योवाक्यमसाधु यथा गोत्रि
स्यसादाविति म्यायसेववार्तिकमनुवादकं न तु विधायकमत एव चैत्रस्य न मेत्यादौ विवदेवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावपि
विपदार्थैकदेशाच्चपेपि वाक्यसाधुतां म्यायसिद्धां जापयितुं भवति नैतिसाये हस्यसमास इति वार्तिकमप्यनुवादकमेवाव
दाहृदहनां वृत्तिधर्माणां वचनेरेवसाधने स्यान्महोत्सवंतस्मादेकार्थीभावश्चाश्चित् इति संबंधिशब्दापेक्षो नित्यस
वस्समसते वाक्यवत्साव्यपेक्षा स्य वृत्तावपि न हीयत इति चेत्तु चैत्रस्य न मेत्यादावपि प्रकारिभूतजन्मजन्मत्वादिसंबंधे
न न प्रारिचैत्रादेश्वयः न तु पदार्थैकदेशेपुत्रादौ पदात्तरिः समुदायेन संबंधोपेक्षां गुरुकुलादिना संस्पृष्टावप्योक्ते
तु पुज्यतेतद्वत्तासहेति वरीयंतितन्मते देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावपि कुलएव देवदत्तादेश्वयः न तु गुरावित्यपि सुवचं नवे
कार्थीभावाभ्युपगमेपि द्वंद्वोपात्तस्यैकदेशात्वाभावात्तत्र पदार्थोतराच्योदुर्वीरस्तथाचाचावप्यनेपि द्वंद्वमसंगति
चेत्पुष्पवंतादिपदोपात्ते चैदमसिरोत्पावयेन पुष्पवंतो शीता वित्यस्य साधुता वारणा यधुर्महयावच्छिन्नेकशशक्तिम
मतः पदस्य स्वार्थैकदेशाच्चपे सत्यसाधुतावधारणात् अथ राजपुरुषस्यादौ राजपदराज संबंधिना हृत्ति कं अत्र न्यथा

तम

राजपदार्थस्य पुरुषे मे देनाच्च यो न स्यात्। नार्थयोर्मे देनाच्च यस्याभ्युत्पन्नत्वात्। न च निपातस्य लङ् व समासे पिता ह
रुत्पत्तौ संकोचाच्च दोषरतिवाच्यं। हृष्टां तासि ह्या संकोचे मानाभावात्। न चैवं द्यो न पट् चंद्र इव मुखमित्यादौ न जर्थे
मे देनार्थसादृश्ये च घट चंद्रादेर्मे देनाच्च यो न स्यात् न स्याच्च न जायर्थे स्य यटादौ तथा च प्रतिवाच्यं। तत्रापि घट यटादे
र्घटप्रतिवोगिकादौ न जादेश्च मेदादिमतिजङ्गलोपगमात्। नापि तु स्रष्टृणी स्मरणो न निर्वाहः। प्रणीतो यमजानतो वि
बोधात्। अतएव तत्पुरुषस्य पूर्वपदजाङ्गलिकतया कर्मधारयस्य च सर्वशक्ततात्तदभावेन तत्पुरुषात्कर्मधारयो लङ्
यानि साशपे न निषादस्य पत्यधिकरणा सिद्धांतोपि संगच्छते एवैवमपि एकदेशाच्च यमिषेव ननु दारस्य राजपुरुषर
तिप्रयोग इति सुविशेषणानामित्यादिवाचिकं विनैव निर्वाहः। यत्तुराजपुरुषरत्यादौ पूर्वपदे राजसंबन्धिनिलङ्गता
स्वीकारे तस्य कर्मधारयत्वापत्तिः समानाधिकरणात् तत्पुरुषस्यैव कर्मधारयत्वात्। न च यत्र समास पूर्वदशावामभेदा
च्च यस्तत्र कर्मधारयः यत्र च तद्दशायां मे देनाच्च यस्तत्र तत्पुरुषरतिवाच्यं। नित्यसमासे विग्रहभूत्यत्वेन तादृशतत्प
रूपकर्मधारयव्याप्यतेः। अलौकिकविग्रहस्य संवेपितत्वाच्च बोधे स्वरूपापेक्षत्वात्। न व समासात् पूर्वमत्र तुल्यवि
भक्तित्वेनैव कर्मधारयत्वमतीतत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वं तत्र समासात् पूर्वविहङ्गविभक्तितादिति वाच्यं। पूर्वावस्था

मा. को

या समासार्थविवक्षानुसारेणैव कल्प्यतया तव समासवाक्ये बोधाविशेषेण तद्देन कुरापकल्पनायाऽऽप्यसंभ-
 वादिति तदसत्। यत्र समासद्वयकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति तद्वत्कीभूतपदानां स्वोत्तरमुत्पत्तिरप्यविभक्त्यर्थव-
 दंतर्भावेण लक्षणां विना समासा ~~संभवात्~~ नाधिकरणात् तत्र कर्मधारयत्वं तदंतर्भावेण लक्षणां सामानाधिक-
 राणे तु तत्पुरुषत्वमिति विभागसंभवात् सत्यं तेन च पंचमलीत्यादिव्यावृत्तिरिति चेन्न तथापि समासस्य ले समुदाय-
 शब्देन गीकारे तत्रैकांशीभावस्वरूपार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञा प्राचीनविभक्तिः कोषविभक्त्येतरोत्पत्त्यादि-
 कं वृत्तिकार्यं न स्यात् न च समासस्य विशिष्टे कार्यकत्वाभावेनार्थवदादिसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाऽसंभवेऽपि क-
 तद्विषयसमासाश्चेति सूत्रांतरेणैव प्रातिपदिकसंज्ञायाऽसंभवाच्च दोष इति वाच्यं कदादिसूत्रेणार्थवद्ग्रहणात्
 वृत्त्यातेनापि सूत्रेण तत्संज्ञायाऽसंभवात्। अन्यार्थवदादिसूत्रेणार्थवद्ग्रहणात् तदोधात्प्रत्ययानां पुरुषासंबन्ध-
 वार्थसूत्रेण तत्संज्ञायाऽसंभवात् अन्यार्थवदादिसूत्रेणार्थवत्त्वे लक्षणेऽर्थवद्ग्रहणात् नार्थकप्रसंयातेन
 दादिसूत्रेण तत्संज्ञायाऽसंभवात् नार्थकप्रसंयातेन दादिसूत्रेण तत्संज्ञायाऽसंभवात् नार्थकप्रसंयातेन
 दादिसूत्रेण तत्संज्ञायाऽसंभवात् नार्थकप्रसंयातेन दादिसूत्रेण तत्संज्ञायाऽसंभवात् नार्थकप्रसंयातेन

शिव

मिसंतवाक्यग्रहणपत्तिः तद्विग्रहणो नतद्विज्ञांतमात्रे प्रातिपदिकसंज्ञाविधौ बहुषु उरत्पादो तदभावप्रसंगश्चा
नचतद्विग्रहणो नतद्विज्ञांतविशिष्टमेव गृह्यते नतद्विज्ञांतमिति वाच्यं तथा । सति पचतकीत्यादिमध्यस्थिततद्विज्ञांतकेपि
प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेः इत्थंचार्थवदादिसूत्रे मेव प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं कदादिसूत्रं तु प्रपञ्चमात्रं श्रुत्यैकार्थमावाभ्यु
पगमपहेतिमात्रस्योपसंग्रहात्सुवततिउंतयोश्च व्यावर्तनात्प्रत्ययांतपर्युदासः कदादिसूत्रप्रपञ्चाभ्यापुक्तः स्यात्
अतोर्थवत्त्वमर्थस्मारकवृत्तिमत्वमात्रं यपेक्षासाधारणानिर्वच्यं वृत्तिमदविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्वरूपंतद्विद्यतेवृत्ति
मदवयवके समुदायेपीत्यतः प्रकृतिप्रत्ययार्थवत्तादेनौ पाहू देनादेरर्थवत्तासिद्धौ प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धौ च सुव
ततिउंतयो रप्यर्थवत्तात्तपो र्वाक्यस्य च प्रातिपदिकसंज्ञा वारणा यकृतद्विज्ञेत्यादिनियमसूत्रं प्रकृतिप्रत्ययसमु
दायस्य च प्रातिपदिकसंज्ञा कृतद्विज्ञांतयोरेव वाक्यस्य च समासस्यैवेति प्रत्ययांतपर्युदासस्तनकतेव्यस्य प्र
योजनाभावात् नचधातुयपुदासात्किंबंतधातोः प्रातिपदिकसंज्ञा नुपपन्नोति कृतद्विज्ञेत्यादिसूत्रं विधाय
कमेवेति वाच्यं । काव्यनिकविमत्तादिविशिष्टे राजनः सपुरुषसुखलोकिकप्रक्रियावाक्ये समाससंज्ञेव

नको

काव्यनिकृतिवादिविशिष्टे प्रातिपदिकसंज्ञे लभ्युपमात्। अथवा हतदितेति सूत्रेणापि तद्गुह्यं नुपपत्तेः न
 चेवं न व नमित्यादौ प्रत्येकवर्गाणां प्रातिपदिकसंज्ञा तत्र युक्तौ नकारलोपश्च स्यादिति वाच्यं। वर्गाणां समुदाय
 इत्यर्थवत् प्रत्येकवर्गा इत्यावा नाद्यः इति महुदितत्वरूपस्याथैव तत्प्रत्ययवेद्यभावात् नोत्पः शाब्दवीधजन
 कपदार्थे विहितेति जनकवत्तेरधिकराणां यत्समुदायस्तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं मर्थवत्त्वं न हि समुदायावयवे प्र
 त्येकवर्गे विद्यमाना पितृ। मन्तिः पदार्थे स्माधेरयति तज्जनिता नास्तिः शाब्दबोधमर्जयति भवत्वेन। एवं इति मत्त
 मुदायावयवानां मनर्थकत्वं मेव स्वीक्रियतां च पंकजादिपदेषु पंकजनिकर्तृप्रात्वावच्छिन्ने विशिष्टे रुढि न हो
 तावता केवलयोगिके समासे रुढि सिद्धिरिति चेत् तथापि बहुव्रीहौ शक्तिकल्पनं विना चित्रगुणित्यादौ चित्रगो स्वामि
 नो बोधोपपाद। नमशक्यमेव। न च गोपदस्य गो स्वामिति लक्षणाया तद्धा भः पदार्थकदेशेन विचित्रादेरनवप
 प्रसंगात्। नापि गोपदस्यैव चित्राभिन्नगो स्वामिति लक्षणाया चित्रापदं तात्पर्यमात्रग्राहकमिति युक्तं। वित्रगोप
 दमो र्वपेक्षा स्वरूपसामर्थ्यस्याप्यभावे समासा नुपपत्तेः न च गोपदात् शब्दागो लक्षणाया स्वामिन उपस्थि

शिव

तौ लक्ष्यार्थविशेषणी मृता प्रांगविचित्रायास्तादात्म्येनाच्यपाच्चित्रगोस्वामीत्यच्यपबोधोपपत्तिः एकपदोपा
 न्नमोरपि कृतिवर्तमानत्वयोः परस्परान्वयबोधो दर्शनेन प्रकृतेष्वनुपपत्त्यभादिति वाच्यं। प्रातिपदिकार्थयोगोस्वा
 मिनोर्भेदेनाच्यबोधस्याच्युत्पन्नत्वात्। नचचित्रपदगोपदयोर्मयोरपि विचित्राभिन्नगोस्वामीलक्ष्यः परस्परं तादात्म्येना
 च्यपाद्यपेक्षाप्युत्तेव अतएव तत्पुरुषापेक्षायापि बहुव्रीहिर्जैवैद्यमर इति प्रवादः बहुव्रीहा बुभयपदस्यैव लाङ्कृतिकत्वा
 दिति वाच्यं। बहुव्रीहावेकशेषद्वंद्वमंतरप्रसंगात्। समानरूपावच्छिन्नपारभेदाच्यबोधस्याच्युत्पन्नत्वाच्च। यदि च क्वचिदेकदे
 शाच्यपस्यपीकृतयागोसंबंधिलाङ्कृतिकगोपदार्थैकदेशगविचित्रापदार्थाच्योनानुपपन्नः भिन्नाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यामुपस्थि
 तयोरेव न भेदेनाच्यबोधः एकप्रातिपदिकोपस्थितयोस्तु भवमेवेति गोपदलक्ष्ये स्वाभिनिगोपदशकस्य भेदेनाच्यबो
 धोपगमेक्षतिविरहादिति विभाज्यते तथाप्यप्युपर्यवहव्रीहौ प्राप्तेदको ग्रा मरस्यादौ व्यपेक्षारूपसामर्थ्योपगमेक
 यमपि नाभिमतान्वयबोधनिर्वाहः तथा हि प्राप्तेरुत्तरदेशोपहितं कर्म कृतप्रत्ययस्य कर्त्रीर्थः तेन प्राप्तिकर्तृप्राप्तपदार्थः।
 उदकपदे च तन्मते जलसंबन्धिनिजाङ्कृतिकं तदेकदेशे जले प्राप्ते स्य तादात्म्येनाच्यः न होतावताप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्रा मर
 सच्यबोधनिर्वाहः अभिमतश्च तादृश एवाच्यबोधः तस्माद्यपेक्षारूपसामर्थ्योपगमेना निर्वहतादेकार्थभावरूपसामर्थ्यमुपेयं

मा-डो.

२ उपा

तच्च समुदायशक्तिं विना न निर्वहतीति समावेशात् सिद्धिरिति बुद्धेति श्रोत्रोच्यते प्राप्ते दको ग्या मरुत्या दा वषट्कार्यं बहुव्री
हो समुदायशक्तिं विनाप्यभिमतबोधसंभवत्वेव तथा हि तत्र प्राप्तिप्रकृतिकप्रत्ययस्य कर्त्तृकर्मवार्थः उदकं तादात्म्ये न क
र्त्तरितिरूपकतया प्राप्तौ साचकर्मणोऽपि एवं विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणैकपदार्थैरेवोदककर्त्तृकप्रामिकर्म
त्वामरुतमभिमतबोधो निर्वाहयितुं शक्यते न च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासकल्पने गौरवमिति वाच्यं समुदायेति रित्तश
क्तिकल्पनमपेक्ष्यतत्कल्पन एव लाघवात् किंच समासस्य ते समुदायशक्तिकल्पने शशङ्कं नास्तीत्यादौ शशङ्कपदे
समासानुपपत्तिः तत्र शशङ्कस्यास्तीकतया विशिष्टार्थे समुदायशक्तेरसम्भवात् अथिचयदिसमाससार्वभौमशक्तिस
दातव्या अगृहीताया नोपयोग इति गृहीताया रूपाय योगित्वे वाच्यं न हि शशङ्कादिशब्दानामपदार्थैस्सहशक्तिरूपसं
बंधग्रहसंभवति तथा हि परबुद्धिविषयतया विशेषत उपस्थितेऽलीकेशाक्तिग्रहः सामान्यत उपस्थिते तत्र शक्तिगु
हः परबुद्धिविषयतया विशेषत उपस्थितिरपि परबुद्धिनिरूपकतया परबुद्धिनिरूपणो नावश्यवेद्यत्वात् व्यवहारवि
शेषणपरबुद्धीपमानाया बुद्धिविशेषणात्वे नोपस्थितत्वाद्वा तत्र नाद्यः परबुद्धेरुल्लेखो यदि प्रसङ्गरूपः स्यात्तदा तस्मि
न्नुल्लेखे विषयोप्युद्दिश्ये तन्महोपपरबुद्धेरुल्लेखात् न हि तीयः न हि कश्चिदल्लेखे व्यवहारोस्ति येनोच्चीयमानाया बु

शिव

द्वौ विशेषात्तथा विशेषतः शशमंगलादिभीसेत् न च शब्दांतरे पस्थितेशशमंगलादेश शशमंगलादिपदसंकेतग्रह इति वाच्यं
पदांतरस्याप्यगृहीतसंगतिकत्वेनाप्रतिपादकत्वात् न च शशमंगलादिशब्दोच्चारणित्वात्पदपूर्वकः बालश्रुकादिभिन्नोच्य
रितशब्दादित्यनुमानेन सिद्धेतात्पर्येतात्पर्यसंविषयकमित्यनुमित्यागृहीतेतात्पर्यविषये शशमंगलादिशब्दसंकेत
ग्रह इति सामान्यत उपस्थितिपक्षो युक्त इति वाच्यं एतादृशसमयग्रहसंभवे पितृशब्दबोधानुपयोगित्वात् न हि ता
त्पर्यविषयत्वोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिग्रहः शाब्दबोधोपयोगी किंतु गोत्वादिविशिष्टे अमृतागंबोधनेति वाक्यात्
तत्पर्यविषये सामान्यतोगृहीतसंकेतैः पदैरगृहीतविशेषसंगतिकानां शाब्दबुद्धिप्रसंगात् ननु विशेषांतरीभूतप्रवृत्तिनि
मित्तगोत्वादिवर्धविशिष्टे गवादी गवादिपदशक्तिग्रहो गोत्वादिविशिष्टमेव बोधयति शशमंगलादीनां तु निर्वर्धका
णां शाब्दबोधो बुद्धिविषयत्वस्वरूपोपलक्षणधर्ममात्रं पुरस्कृत्य शक्तिग्रहमपेक्षते तदुक्तं विशेषांतरविना कृतः क
ल्पनामात्रविषयो स्यात् इतीति चेन्न एवं सति कर्मणो प्रशशमंगलविकल्पयोरविशेषप्रसंगात् न हि प्रवृत्तिनिमि
त्तस्याभावे कर्मणो मनशशमंगलपदार्थ इति वक्तुं शक्यं किं परं द्योपि भवतां मतेऽलीक इति सर्वे पितृशब्दास्तुल्यमेव
विकल्पे जनयेयुः यत्तु सर्वेपि प्रतिपत्तार स्वस्ववासनातोगृहीतशशमंगलशब्दादिसंगतिका इति तदसत्ता अतिप्रसं

स-को-

गात् अनुभवे विना संस्कारा पर प को व वा स ना या असंभवा चरते न तत्तदर्थे समासं विदधता व्याकरणे न तेषु ते धर्मे पुस
 मासस्य शक्तिरेव प्रतिपाद्यते अथ क्वचिदपि व्याकरणाच्छक्ति निर्णयः संभवः तथा च शशं गाद्यां वंशं प्रतिपाद्यं
 किंचिदवश्यमेवितयं वक्त्राकरणे न तत्तत्समासानां साधुत्वा नुशासनमित्यपि परास्तं उक्तीत्याशशं गादिशब्दे
 शक्तिग्रहा संभवान् अतएव पंडितो ब्राह्मणः पाचकः पाठक इति वत् पंडित ब्राह्मणः पाचक पाठक इत्यादावुद्देश्य वि
 धेयभावेनाद्यवगारणा यस्य मुदा यशक्तिमत्तक एकार्थी भावश्चावश्यकः सति हितस्मिन् घटपदा हट घटत्वयोर्वि
 तरसंख्येयार्थे सैव समासादुपस्थित्योद्देश्यविधेयभावेनाद्यनियामिकायाः एते गुपस्थिते रभावाद्भेदः
 अतएव वषट्कुत्तुः प्रथममक्षरं वषट्कुत्तुः विप्रिष्ठमक्षरं वादेन प्राथम्यविधानावतिमारां क्यप्रथममक्षर इति स
 मस्तमेकपदं तत्रैकप्रसरत्वा त्रैकांशेन वषट्कुत्तुः विशिष्टमक्षरं मुदिश्यापरांशेन प्राथम्यविधानं युक्तं तथा सति प्र
 सरभेदात्सामर्थ्यविधानेन समासो न स्यात् एतेन केवलमक्षरानुवादेन प्राथम्यविधीयत इत्याप्यवास्तं न च स विशेष
 षणात्वाद्वातिर्न स्यात् प्रधानस्य तत्वे तु यभावात्तस्मात्प्राथम्यविशिष्टमक्षरं तद्विधिरिति प्रामांसकाः तस्मात्तथा
 न्वपबोधे उद्देश्यवाचकपदसममित्याह तत्तदसंख्येयार्थवोधकविधेयवाचकपदजन्योपस्थितिरेव तंत्रं न च तथा

शिव

शाहबोधमतिउद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदमिन्नपदजन्योपस्थितिहेतुरितिपूर्वोक्तेपीतवासाश्चतुर्भुजस्या
दोचनदोषरतिवाच्यं। सकलवृत्तिभेदघटिगुरुतरकार्यकराभावकल्पनापेक्षयाकार्यभावस्वीकारेनाद्यवातनचैवंस
मदशारत्निर्वाजपेयस्युपोभवति। लोहितोत्सीषात्तत्विजःप्रचरंतिपृथ्विचतुरवतीपजमानःपंचावलेववपाका
येत्यादौवाजपेयपृथारत्निमुत्सीषमवत्तुवाचस्यमदशतलोहितपृथ्वीनांविधानंनस्यादितिवाच्यं। अत्रपृथार
त्निउत्सीषावत्तानामतिदेशप्राप्तयातिदेशादुपदेशोस्पृष्टावत्वेनतत्प्रवृत्तेःपूर्वमेतैर्विशिष्टविध्यंगीकारेणा
हतेतस्यपीलोचनापांतुसाप्तदशलोहितपृथ्वीमात्रेषुतास्यंगम्यतेइतितावन्मात्रविधित्वमपदेशःनचैवमन
मारीत्याप्रथममकृत्यत्रापिप्राथम्यविशिष्टमन्त्रांतरविधिर्मस्यादितिवाच्यं। तत्रोभयोरप्युपदेशेनतथावक्तुमशक्य
त्वादित्याधुनिकशास्त्रिकोक्तिरपिप्रास्तापेडितब्राह्मणाराहत्यादौबुद्देश्यविधेयभावेनावयवोधाभावस्यानुमदिकत्वेविवा
दसंभवेनतादृशाद्यवयवोधाधकाभावेनतद्वाराण्यनिरुक्तैर्कार्यभावस्यानावश्यकत्वाच्च। द्युपदेद्युपटत्त्वयोः
द्युपस्थित्यभावेनतथावयवोधाभावोपिपेडितब्राह्मणाराहत्यादौसमुदायशक्तिजन्यविशिष्टोपस्थितेरप्यर्थः
तेपिसमासघटकपेडितपदब्राह्मणपदजन्योपस्थित्योःपृथग्गतमात्रावयवोधसंभवात्तमपिदुर्वारित्वाच्च॥

न्या-को

अतएवेत्यादिकमपि मंदं मीमांसके स्तादृशे कार्यभावा नभ्युपगमेन तेषां तन्मूलकमक्रांतरविध्युपगमस्या संगतत्वात् । न
 च तदेकैदेमि स्तादृशे कार्यभावाभ्युपेयत इति वाच्यं । तदनभ्युपगमं दृष्ट्वा मीमांसकानां मपि मक्रांतरविध्युपगमेन तदुप
 पादनवर्त्तनैव सर्वेषां मक्रांतरविध्युपगमसंभवात् । किंच भवतां समासे समुदायशक्तौ एतथैव निषादस्य पतिं या जयेदि
 यत्र निषादस्य पतिपदैर्कर्मधारय एव न तु तत्पुरुषः तत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वादिनिषादस्य पत्यधिकरणीयमी
 मांसा सिद्धांत विविरोधो दुष्य रिहारः सर्वत्र समासे कार्यभावा नुरोधेन समुदायशक्तेरावश्यकत्वेन कर्मधारयतत्पुरुष
 योरविशेषेण लाघवाभावात् । अथोक्तसिद्धांतो नोक्तलाघवमूलकोपेनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किंतु वैदिकसमासस्य कर्म
 धारयतत्पुरुषात्तरत्वं संदेहकर्मधारयत्वमेव न तु तत्पुरुषत्वमिति सेनादितात्पर्यमूलक नियममूलक एवेति न तद्विरोधः य
 दासमासस्य विषिष्टार्थशक्तौ निषादरूपः स्य पतिस्मासाथी निषादानां स्य पतिस्त्वैव रिको निषादमित्रस्मासाथी
 वेति संदेहे निषादमित्रोपस्थितकल्पनप्रसक्तलाघवेन निषादरूपस्य पतिरेव समासाथी रिति लाघवमूलक एवोक्तसिद्धा
 त इति न तद्विरोध इति चेत्तु मम मायितया हि वषट्कृतं प्रथममक्षरं सत्रविशिष्टोद्देश्यकत्वं विशिष्टविधायकत्वं वेति संदेहवैदि
 कवाक्यस्य विशिष्टविधिप्रकृतमेव न तु विशिष्टोद्देश्यकत्वमित्यनादितात्पर्यमूलक नियममूलक एव विशिष्टविधिरिति

दिव

महान्तरविधिसिद्धांताविरोधः यदा विशिष्टोद्देशकत्वे भङ्गानुवादेन प्राथम्यवपदकृते विधायकत्वे वा वीक्ष्ये वा मेदप्रयुक्तगो
रवेताप्राप्तस्यैवानुवादेन वचनान्तरमाप्नुसंधानप्रयुक्तगोरवेतावनविशिष्टोद्देशकत्वं न वा भङ्गानुवादेन प्राथम्यवपदकृ
ते विधायकत्वं किंतु विशिष्टविधायकत्वे लाघवादि तिलाद्यवमूलकस्य महान्तरविधिरिति न तत्सिद्धांतविरोधः न चैव
मेकवाक्यत्वाय महान्तरविधिरिति पर्यवसितां तथा चागतं तादृशकार्थीभावेनेति वाच्यं तादृशकार्थीभावात् भुपगं रमि
रपि मीमांसकैरप्येव समासादिवत्तौ तद्विन्नवाक्ये चैकवाक्यताया अभ्युपगमेनैकवाक्यत्वस्य तादृशकार्थीभावस्वरूप
त्वाभावात् न च तादृशकार्थीभावस्वरूपमेकवाक्यत्वं समासादिवत् त्रिमात्रस्य लीयमन्यदेवास्माभिरुपगम्यत इति वा
च्यं इति त्रिमात्रस्य लीयत्वं सैकवाक्यतयेव निर्वहति त्रिमात्रस्य लीयातिरिक्तैकवाक्यत्वकल्पने प्रमाणाभावात् न च स
मर्थः पदविधिरित्यनुशासनमेव तत्र प्रमाणाप्रित्तिर्वाच्यं तत्र सामर्थ्यस्य व्यपेक्षारूपस्यैवोपगमेऽपि निर्वहति तस्माद्वप
दकृते रित्यादौ महोद्देशकप्राथम्यविधेयकबोधे सति वपदकृते उद्देशकप्राथम्यविशिष्टमहान्तरविधेयकशाब्दबोधे वा
धकाभावेन समासेनोद्देश्यविधेयभावेनावपरतिस्ववासनामात्रविजृम्भितमेव पुज्यते चैतत्प्रहावाक्यार्थबोधे

न. को.

वांतरवाक्यार्थबोधसहेतुतयाभक्तौ हेतुपक्षमाथम्यबोधं विनापक्षं हेतुपक्षमाथम्यशिष्टमन्त्रांतरविधेयकबोधस्यानुप
 पत्तेरिति तात्पर्यमपहायसुधीमिरालोचनीयं। यत्तु समासे उद्देश्यविधेयभावेनावयवबोधेनीलघटोद्यटोनील इति स
 मासस्यास्योरविशेषरावोधादायैकारिका रागमविष्टविधेयांशस्य समासे दोषत्वोक्तिरसंगतास्या। दितिद्यटोनील
 इत्यत्रैव निलविधेयकबोधो न समासेमाहुः। निर्विष्टस्यैवोद्देश्यत्वं चरमनिर्विष्टस्यैवविधेयत्वमिति निष्पत्तादिति तदसंगतम्।
 द्वियमस्य समासे तैरप्यनभ्युपगमात् अथैवाविधेयस्यामत्रानुपसर्जनत्वे सति उद्देश्यमंतरं निर्देशाभावो दोषताम
 योजकः समासे विधेयस्योपसर्जनत्वात् दोषत्वं वाक्ये तु हेतुपक्षमाथम्यभावात् त्वमिति तदुक्तेरसंगतः उद्देश्यमंतर
 निर्देशाभावस्यैव दोषताम योजकत्वोक्तेरुचितत्वात्। एवं चाविष्टविधेयांशस्योद्देश्यविधेयभावेन बोधाजनक
 त्वे तद्व्यक्ततावीजं किंतु पूर्वपदेन स्वार्थे सिद्धत्वस्योत्तरपदेन साध्यत्वस्याभिव्यक्त्यापकर्षादिप्रतीतिः मिथ्यामहिम्ना
 मित्यादौ मिथ्यात्वस्योपसर्जनत्वेन सिद्धत्वबुद्ध्यामर्द्धमपकर्षाभिव्यक्तेः सकारोद्यपमित्यादावपि सुकारस्य सिद्ध
 त्वाभिव्यक्त्याऽभिमानिनोरवरास्यापकर्षप्रतीतिस्तस्य समासे वाक्ये च दोषत्वं। वस्तुतस्तु उक्तस्य दोषताम योज

शिव

कत्वे उपसर्जनत्वं समासे उद्देश्यानंतर्यमावश्च वाक्ये तत्प्रयोजकं एवं च समासे विधेयप्रत्ययान्वयोपसर्जनत्वं
तत्र पथा तथा स्तु पत्रतु तस्य नास्यत्रोपसर्जनता तत्र समासे उद्देश्यविधेयभावेनाश्वयेन किमपि बाधकं पश्याम
किंचा विमृष्टविधेयांशस्तु ले उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेन बोधाभावे बोधानुपगमे तस्या विमृष्टविमृष्टविधेयां
शत्वमेवानुपपन्नं विधेयांशस्यैव भावात् अपि च सापेक्षेण वस्तुकारभावेनैव रोषता प्रयोजकत्वेन रसवति
काव्ये अविमृष्टविधेयांशस्तु ले उद्देश्यविधेयभावेन बोधाभावे व्युत्पन्नसमासे तदंगीकारे बाधकाभाव इत्याद्यन्य
त्र हाव्यक्तमिति दिक्। वस्तुतस्तु। समासे एकार्थीभावोपपन्नमेव न समुदायशक्तिसिद्धिर्न तथा हि। एकार्थी
भावो न विशिष्टकार्यप्रतिपादकत्वं विशिष्टविषयविशेष्यविशेषणान्नामनतिरिक्तत्वेनैवैव्यसंभवात् किंतु
विशिष्टविषयता कबोधप्रयोजकत्वरूपमेकवाक्यत्वमेव तच्च समुदायशक्तिं विनाप्यकांक्षादिसा चिद्व्याप्ता
दृशविषयता शास्त्रबोधजनकत्वादेवोपपन्नं न चेवं वदिरावित्यादौ समासानुपपत्तिस्तत्सर्ववत्वाद्यवच्छिन्न
नानाविषयता कबोधजनकत्वादिति वाच्यं तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्पर्यायानिरूपिता वा विधे
यता तत्प्रयोजकत्वात्मकतदेकवाक्यत्वस्यैव निरूपकप्रयोजकत्वरूपत्वात्। ध्वनिदिरावित्यादौ च ध्व

या को

ता घव। छिन्नाना विशोष्यता निरूपिते कदित्वादिप्रकारताशातिबोधोदयानुपपत्तिः। इत्थं चापमेतिपु
 न्नोराजः पुरुषोपसार्पतामित्यादौ राजपुरुषपदादीनां समासवारतायसमर्थपदयोरेवयसमासानुशासनात्तन्त्र
 सामर्थ्यनिरुक्तैकवाक्यता रूपमेव तदेवैकोन्यीभावशब्देनोच्यते व्यपेक्षापिनिरुक्तैकवाक्यतापर्यवसितेवेति
 व्यपेक्षैकार्थीभावयोरपि नार्थतोभेदः किंतु शब्दभेदमात्रमेवेति व्यपेक्षैकार्थीभावयोर्भेदाभिमानवतोपरस्पर
 रं कलहोप्यजानमूलक एवेति पुक्तमुत्पत्तिः। एतेन समासे समुदायशक्त्यंगीकारे राजपुरुष इत्यादिशाब्दसाम
 न्य्यने तद्येऽप्यदिप्रत्यक्षप्रतिबंधकतायां सामग्रीद्यत्कृत्या विशिष्टविषयकोपस्थितिरेकैव निवेश्यते
 ति। नाद्यवंतदनेगीकरितु समासघटकपदार्थोपस्थितिद्वयादिकं निवेशादीयमिति गौरवमिति समुदायशक्तिस्वी
 कारस्योचितरूपमिति। उक्तरीत्या समुदायशक्त्यंगीकारासंभवेन प्राप्तासिक्तगौरवस्यादोषत्वात्। वस्तुत
 स्त। एकार्थीभावांगीकर्तव्येकरासते एकार्थीभावो नाम समासादिरूपसमुदायशक्तिः राजपुरुषादिस
 मुदायसराजसंबन्धिपुरुषादिरूपविशिष्टार्थशक्तिरिति नार्थः तथा सति राजादिपदैः सर्वथा स्वार्थसराजादे
 स्त। गो न तद्वा नानुपपत्तेः पुरुषमात्रस्यानयनं च स्यात् किंच राजपदार्थः पुरुषे विशेषणमिति व्यवहारो न स्यात्। यदि

शिव

चसमुदायेनैवराजसंबंधिपुरुषो यस्य पनेनराजादिमानोपपत्ताबाधदोषोनसंभवति किंचेत्पादिद्वितीया
दोषोपिनसंजसः निष्करीणीस्वमितुमनस्तुआमोदावपमात्रेराचंपकपुट्टसादिव्यवहारवततसदृशाधी
वपमात्रेरातदारोपेरातथाव्यवहारोपपत्तेरितिभाष्यतेतथापिसमुदायस्यधिशिष्टार्थेशक्तिर्वक्तोअवयवानां
मार्थवत्त्वत्पागेनारोपिततत्स्वीकारेराचंगौरवापत्तेः किंतुएकार्थीभावोनामैकार्थत्वंतच्चरकोपस्थितिविषयार्थक
त्वंतथावापमाशयमथावाकोपेथरूपदेःपदार्थानामुपस्थितावाकांक्षदिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशि
ष्टार्थप्रतीतिर्नैवंसमासादिरूपवृत्तौकिंचवयवशक्तिभ्यांसमुदायशक्तिसहकृताभ्यांजायमानापदार्थोपस्थितिरेव
विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थविषयिरोपवसर्वत्रभवति। नचैवैवैवाकरानयेराजपुरुषादिपदंराजासंबंध
वसुरुषेशक्तमित्याद्याकारकएवसमुदायस्यशक्तिगृहस्तत्रप्राप्ताप्राप्तविवेकेनविशिष्टशक्तिःसंबंधांशएवपर्यवस्यती
तिसंसर्गेशेसमुदायशक्तिस्वीकारेरावाक्यवृत्तौकोविशेष्यतिवाच्ये। वाक्येहिफलवत्तापदार्थोपस्थितिसमयेनियमतः
संसर्गेशेउद्बोधकासमवधानकल्पनेनरथगुपस्थितयोःपदार्थयोःपश्चात्संसर्गबोधः। वृत्तौचपदार्थेपिस्थिति
समपरवानियमतःसंसर्गेशेषुबोधककल्पनेनविशिष्टेवोपस्थितिरितिविशेषात्। अतएवमासोदकइत्या

न्या.कौ.

दोविशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन बोधः तत्राप्युज्जमानवषण्याद्यर्थः संसर्गश्चेत्युभयमेव समुदायशक्तिसाध्यं नमत्तव्यत्वा
 तत्कृतज्ञात्वेवराजादेरुपस्थितिसंभवेतत्र समुदायस्यापिशक्तिकल्पने गौरवाच्च नामार्थयोर्मदाद्युपादियुक्तपञ्चय्यगु
 पस्थितनामार्थादिविषयाः अतएव राजपुरुषैकदेशे राजिवाक्य इव न ह स्पेयादिविशेषणान्वयो तत्तत्सपदार्थैकदेश
 तादिति शस्यमेवैवाकरा नवीनैरेकार्थीभावपक्षे समुदायशक्तिरित्यस्य निष्कर्षः कृतः एवं च नैयायिकमते प्रत्येकं राजपद
 पुरुषपद जस्योपस्थितद्वयद्यदि ताशा ह सामग्रीवैवाकरा मते च राजपदपुरुषपद समुदाये तच्चित्तपञ्चमैकविशि
 ष्योपस्थितिद्यदि ताशा ह सामग्रीति एव कत्रचित्तयजसत्त्वनिवेशे विशेष्यविशेष्यराभावे विनिगमना विरहेण कारणात्
 वृद्धिरवच्छेदकगौरवंचैवाकरा मते नैयायिकमते च जाद्यवमिति स्थलमेव तस्माद् राजपुरुष इत्यादिसमासे राजादि
 पदतत्कृण्येवशाब्दबोध इति सिद्धं नवीनास्तु राजपुरुष इत्यादिसमासे न राजादिपदस्य राजसंबन्धादौलक्येण न वा समुदा
 ये शक्तिः किंतु स्वत्वसंबन्धेन राजादेः पुरुषादावव्ययेन राजकीयः पुरुष इत्यादिरेवाव्ययबोधः न चानामार्थयोर्मदाद्युपा
 द्युपवत्तया कथमुक्तरीत्या च यवोध इति वाच्यं घटपटौ नेत्याद्यनुरोधेनैव समासानुरोधेनापि तादृशव्युत्पत्तेस्संकोच
 कल्पनात् वस्तुतस्तत्तादृशव्युत्पत्तौ मानाभावः न च तादृशव्युत्पत्तौ नगीकारे राजपुरुष इत्यादावपि पुरुषादिविशेष्यकर

शिव

जादिप्रकारस्वत्वसंसर्गकबोधपत्तिरितिवाच्यं। तादृशबोधस्याप्रसिद्धौ वाप्यसंभवात्। तच्चराजइत्यादौ यत्रषण्यादिविभ
क्तेरेवस्त्वारसिकलक्षणायाशक्तिभ्रमेणवापुरुषाद्युपस्थितिस्तत्रतद्विशेष्यकगजादिपदार्थप्रकारकस्वत्वसंसर्गकाव्यवो
धस्यप्रसिद्धोक्तापत्तिस्संभवतीतिवाच्यं। तत्रतादृशप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीविशेषरूपाकांक्षाज्ञानसहकृतत्रिविभक्तिजम
पुरुषाद्युपस्थितिघटितसामग्याएवतादृशबोधोत्पत्तिनियामकतयातदभावादेवोक्ताप्यसंभवात्। अतएवस्वत्वसंबन्धेनरा
जादिविशिष्टपुरुषादितात्पर्यकतदादिपदघटितास्तुंदरइत्यादिवाक्यात्पुरुषादिविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकगजादिप्रका
रकबोधस्यप्रसिद्धौजापुरुषस्तुंदरइत्यादौतादृशबोधपत्तिस्संभवतीतितादृशव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकमित्यपिपरास्तं।
स्तुंदरइत्यादिवाक्याधीनशाब्दबोधसामग्यास्तसदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्तुंदरादिपदसमभिव्याहारज्ञानसहकृत
नदादिपदजन्यतादृशविशिष्टोत्पत्तिघटिततयातदभावादेवराजापुरुषस्तुंदरइत्यादौतादृशबोधपत्तिवार
णसंभवात्। समासघटकपदोपस्थाप्येनसमासाद्यटकपदार्थसंचनाच्चपः आकांक्षाविरहात्। अतएवत्राहस्यराजमा
तंउगइत्यादौअहादिपदार्थस्यराजादौयोग्यतासत्वेपिनाचपः यद्यपिसमभिव्याहाररूपाकांक्षासंभवति तथापिसमभिव्या
हारमात्रेणाकांक्षाअपितद्वयबोधविशेषेपदविशेषयोः समभिव्याहारः। नासाध्यमेतद्वयबोधेचसमानविभक्तिकयो

मा-को

नीम्नोः समभिवाहार आकांक्षा उक्तस्य लेचरा जपदस्य निर्विभक्तिकृतयानतस्तस्य समभिवाहार आदरासोर मेदावयवो
धौपयिका कांक्षा राजपदोत्तरं यदित्युपपत्तिप्रसङ्गोऽपि संधीयते तदा शोभनं दधीत्यादाविव तत्रापि तादृशाकांक्षा वर्तते तत्रैव
अवयवो धौपिभवति पदं तसाधुतयानतथा प्रयुज्यते अतएव शोभनेव नेवने चरत्त्यादौ विरूपाद्यास्याः पुत्ररत्यादौ वनदास्याः
दौ शोभनविरूपाद्यभेदावयवो धौपयिका कांक्षा सत्वेनावयवो धसंभवे विनतथा प्रयुज्यते। असाधुता च तत्रा सामर्थ्यो
तिदेशात् सापेक्षं समसमर्थवद्भवतीति स्मृतेः सापेक्षत्वं च प्रकृत समासानि विष्टपदार्थोचितत्वात् परत्वं प्रधानार्थबोधक
पदस्य सापेक्षत्वेऽपि समासः साधुः राजपुरुषो दर्शनीय इत्यादौ उत्तरपदस्य दर्शनीयादिसापेक्षत्वेऽपि समाससाधुत्वा
त् प्रधानत्वं चार्थस्य समासजन्यबोधे मुख्यविशेष्यत्वं राजपुरुषमानयेत्यादौ युष्मादेः कर्मतादिविशेषणानामपि
समासजन्यैश्वर्योत्तरवाक्यार्थबोधे मुख्यविशेष्यत्वादर्शनीये राजपुरुषमानयेत्यादौ समासः साधुः न चैवं चित्रगु
रित्यत्र गोपदस्य लक्षणायागोस्वामिबोधकतया समासजन्यबोधे च तस्य मुख्यविशेष्यत्वागोपदं प्रधानार्थकमे
व तदुपस्थाप्योपांगे विसमासानि विष्टशोभनादिपदार्थविपविवक्षायां प्रविससाधुतास्यादिति वाच्यं। प्रधानार्थे
उत्तरावयवसमासस्य साधुत्वात् उक्तस्य लेचस्वामिविशेषणानामगोरप्रधानत्वात्। अथ सापेक्षपदे समासस्या साधु

शिव

चेचैत्रस्य दासभाष्यशरेः शातितपत्रोवृद्धादौ दासशातितादिपदस्य चैत्रशरादिपदसापेक्षतया समासो न साधुः स्या
 तत्र मेदेनेतराच्च पितायाः सापेक्षता घटकत्वे चैत्रस्य गोरूपमित्यादेरपि गविचैत्रादिसंबंधाच्च पविवृद्धा प्रयोगार्थे नैः
 एवं चैत्रस्य सख्युर्धनमित्यर्थे चैत्रसखिधनमिति समासो न स्यात्पदत्रयस्य लेतपुरुषाभावात् सख्युर्धनं सखिधनमिति
 दिसमासानंतरं चैत्रस्य सखिधनं चैत्रसखिधनमिति समासस्यैवादर्शात् यत्वात् तत्र चैत्रसंबंधिन एव प्रकृत समासा
 निविष्टचैत्रपदसंयुक्त्यर्थस्य मेदेन सखिपदार्थावपित्वात् एतेन कारकप्रतियोगिपदातिरिक्तपदसापेक्षपदेनैवास
 मासः तदुक्तं कातंत्रपरिषिद्धता कारकप्रतियोगिभ्यामित्यादि चैत्रस्य दासभाष्यशरेः शातितपत्रोवृद्धादौ दासत्वं सप्रतियोगिक
 मिति चैत्रपदस्य दासपदार्थप्रतियोगिबोधकतया शरेः शातितापत्रोवृद्धादौ शरादिपदस्य शातनादिक्रियायां का
 रकबोधकतया समासः साधुरित्यपि काले चैत्रसखिधनमित्यादौ चैत्रादिसंबंध्यर्थक चैत्रादिपदस्य प्रतियोगिपद
 त्वाभावात् चैत्रसंबंधिनः सखित्वाद्यप्रतियोगित्वात् मैवा यत्र हि समासपदार्थविशेषणरूपे रतराच्च पविवृद्धात्
 त्रसमासो न भवति यत्र तादृशपदार्थावच्छेदक इतराच्च यस्तत्र भवत्येव चैत्रस्य दासभाष्यशरेः शातितपत्रोवृद्धादौ दासत्वं चैत्रादिसंबंध
 स्याच्चेनेतदासपदार्थदासे शरेः शातितपत्रोवृद्धादौ शातने शरकराकत्वादेरवयवः न तु शातितपदार्थशातनक

य३

या. को.

मेति श्रुतो भवत्येव समासः चेन्न सखिधनमित्यत्रापि सखित्व एव चैव संबंधिनोऽवयवः न तु सखिपदार्थे सख्याविति नानुपप
 तिः न चैवं दासत्वादौ प्रमेयादिपदार्थोऽवयवविवक्तो प्रमेयं दासभावेति प्रयोगोऽपि विरहितः च. प्रमेयो दास इत्यादावपि पदा
 र्थैरुद्देशे दासत्वादौ प्रमेयाद्यभेदाच्च पविर्हान्त तत्रैकदेशाच्च यस्य युत्तया तथा प्रयोगविहातुष्वप्युपस्थितप्रति
 यो गित्वस्य न कृता वा समुपस्थाप्य तत्र प्रति यो गित्वा वधि न स्पष्टमेदाभेदाभ्यां संबंधिकदासत्वावचैव योऽप्यस्य वि
 रुद्ध एव चैत्रस्य दासस्यैव दास इत्यादौ तादृशान्वयबोधो दयात. अतश्चैत्रस्य दासभावा इत्यादौ निर्वहः अथैवं पितुः स्व
 र्गैका म इत्यादिप्रामाणिकत्वादा नादिवाक्यं न साधु स्यात् तत्र समस्य मानस्वर्गादिपदार्थे स्वर्गादावपि पित्रादिसंबंधान्व
 यात् इति चेन्न कामनायामेव पित्रादिसंबंधस्य स्वर्गभागीत्वेन विषयता विशेषरूपस्यावचो न तु स्वर्गादाविसुपगमेन
 सामेज स्यात् अतो मुक्तं पितरमुद्दिश्य दानादिस्थले पितरि स्वर्गस्वभावेऽपि न तादृशवाक्यस्य योग्यतान्नैव मपि कामना
 बाधकपदस्यैव समासाद्य कपदसौ पे कृतत्वा न समासः स्यात् तत्पदस्य प्रधानार्थे कत्वेऽपि प्रधानार्थकपदस्यापि प्रधा
 नार्थे मुख्यविशेषे इतरान्वयेन साधे कृतत्वा समासविरहात् अन्यथा शोभनविभक्तिरित्यदिप्रयोगप्रसंगरूपपूर्वोक्तं शिव
 दोषापत्तिरिति वाच्यं. क्रियाभिन्नप्रधानार्थकपदोपस्थाप्य विशेषणं शो इतरान्वये नैव प्रधानार्थकपदस्य सौ पे कृतत्वात् ॥

प्रहृतेचकामनायाः क्रियात्वात्चेत्रस्य हृतोपकारोपमित्यादिप्रयोगोपपत्तएव क्रियाभिन्नत्ववत्प्रतियोगिकास्यत्व
म. वि. श्रुत्ये विशेषणं देयं अतश्चेत्रस्य सुंदरपुत्रोपमित्यादौ पुत्रत्वादौ चेत्रसंबंधाच्च येपिनसमासानुपपत्तिः। न चेद्वेचस्य ह
सपुत्रो मेत्रस्य पिप्सादिति वाच्यं। इष्टत्वादिति द्विमिति प्राहुः। अथ गंगायां द्योषस्य दौक्येतीरे शैत्यपावनत्वादिविशेष
सबोधस्तत्र गंगापदशक्तिरुक्तगायोरभावादिति चेन्न व्यंजनयैव तस्य बोधात् व्यंजनाच्च तस्यंतरमित्यालंकारिकाः न च
चारुगंगायां द्योषस्य दौक्ये शैत्यपावनत्वादिविशेषविशिष्टस्य लक्षणायैव प्रतीतिसंभवेन व्यंजनाया मानाभावात् न
च शैत्यविशेषादिविशिष्टस्य व्यंज्यस्य पूर्वमनुपस्थितौ तत्र शकुं संधाग्रहात्तलक्षणाया निर्वीह इति वाच्यं। विशिष्टस्या
नुपस्थितौ व्यंजनायाश्च पिनदीयत्वेनाग्रहादबोधकत्वापत्तेः न च सा स्वरूपसतीतदोषिकाः तर्हि श्रुतीतराणाम
पि बोधापत्तेः गंगापदेन कदाचिदर्थीतराणामपि व्यंजनया बोधनात्। तत्र व्यंजनासत्वात् अथ गंगापदेन लक्ष
णायां गंगत्वेन तदप्रतीतौ तत्सहितेन गंगापदेन शैत्यपावनत्वादिविशेषविशिष्टस्य स्मृतिस्तदा तदीयत्वेन व्यंज
नाग्रहात्तदर्थं विशिष्टशाब्धीः यदि च तद्वर्गविशिष्टलक्षणाग्रहादेव तद्दीप्तादा लक्षणायां गंगत्वेन तदप्रती
तिजे नितत्वात् तत्रापुनर्बोधजननमिति चेन्न। संधवेन स्थीयते इत्यादौ उभयपरत्वैशक्त्या एकबोधे जानितेपि

न. को.

आहत्याशक्तो व बोधांतरजननवृत्तर्हमविशिष्टा हृदि पठ पपत्तेः अथ स्वजापसंबंध एवमंजनायनशक्तेः शक्तं
कसंबंधस्ववानपदार्थयोः संबंधमकीदृशमाने किं तु स्वजापसंबंधस्यैव संसर्गता तत्रमंजनयेवशावृत्तीः अतएव
पक्षं शादावपि व्यंजना स्वजापसंबंधस्य सत्वादिति चेन्न शक्तेः शक्यसंबंधस्य वाऽमानेशादप्रतीतेरसिद्धेः अथ गोवी
ही क इति पदादस्ति जापविशेषविशिष्टप्रतीतिरनुमविकीसाचनशकधीः जडोपेजडतमोयमित्यादितस्तादृश
प्रतीत्यनुसृतेः अनबालकृणयातद्धीः पदोतरैरात्रकृणयापितथाप्रतीतेरनुदयादतो व्यंजनाधीनैव साप्रतीतिः अ
सरायातादृशप्रतीतौ च लक्षणाधीनलाक्षणीकप्रतीतौ लाक्षणीकप्रतीतेर्हेतुत्वापातादिति चेन्न लाक्षणीकप्र
तीतिसामान्ये हेतुत्वेपि लक्षणाया गोपदाधीनाया जापविशेषविशिष्टस्य प्रतीतौ लक्षणाया गोपेन बाहीकप्रती
तेर्हेतुत्वे स्वीकारात् तदंतरकल्पनापेक्षया ईदृशहेतुत्वकल्पनाया एव लक्षणीयत्वात् अथ सप्तपि बाधग्रहे क्वचिदर्थ
विशेषाणां प्रतीतिरस्ति सा च व्यंजनयेव न तु लक्षणाया लाक्षणीकबोधे बाधग्रहे क्वचिदर्थ विशेषाणां प्रतीतिर
स्ति सा च व्यंजनयेव न तु लक्षणाया लाक्षणीकबोधे बाधग्रहस्य विरोधित्वात् व्यंजनिकबोधे तु न तस्य विरोधित्वं दो
षविशेषाजम्बत्वे स्यैव व्यंजनाऽजम्बत्वापि प्रतिबध्यता वच्छेदककोटौ प्रवेशादिति चेन्न लक्षणाविशेषाजम्बत्वे

विब

सिद्धोषविशेषाजन्मवत्प्रतिबन्धेप्रवेशयितुमुचितत्वाद्दृश्यंतरकल्पनेगौरवादितिसंकेपरतिनैवाधिकसिद्धांता
नुसाहिणीसरणिः अत्रालंकारिकपुरंधराः। काव्यपरासैथहृतेव्यवहारविदेशिवेतरकृतये। सद्यःपरनिर्वृतयेका
तासंस्तिततपोपदेशपुजेइतिकाव्यप्रकाशकारोक्त्याअदोकेषुगावकाव्यमलंकारैरलंकृतं। रसादितंकविकुर्व
नकीर्तिप्रीतिचविंदतीतिव्यासोक्त्याचानेकप्रयोजनवत्वेपिनौरसोहिनिबंधोपःसोपशब्दोमहाकवेःसतेनाकविरे
वस्यादमेनास्मत्तल्लङ्कारातिधुनिकारोक्त्यास्वादुपाकेष्यनास्वाद्यभोज्यनिर्लेखरांयथातथैवनासंकाव्यस्या
गौरसिकतुष्टुयइतिचोक्त्यारसप्रीतिमुख्यप्रयोजनदोषाभावगुणांलंकारवच्छायाभयरूपस्यकाव्यस्यसव
गम्यतेरसश्चरसौवैसइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितविभावानुभावादिसंबलितंआनंदंशोभनावरणमनोवृत्तिविशे
षरूपेणत्याद्यवधिज्ञेयतम्यतमप्रतिपत्तिश्चवृत्त्यप्रतिपत्तिवदवश्यमपेक्षितासहृदयानांसाचकाव्यादितिकाव्यस्य
तस्यचसंबंधमंतरातिप्रसंगसंभवमभादवश्यमेवित्योक्त्यापारुक्श्चित्तसचशक्तिवृत्त्यातिरिक्तत्वेतिव्यंज
नारूपएवभवतीतिमहामुनिभरतराहंतःअत्रैकेचिदाहःशक्तैवतत्प्रतिसंभवेव्यंजनाख्यवृत्त्यंतरकल्पनम
पुक्तमितितनाअस्माच्छब्दादयमर्थोवोद्व्यइतीश्वरेछारूपसंकेतशक्तिरितितात्त्विकमतेइश्वरेछायाःसर्वविषय

न्या. को.

कत्वेन सर्वशक्त्या नामैकैव शक्तिः स्यात् उपाधिभेदाद्देदशतिपदितदाप्रतिशब्दं शक्तिभेदापत्तिः शक्त्यावच्छेदकेक्यदनुगमे
परंपरावशात्तानां शक्त्यावच्छेदकेकेविशक्त्यावच्छेदकभेदाद्येतिभेदस्वीकारेनसामंजस्यभावहेतुकिंचेश्वरेच्छायाशा
ह्यवृत्तिताच्छेदः शब्दनिष्ठत्वेन स्यात् विषयस्वरूपसंबंधस्य तु अर्थादावतिप्रसक्तत्वात् लाङ्कारिकशब्दस्यापीश्वरेच्छा
विषयत्वेन शक्त्यसंभवेन लङ्कारोच्छेदप्रसंगाच्चेति श्रोतृमतिकल्पाद्वेनार्थस्य संबंध इति वारमर्षस्तत्रानुरोधेन स्वा
भाविक एव अर्थप्रतीतिजननसामर्थ्यरूपः शब्दसंबंधः शक्तिः न च यदपेदेरहीतैतादृशशक्तिकस्य कलशपदस्य व
शोत्तरमर्थबोधः स्यात् शक्तेरेकत्वादिति वाच्ये। कलशपदनिष्ठत्वेनाग्रहात्। न चैतादृशसंबंधरूपशक्तेर्लाङ्कारिके
विप्रत्यूह्य-लङ्कारोच्छेद इति वाच्यं। अन्वितशक्तिरादेलाङ्कारिके अविज्ञानभवनजननसामर्थ्यानेगीकारादवृत्तात्
भवजननसामर्थ्यरूपशक्तेस्तत्रासत्वात्। लङ्कारार्थास्त्वप्यर्थस्य रसामात्रहेतुत्वात्। अतएव लाङ्कारिकेना
नुभावकमिति प्रसिद्धिः। अभिहितान्वयवादे तु पदशक्त्योपस्थितेषु पदार्थेष्वन्यथाप्येताप्रतिसंधानेतात्पर्यानु
पपत्तिप्रतिसंधानेवाप्येताप्येवैवस्वसंबंधिपदार्थान्तरवाक्यार्थानुपयोग्यमुपस्थाप्यनेतन्नपदार्थनिष्ठैवल्लङ्
कारानपदनिष्ठापदार्थैरेवैववाक्यार्थो जल्पते न त्वपदेरिति नालाङ्कारिकेशक्तत्वप्रसंगः। पदेलाङ्कारिके

शिव

व्यवहारस्तु परंपरयेति स्थिते विभावानुभावादिपदानां विभावाद्यर्थेष्वेव शक्तेः सत्त्वात्पदांतराश्रितेभ्यनरसस्य
संवाच्येनैव विभावादिशक्तिरेव तच्छक्तिरिति वाच्यं सस्य विभावादिमात्ररूपत्वाभावात् अतएव परतेनामिहित
सस्य शक्तः सतैर्विभावाद्यैः स्यापीभावोरसः स्मृत इत्यस्य सहाय्यतृतीयका विभावादिमहि नैस्तेष्वंक्तः स्यापीरस इ
त्यर्थो मिहितो भिद्युक्तैः अथ यथा तैरेतावतैव विभावाद्यर्थेनामे विभावाद्यैरित्यस्य वेयर्थो यत्ने विभावत्वादिह
पेराशक्तिविरहाच्च अथ यथा वलवता प्रेयमागो बागारेके नैव वेगाख्य व्यापारेणारेव स्य भेदसुरो भेदं प्राणा
पहरांचकरोति तथैकरवशादृके नैव शक्ताख्य व्यापारेण पदार्थस्य प्रतिवाक्यार्थानुभवं सादिप्रतीतिवक्तु
यौ दिति चेन्न न हि शब्दश्रुत्यनंतरं प्रतीयमानो यावानर्थस्तत्र शब्दशक्तितया चेद्वापरा पुनस्ते जातः कन्या ते
गभिरीत्यादिवचः श्रवणोत्तरं प्रतीयमानं हर्षशोकादिकमपि तद्वचसो वाच्यं स्यात् यदि च तद्वचः प्रतिपाद्ये सर्वत्र
शक्तिरेव हर्षशोकादिकं तद्वदनप्रसादमात्मिन्यादिप्रसाप्यमिति तदालंकाराण्यप्यर्थः शक्तिरावप्रतीकादिति
लंकारो घेदः किंच शक्तिर्लिङ्गवाक्यप्रकरणा स्यान्न स माख्या नोपारदो र्वत्ममर्थविप्रकृषीदिति सत्रो दीरि
तपूर्वपूर्ववत्तीयत्वाभिधानप्रनर्थकमेव भवेत्सर्वत्रैव शक्त्यर्थवप्रसंगे नोत्तरोत्तरदो र्वत्मेवीजाभावात्तावि

य १

श्री. को.

समञ्चापमिषुदृष्टातः तत्र वेगारव्यव्यापारस्वरूपसतएव जनकत्वेन दीर्घदीर्घत्वप्रसंगसंभवात् शक्तेस्तु
 ज्ञाताया एवोपयोगित्वात् व्यंग्यनिष्ठत्वेन तत्तत् ज्ञानमपेक्षितं न च न तत्संकेतगृह्यमावात् यदपि संसर्गमपि दधे
 वरस बोधो म विष्पतीति तदतिमुदं। संसर्गमपि दधे। चत्वा तत्तत्पदोपस्थापितानां विभावादीनां परस्परसंसर्ग
 मात्रबोधकत्वेन तुरस्य तस्या संसर्गरूपत्वात् किंचा द्वितीया सिद्धान्तादिनये उपसामान्ये शक्तावप्यन्ये विशेषे
 वश्यमेवितव्यव्यापारान्तरे न च न निर्विशेषसामान्यमिति सामान्यरूपेण विशेषरदशक्तिरिति वाच्यं एवं सत्य
 विविशेषरूपेणाशक्यत्वात् तत्तदुपेगात्तदोपे व्यंजनमेव व्यापारः विशेषरूपेणोदशक्तत्वेनामान्ये तत्र गवा वि
 तानवनतव रूपेणानर्थन्यपदस्य शक्तत्वेऽश्वमानये सत्रतदशक्तत्वेनार्थभेदात्तदभेदइति नयेऽर्थभेदात्तदभेदे
 नदेवेदमानयमपादमिति तस्य मिज्ञानस्यात्स्याच्च गवा द्विविधानयनस्योपस्थापकांतराभावेन तस्मात्तद्व्या
 देवोपस्थितिर्दोषासावसंकेतगृहसाध्या सति च। तस्मिन् शब्दात्तदुपस्थितिः। तादृकतदुपस्थितौ वसंकेतग
 तइत्यन्यो माश्रयः अतएव शब्दश्रवणानंतरं वाचनार्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्र शब्दवनिमि संयतेनेमि त्रिकानु
 सारेणानिमित्तानि कल्प्यं तदुक्तं पत्तत्रिरस्तमाय। तत्र शब्दस्वरकारकत्वरूपनिमित्तत्वमसंसर्गवार्थस्य

शिव

शब्दाजगन्मयत्वात्तापकत्वं वाच्यं तच्च संकेतवत्त्वेन ज्ञातस्य ज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वाक्यप्रकृत्येऽतिप्रसं-
गात् तच्च व्यंग्येऽन्यविशेषे च संकेतः तत्रापि संकेत इति पदितत्वात् पूर्वोक्ता न्योऽप्यपरत्वादिदोषात् यच्चोक्तं परस्परः श-
ब्दः प्रशङ्गायः इति तदपि न तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव विधेयेन स्य तात्पर्येन तु प्रतीतमात्र इत्यधिकत्वात् तस्य म-
यासिद्धसाध्यसममिव्याहारे सिद्धसाध्याप्योपदिश्यत इति न्यायेन दध्वा जुहोतीति वाक्येन हवनस्याभवाक्यादिदोष-
विविधीयवत्तेतस्याप्यस्यतः सिद्धे करणात् तत्र विधीयते तस्य तत्तीत्यप्योपस्थापितत्वात् त्वथा तद्वाक्यवर्तिपदोप-
स्थापितत्वं तस्य तथानव्यंग्यार्थस्य तदस्ति तद्वाक्यार्थो न भिज्जात् तन्न च तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एवार्थे तात्पर्य-
मिति न नियमः विषं भुंक्ष्व मा चास्य गृहे भुंक्ष्व इत्यत्र विषं भुंक्ष्व सस्य मा चो मा धर्मेतात्पर्यादिति वाच्यं एकवाक्य-
तात्सर्वकचकारसत्त्वादिदमेकमेव वाक्ये वचनगुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायादाख्यातवाच्य-
क्रिययोः परस्परसम्बन्धपाभावेन विषं भुंक्ष्व सस्य गृहे वाक्यतया विषमो जनोपदेशासंभवेनाद्यपि सिद्धार्थवि-
षमकृतादप्येतद्गृहमो जनमनिष्ठसाधनमतः सर्वथास्य गृहे मा भुंक्ष्व इति वाक्यार्थे तद्वाक्यस्य शब्दोपस्थापि-
त एव तात्पर्यसिद्धेः एतेन लक्षणात्साध्यं जनास्य तेतात्पर्ये वशादेव शेषावनत्वादिप्रतीतिरिति परास्ते तस्य

न्या. को.

तीती छ पो चरितव रूपं व्यज्जगत्तादतास्य म ह सतत्प्रतीतिद्यटितनेन तत्प्रतीतिप्रतीतौ तास्य प्रतीते हेतुवतास्य प्रतीते हे
तुते सिद्धे तत्प्रतीतिरित्यमो मा प्रजातास्य प्रजातस्य हेतुत्वमेव नेत्यप्यवधेयं ते नैव लक्ष्यार्थबोधसंभवेन कृणोते दृश्यवि। न च
स्तुतिहेतुत्वा येवमवदमिमतव्यं प्रतीतिः किं व्यं जनयेति चेन्न मुख्यार्थवाधाभावात्। न च का के प्रोदधिरक्षताप्रित्वादा
विवतास्यो नुपपत्त्यासेति वाच्यं लक्षणाकारुठिप्रयो जनान्मतरवत्त्वनिपमे न व्यंयेथे प्रयोगाचुर्कभावात् न हः किं तु
प्रयो जनवती वाचा तत्र वा न्यस्य प्रयो जनस्या सत्वात्। न च लक्ष्यप्रतीतिरेव प्रयो जनं लक्षणायास्तु प्रयो जनवत्त्वनिपमो न तु
लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयो जनवत्त्वनिपमो गौरवात् अत्र प्रयो ज कवाचेति वाच्यं। लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयो जनवत्त्वा एवा
दुष्टलक्षणात्वं तदतिरिक्तायास्तु दुष्टत्वमिति विभागाभावप्रसंगात् लक्ष्यप्रतीतिरूपप्रयो जनस्य सर्वत्र संभवात्। यद्यस्य दे
व किंचित्प्रयो जनमुच्येत तदा तदपि लक्षणा येव सापि प्रयो जनवती स न वस्या स्यात्। अतएव विशिष्टे लक्षणे स्यात् ॥
तथा हि जानस्य विषयो ह्यस्य फलमस्य दुदाहृतमित्युक्तदिशा जान जनक विषये स्य यथा जानादस्य तथा फलस्यापि ततो
न्यत्वे वाच्ये कारणात् येव कार्यस्यापि मिश्रकालत्वेन मिश्रत्वात्। लक्ष्यजानमेव यदि व्यं प्रजानं तदा व्यं प्रजानं प्रयो जनं न
स्यात्। किंच गंगा पदार्थस्य तीरे संयोगसंबंधस्य सत्वाच्चेत्येव न तादोचतदस्य सत्वाच्च कसंबंधरूपा लक्षणे जानस्या

शिव

ताएवंनेकविधशक्यसंबंधानांप्रयोजकत्वमपेक्षैकस्याव्यंजनायाएवप्रयोजकत्वमुचितं। नचतेषांतत्सिद्धमितिवाच्यं।
तदंतःपातिनामेवप्रयोजनं~~प्रयोजकत्वमपेक्षैकस्याव्यंजनायाएव~~सहितानांलक्षणासंज्ञाप्रयोजनान्तररहितानांव्यंजनेतिसंज्ञास्तत्परि
प्रयोगाभावीयलक्षणायाःप्रयोजनवत्त्वसोक्तत्वात्। किंचविशिष्टलक्ष्यसदासाद्यादिलक्ष्यतावच्छेदकंविशिष्टत्वंपूर्वप्रती
तस्यात्। नचतत्तथा। पावनत्वादिविशेषवेशिष्यस्यप्रमाणान्तरेणातटे। विषयाकरणात्तत्रतदसत्त्वात्नचयावनत्वादि
समान्य। वेशिष्यमेवलक्ष्यतावच्छेदकमस्तत्पूर्वप्रतीतत्वात्तत्रसत्त्वाच्चेतिवाच्यं। विवक्षितपावनत्वविशेषप्रतीत्यनापत्तेः।
तटविषयैसपावनत्वादेर्जगत्तटेघोषइत्यतोयिसिद्धिसंभवात्तदंगानांघोषइतिप्रयोगानापत्तेश्च। किंचशक्तिःलक्ष्मणोऽज्ञा
तेप्रयोजकेलक्षणांनुस्वरूपसती। नचातिप्रसंगः। वक्राद्यौचित्यज्ञानस्यसहकारित्वाभ्युपगमात्। नचैवमत्वंव्यंजनमेति
वाच्यं। सत्यप्यौचित्यज्ञानेवीरेवाकुनिष्प्राधुर्योदिद्यत्तन्नोजःप्रभृतेःविरक्तवाक्यस्यसत्त्वादिपदात्कदाप्यसौभदेरव्य
क्तेः। अथप्राप्तिकूलवर्गादेरदोषत्वापत्तेः। नचसंबंधजानाभावेकथंसंबंधतरंस्मृतिः। तदभावेचकथंतस्यशाब्दबोधविषय
त्वमितिवाच्यं। व्यंजनामित्रस्यनएवेतादृशनिष्प्रमांगीकारत्। प्रकारान्तरेणोपस्थितार्थबोधव्यंजनोपाःशाब्दबोधनि
यामकत्वात्। अस्तुवाशक्यसंबंधोऽलक्षणाबोधसंबंधोव्यंजनेति। नचबोधसंबंधएवलक्ष्मणोऽतिवाच्यं। अपभ्रंशस्यापि

न्या-को०

साधुत्वेसात् तस्य शक्तिः लक्षणा मन्त्रवत्प्रयोग्यत्वात्तन्मात्रं अथवा साधुशब्दमात्रनिष्ठो बोधकत्वविशेषः शक्तिर्मुख्यार्थवा
 दप्रयोग्य एव तादृशबोधकत्वविशेषो लक्षणा व्यंजनात्तु अपभ्रंशपदतदेकदेशार्थचैष्टादिसाधारणो बोधकत्वविशेष
 इत्येवास्तु न च अपभ्रंशो लक्षणा भ्रमेणो व निर्वर्तये व्यंजना कल्पने गौरवमिति वाच्यं लक्षणा भ्रमस्य शक्तिभ्रमस्य साधुश
 ब्दस्मरणात्स बोधकत्वमिति विनिगमनाविरहात् वस्तुतो शक्तिभ्रमादपभ्रंशादौ शाब्दबोधो गीकारे तत एव घोषाद्यधि
 करणात्तौ बोधोपपत्तेर्लक्षणा छेदापत्तिः न च पदार्थादीनां व्यंजकत्वं किंतु पदस्यैवेति वाच्यं तत्र दद्यादिप्रतीत्युत्तरमपि
 व्यंज्यप्रतीतिः न च पदावृत्तिरुचिता गौरवात् व्यंजनया लक्षणा मथासिद्धिप्रसंगाच्च वस्तुतस्तद्वदपदमेतदर्थस्य न वाचकं
 न वा लक्षणा के किंतु व्यंजकमिति प्राप्तात्किं व्यवहारादेव व्यंजनासिद्धिः अथवा मिथ्यायां सिद्धौ लक्षणापिविली
 येत किंच शक्तिः लक्षणा ज्ञानविधुराणां मपि या मराणां मपि चेष्टातः पदार्थज्ञानस्य सकलसंमततया व्यंजनमवश्य
 मेवित्यं न च चैष्टेवार्थज्ञानहेतुरस्त्विति वाच्यं अतिप्रसंगमंगापसंबंधविध्या चेष्टानिष्ठ व्यंजना गीकारस्या
 वश्यकत्वात् ननु विभावादिप्रतीतेरप्यादिप्रतीतिकारणत्वात्तंतु पठवान्ततु संयोगादिति वत्तु पर्यादिज्ञान
 रूपरसवानुविभावादिज्ञानवत्त्वादित्यनुमितारसप्रतीतिः तथा मम धम्मि अवि स हो सो सुरा ओ अज्ज मारि ओ देवा ॥

जिव

गोशराईकृष्णकुंडगवासितादरिअसिंहेनेपादोसंकेतनिकेतनीभूतगोदावरीपरिसारनिकुंजेपुष्पाद्यवचयार्थ
परिभ्रमतोधाभिकस्यतद्भ्रमनिवारणावाविनयवत्प्रास्तावदुक्तौनिकुंजनिवासिसिंहसंपादितवासदननिवा
सिसारमेवनिवृत्तास्वसदनपरिभ्रमणविधिर्वाच्यःसर्वगोदावरीतीरनिकुंजेभ्रमणयोग्यतामनुमापयति।
इदं गोवरीतीरनिकुंजेभीरुभ्रमणयोग्यं सिंहवत्वात्पत्रैवेतत्रैवंपथागृहमित्येवमाद्यनुमानेनेवमप्यर्थवोधसं
भवेतिरिक्तम्यंजनांगीकरणमयुक्तमितिचेत्त।शब्दसमर्थितविभावादिप्रतीत्यनुमितरागादिरसादिज्ञानस्वरसत्ता
भावात्किंतुशब्दादिसमर्थितविभावादिभावनयाभावकैर्भीत्यमानस्यस्वानंदंशेभ्रमणवरणकरसाद्यवच्छिन्नस्वप्रकाशानंद
स्वरसत्पत्वात्तत्रचयाभिग्रहासंभवात् नचयत्रविभावादिप्रतीतिस्तत्रतद्वरसदितिआभिग्रहःसुखमंडितिवाच्यं एवंविध
आभिज्ञानजमप्रतीतिरस्वादजनकत्वाभावात्पर्वतोवद्विमान्धूमादिसाद्यनुमानजमवच्छिन्नप्रतीतिवत्किंतुस्व
प्रकाशमात्रविश्रान्तसोडा नंदप्रतीतेस्तथाचेतादृशसिंहाधिविधितार्थीतिरिक्तार्थसाधनेहेतोरभारत्वात्।अप्रध
मिश्रविशिष्टमज्ञानुमानेतुअवीरस्यभीरुभ्रमणयोग्यत्वंसाध्यमुतवीरस्याहोस्विद्विशेषोदासीत्येतत्तस्मा
न्यस्यैववाच्याद्यैर्गुरोर्वीमदेशेअप्रियानुरागेणनिधित्वाभशंकमावातादृशस्यापिपुंससिंहवन्निकुंजभ्रमण

सा. को.

दर्शनेन व्यभिचारान्नचप्रभुनिदेशाद्यनुपाधिकत्वसम्भ्रमणा विशेषात्तात्त्विकसदतिवाच्यं एतादृशसाध्यस्य यद्यद्यनु
 पस्थितत्वात् उपस्थितस्य च व्यभिचारित्वात् अतएव नात्यः न मध्यमश्च न शोदितिशं कया पुरुषार्थभावनया च सार
 मेपादिभ्यो विमृज्यादरेणावीतया वा सिंहवति प्रदेशे वीरस्य भ्रमणा व्यभिचारः किंच निकुंजे सिंहस्य आवागमा
 नांतरादवधतः किंतु असति वचनाच्च तत्रिश्वायकैश्च येन स मे संवंधानियमादनिश्चयरूपा सिद्धिश्च एतेनादृष्टि
 हेमतिवैशिनिश्चुरा मिहाप्यस्मद्गृहे दास्य सिमायेरास्य शिषोः पितानेविरसाः कौपीर्यः पासतिरका किमपि या
 मिहूरमपितत्वात् स मां लाकुलं श्रीं वास्तनमुद्दिशं तु जरवछेदानलमंथयश्च न लनयिस्तनमुद्दिशं तु
 जरवछेदानलमंथयश्च न लनयिस्तनमुद्दिशं तु जरवछेदानलमंथयश्च न लनयिस्तनमुद्दिशं तु जरवछेदानलमंथयश्च न लनयिस्तनमुद्दिशं तु
 पितृसंभवे व्यभिचारान्नचप्रभुनिदेशाद्यनुपाधिकत्वसम्भ्रमणा विशेषात्तात्त्विकसदतिवाच्यं एतादृशसाध्यस्य यद्यद्यनु
 मिथ्यावादिनिवृत्तिर्वाधेन न स्यात्तात्त्विकसदतिवाच्यं एतादृशसाध्यस्य यद्यद्यनु मिथ्यावादिनिवृत्तिर्वाधेन न स्यात्तात्त्विकसदतिवाच्यं एतादृशसाध्यस्य यद्यद्यनु
 वाच्यः विविधैर्गुणैश्च न व्यवनादिभिर्विधिरनुमियत इति यत्तदपि तेष्वास्मान् कार्यत्वं संभवो व्यभिचारदसं जसं न च व्यजनादिप्रतेषु कृतं हेतुना मने कात्याकथं व्यजनया पितृपतीतिरिति वाच्यं अधमपदसाहचर्यं

तत्र अधमत्वं जात्या कर्मणा वा तत्रोक्तमनायिका नायकस्य जात्यपकर्षरूपेन वक्तुं किंतु कर्मणा तत्र चेत्तत्पूर्वं तदभावात्
स्वयं हृती प्रेषणा न्यथानुपपत्तिरिति चेत्तस्माद् हृती संभोगकारित्वमेव तदिति तस्मात्तात्पर्यं संभोगं जननायां बाधका
भावात् न चानुमितिकादिप्रतेपितत्वा हि सा त्रयास्त्विति वाच्यं ॥ अधमत्वं स्वप्रमारांतरा न वधतत्वात्संदिग्धा सिद्धेः
न चैतच्छ्रुतं जनो गीकारे पिसमप्रतिवाच्यं व्यंजना वादिप्रतेप्याद्यादि निश्चयादेरप्रयोजकतया संभावितार्थमात्रा
देव बोधकतस्वीकारात् किंच कविप्रोक्तं किमात्रनिष्पन्नकाव्यादौ प्रामाण्यात्तावदप्युक्तं संदिग्धा सिद्ध्या नुमाना
संभवे तावदप्यंजना स्वीकार्यं अपि चानुमानेन व्यंजना न्यथा सिद्धौ शक्यं न्यथा सिद्धिरपि स्यात् तया हि दृष्टमा
नयेत्तत्र कर्मत्वं घटवत्तत्र ह्यपि ताकांक्षा योग्यता सति मत्वादि साद्या नुमानेन शाब्दबोधसमान ज्ञानसंभवा
त् न च योग्यता ज्ञानस्य ज्ञानत्वे प्रेक्षा बोधहेतुत्वादनुमितौ तुल्यं निश्चयत्वेन हेतुत्वाद्योग्यता वलिंगचि शेषणा
मिति वाच्यं हेतुत्वेनैकस्याभावादनुमितित्वा वृद्धिर्न प्रतिनिधिं निश्चयत्वेनाकारणात् किंतु धर्मादिनिश्चय
त्वेन कारणात्ताया अपि योग्यता ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव कारणात्तायां दोषाभावात् यदि शब्दस्य लेखाद्यादिप्रतिसं
धानं विनाप्यवयवबोधदर्शनात् ननु मानेन शब्दा न्यथा सिद्धिरिति तदा प्रकृतौपि तुल्यं वस्तु तस्मात्तन्न ही जन

न्या. को

कत्वमेव व्यंजना सेव सर्ववृत्तिर्न शक्तिर्लक्षणा वा शक्तिश्च क तं पे त स्या मे र व्यं गी करणी यत्वा त न च शक्तिश्च
गाभिधानं तां त्रिकाणां कथमिति वाच्यं यदा तदेव व्याकरणादिभिर्नुशिष्यते तदा त्रिकाणां व्यवहारः यदा च वा
तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिषेधानोत्तरमन्यार्थबोधकं तदा लक्षणातिव्यवहारः यदा च तदा विनाशार्थविरोधकं तदा व्यं
जनाव्यवहार इत्येक एव व्यापारः अमु तद्दी जनकत्वं फलोपहितत्वं स्वरूपयोग्यत्वं वा नाद्यः तस्य पूर्वजा तु मशक्य
त्वात् न द्वितीयः तथा सति स्वरूपयोग्यता व छेदकस्य कस्यचिद्वैक्यत्वेन शक्त्यादिरंगीकरणीयत्वेति चेन्न जन
कत्वस्य पदार्थोत्तरस्यैवांगीकारात् अति नवीनास्तु व्यंजने वा नुमाना न्यथा सिद्धिः पुन्यते वा एव हि ताद्यवमपि
भवति हेतुजानादीनां ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वांगीकारात् व्यंजनायास्तु यथा कथंचित्संभावनामात्रादेव व्यंजकत्वादि
तिवदंति एवमर्थोपनिषादिरपि परस्तात् तस्या अपि प्राकृतिद्वयापि छाया योपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् अत्र हेतुवशात् तद्वत्तसो
कुमार्यादिविशेषरचना विशेष चेष्टादीनामर्थविशेषबोधकत्वस्य सकलसहृदयसिद्धताया पलायनहेतुत्वेन त
त्र शक्तिश्च लक्षणा योरसंभवेनातिरिक्त व्यंजनाव्यव्यापारस्यावश्यमेव गी करणी यत्वा त वा शब्दे व्यर्थविशेषबोधं प्रति
तदेतत्वेन काचित्कतिः कचित्कदाचिद्व्यवहारादिकमपि चेन्न तदा कापिनः कतिरित्याहुः किं व काव्यजरीत्यापि

शिव

माद्रात्मनोदुरधिरोहतनोर्विशालैवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य। यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणास्वदानांतुसेकसुमगस
ततंकरोमताश्रुसाक्षदयसाहठः कोतिमानरक्तमंडलराजाहरति। कोकस्यहृदयमदुमिः कोरेरित्यादौ प्रकरणादीनां द्वि
तीयाध्यायः प्रविधेयकत्वेनान्यतरमात्रार्थस्मृतिहेतुत्वस्याभिहितत्वात्प्रकरणिकबोधोत्तरं जायमानो द्वितीया
र्थबोधो नराक्षो कुंठनाक्षयाः तस्यान्वयजनवासजायत इति व्यंजनासिद्धिः नच द्वितीयार्थबोधोत्तरं जायमानं लक्ष
णायेति वाच्यं मुख्यार्थबोधोत्तरं यथाह कपोरमावात। नचामिधानियंत्रणवत्तं जमनि यत्र रात्रिपिनकुतरतिवाच्यं। अत्र
भवविरोधात् अथवा सुगंधिमांसभोजनप्रकरणोत्तरमिमांसंभावात्तुं केशसमिधाने गोमांसाजाने चतुरस्रजुगुसाना
नापत्तेः व्यंजनायास्तत्प्रकरणाद्यतिक्रम्या विबोधकस्य धर्मिनाह कोमानसिद्धत्वात्। अत्र एव काव्यात्तं तस्य प्राकर
णिकैकार्यनिपतामिधा वतः पदसासम्भार्यात्तरं प्रत्येकारकस्य हेयतं अथवा यस्यानन्यो निहदारवाचो यो निरो
धो मयारहः जेमिनीपमलेधत्तैरसनायामये हि जडत्वादेरश्लीलत्वेन स्यात्। नच नानार्थस्य लेभिधो प्रसरणमेव कल
प्यनतु व्यंजनाधर्मिकं यथातो धर्मकल्पनाया लघीयत्वादिति वाच्यं। तन्निरोधकस्यानयायात्ता अपि चैतादृशस्य ले
कविनिबद्धनार्थशब्दघटनापुरोधात्तपोभयार्थप्रतीतावपि वरीनीयार्थस्योक्तत्वाभावेन हविप्रयासानर्थ

मा. कौ.

येन चार्थद्वयसांगं गिभा वार्थमुपमानोपमेयभावः स्वीकार्यः सचनकदापि व्यंजनां विनोति तत्स्वीकारस्यावश्य
 कृते व्याप्तादिप्रतिसंधाननिषमाद्यंगीकारस्यानोचिमात्। एवं स ह दुश्चरितं पदं स ह दर्थप्रत्यायकमिति निवमः श
 हस विरम्या पारकृताभावादि कमपि साधु संगच्छते। अथ च व्यंजनां गीकारे कृतादीनां म नित दोष स्वमसाधु
 तादीनां नित दोषत्वमिति विभागो न स्यात्। शक्यं यै क रूपं तपा कृतादीनां म नित दोष स्वमसाधु तादीनां नित दो
 षेन दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा स्यात्। तदभ्युपगमे तु व्यंजनीयार्थे सेव ह विधुतयारोडादियं मेर्थः दृष्टं सं गारो दो तु दुष्टे त
 मिति घटते विभागः एवं पयैष वि कुत्र चिदेव कस्य चिदेव का व्यानुगुणात्वमिति व्यवस्थानं स्यात्। वाच्यं यै क रूपं
 राद्वयं गतं संप्रतिशो न च नीयतां समागमप्रार्थनया कपा लिन रुत्या दो जु गुप्ता व्यंजकत्वेन कपा लादियदसेवानु
 गुण्यं न तु शो र्यादियं कपि ना कपा दियदस्य तयो भ्यं कपा लपिनो कमात्रा तत्त्वात्। किंच गतो स्त मर्क इत्युदासीनवा
 क्यश्रवणोत्तरमरयो हठे नावमर्दनीयाः सांध्यो विधिरूपासः संजातो यमभिसारसमेयः कर्मकरणा विवर्तधुना तिहराम
 न मुचिर्न गावो बंधनीयाः संतापो धुना मिह त इत्यने कार्यप्रत्ययो जायते सर्वानुभवसिद्धः सुवशा द्वा च पयैति रेका नुवि
 धानाच्छा द्वा एव तत्र च शक्तिरनुशासो रभावा व्यंजनारम्य हस्यं तरमवश्यं प्रेषितं व्यंजनं चैवं वा क्यमेदं इति वाच्यं कपल

शिव

२ सं. आ. बं. द. भा. दि. क. र. ण. ९

ध्यायमेदादेवतदंगीकारात्। अतएवनाथीपसत्तुमानेच्चपद्यतिरेकाभ्यांशब्दस्येवात्रकारणात्तावधारणात्तथाप्याद्य
 प्रतिसंधानाच्च। इदमत्रावधेयं गजजानोत्राक्षोरगजानवतगतोस्तमर्कइतिवाक्योत्सर्पास्तजानोत्रसर्पास्तसंबंधित्वादेक
 संप्रसो नकुतः सर्वज्ञानमितिवाच्यं गजसंबंधिपदार्थबाहुल्येकदाचित्तस्यचिदेवोद्बुद्धादृष्टवशोमिथितास्ततिवदुपप
 त्तैः नवैकसंबंधिप्रत्यक्षमेवापरसंबंधिस्मारकमितिवाच्यं। एवंविधनियमेप्रमाणाभावात्। अतुमवविरोधाच्च। अपिचव्या
 जनिकोऽर्थः शक्यार्थमिवस्वरूपादिमेदात्तथाहिनिःशेषच्युतचंदनमित्यादौ। निषेधोवाच्यः विधिव्यंगः। एवंमात्सर्य
 मुत्सायविचार्यकार्यमार्कः। समार्यदमुदाहरंतु। सैव्यानित्तंवाः किमुमधराणामुतस्मरस्मेरविजासिनीनामित्यत्रवाच्य
 यैः संशयरूपः व्यंग्यस्तु शांतभंगारिणोर्धेथाययमन्यतरनिश्चयः। कथमवनिपदार्थोपविशातामिधारादवनगति
 तमदौ विधिषांस्वाकृताश्रीः। ननुतवन्निहतारेरप्यसौ किंनवीतोविदिवमपगतंमेवैवमाकीर्तिरेभिरित्यादौवाच्या
 निदोरूपः व्यंग्यस्तुस्ततिरूपइतिस्वरूपभेदः वाच्यार्थसप्रथमाप्रतीतिरनेतरंव्यंग्यसैलिकालभेदः वाच्यसशब्दएवप्र
 तिपादकतयाप्ययः व्यंग्यसत्तुशब्ददेकदेशतदर्थवर्गाद्यटनाचेष्टायाभ्रपरसाध्यमेदः वाच्यसशब्दानुशास
 नज्ञानेनिमित्तं व्यंग्यसत्प्रतिविशेषज्ञाननिमित्तभेदः कसवानभवतिशोकोदृष्टमिथ्यायाः सद्रागमधरंसन्नेमर

जसदीयस्यस्यपासासंवादिन

वा. को.

पञ्चाग्राह्यनशीलेवारितवामे सहस्रदीनिःमित्तत्रवाच्यार्थस्य नापिकाविषयः व्यंग्यस्य तु भ्रमरेणास्याश्रयोदूढो
 नजारे सोतितत्पतिरिदानीं तनमेतन्मया कथंचित्तमाहितं दत्तकृतायतः परंतु यैव विधेयमित्युपपत्तिः प्रियाया एव
 हि एवं विधदर्शने प्रियस्य कोपो नाप्रियाया इति सपत्नीसखी आहमेवं सप्राधाननिपुणानो मय्येव विश्वसि हीति प्र
 तिवेशिनीति विषयभेदः गतोस्तमर्क इत्यत्र दर्शितनयेन संख्याभेदः एवं सत्यपिशक्य व्यंग्ययोरभेदे नीलपीतादर
 पिभेदो न स्यादिति तस्मादुपादर्शितरीत्या काव्या इत्यादिप्रतिपत्त्यर्थं यं जनारब्धवृत्त्यंतरमावश्यकं। तादृशपिभेदो न
 स्यादिति तस्मादुपपत्तिरिति यत्रिभ्योऽप्यं काव्यादौ दर्शनीश्वरगामहिम्ना सीतत्वादिविशेषत्वागेन साधारणेन स्त्रीत्वादि
 नाप्रतीतेर्विभावाद्यैर्व्यजितवृत्तिरूपरत्नाद्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रकाशमानं दंशोभस्मावरणं विभावादि संमिश्रमिति
 व्यक्तं रसः सा चामिव्यक्तिः काव्यादौ शब्देनाप्यपरोक्षरूपेण यत्साक्षादपरोक्षाद्व्यतिश्रुतेरिति वदंति। अत्र नैया
 यिकानुयायिनो वदंति। अस्तेवमापाततः प्रक्रिया तथापि चैतन्यस्यातिप्रसक्ततया वृत्तिरूपस्यास्य वारत्या
 देरेवरसत्वं यथैव सति एवं चोक्तेरीत्या विभावाद्युपस्थितस्वरसादेर्मनसमेवरसाभिव्यक्तिरित्युक्तं किं व्यंजनया
 रसाभिव्यक्तौ काव्यादि जन्मत्वप्रवादोपि रसाद्युपस्थापकविभावाद्युपस्थितेः काव्यादि जन्मत्वेन काव्यादिप्रयो

रिव

अतएव एवमसाभिधत्तेरुक्तं पाया आनंदजनकत्वादेवानंदविषयकतोपचारः एतेन कायेनाद्येचकविना
नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यंजना व्यापारेण दुष्यतादौ शकुंतलादिरतो गृहीता यामनंतरं च सह दयतो ह्या
सितस्य भावना विशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यतत्वावच्छादिते स्वात्ममेतानावच्छिन्नैः कृत्तिकाशक
लसं दुःसमुद्यमानोऽनिर्वचनीयः साक्षिभासः शकुंतलादिविषयकरत्वादिरेव सः अथैव कार्यदोषविशेषस्य ना
शश्च तन्नाशस्योत्तरभाविना लौकोत्तरानंदेन मेदाग्नहादानंदपदव्यवहारो भवति स्वरूपस्थितेरसादिना तद
महातद्गति तेनैकत्वाध्यवसानाद्वा व्यंग्यो वर्गानीयश्चोच्यते अवच्छादकं दुष्यतत्वं सप्यनिर्वचनीयमेव अवच्छाद
कत्वे चरत्वादि विशिष्टबोधे विशेष्यतावच्छेदकत्वं अतएव दुष्यतादिनिष्ठस्वरत्वादेरनात्वाद्यतात्पर्यसत्त्वं नि
ष्ठस्य तु तस्य शकुंतलादिभिरतत्संबन्धिभिः कथमभिव्यक्तिः स्वस्मिन् दुष्यताद्यभेदे बुद्धिस्तबाधबुद्धिपरहतेत्या
दिशंकाया अप्यनवकाशरूपादिकंपरास्तं व्यंजना व्यापारस्या निर्वचनीयत्वात् तेषां सुपगमेपि प्रागुक्तदोषम
हिम्ना स्वात्मनि दुष्यताद्यभेदावगाहि नो शकुंतलादिविषयकरत्वादिमदभेदबोधस्य कार्यार्थं चिंतनाजस्यैव
लेह्या विषयताशालिनोरसत्ताभ्युपगमे बोधकाभावात् स्वात्मादितादृशबोधस्य कार्यार्थं चिंतनाजस्यैव न

ना को

सात्वे अतएव न तत्र तादृशानंदोपि अथैवमपि स्वस्मिन्नविद्यमानस्वरूपादेः कथं स्वस्यानुभवस्यादिति चेन्नैवं न ह्यप्यलोकि
 कः साहाकारो रत्पादेयेन लौकिकसाहाकारे विषयस्य हेतुतया वशं विषयसद्वत्त्वापेक्षा स्यात् अपि तु भ्रमात्मको लो
 किकः तत्र च न विषयापेक्षा आत्मादस्य सविषयकत्वव्यवहारस्वरूपादिविषयतावत्त्वं वेद एव चेष्टादिस्यैव विषेष्टा
 द्युपस्थापितं तदर्थं नामानस एव बोधः पुज्यते चैतत् अथ यत्तैः पदव्यापारत्वं नियमेन मयं जनायाः पारिभाषिकव
 त्तितोपगमाय तैः तदुपगमे प्रमाराणाभावाच्च अतएव तात्पर्याविषयीभूतस्याप्यर्थस्माकाव्यादितो बोधोपपद्यते मानस
 बोधेतात्पर्यं ज्ञानस्याहेतुत्वात् न च बाधितार्थस्य कथं मानसो बोधः मयं जनायास्तत्तद्वोधकत्वेन धर्मिग्राहकमानसि च
 तयानंदो षडिति वाच्यं तत्रोक्तदोषमहिम्ना बाधोप्रतिसंधानात् धर्मिकथ्यनात इति न्यायेन मयं जना कथ्यमानसपेक्षतादृ
 शदोषा जन्मत्वमेव बाधप्रतिवृध्यतावच्छेदकत्वकथ्यनौचित्याच्चेति संक्षेपः आहार्यस्यापीच्छाया अनेपपत्तेनासंभवे
 केचिदाधुनिकाले कारिकास्तयो गुरुठि स्थले गुरुठि नाके रेव यवशक्तिप्रतिबंधकत्वस्य सर्वतोत्रिकसं प्रतिषन्नतया
 यविषयस्य योगालिङ्गितार्थोत्तरस्य विना मयं जनां प्रतीतिर्दुहपपादा तथा हि अवेलां म्रिये हत्वा वारिवाहैः सत्ता निश
 म्प्रतिष्ठंति च पलायनसकालः समुपागतः अत्राशक्ता नीद्रव्यमपहृत्य जलवाहकैः पुरुषैः सह पुंश्चर्योरमंत इत्यर्थोत्तरं

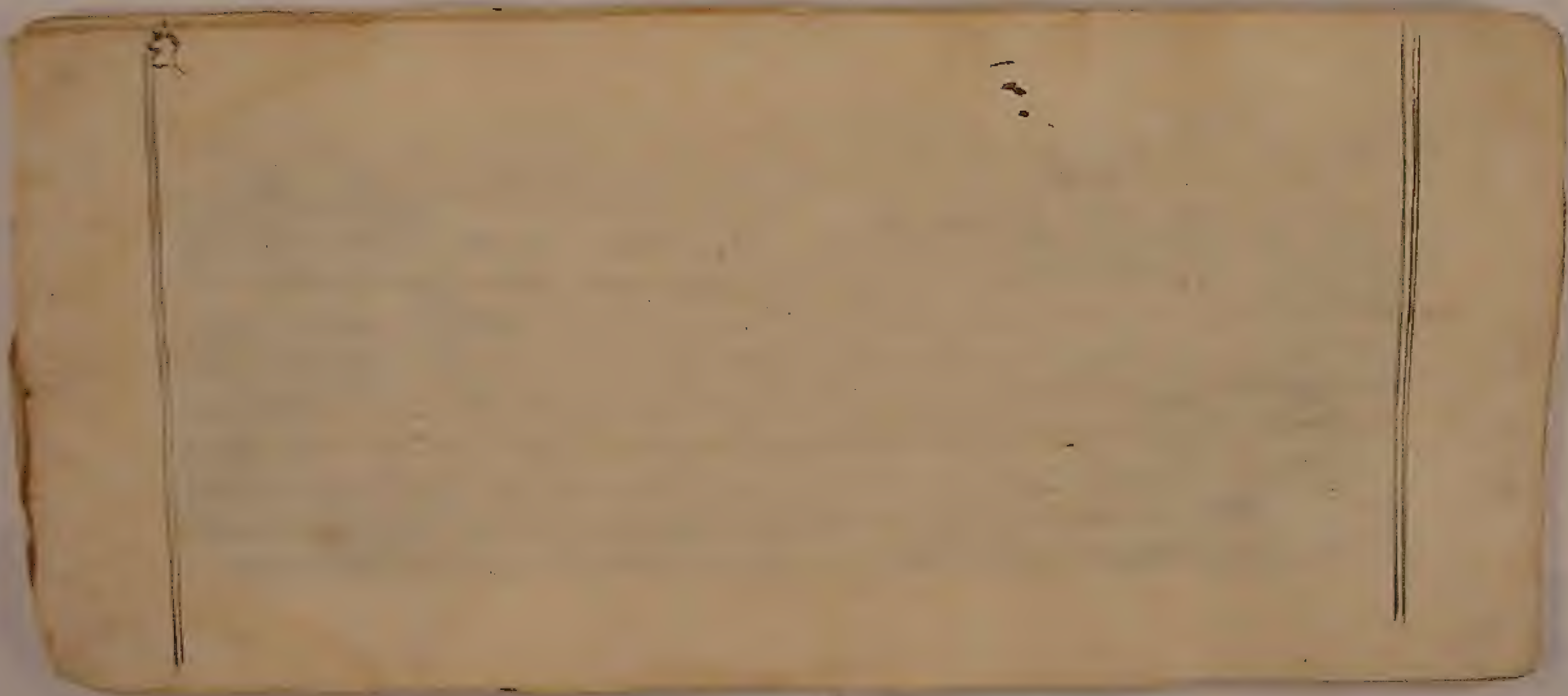
शिव

न तावदवलावारिवाहचपलाशह्येयो गुरुप्राशक्ते बोधयितुं विद्युत्वाद्यद्यदितस्येव तस्यार्थस्य प्रतीतेः अथवा च मत्तारो न
स्यात् एतादृशार्थप्रतीतिरेव नास्तीति तु वक्तुं मयुक्तं शब्दार्थस्य मत्तारो न सतिः सतिः नापि केवलयाशङ्का योगरूढि स्थले पंक्त
जादिपदेषु यत्प्रकारकबोधविषयत्वं पंक्तज निवृत्तत्वाच्च यस्य सर्वसंमतत्वात् च पलादिपदासुं श्रुत्वा त्वबोधस्य
योगादसंभवाच्च। तदयं संग्रहश्लोकः योगरूढस्य शब्दस्य योगरूढा विधेयं त्रिते। धियं योगस्य शो र्थस्य यास्तु ते व्यंजने
वसेत्याहुस्तदेतदा लोचनीयं। अथानानामित्यादिपद्येतथा विधिश्लेषपदोपादानकविसंरंभे व्यंजनीयते। एवं च
भोनीत कविता त्वयं सहितयोगशब्देन तादृश बोधोपांगीकारस्य वक्तुं मुचितत्वात्। अथवा तादृश कविसंरंभे व्यं
जनीयते। एवं च यत्र मतथा कविसंरंभः कं जादिपदेतत्र प्राचीरूढियोगमपहरतीत्युक्तिः। वक्तुं तत्तत्समुदायावयववशा
त्तरो र्थविरोधस्तत्राश्ववालमंडपगजकरोदिपदेषु समुदायशक्तियोगशक्तिप्रतिबंधिकानाम्यत्र अथवा च द्वे
रूढासोमपदासहउपमावर्तितइतियोगात्सदाशिवस्य विद्मो तथा विधासुरयोत्तमपदात्पुरुषविशेषस्य प्रतिपत्तिर्न स्या
त्सर्वसंमता। चपलापदासुं श्रुत्वा त्वबोधस्य संभवाच्चैत्युक्तिरपि चुपे रचोपधाया इति सूत्रे चोपेति मंदं गच्छति जातम्
प्रतीतिचपले सुक्ता चपलाकमला विद्युत्सुं श्रुत्वा विषयलोचने। निविश्वमेदिनी कोशा बुदाहरद्विरुणा दिव्यतिरुद्विप्रमा

न्या-कौ-ख्याता। पञ्चाभ्यामिह शक्तिरवयवशक्तिप्रतिबंधकत्वस्य सर्वतांत्रिकसंप्रतिपन्नतयेति तदपि पंकजादिपदेन समुदायश
 क्तिर्नाभावात्। पंकजनिर्कर्तृत्वाश्रयत्वेनैव बोधः। न तु पञ्चत्वेन। न तु तर्हि कुमुदादौ प्रयोगपत्तिरिति चेत्। उच्यते। पञ्च
 त्वस्य तस्य दप्रयोगोपाधित्वादेति मीमांसकनिखनादर्शननिबंधमेवेत्यास्तां विस्तरः। ननु पदशक्तिरुक्तोऽवहती
 तदा प्रजयतीत्यादौ कथं प्रकृष्टजयादिप्रतीतिः। न हि प्रकृष्टजयादेः प्राद्युपसर्गवाच्यतया तथा प्रतीतिस्संभवति। त
 था सति तस्या प्रकृत्यर्थत्वेन तस्याख्यातार्थान्वयापेक्षेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थवित्त्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः प्रकृत्यकदे
 शार्थस्य प्रत्ययार्थत्वे च राजपुरुषमानयेत्यादौ राजानमानयेत्यादिवो धो सत्तेः नापि प्रकृष्टजयादेः अपादिधातुर्थत
 यत्तथा प्रतीतिः। तथा सति जयतीत्यादौ प्राद्युपसर्गविनापि प्रकृष्टजयादिप्रतीत्यापत्तेः व्यंजनार्थीकारेण अपादिधातुर्थज
 यादौ प्राद्युपसर्गाख्यं जनकाप्रकर्षादिवो धे प्रकृष्टजयादिप्रतीतिस्संभवतीति व्यंजनार्थवृत्त्यंतरमावृत्त्यं संगीका
 यमिति चेत्। अपादिधातूनां प्रकृष्टजयादौ लक्षणायेव तादृशप्रतीतिर्भवति। प्राद्युपसर्गाणां च धातोस्तादृशार्थे
 तात्पर्यमाह कर्तव्येव यमोगः। अतएव प्राद्युपसर्गाणां धातुकत्वप्रवादोपि धातोर्विशिष्टार्थतात्पर्यमाह कर्तव्येव
 धातुकत्वात्। ननु प्राद्युपसर्गाणां प्रकर्षादौ शक्तिरेवास्त्विति वाच्यं। न न्यस्य स एव शब्दार्थतयोपसर्गाणां धातुमंतरेण

शिव

प्रयोगाभावेन धातुतत्त्वत्वात् तत्रोपसर्गाणां शक्तिरूप्यनामोचित्यात् अनुप्राद्युपसर्गाणां प्रकर्षो देशात्किरेवोचित्याप्राद्युप
सर्गाणां निषमत्प्रकर्षादेरुपस्थापनात् तत्त्वत्वात्तथैजयादावाश्रयतया च ये नैव विशिष्टजयादित्वाभिसंभवात् तच्चनामा
र्थो योर्मेदाद्युपासंभवात् नैवमिति वाच्यं अथपत्तिरिक्तनामार्थोरेवमेदावपस्यास्युत्पन्नत्वात् घटोनेपादावव्यानुरोधेन तादृश
बुत्पत्तिर्मेकोचस्यावश्यकत्वात् युज्यते चेत्तत्त्वत्वात् अथपत्तिरिक्तनामार्थोरेवमेदावपस्यास्युत्पन्नत्वात् घटोनेपादावव्यानुरोधेन तादृश
कृत्वं न स्यात्तत्रापि प्रकृतिविना प्रत्ययप्रयोगाभावेन प्रकृतिरवसंख्यादिविशिष्टार्थबोधसंभवादिति चेन्न प्रतिष्ठितत्वा
द्यनुरोधेनोपसर्गाणां शक्त्युपगमासंभवात् तथा हि प्रतिष्ठितत्वाद्योगप्रसंशक्त्या स्याद्धातुना बोधयितुं न शक्यते स्याद्धा
तौर्गतिनिवृत्तिरूपस्य तिगक्तमात्रत्वात् तागतिनिवृत्ता विसंशक्त्या समात्तापि प्रोपसर्गाणां गमनं बोधयितुं न शक्य
ते तथा सति तस्याख्यातार्थव्यानुपपत्तेः प्रत्ययानामित्यादियुत्पत्तेः किंतु स्याद्धातुरेव लक्षणाया गमनबोधकः प्रोप
सर्गस्तत्तात्पर्यमाह कइत्यवश्यमुपेयं न च स्याद्धातुना गतिनिवृत्तिरुच्यते प्रशङ्कनवाभाव इति गत्यभावो नास्तीति
प्रतीतौ गमनबोधस्तुल्यमवश्यं तदभावाभावस्य

तद्वत्पत्न्यादिति वाच्यं तावता गमनाभावाभावेन गमनबोधेऽपि गमनत्वेन गमनबोधस्यानुभवसिद्ध्यानुपपत्तेः
द्वयस्यात्। तस्मात्प्रतिष्ठत इत्यादावपसर्गस्योक्तरीत्या धोतकत्वावच्छेदकत्वे एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपि भव
तीति न्यायेन सर्वत्र प्राद्युपसर्गाणां धातोर्विशिष्टार्थग्राहकतया प्रयोगमुपेत्य धोतकत्वमेवोपेत्य नित्युपसर्गाणां धोतकत्व
मेव न तु वाचकत्वेन ननु प्रतिष्ठत इत्यत्रोपसर्गस्योक्तपुत्ता धोतकत्वेऽपि मेवोपेत्य नित्युपसर्गाणां धोतकत्वमेव न तु वाचक
प्रत्ययतीत्यादौ वाचकत्वमेव मुक्तं न तु धोतकत्वं एकत्र धोतकत्वेनैव सर्वत्र धोतकत्वांगीकारे विभक्तेरपि संख्या वाचक
त्वानुपपत्तेः तत्रापि प्रकृतिलक्षणमेव संख्याविशिष्टार्थबोधसंभवात्। किं बहुना तमेवैकादिति पातानां नपि वाचकत्व
विलोपप्रसंगः तेषां नपि स्वातंत्र्येण प्रयोगाभावात् समभिधायकत्वात् प्रातिपदिकेरे बलस्य एव घटाभावादिवोधसंभवादि
ति विनैव विभक्तेः संख्यावाचकत्वे चेन्न इत्यादि शब्दाज्ज्ञापमानस्यैकत्वादिसंस्कारकचेन्नदिविशेषकशब्दो धर्मस्य
कलानुभयसिद्ध्यापलापप्रसंगः एकपदार्थस्य शब्दो धर्मसंभवात्। एवं न जादिति पातानां नभावाच्चैवैकद्वयत्वे
सादिशब्दात् नुपविभक्त्युपस्थित्यभावदर्शनां मुक्तपुत्ता शब्दो धापलापप्रसंग इति विभक्तेर्जादिति पातानां संख्या
भावादिवचकत्वमावच्छेदकपसर्गाणामवाचकत्वे तु न कस्याप्यनुभवस्यापलाप इति प्राद्युपसर्गाणां धोतकत्वमेव न
तु वाचकत्वं किंचोपसर्गाणां वाचकत्वेऽप्यस्य तेषु रूतुभूपते सुखमित्यादौ रूतुवदिकर्मणां भिधान्न स्यात्तस्य धात्वर्थक
मताविरहात् उपासनादेरुपसर्गाणां धात्वर्थत्वात् तस्मान्न वाचकमिति लकारानुपपत्तौ पसर्गाणां धोतकत्वमेव अतएव परिश्रिता

क. को.

नुभवस्य विवादग्रस्ततया तस्यापलापे वाधकाभावेन विभक्ते निपातानां संख्याऽभावादिवाचकत्वं न स्यादिति प्रतिबंधो
 पसर्गाणामपि वाचकत्वेनैव अन्यलभ्यस्य तु तत्रैव न शब्दार्थत्वं मत्रतदन्तर्गीकारे तत्र प्रतिबंधादिदोष इति कंदलीकारस्य
 तानुपापिनां प्रलापोऽपि निरस्तः उक्तपुत्रोपसर्गाणां द्योतकत्वस्यावश्यकत्वात् एतेन चाद्यो निपाताद्योतकाः निपा
 तत्वादुपसर्गवदित्यनुमानेन निपातानामपि द्योतकत्वसिद्धौ चादिनिपातानां वाचकत्वं मुपसर्गाणां द्योतकत्वमित्य
 र्थमस्तीत्येते प्रापिकोक्तमनादेर्मैवैषमेवीजाभावेन विनिगमकाभावेन च निपातमात्रस्यैव द्योतकता वाचकताया
 वामुक्तत्वाच्चेति शास्त्रिकोक्तपरास्तः। उक्तमुक्तेरेवैवैषमेवीजत्वादिति गमकत्वाच्च। उक्तानुमानं चाप्रमोक्तं अत्यथा
 व्ययत्वेन हेतुना व्ययमात्रस्यैव द्योतकत्वा - पत्तौ स्वरपद्यप्यपातानामपि द्योतकत्वापत्तेः अत्र निपातानां वाचकत्वे सारक्षा
 तक्रियतेऽलं क्रियते गुरुरित्यादौ साक्षात्कारादेर्निपातार्थतया धात्वर्थताविरहेण तत्कर्मत्वेर्वादिर्लकारेणानिधानानु
 पपत्तिः कर्मणि लकारासंभवादिति चेन्न। तत्र साध्यास्य दादेः प्रत्यक्षादिरूपकत्वाच्च वाचकत्वे पगमेतद्धातोश्च तद
 नुकूलव्यापारवाचकतोपगमेतादौषात्तु शिष्यादिनिष्ठव्यापारजस्य प्रत्यक्षविषयमगुरुरिति शाब्दबोधसंभवात्
 अतएव साक्षात्प्रत्यक्षतुल्यमोरितिकोशेऽपि संगच्छते न चैवमपि गुरोर्देः कर्मत्वानुपपत्तिरेव धात्वर्थतावच्छेदकक
 लशालित्वाभावादिति वाच्यं धातुशक्ततावच्छेदकत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य फलेऽभावे विधात्वर्थव्यापारेऽनुकूल

भा. ३८

६२

तासंबंधेनविशेषणतयात्वमित्यर्थेतावच्छेदकत्वस्यतत्रसत्यात्। नचचादितिपातानांवाचकत्वेकीदृश
स्वमुच्चमइतिवाकीदृशश्चैतस्यापत्तिरेवंशोभनस्वमुच्चमोदृष्टमइतिवक्तव्यं। नचचन्द्रव्यस्यप्रयोगस्याप्या
पत्तिरितिवाच्यंचादिनिपातानांस्वाभ्यर्थपरविशेषणतमेवबोधकत्वस्यमुक्त्यनिसिद्धतयाविशेषणानुपप्रसंगाभा
वेनतमापत्तिविरहात्। पतुनिपातानांवाचकत्वेशरैरुत्तरैरिवोदीच्यानुद्विष्यन्नसंनिवेत्तादौहस्तसदृशैःशरैरसप्त
दृशानुदीच्यानुद्विष्यन्नित्यर्थेकतमातत्रोत्तरपदार्थस्याकरणतयास्वपदोत्तरत्वात्तीयापानैरर्थक्यप्रसंगःतिपाता
नांघोतकत्वेतुनदोषः। उक्तपदार्थस्योत्तरसदृशस्वकरणत्वसंभवेनोत्तरपदोत्तरत्वात्तीयापानार्थकत्वादिति तदसत्। उप
मानोपमेयवाचकपदयोःसमानविभक्तिकत्वएवोपमानोपमेयभावस्यसाधुतमोत्तरपदोत्तरत्वात्तीयापानाःसाधुता
संपादकत्वेनैरर्थक्यप्रसंगाभावात्। पदविनिपातानांवाचकत्वेघटश्चैलादौविनाषष्टीमनन्वयापत्तिः। प्रातिपदि
कार्ययोर्विभक्त्यर्थमहारीकस्यभेदेनान्वयायोगात्। अन्यथा राजापुरुषइत्येतोपिपुरुषइतिवदवच्चयाप
त्तेरितितदप्यसत्प्रातिपदिकार्थेनिपाततिरिक्तत्वविशेषणतादोषात्। किंचचादीनांसमुच्चिताभिधायकत्वान्नभ
दनिबंधनाषष्टीसमुच्चितोघटइत्यभेदेनैवान्वयः। नचसमुच्चितेधूम्येरीशक्तिकल्पनेगौरवमितिवाच्यं। प्रामाणि
कगौरवस्योद्योषत्वात्। एवंचसमुच्चयस्यैकदेशलाभतत्रसुदृशदिविशेषणावयोपि। एतेनघटश्चैलादौविरुद्धवि

भक्त्युत्तररुद्रप्रतिपदिकार्थत्वादभेदाव्यापत्तिर्घटसमुच्चयमोरित्यपि निरस्तं। घटपदस्य घटप्रतिमो गिकेलक्षणः
पाः भेदान्वये इष्टपक्षे ननु व्यतिसेदस्य त्रौपसर्गस्य वाचकत्वमावृत्तकं तत्र धातुलोपेन तत्रलक्षणाया असंभ-
वात् तथा हि विपूर्वसिधातोर्लुप्तत्वेन पदमध्यमपुरुषैकवचनांतं व्यतिसेदति अत्र असंभुविधातुरयं धातुरदादिग-
णमध्यस्यः परस्मैपदौ। कर्तरिकर्मव्यतिहारे इति सूत्रेणान्वयेन पदस्य सार्थश्च धातोः कर्त्ताप्यन्तेन पदं स्वातंत्र्याविनि-
मये व्यतिसेदस्य स इति स्थिते भासः सेदितो लस्य भासः सेत्वा व्यतिसेदस्ये इति जाते कर्त्तरि शप् अदि प्रभृतिभ्यः शपो-
लुक् स्त्रीशौर्यौ प इति सूत्रेणकारलोपः ततः तासस्त्यो लोपि इति सूत्रेण सलोपः सार्थश्च तासस्त्योः सस्य लोपः स्या-
त्सादे प्रत्यये परे व्यतिसेद इति सिद्धं। इत्थं चात्र धातौ लुप्तत्वात् तै न व्यत्ययबोधोऽसंभवादुपसर्गस्यैव तदाचकत्वमुपेय-
मिति चेन्न लुप्तधातोस्मरणे देवावशाद्बोधोऽङ्गीकारात्। नचैवं सत्पुरुषस्य लुप्तधातोर्न स्मरणं तस्य शाब्दबोधो न स्या-
दिति वाच्यं इष्टपक्षे रिति संप्रदायः अत्र वर्तते कर्त्तरिकर्मव्यतिहारे इत्यनुशासनात् व्यतिसेदत्वादेव व्यत्यय-आत्मनेप-
दस्यैवार्थः स च शाब्दालक्षणाया वेलम्बे तत्तदुभयथापि उपसर्गस्य धोतकत्वमव्याहृतं एवं च तत्र धातुलोपमज्ञानतो-
पिशब्दबोधो भवत्येवेति न तत्रानुभवापलाप इति दिक्। अथ मसंगात् न जायते निरूप्यते अवशादिकाः तज्जो-
नाभावः तथा सस्य घट इत्यादे घटमि न इति बोधे तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमंगा पक्षे किंच अस इत्यादौ सर्व-

नामकामो भावप्रसंगः अति सर्वाभेदादिवत् । अभावे प्रतिपोगिनो विशेषणत्वस्य सर्वसिद्धत्वेनोपसर्जनत्वात्
इत्यप्यदर्थविशेषणत्वस्यैवोपसर्जनत्वात्तस्मादप्येवमप्यत्र न जर्थाः आरोपयवाविषयत्वं तु संसर्गः एवं चाद्य
दृष्ट्या दोषोपपत्तिरित्येवो धः । असद्व्याप्तिरित्येवो धः । अत्रोपासीत्यादावपि आरोपितं
घटासितमित्यादिवो धः एवं च घटो नास्तीत्यादावधिकमभावस्तानमादापतजर्थविशेष्यको बोध इति व्यवहारः प्रति
पोगितानमतिवंधकृत्वारिकं च संगमनीयमित्याहुः । शाब्दिकनव्यास्तसमाप्त एवोपितं संनजर्थः असमासे घटो
नास्तीत्यादौ लभाव एव तजर्थः अनुभवसिद्धभावबुद्धेरपत्तापेमा नाभावादिना हस्तदुभयमप्यसत्त्वार्थभाववोधस्या
नुभवे कत्वात् । आरोपत्वस्यानुगतस्य अस्मादपि दुर्वचत्वेनारोपस्य तजर्थत्वे गौरवाच्च न चोक्तदोषः अर्थविषयत्वा
त्तादितलुरुषस्योपर्युपाधत्वेन तलुरुषस्योत्तरपदार्थोपाधत्वेन मत्वे वासिद्धेः नाप्यसद्व्याप्तिरित्येवो धः सर्वनामकामो भा
वप्रसंगः रूपो दोषः तत्र तच्छब्दस्य सर्वनाम संज्ञा पा एतत्ते दोः सुलोको कोरनञ् सस्मा से हस्तीति तापकादेव संज्ञात् । अ
न्यथाः सः शिब इत्यादौ प्राप्ते रेवाभावात् अकेरित्यकच सहितव्या वत्ता सर्वनाम एव प्राप्तेः तस्मात्सर्वनामार्थो भाव
एव तेन तस्मादप्युपभावात् तदप्यसत्त्वत्वात् । अप्राज्ञसंविरो धश्च न जर्थाः घटप्रकीर्तिता इत्यपि पणस्तं । सादृश्य
दिवो धस्य लक्षणा यैवोपपत्तावभावमात्रस्यैव न जर्थात्वात् । तदुक्तं दीधिति कृतं संसर्गो भावो यो न्मा भावश्च न जे अदृ

मा. के.

ति। अथ किं निदं संसर्गभावत्वमनो साभावत्वं च अत्र केचित्। भेदसं सगीरोपजन्मप्रतीतिविषयाभावत्वं सं
सर्गभावत्वं। अनेदसं सगीरोपजन्मप्रतीतिविषयाभावत्वमनो साभावत्वं। तद्धर्मविशेष्यकतत्संबंधावच्छिन्नतद्
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाप्रत्यक्षेतद्धर्मिकतत्संसर्गकतद्पावच्छिन्नप्रकारकतानस्य हेतुत्वाद्यस्य सप्तम्यमः न
अधिकरणस्य प्रतियोगितानयो रभावबुद्धिहेतुतया तत्त्वोपपन्नवुपदर्शितातिरिक्तकार्यकारणभावे मानाभावः न
च प्रतियोग्यधिकुराद्योः स्वतंत्रतानसत्वे अधिकरणप्रतियोगिमुक्ता ताताभावदशाया मभावप्रत्यक्षवारणा योक्तका
यै कारणभावआवश्यक इति वाच्यं। तदानीमभावप्रत्यक्षसंगीकारेणाधिकाभावात्। अधिकरणवुपरक्तस्य प्रतियोग्य
वुपरक्तस्य वा भावस्य लौकिकबुद्धेरनुभवविरुद्धताधिकरणप्रतियोगितानस्य तादृशानेवाभावलौकिकप्रत्यक्ष
सामंगीकारात्। यत्तधिकरणप्रतियोगितानयोः पृथक्कारणतादृशकल्पनापेक्षया प्रतियोगिविशिष्टाधिकरण
तानस्यैककारणताकल्पनमेवोचितमित्युक्तकार्यकारणभावसिद्धिरिति तदसत्। प्रतियोगिप्रकारतानिरूपिताधि
करणविशेष्यताशालित्वेनाधिकरणत्वं कर्तव्यकारणभावसिद्धिरिति तदसत्। प्रतियोगिप्रकारतानिरूपिताधिकरण
विशेष्यताशालित्वेनाधिकरणविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगिप्रकारताशालित्वेन वा हेतुत्वनिगमता विरहे तातवा
पिकारणतादृशस्यावश्यकत्वात्। प्रतियोगिसहस्यस्यैकैकं निवेशाधिकरणसहस्रभेदेन सहस्रकार्यकारणभावा

भवतामिति मयः सहस्रगुणितसहस्रकार्यकारणकल्पनंतत्रास्माकं सहस्रद्वयमात्रतत्कल्पनमिति लाघवाच्च
एवं प्रतियोगिता बहुदेकसंबंधभेदेनापि कारणता बाहुल्यं भवता दुर्वारमिति चेन्नैवं प्रतिषेधोपपत्त्या हेतुत्वेऽने
काधिकरणसंनिकर्षदशायांतज्ज्ञानसत्त्वेपि कुचिदेवाधिकरणोऽपस्थितानां प्रतियोगितां कस्यचिदभावः प्रतीयते
नतु सर्वत्र सर्वेषामित्यत्र निषा मका भावः एवंभूतत्वात् अधिकरणो कदाचिद्दृष्टादेरस्यता भावः कदाचित् अन्यो न्या
वः भाः असंज्ञाभावेपि कदाचित्संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता कः कदाचित्समवायादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कः प्रती यतु इत्यत्र निषा मका भावः अनिममेव सर्वस्याभावाः सर्वत्र प्रतीयेरित्यनु भवविरोधः प्रतिषेधोपपत्त्या
सहेतुत्वे च यत्राधिकरणोपस्थयेन संबंधेन यदोरोपस्तत्र तस्य तत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षां तदिति निषा मनुपप
द्यते। अथ नानाधिकरणसंनिकर्षतज्ज्ञानदृष्ट्या मुपस्थितानां प्रतियोगितां कस्यचिदेव प्रतियोगितः केतचित्सं
बंधेन कुचिक्कदाचिदोपपत्त्यत्र निषा मका भावः तन्निषा मका स्यात्तनुगतस्य तत्तद्विशेषणतानादेः कारणस्य
कल्पनेन प्रतियोगितानव्यक्तिविशेषा नानाभेदतत्तदधिकरणधर्मिकतत्तत्संबंधावच्छिन्नतत्तद्रूपावच्छिन्नाभा
वस्य सहेतुत्वमास्ताकिं मंतगुणनामप्रतिषेधोपपत्त्योरोति चेन्न। अभावबुद्धावतुगतनिषा मकसंभवेऽननुगतनि
षा मककल्पना गौरवस्य च फलमुख्यत्वेनादोषात्। अन्यथा प्रवृत्तौ विशिष्टतानादेहेतुतया अन्यथा स्यात्सिद्धिप्रसं

आ को

गत। अथ यात्यातिहेतुदेवासं सगीग्रहादेरेव प्रवृत्तिहेतुता कल्पनेनोपपत्ति संभवात्। यत्तु प्रतियोग्यारेपस्य
 सत्ता न धर्मिक साभाव बुद्धौ विपरीतत्वा नत्वेन प्रतिबंधकतया न हेतुत्व संभवः। नचाहार्पणव्यतिरेकप्रतियोग्यारेपो हेतुः सच
 नमति वधुक इत्यदोष इति वाच्यं। आहार्पणान्न स्पर्शव्यतिरेकवृद्धि मंतरेण संभवात्। प्रतियोग्यारेपस्याहार्पणान्निक
 हयतत्त्वेन भावबुद्धौ तरे पक्षमेतदपि प्रतियोग्यारेपस्य हेतुतया नवस्याप्रसंगात् न चारे पात्सर्वपक्षे स्वरूपा भाव
 बुद्धिरेव स्वीकार्यते न च तरे पक्षे तरे पक्षेति न भवत्येति वाच्यं। लिंगपरामर्शशब्दानादिघटितपक्षे सधी सामग्रा अ
 नियतत्वादिति तदप्यसत्। अभावलो किक प्रसङ्ग एव प्रतियोग्यारेपस्य हेतुतया तादृशारेपस्य चोपनीतभूता
 त्मकतया लो किक प्रसङ्गा विरोधित्वेन तदेतुतायामुक्त बाधका संभवात्। अथा भावबुद्धौ प्रतियोग्यारेपस्य हेतु
 त्वे प्रतियोगिता न स्पष्टतन्त्रहेतुता विलोपापत्तिः न च प्रतियोग्यारेपस्य हेतुत्वे प्रतियोगिता वच्छेदक विशेषेण न निवेष्ट
 ते गौरवादिनिघट्यादिनिविकल्पकानंतरं घट्याद्यवच्छिन्न भावप्रसङ्गारण्य प्रतियोगिता वच्छेदक प्रकारक प्र
 तियोगिता न दृष्टायां कदाचित्प्राप्तिनास्तिक्यं दक्षिणोत्पत्तिरिति प्रतीतिरिति निश्चयतिर्को हा प्रप्रतियोग्यारेपे हेतुता
 यां प्रतियोगिता वच्छेदक विशेषात् नो ब्रह्मावश्यकत्वादिति चेन्न दंडो रक्तो न वेति संशयानंतरं रक्तदंडो नास्तीति भावप्र
 सङ्गवारण्य मतादृश भावबुद्धौ दंडादिधर्मिकरक्तत्वादिसंकारक निश्चयत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात्। रक्तत्वादि

३ अस्यांतर्गते तुता कल्पनामा वृत्त्युत्पत्तिरिति वाच्यं यद्वद्व्यक्तित्वादिना नाधर्मप्रकारेणोद्भूतवत्प्रतियोगिता न ३

विशेषितदंटाद्यारोपहेतुतायां रक्तत्वाद्यंशे निश्चयपत्तानिवेदोत्ताप्रमाणज्ञानाभावादेर्निवेदोप्युक्तादिशान्तस्य
लेहेतुतावच्छेदकगौरवान्ननिवेशप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैकहेतुताकल्पनेलाघवात्। एवं घटत्वा
दिनिर्विकल्पकोत्तरं विशेष्यविशेषणमित्यादिरीत्याघटीनास्तीत्याद्युपनीतभानकारणाप्यपितत्तद्धर्मविशेषितप्रति
योगिविशेषिताभावबुद्धौ तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानहेतुत्वकल्पनमावृण्वकं दर्शितपुण्यालौकिकप्रसङ्गव्यतिथिगोप्य
रोपस्य हेतुतया तत्रोक्तापत्तिवारणसंभवादिप्राप्तदसत्। अतीन्द्रियसंसर्गभावान्मोक्षभावमोरव्याप्तेः। नच
तादृशप्रतीतिविषयकत्वभावविभाजकोपाधिमत्वविवक्षणात्रोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यं। तथाप्यभावाधिकरणका
भावस्यानतिरिक्ततया सताभावकत्वमोक्षभावस्यासताभावतया मोक्षभावकत्वसत्ताभावस्यासताभावतया सं
सर्गभावलेखनास्य मोक्षभावेः मोक्षभावलेखनास्य सताभावेति ताकत्वमोक्षभावत्वमित्याहुस्तदप्यसत्। ध्वं
सप्रागभावमोरव्याप्ताभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेमाताभावेनाद्यलक्षणस्य संप्रागभावमोरव्याप्तेरस्य ल
क्षणं चासंभवात्। यत्तु असताभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेपि माताभावाद्यलक्षणस्य संप्रागभावमोरव्याप्तेरस्य ल
क्षणं चासंभवात् तत्प्रकारकबुद्धौ तत्संबंधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावात्तानिर्गम्यप्रतिबंधकतया सताभावप्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधासिद्धिरिति वाच्यं। वक्ष्यमाणरीत्या तदसिद्धेः तथाहि विषयीतमाश्रयेनास्तीति प्रतीतो मया वि
व्याप्तेदुर्वारत्वात् अन्येतु फेदसंसर्गबन्धिप्रतियोगिताकाभावात्संसर्गभावसंबन्धेदसंसर्गबन्धिनाप्रतियोगि

६५
सा. ६०

प्रयितायाः प्रतिपामकत्वेन तत्संबंधावच्छिन्नमेव तावच्छिन्ने प्रतिमो गितायाः अप्रसिद्धा प्रतिमो गितायां विष-
यितावच्छिन्नत्वादेर्भ्रमः तथा तेन संबन्धेन तत्प्रकारकबुद्धौ तत्संबंधावच्छिन्नतन्निष्ठ प्रतिमो गिताकाभाववत्ताति-
रोमत्वेन प्रतिबंधकतायां तत्संबंधावच्छिन्नत्वनिष्ठ सां सर्गिकविषयता निरूपित प्रतिमो गितानिष्ठ सां सर्गिकवि-
षयता निरूपिताभावप्रकारताया निवेशनीयतया प्रतिमो गितायां संबंधावच्छिन्नत्वादेर्भ्रमस्योक्त्या भावस्य प्रति-
मो गितावच्छेदकसंबंधासिद्धिरिति तदसत्। कल्पनिपामकसंबंधस्याप्यभावप्रतिमो गितावच्छेदकत्वेनाधकाभावेन दृ-
ष्टातासिद्धिरिति चेन्न विशेषणताविशेषसंबन्धेन न्यतिमत्त्वे वसंसर्गाभावस्यास्योक्त्या भावत्वरूपत्वात्। अतिरिक्ता-
खंडोपाधी संसर्गाभावत्वात् सोऽस्याभावत्वे इत्यस्य सुवचनत्वाच्च। इदं तु बोध्यं प्राचां सतेर्धसंप्रागभावयोरस्य ताभावाविरो-
धित्वाधसंप्रागभावस्य संसर्गाभावेन तत्र दृष्टो नास्तीत्यादि प्रतीतेरस्य ताभावविषयकत्वासंभवे तद्धसंप्रागभावविषय-
प्रकृततातमोरपि न ज्ञेयं दृष्टव्यं त्वमावश्यं कृतं तदभिप्रायेणैवास्मात्ताभाव इत्यप्येव स्पष्टी धिति कृता संसर्गाभाव इत्यु-
क्तं। वस्तुतस्तु तादृशविरोधेमा ताभावे तद्धसंप्रागभाववति घटो नास्तीत्यादि प्रतीतेरस्य ताभावविषयकत्वेनाधका-
भावेनास्य ताभावोऽस्योक्त्या भावश्च तत्रोभे इत्येव युक्तं तत्र दृष्टो नास्तीत्यादौ घटभावत्वेनेव बोधस्तथाऽभावत्वेनेव तत्र दृ-
ष्टतावच्छेदकं परिचाय्यताभावत्वादिना यो धस्तथास्य ताभावत्वमस्योक्त्या भावत्वं च तत्र शक्यतावच्छेदकं नैव मपि मक्ति-

चिद्वदसपि घटोत्तराभावसत्वात् घटोत्तरास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यं तस्मिन्मिमाहारेऽपि कृतावधेदकाव
 द्भिन्नप्रतियोगितानिरूपितावुपेयितासंबंधेनेवाभावादेप्रतियोगिनोभानस्य व्युत्पत्तिरिति सूतपाः देवात् न च कं वुग्री
 वारि नास्ति प्रमेयघटोत्तरास्तीत्यादौ कं वुग्री वारि न ता घव छिन्नप्रतियोगित्वा प्रसिद्धानोक्तमुत्पत्तिरिति वाच्यं।
 गुरुधर्मस्याप्यनुभववत्त्वेन प्रतियोगितावधेदकत्वांगीकारात् न च पीत इति खो नास्तीत्यादावगतिः पीतशब्दत्वा
 देरवृत्तिपितावधेदकस्याप्रसिद्ध्यादिति वाच्यं। तत्र पीतपदस्य पीतत्वप्रकारकज्ञानविषयमेवास्ति कृतमाऽप्रसिद्धिमा
 वात्। एवममत्रापि। एतेन पुष्करिणां जलत्वास्ति चेन्न सत्त्वात् तस्माद्यज्ञे वधीः बध्नात्वादावुक्तमुत्पत्तिरिति गोपि य
 रस्तः। तत्र जलादिपदस्य प्रकृतजलत्वाद्यवच्छिन्नेन जसमभिध्यातवधश्च स पापसाधनवधत्वावच्छिन्नेनास्ति
 कलोपगमात् केचित्तु न जसमभिध्यातवधेदेन व्युत्पत्तिर्भेदात् पीतः इति खो नास्तीत्याद्युक्तस्य लेव्युत्पत्तिरिति तंगीकारेण
 प्रतियोगितानिरूपितावुपेयितासंबंधेनेव प्रतियोगिनोऽभावात् न च तत्संज्ञाविनेव निर्वीह इति सूतपाः अप्यभूतत्वे
 घटोत्तरास्तीत्यादावसत्ताभावबोधोभूतत्वेन घट इत्यादौ धामोभाभावबोध इत्यत्र न जसंताभावो बोध्यतमत्र च तदिति
 मोकेऽभेदेना न च प्रत्यक्षन जसोभाभावो बोध्यत इत्युपगमात् न च न जसंताभावो बोध्यतमत्र च तदिति
 नेत्यत्रैव किं निमित्तमिति वाच्यं तत्तदाकांक्षाज्ञानादेरनुगतत्वेन तत्र निमित्तमकत्वात्। यत्तु अभेदेना त्वमवोधेति

किं नित्यामकं वै परीक्षेनापि बोधे बाधकाभावादिति चेन्न न जसंताभावो बोध्यतमत्र च तदिति सूतपाः

अणवाक्षकपदसमानविभक्तिकविशेषवाचकपदमनुगतमेवनिपासकंदधिसुंदरमिसादौचलुप्तविभक्तेरनुसंधा
 नादेयबोधः। यदिचुल्लोर्कपचतीसादौलोकाद्यभेदान्वयबोधेऽभिचारेणतौकस्याभेदान्वयेनिपासकत्वसंभवःत
 त्रविशेषवाचकपदोत्तरं सुप्रविभक्तेरभावात् त्वयैवाकरणमतेचैत्रः पचतीसादौचैत्रेपाककर्तुरभेदान्वयबोधेऽभि
 चारः तत्रविशेषणवाचकारणात्पदोत्तरंविभक्तेरभावादिति विभाज्यतेतद्यविरुद्धविभक्तिरहितमेवामेदेना
 न्वयबोधेनिपासकंनचाशुक्तस्यलेयभिचारोस्त्वितिवाच्यं। कचिद्विशेषबोधकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रपञ्चमात्वा
 दभावनस्तुविभक्तभावविशिष्टविशिष्यबोधकपदंनिपासकमितिअथस्यपविरुद्धविभक्तिरहितस्याभेदेना
 न्वयबोधेनिपासकलोपगमेनदोषाभावादितितदसत्। यस्ततोविरुद्धविभक्तिरहितस्यतादृशबोधनिपासकत्वे
 नीलादिपदस्यविरुद्धविभक्तिमत्वभ्रमकालेपिनीलघटमानमेतादृशभेदान्वयबोधोपपत्तेः। तज्ज्ञातस्यतथात्वेचवि
 रुद्धविभक्तेरनुपास्यतिकालेउक्तस्यलेविद्यमानस्यापिविरुद्धविभक्तिरहितस्यतानासंभवेनशाब्दबोधोपपत्तेः।
 नचविरुद्धविभक्तिमत्वेनासायमानत्वंतादृशबोधेनिपासकमितिवाच्यंउक्तस्यलेमेवविभक्तिमत्तत्वात्ता
 नेचैत्रसावितादृशबोधोपपत्तेः। नचचैत्रीयतादृशबोधेविरुद्धविभक्तिमत्वेनचैत्रेणज्ञातत्वंनिपासकमितिवा
 च्यं। तथासतिप्रहस्यभेदानंतरेतुनापत्तेः। किंचविरुद्धविभक्तिमत्वेनासायमानत्वंनायवस्तुगताविरुद्धविभक्ति

ललेन सायमानतं विरुद्ध विभक्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविशेष्यत्वं वा नाद्यः नीलो घट इत्यादौ नीलादि
 पदेन रविमन्त्रैरुपदत्तादिग्रहदशाशामप्यभेदात्त्वयो धापत्तेः नासः नीलो घट इत्यादौ वमादेर्विशेषणवाचक
 पदानुत्तरत्वरूपविरुद्धत्वं विभक्तित्वं वा जायते तन्नामभेदान्त्वयो धापत्तेः संगतिरित्यादिकम्ब्रं **इदं तु बोध्यं** पूर्वमुदासः सवि
 ते पोषको नरपदेन तज्जि विधेयं वा प्रधानत्वं प्रतिषेधे प्रधानता प्रसज्य प्रतिषेधो सौ क्रियया सहस्रजनजितिलक्षण
 लक्षितपुर्वमुदासः प्रसज्य प्रतिषेधश्च न जोष्य इति यः प्रवादस्तस्यापि अमो न्याभावो संताभावश्च न जोष्य इत्यर्थे यप
 र्थवसानं तथा हि पुर्वमुदासस्त्वावत्तयजतिषु ये यजामहं करोतीति नानुपाजेष्वित्यादौ अत्र न जो निषेधा र्थकत्वे वाक्यभेद
 स ये यजामहं करोतीति स नुषंगस्य च कल्पने गौरवान्न जो भेदा र्थकत्वं मुपेतानुपाजमिन्नेषु पागेषु ये यजामह इत्यादि
 वाक्यवन्मन्त्रपाठं करोतीति सेकवाक्यतया न्वयवोधः तनुद्वयस्तिपोधा तु निर्देश इत्यनुशासनविहितसंज्ञितपोधा तु स्व
 रूपा र्थकतया यजति पदार्थपात्रलाभः । न चात्र यजति पदं न श्रियं तं किं तु क्तिन् प्रत्ययान्तमेवेति वाच्यं तथा स
 त्ति क्तिन् प्रत्यये परे स प्रसारणस्यावश्यकतया इष्टिद्ये स्येव साधुतया यजति धितस्या साधुतापत्तेरिति चेदत्र मन्त्रीना
 नुपायिनः शवादिबिकुरावदिकृष्टिपो निर्देशकत्वमेव पचत्वादपदे च पचादिधातुनेव लक्षणाया स्वात्मकधातुः प्र
 ताप्यते श्रुतपश्चात्ता सर्ममाग्राहकतयोपयोगः उक्तानुशासने पि धातु निर्देश इत्यस्य प्रकृतिस्वरूप इत्यर्थः अहं नि पद

न. कौ.

सतास्यमग्राहकावितिचशेषः इत्थंचमजतिश्चित्तप्रसमभिव्याहृतमजधातुनालक्षणयास्वरूपोपस्थितावन्
त्रः कृतशक्तिर्येनमजधातुस्वरूपेणपागलाभः तच्चैवंमजतीतिप्रकृत्यर्थस्याप्रसिध्यातत्रसप्तम्यर्थव्यासंनवद्वितिका
च्य। इष्टपतेः निरर्थकोणादिभावकुरंतमाकादिपदेनारविभक्तेरिवनिरर्थकोणादिप्रत्ययान्तपदेनारविभक्तेरपिप्र
कृत्यर्थचित्तस्वार्थबोधकत्वात्तर्गीकारतः। नचैवंप्रत्ययान्तप्रकृत्यर्थचित्तस्वार्थबोधकत्वमितिमुक्तमितिवाच्यं।
तत्रतत्प्रत्ययपदस्यार्थवत्प्रकृतिकप्रत्ययपरत्वात्। प्रकृतित्वस्यप्रत्ययत्वस्यचात्रगतानतिप्रसक्तस्याभावेतएतत्प्रकृ
तिप्रत्ययान्तभीवेनतादृशव्युत्पत्त्यकल्पनाच्चकिंतुतत्रतादृशप्रत्ययप्रकृतिभूतधातावेवलक्षणयाधातूपस्थापिते
तदर्थान्वयप्रत्ययतथैवव्युत्पत्तेः पत्तु। कथासतितत्रात्रमप्रतिपोरपुपस्थापकपदांतरविरहेणकेवलतित्वंतपचसा
दिपदात्ताकादेरिवकेवलत्वित्वंतपचसादिपदादपिपदाप्रोक्स्थितिमात्रसंभवेपिशाश्ववोधासंभवनचेष्टापत्तिः तत्र
पदादिधातोः शाश्ववोधास्यानुभवसिद्धत्वेनानुभवविरोधादितितदसत्तित्वंतपचसादिपदप्रकृतिप्रत्ययरूपपदद्वय
सत्त्वेनपाकानुकूलकृतिशाश्ववोधादमेनदधातासिद्धेःकेवलप्रकृतितः शाश्वनुदमेनेष्टापतावनुभवविरोधाभावाच्चेति
पदतिवस्तुतः श्रिपोधातुस्वरूपेणधातुरेवार्थः समभिव्याहृतपचादिधातोश्चनस्वरूपेणसराकिंतुपाकादिरेवार्थवस्तु
चमतिपादकतासंबंधेनश्रिवाप्यर्थविशेषणतयावृत्तः। एवंचपचसादिपदात्ताकप्रतिपादकोधातुरित्यादिरेवशाश्ववोधाः।

नचैवंपाकादिप्रतिपादकधात्वंतरस्यापि बोधापत्तिरिति वाच्यं। सर्वनाम्नि बुद्धिस्तत्त्ववद्वापि स्वप्रकृतित्वस्य न
 पामकत्वात्। प्रकृतिषु मेयजामहं करोतीत्यादौ च धात्वर्थे पागादौ प्रतिपाद्यतासंबंधेन श्रित्वर्थे धातोर्विशेषणतया न्युप-
 धातुप्रतिपाद्येषु पागादिविषयः यद्वा श्रियो धातुस्वरूपे शक्तावपि श्रुत्यागादिवस्वरूपेऽर्थेन श्रुत्या मजादिधातुत्वे सत्ता-
 या स्वपरः तस्य च प्रतिपाद्यतासंबंधेन श्रित्वर्थे पागादौ विशेषणतया न्युपधायः तथा च यत् प्रतिपाद्येषु पागादिषु सादिरेव
 तत्र बोधः इत्येव प्रत्ययाता प्रकृत्यर्थे सादिमुत्पत्तिर्न गोविनास्ति न च श्रियोऽर्थेतिरेऽसाधुता कथमेतदिति वाच्यं।
 स्वप्रकृत्यर्थेतिरिक्ता धीतर एव तस्या साधुत्वात् तस्या धातिरा साधुत्वे माता माता च। अनधेवरी साई सने नांशु वृत्ति-
 तिवेदा तस्य च श्राम इव्यमना देहे प्रकृतिषु विधीयत इति कात्यायनस्येऽस्य पागमोरुपगो धाविषयतो पश्चादनी-
 मा। एतेने सनेतीत्यादिनि सने सति शब्देषु भागावाचकत्वं वद्यति धित्वादावपि यजति शब्दस्य पागवाचकत्वमिति
 नवीनास्तिः परास्ता। इक श्रियो धातुनिर्देश इत्यनुशासनविरोधात्। न च श्रियो धातुत्वविशिष्टे शक्ते पचति धातुरि-
 त्यादौ कौतुक्यसंगतिर्वाच्यं। दडोरक्तदंडु इति वत् पोलरुक्त्वायिरहात्। न च तथा पिपचति पचयि विशेष्यकधा-
 तुपदार्थप्रकारकमतीति छमो चरितस्य पचति धातुपदार्थेन सत्ता पगमात्। केचित्तु श्रियो धातुत्वे शक्तिः इक-
 श्रियो धातुत्वे सनेपि धातुनिर्देश इत्यस्य धातुत्वस्यार्थः धातुत्वं च संकेतविशेषसंबंधेन धातुपदत्वमेव तच्च विध्यर्थ-

तुपावितोमैयिलास्तु इकुश्रियौ धातुनिर्देश इति सूत्रेण सिद्धमपजतिश्च हृस्वद्विरेफश्च ह्रस्ववत्त्वगच्चायेना
स्वरावलाघागतामः। अथात्रतश्चिप्प्रस्यस्यपागलक्षकत्वं तस्य प्रकृतिभागस्वरूपतात्पर्यग्राहकतपोपसर्ग
वत्तद्योतकत्वात् अस्यातत्रडात्तपसंयनेनानंतशक्तिकल्पनागोरव्यपसगात्। प्रकृतिरूपेण मज्जधातुतापोनरुत्ता
च्च। नचमज्जधातोरेवधोगे लक्षणोक्तिराच्यतस्य तत्रशक्त्यात्। नचधातुत्वविशिष्टेश्च ह्रस्वविशिष्टे गश्चिपः शक्तिः तत्र
प्रकृत्युपस्थापितस्य धातुस्वरूपस्य तादात्म्येतात्त्वयाद्यनाभिन्न इडादृ इति स्वाभाविको बोधः मज्जति धित्तादौ तु मज्जाभिन्न
धातुवाच्ये पागे साप्यसंबंधादिरूपाश्चिपोलक्षणात्तेन पागलोभ इति वाच्यं। अर्थपरतायां श्रियोः साधुत्वात् श्रियो धा
तुत्वविशिष्टेश्च ह्रस्वविशिष्टे वा शक्तौ मज्जति धितुर्भवतिः शब्दस्यादावनवप्रसगाच्चैति चेन्मैवं अतु शासनानां निम
मार्थत्वेपि इकुश्रिपावेव धातुनिर्देशो साधताभिन्नादिरित्येवति पुम्यतेन तु श्रियोः स्वसाधुत्वमेनेता तु श्रिप्प्रते एवं क
र्मणि द्वितीयेव सेवनिपमो न तु द्वितीया कर्मण्येवेति अतएव घटं जानासात्मानं वेत्तीत्यादौ विषयतामात्रे लक्षणपाद्विती
कानुयोगः श्रिपश्च धातुस्वरूपे स्वरूपत्वादि श्रावति एवमुपेयानेन श्रिर्वतपजति कदायजस्वरूपमिति स्वाभावि
को बोधः स्वरूपत्वं तु गगनाभावादि रवंशोधर्मः स चानवच्छिन्नो नावप्रत्ययादीनां प्रकृतिनिमित्तं अस्या मज्जति मधुर
इत्यादौ मधुरतादात्म्यस्य मज्जस्वरूपे प्रसयानुपपत्तेः। नचधात्वर्थ एव तद्वम इति वाच्यं धातुसमासाधिकरणाविशेष्येति

न. के.

घुस्यतपुंसकत्वापत्तेः संचारैरतिमंदिरावधीतिवत् तेन स्वरूपार्थकप्रत्ययसामानाधिकरणेन हिंसा संख्याया हक
त्वंधातुसामानाधिकरणेन पुंसकैकवचनत्वंविशेष्यमिदं पदानामिस्य वक्ष्यमभ्युपेयं अभ्युपगच्छति च धातुनिर्दिष्टसा
मर्थस्य भाववत्पराच्यत्वमभिमुक्ता / त्रिनामाः साध्यातावस्था धातुरूपनिबंधनासिद्धभावस्तत्पत्तयाः सद्युजादितिर्ध
नइतिसाध्यातालिंगसंख्यातन्वयः सिद्धभावस्तद्वत्त्वमइत्याहुः न व्यमेथित्वास्तु मज्जति पदमिह स्वरूपार्थकनेकमज्जति
धितिसप्तम्युक्तमधिकरणत्वमर्थधर्मेपिशुद्वेष्यपचर्मतेमयागतिकर्मीकृतनेकनीकतेत्यत्रैवमेवानुपातमित्रता
यागरूपार्थमिष्टापिशुध्वस्यार्थसंबंधादुपचर्मतेइत्याहुः एतत्पलप्रसंगागतेन प्रसज्यप्रतिषेधस्तत्रात्रोच्चारणकुर्वीतेत्या
हौः अत्र नमः प्रसज्यप्रतिषेधोर्थः तत्त्वं चासंताभावत्वमेव सत्वात्संताभाकः लिङ्गार्थेष्टसाधनताचपीतया चरात्रि
आह्वयकराण्डस्य साधनत्वाभाववदित्यत्रापबोधः । नचात्र नमः पर्युदासात्मकमेवार्थकतामुपेत्य रात्रौतरकाले आह
कराण्विधावकत्वमेव कसकिंनिषेधार्थकतपेति वाच्यतया सति अमावास्यामापित्वाभ्युदयादिति वाक्येन रात्रौ आह
वास्यातत्कराणपत्तेर्दुर्वारत्वात् निषेधार्थकत्वेतु विशेषनिषेधस्य लेसा मास्यविधेर्विशेषेतरपरताया ब्राह्मणो
दधिदेमनकोडिनामदातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिरिति तत्राभावात्सापामिसादिवाधे रात्रौतरमावास्यायां आह्वयविधाव
कतपानरात्रौ आह्वयकराणपत्तिः तत्त्वापकवचनाभावात् अमावास्यापामिसादिविधे रात्रौतरपरताया पादकृतमाच

ननिषेधवैषम्यं नचतथाविप्रसक्तं हि प्रतिविध्यते इति नियमेन रात्रिश्चाह स्यात्प्रसक्त्यानिषेधासंभव इति रात्र्यंय
दिति विधौ न स्यात्तदा मावासायापानिसादिवाक्यस्य रात्रीतरपरतानस्यात्तदा रात्रिश्चाह प्रसक्त्येतेत्यादिप्रसक्त्येस्त्वतात्
न एषिमांतांतरिहोहिराममेग्नित्वात्तदा रात्रिश्चाह प्रसक्त्यापिप्रतिषेधे न तादृशानियमे मानाभावा
त्। वस्तुतस्तद्दशमिमुमसत्वेपिनक्षतिः मद्धमेमुच्यपितावच्छेदकीकृतस्य स्यात्तोलोकृतोवाहृसाधूनस्यमवगतंत
दूर्माश्रय एवधात्वर्थेदृष्टसाधनत्वात्सताभावसंसर्गविधिसमभिभाहृतनजाप्रत्याप्यतेतत्तुतदनाश्रमेधात्वर्थेइत्येव
तादृशानियमार्थः इत्यंरामावासायाहृत्वस्य रात्रिश्चाहृद्विसत्वात्तदा दशमिमुमभंग इति सारं। अत्रवदंतिसामान्यश
स्त्वविरोधि विषयकबोधजनकमजः पुरुषासपरत्वनियमेन रात्रौश्चाहृतकुर्वीतेसत्रापिनजः पुरुषासपारतैवतनुनि
षेधपरताश्रयनकुलंजंभस्यपेदिसादिवाक्यस्य नजिष्यभिचारवारणा मजनकांतंनरविशेषणं अतिरात्रेवोडशिनं
गल्लानिनातिरात्रेवोडशिनं गल्लतीसादिविधिवाक्यस्य नजिष्यभिचारवारणा मसामात्येतिशस्त्वविशेषणं सामान्य
शस्त्वत्वंचात्रस्वयुदितशस्त्वावपितावच्छेदक्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नेतिहेतुसाधनताबोधकत्वंस्वपदंनभपरंइत्यं
चरात्रौश्चाहृतकुर्वीतेसत्रनजोलक्षणभाभेदकसरतपारात्रिभिर्ज्ञेयाहृकरा मिष्टसाधनमित्ययमर्थः भेदवद्वेधक
तेपिभेदवोधकत्वानपाषात्पुरुषासपरत्वमभाहृतंघटादयो घटादितरइत्यादिविषयपराभेदेदेवोपिभेदेपरपराभाहृ

क. दो.

पो ब्रुत्सत्तिवैचित्र्यात्। अथ भेद एव न नार्थः आह तस्य चामावासापां पितृभ्यो दद्यादिति विधिवाक्यमावासादि
पदार्थे विशेषणतमात्रमोक्त एव च एतन्निमित्तमावासापां पितृभ्यो दद्यादित्यादिवाक्यकारक एव च यवो धृत्येक वा
कृतैव न भिन्नवाक्यत्वमिति चेन्न। तथा सति रात्रि कृतस्याप्यष्टकाः कार्पी इत्यादिविधिबोधितेऽष्टकादिश्राद्धसफल
तापत्तेः तत्र विधौ समस्यंतकालवाचकपदेन रात्रिभिन्नकालकर्तव्यत्वस्याभावात् किंचामावासापां पितृभ्यो दद्यादित्या
दौ दद्यादिति क्रियापदस्य एवो आहूतं न कुरीते तत्र कुरीतेति क्रियापदस्य वा वैमर्थ्यप्रसंगः अतएव वाक्यभेदोक्तमपि
न दोषाप न च पथा चेन्नः पचतीत्यादौ संभेदेनामतरवैमर्थ्यमिति कोपेन सुवारण्यात्। आमेकमेवैकत्वमिदं बोध्यं
तेन हृदत्रापि ह्युभाभेव क्रियापदभावे कौवक्रिया बोध्यत इति वाच्यं। कृञ्धातुदाधातोः समानार्थकत्वाभावात् पथा
कथंचित्तमानार्थकत्वोपगमे न वैमर्थ्यपरिहारे मिति व्युत्पन्नकत्वस्य दुर्बलात् चेन्नः पचतीत्यादौ च साधुत्वस्यै
वैकवचनद्वयोपादानप्रयोजनत्वात्। मन्तुरात्रिभिश्चाहूतं कुरीतेति भिन्नवाक्यतया यवो धेयमावासापां पितृभ्यो
दद्यादिति विधिबलात् रात्रि कृतस्याप्यमावासादिश्राद्धसफलजनकत्वापत्तिर्द्वयो एवमावासादेः षष्ठिदं जावति
अतएव मावासादिश्राद्धत्वेन रात्रिश्चाहूतस्य फलत्वरूपमोपत्वादिति तदसत्। रात्रिश्चाहूतं कुरीते तस्य शुचिताकर्म
कर्तव्यमिति वाददिकारविधिरूपतया कर्मसामान्ये कर्तृविशेषणत्वेन शुचित्वस्याधिकारतयाऽशुचि कृतकर्मणः फ.

ते

[illegible]

किं पदवैमर्ष्यमिष्टमिष्टवाक्येऽनुपाजेयेयमामहमंत्रपाठनिषेधकवाक्येभिनमोनिषेधपरत्वापत्तेः तत्रपुर्वदा
सपरत्वं सैवपुर्वदासाधिकरणासिद्धत्वात् तत्रपुर्वदासपरत्वाभावेपुर्वदासस्यलक्ष्येवडुलीनत्वापत्तेः नचपजातिषु
मेयजामहंकरोति नानुपाजेष्टिसस्येवतत्रनिषेधनिधिसमाकिं पदद्वयाभावेनतद्वैमर्ष्यभावात् मेयजामहमि
साद्यनुषंगप्रसंगापत्तेस्तैकवाक्यतासागद्विवाच्यं यजतिषुमेयजामहंकरोति नानुपाजेष्टिसाकारकस्यवाक्यस्य
तत्वाभावेनतदाकस्यश्रोतवाक्यतास्यैविषयायैकपक्षस्यग्रहकृद्वाक्यत्वात्तत्पाहिएनवैसप्तदशप्रजापतिर्वत्त
युजमवापत्तइत्येकंवाक्यं नानुपाजेष्टमेयजामहंकरोतीतिद्वितीयं अत्रप्रजापतिरित्यंतेनप्रथमवाक्येकदेशेन
अवयेतिचतुरस्रंअस्तश्रोषडितिचतुरस्रंयजेतिद्वयस्यरेमेयजामहइतिपंचाक्षरंयस्यरोवषट्कारस्यवैस
प्तदशाक्षरंमंत्रगणः प्रजापतिश्चेनस्तुयतेप्रजापतेरपिसप्तदशकलिंगशरीरसमष्टिरूपत्वात् यजेत्त्वापत्तौनु
गतइत्यनारम्भाधीतेनवाक्येकदेशेनसर्वमन्त्रेषुमंत्रगणोक्तिमुक्तः नानुपाजेष्टिसादिद्वितीयवाक्येचमंत्रगणविधौ
रेवकाक्योपीभूतंसदनुपाजातिरित्युपाजेष्टमेयजामहंविधिरूपंपुर्वदासपरमिति नचैवमतिरात्रेणोडशिनंग
तिनातिरात्रेणोडशिनंगत्वात्तज्जापिपुर्वदासपरत्वापत्तिरितिवाच्यं योडशियात्रग्रहणेतद्वैमर्ष्यभावेनानन्वयतागौर
वप्रसक्तोपिबिकल्पस्यास्थीयतइतिपुर्वदासाधिकरणादवसिद्धंतितात् अथरात्रेणोडशिनंगत्वात्तज्जापिपुर्वदासपर

तंतसंभवतिपुद्गलसंभवेदस्त्वतयातदनुयोगिकालवाचकपदाभावात्। नचसमस्तकालपदध्याहारत्रयोदश
इतिवाच्यंतप्रासतिगौरवापलाप्रसज्यप्रतिषेधपरत्वागीकारस्यैवोचित्यादितिचेन्नतद्व्यस्यप्रतिषेधपरत्वेविशे
प्रतिषेधेस्त्वामास्यविधेस्तदितरपरत्वस्यब्रह्मणेभ्योदधिर्दातव्यंनकोटिस्मापेत्तादौभुसन्तिसिद्धतमानावास्यापिपितृ
भ्योदधादित्वापत्तेकश्चाद्देविधिषुश्रुमावास्यादिपदानांरात्रीतरामावास्यापरत्वेनक्षणापकारूपगौरवप्रसंगेततदपे
क्षयापपुद्गलसपरत्वमुपेक्षसमस्तैककालपदाध्याहारकल्पनेलाघवेनपुद्गलसपरत्वस्यैवमुक्तिसहत्वात्शेषपूर्वव
दितिप्राहुः केचिन्नुश्रुमावास्यामाभित्यादिवाक्येनदिवाश्राद्धरात्रिश्राद्धयोर्भयोरैवप्रामातृत्वात्। रात्रौश्राद्धनकुर्वीतेतिवाक्यं
दिवाश्राद्धेकाशस्त्वपरंतपराचरात्रीतरकालीनश्राद्धकरणप्रशस्तमित्यवमवो धेनदिवाश्राद्धस्यप्राशस्त्वश्रुतः श्रुतं
तस्ययत्रिश्राद्धस्याप्राशस्त्वलभ्यतेप्राशस्त्वप्राशस्तेऽत्कृष्टापकृष्टादृष्टजेनकलेऽत्कृष्टपकृष्टौचादृष्टगतौफलो
त्कर्षोपकृष्टप्रमोक्तौजातिविशेषरूपोऽयंचदिवाश्राद्धजन्यतावच्छेदकपुण्यत्वावांतरजातिविशेषावच्छिन्नप्रतिदि
वाश्राद्धकारणत्वमेकंरात्रिश्राद्धजन्यतावच्छेदकपुण्यत्वावांतरजातिविशेषावच्छिन्नप्रतिरात्रिश्राद्धकारण
त्वं। अथैवदिवाश्राद्धजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्यदिवाश्राद्धरात्रिश्राद्धजन्यतावच्छेदकपुण्यत्वावांतरजातिविशेषावच्छिन्नप्रतिदि
वाश्राद्धजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्यदिवाश्राद्धरात्रिश्राद्धजन्यतावच्छेदकपुण्यत्वावांतरजातिविशेषावच्छिन्नप्रतिरात्रिश्राद्धजन्यतावच्छेदक

न. ६.

न्यादृष्टानावासादिरात्रिश्राद्धजन्मादृष्टयोः परस्परमभिचारात् एवं रात्रिश्राद्धजन्मतावच्छेदकं वै जायस्यापितेन सम
मनावासादिरात्रिश्राद्धजन्मादृष्टे संकर्षणपत्तिः अष्टकादिरात्रिश्राद्धजन्मादृष्टानावासादिदिवश्राद्धजन्मादृष्टरा
त्रिश्राद्धजन्मादृष्टसाधारणत्वे तदेवेन नानावासाश्राद्धवैजात्यं हि दिवाश्राद्धरात्रिश्राद्धजन्मादृष्टसाधारणं नैकं किं तु एकं
दिवश्राद्धजन्मादृष्टमात्रवृत्तिरप्येव रात्रिश्राद्धजन्मादृष्टमात्रवृत्तिः कारणतापि प्रत्येकं दिवाश्राद्धत्वरत्रिश्राद्धत्वाभ्यां
नित्युपगमात् अथ रात्रौ श्राद्धमिति वाक्यस्य प्राशस्त्यपरत्वे यस्मिन् न दृढमपदिन एव मध्याह्नमरणतिष्ठभावः त
स्मिन् न द्वे एकोद्विष्टविलोपप्रसंगः प्रत्यक्षं कुर्वीदिति वीक्षाभंगप्रसंगश्च एवं यस्मिन्मासे दिनद्वयमेव नरणातिष्ठ
भावस्तस्मिन्मासे प्रेतवाणामसिद्धैर्केकेद्विष्टविलोपापसाधोऽश्राद्धाभावेन प्रेतत्वापरिहारावृत्तिः पूर्वाह्णे मातृकं
श्राद्धमपराह्णे च पौतकं एकोद्विष्टतु मध्याह्ने प्रातर्बद्धिनिमित्तकमिति ब्रह्मपुराणवचनेन एकोद्विष्टकरणस्य म
ध्याह्नमात्रकर्तव्यता बोधनात् कालांतरविधौ प्रकवचनाभावेन प्राशस्त्यपरमिदं वचनमिति वक्तुमशक्यत्वात्
रात्रावित्तादिवाक्यस्य रात्रिभिर्विश्राद्धे कुर्वीतेति पर्युदासपरत्वे तु तस्यैव कालांतरमापकतया मध्याह्नविधेः प्राश
स्त्यपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न कालांतरस्य विधितो प्राप्तावपि प्रत्यक्षमिति वीक्षाधन्यपानुपपत्तौ न मध्याह्नवि
धेः प्राशस्त्यपरत्वसंभवादित्याहुः सदसत् रात्रावित्तादिवाक्यस्य प्राशस्त्यपरत्वे सकलप्राप्तातिक संमतविधित्वा

तुपपत्तेः अनेकवैजात्यकारणतादिकल्पनाप्रयुक्तगौरवापत्तेश्च एतेनरात्राविसादिवाक्यं नजीयाशस्तेलसा
पारात्रिआइसापारास्त्वोद्यमनिरात्रिआइकरणमप्रशस्तिमितिबोधः शेषपूर्ववदित्यपिपास्तं । तजोऽप्राशस्ते
लसाणकल्पतप्रयुक्तगौरवापत्तेश्चेतिदिकानिरस्तेततद्दीपवर्तिरविरश्मिजालः कालविशेषोऽत्रात्रिः तिरस्ते
ततद्दीपवर्तिरविरश्मिजालं पदेतिमुत्पत्त्या एतद्दीपवर्तिरविरश्मिजालाभाववान् कालविशेषोऽत्रदीपेरात्रिरित्यर्थः
रात्रिसामान्यस्य तस्यैव ततद्दीपवर्तिरविरश्मिसत्त्वकालीनदीपांतरापरत्रावप्यपिप्रसंगात् अत्रदीप इति लक्ष्य
घटकं दिवसेपिकुतिपरश्चमीनामभावसत्त्वादिति आश्रित्वा एणमजालपदं सामान्याभावलाभापतया चैतद्दीपव
र्तिरविरश्मिसामान्याभावाधिकरणीभूतः कालविशेषोऽत्रदीपेरात्रिरिति फलितं । एतेनात्रनिराशेन प्रागभावः अती
तरविरश्मीनां जालांतरगतानां प्रागभावविरहेणासंभवापत्तेः नापि ध्वंसः अनागत एविरश्मीनां जालांतरगतानां ध्वंस
विरहेणासंभवापत्तेरिति निरस्तं । नच दिवसेपि दीपांतरावच्छेदेन तादृशसामान्याभावसत्त्वादिति आश्रित्वा चान्ति
एवच्छिन्नतादृशसामान्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् असौ सामान्योपदिना व्याप्यत इति स्तदा तादृशरश्मि
त्सामान्याभिन्नत्वमेव वा विवक्षणीयं । एतावपि दीपांतरवर्तिरविरश्मिसत्त्वेनासंभवकारणपरतद्दीपवर्तिरविरश्मि
शेषां दीपो नभारतवर्षादिरूपो भूत्वाऽविशेषः तद्वर्तिर्यंचतसंयुक्तत्वेनेन रात्रावपि जंबु दीपांतरगतस्य सुमेरौ

五

नचमार्तवर्षादिपरत्वेप्युक्तलदेशेपदादंडद्वयंरश्मिस्तदाकामरूपादोर
विरश्मिसत्वेपिताव्याप्तिः। नचमार्तवर्षादिपरत्वेप्युक्तलदेशेपदादंडद्वयंरश्मिस्तदाकामरूपादोरविरश्मिसत्त्वा
दव्याप्तिर्दुर्धारेतिवाच्यं। तदानींकामरूपादोरविरश्मिसत्वेमानाभावात्। अस्तवापावहेहावच्छेदेनरश्मिसंवेधाभा
वेषामाणिकानांरश्मियवहारस्तत्परमेवहीपपदंसचगोडुमेथिलादिरूपभूरखंडविशेषएव। एतावपिचंद्रादीना
रश्मिसत्वादसंभववाण्यामस्वीति। अथेतत्तद्दीपवर्तिरविरश्मिसामान्याभाववान्कालविशेषइत्येवास्तकिंरश्मिप
देन। नचरात्रावपेतत्तद्दीपवर्तिरविरश्मीपातरावच्छेदेनसत्त्वादसंभववाण्यामरश्मिपदंतादृशरश्मयस्तनही
पातरावच्छेदेनरात्रौएतत्तद्दीपसंबद्धरविरश्मीनांहीपातराजनेमानाभावादितिवाच्यं। एतत्तद्दीपवर्तित्वविशिष्टर
जभावविवक्ष्यमेवतद्द्वारासंभवात्इतिचेन्न। अखंडाभायतमावैष्यर्थाभावात्तद्दीपसभूरखंडविशेषात्त
कतमातृहर्तित्वस्यभावभावादप्रसिद्धिकारणावरश्मिपदस्यावश्यकत्वाच्च। नचरात्रावपिसौरतजोमित्तमवाल
कादीनारविरश्मिसत्वात्तत्रसरेणस्तत्त्वाच्चासंभवइतिवाच्यं। रश्मिपदस्यप्रकृतमहत्वेभूतरूपवत्तेजःपरत्वात्
यस्तत्सक। रविरश्मिपदंचंद्रमादिव्यावृत्तसौरप्रभाकृत्तिप्रभातुवाप्यानुभवसिद्धजातिविदेशविशिष्टपरं।
प्रभातंचवास्तुजनकतावच्छेदकतपासिद्धेनहृद्भूतातमिभूतरूपवत्तेजोवाचकृत्तिः। अतरेणव्यावृत्तोजातिवि

शेषः अथ रविर्विस्मयस्त्वैव दुर्वचत्वात् । तद्धित्वात् संयुक्तरश्मिस्तारकादिरश्मिस्तारकात् तदाह रविर्वि
स्मीता तत्संयोगात् कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गगनादावपि सत्त्वात् न च प्रतिव्याप्तिवारणाय काल
पदं प्रलयेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं नाहोत एविरिस्तारकात् तस्या एव त्रिभिन्नत्वावधारणत्वं विशेषत्वं च सूर्याधा
रत्वं महाकालादौ च निरवच्छिन्नता दृशाभावाधिकरणात् विरहातिव्याप्तिः केचिन्नु । तिरस्तेसादेरेतत्तद्दीपाव
छेदेन रविर्विस्मीता मायाभावाधिकरणात् त्वमर्थः एवं च निरवच्छिन्नाधिकरणात् त्वेन विवक्षणीयं दिवसे दीपांतरावच्छेदेन
रविर्विस्मभावसत्त्वेनेतत्तद्दीपावच्छेदेन रविर्विस्मभावसत्त्वादेवातिव्याप्तिर्विरहात् ननु तद्वदत्रापि स्यात्तत्तद्
दीपसंयुक्तानां रविर्विस्मीतां दीपांतरे हि त्रिस्तारकावस्थानेपि नासंभवोऽव्याप्तिर्दीपांतरे तत्सत्त्वेपि सत्तद्दीपावच्छेदे
न तदभावसत्त्वात् । नापि प्रलयेऽतिव्याप्तिः तदानीमेतत्तद्दीपाभावेन तदवच्छेदेन रविर्विस्मभावस्य नासंभवात् त
महाकालेऽतिव्याप्तिवारणाय च विशेषपदं विशेषत्वं च सत्तात्मकत्वं अत्यसर्ववर्षवदित्याहुः शं च स्तनिरासीऽत्र
धंसः तथा चेतत्तद्दीपवर्तितावद्विरस्मिधंसविशिष्टः कालविशेषोऽत्र दीपेति त्रिरित्यर्थः अत्राभाऽत्वं ताभावपरत्वे
धंसशब्दाभावमोरत्वं ताभावविरोधित्वादसंभवापत्तेः । न च रात्रावप्यनागत रविर्विस्मीता धंसविरहादसंभव इति
नामास्ववत्ति धंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वेन रविर्विस्मविशेषणात् । स्वपदं लक्ष्यत्वेनाभिमतपरं न च धंसस्य सामान्या

卷之四

भावत्वात्तं गी कए ता दृश्या च द्रविरश्मिप्रतियोगिको ध्वंसोऽप्रसिद्ध इति वाच्यं । तथा विधाया वंतो रविरश्मयस्तत्त्व
त्येक ध्वंसविशिष्टत्वं स्य तथा विधेरविरश्मीनामावतौ ध्वंसास्तद्विशिष्टत्वं वा विवक्षितत्वात् । न च तथापि रात्रि शेषे
द्वीपांतरोत्तरांतो प्रांतरेतत् द्वीपसंबद्धांतरविरश्मीनां तादृशस्तत्राभावादव्याप्तिः एतत् द्वीपवर्तित्वपदेन एतत् द्वी
पोत्तत्त्वविवक्षणेपि साधमेतत् द्वीपोत्पन्नरविरश्मीनां रात्रौ द्वीपांतरे द्विविश्रणावस्थानसंभवादव्याप्तिरिति वाच्यं द्वी
पांतरोत्पन्नरविरश्मिनां एतत् द्वीपागमने एतत् द्वीपवर्तित्वविरश्मीनां द्वीपांतरागमने च मानाभावात् । एतत् द्वीप
वर्तित्वविरश्मिपदेन एतत् द्वीपनिष्ठरविरश्मिसंयोगस्य वा विवक्षितत्वात् । भाविप्रलये महाकाले चातिव्याप्तिवा
रणा यद्विशेषपदं विशेषत्वं प्रलयात्म्यत्वं । यदुनिरासपदं प्रागभावपरंतथा चैतत् द्वीपवर्तित्वविरश्मिपदं
भावविशिष्टः कालविशेषोऽत्र द्वीपेणैविरित्यर्थः । स्ववर्तित्वध्वंसाप्रतियोगित्वेन रश्मिर्विशेषणीयः स्वपदत्वस्य त्वेना
मिमत्तपरंतरेन रात्रौ तत्रविरश्मीनां प्रागभावविरहेपि तात्तम्भवः यत्तत्प्रलयेऽतिव्याप्ति कारणाय च विशेषपदं
विशेषत्वं च समाधारत्वं सर्वमन्यत्पूर्ववदित्याहुः तदसत् । प्रलयावबहिर्गतैतत् द्वीपबाधकालस्य रात्रिना संदेहात्
ध्वंसघटितलक्षणा स्वसंदिग्धाया मेः । एतत् द्वीपप्रलयोत्तरकालस्य रात्रौ अवहितोत्तराभाविता संदेहः तत् प्रागभाव
घटितस्यापि संदिग्धायापि कृतास्तस्मात् ध्वंसप्रागभावयोरेतत्ताभाविरोचित्वेमानाभावादसंताभावगर्भतैव व्याप्यते

सर्वविहारेण। क्ता प्रत्ययस्य प्रधानक्रिया पूर्वकालीनत्वमर्थः नच भुक्त्वा वर्षोत्तरंगते चैत्रे चैत्रो भुक्त्वा ब्रजतीति प्रयोग
गवारेण प्रधानक्रियाः अवहित पूर्वकालीनत्व एव त्वा प्रत्ययस्य शक्तिरुचितेति वाच्यं। भोजनानंतरं घटिकादि
कादिविलंबेन गते चैत्रे चैत्रो भुक्त्वा ब्रजतीति प्रयोगादुपपत्त्या तत्रावक्तुं महाकालात्। नचैवं भुक्त्वा वर्षोत्तरंगते चैत्रे
चैत्रो भुक्त्वा ब्रजतीति प्रयोगपक्षे दुर्कारेति वाच्यं। मतः प्रधानक्रिया पूर्वकालत्वस्य प्रधानक्रिया प्रागभावाधिक
रणघटिका मुहूर्तो दिनानां विधेः कालव्यतिथिरूपस्य नानात्वेनाव्ययानामने कार्यकृतत्वात् क्ता प्रत्ययस्याव्ययत्वं
सम्यक्त्वेन च नानार्थतया भुक्त्वा ब्रजतीत्यादौ वर्षात्मकस्थूलकालघटित प्रधानक्रिया पूर्वकालव्यतिथेन त्वा प्रत्यया
र्थः किंतु प्रधानक्रिया प्रागभावाधिकरणघटिकादिरूप पूर्वकालव्यतिथेन तथे सुपगमेनोक्ता पसभावात् अत्र पूर्वका
लीनत्वमात्रं त्वा प्रत्ययशक्यं प्रधानक्रियायाः तिङादिप्रकृतित एव त्वा भः एवं समानकर्तृकत्वेन पितृत्वा प्रत्ययस्य
र्थः अन्यथा मैत्र भोजनानंतरं गते चैत्रे चैत्रो भुक्त्वा ब्रजतीति प्रयोगपक्षेः एवं च चैत्रो भुक्त्वा ब्रजतीत्यादौ गमनक्रिया
पूर्वकालीन भोजनसमानकर्तृक मद्रुमनं तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्याद्याकारको न्यवबोधः अथ मुख्यं व्याप्य
पितीत्यादौ दृष्टां त्वा पतितः कस इत्यादौ च त्वा प्रत्ययार्थ पूर्वकालीनत्वाद्यपानुपपत्तिः मुख्यं व्यादानस्य स्वाप्रज
न्यत्वेन मृणात्कारमकं सपतनजन्यत्वेन च मुख्यं व्यादानमृणात्कारयोः स्वापकं सपतन पूर्वकालीनत्वा संभवा

ना-कौ. इति चेत्तु मुखं व्यादाप स्वपिती लादौ सुखा मुखं व्यादाप इति व्यत्ययेना त्वमात् एवं मूला कृत्वा पतितः कंस
 इत्यादौ विकसः पतित्वा मूला करेतीति व्यत्ययेना त्वपात्रा नुपपत्तिः वस्तुतः क्वा प्रत्ययस्य नानार्थकतया मु
 खं व्यादापे लादौ क्वा प्रत्ययेन जनकत्वस्य बोधनात् मुखं व्यादान जनकः क्वाप इत्याद्य नुपबोधोपगमात् नको
 पिदोषः न चावजाना सिमां मस्मादतस्ते न भविष्यति। मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजैति लांशशा प्रसे मत्र क्वा प्रत्ययार्थ
 समानकर्तृकत्वात् नुपपत्तिः प्रजाकर्तृको लृप्तिरूप प्रधानक्रिया समानकर्तृकत्वस्य दिलोपकर्तृकाराधन
 क्रियापामोमावाहितिक च्य. तत्रानागध्मे लनं न रस्थितस्ये लधातारेण स्थितिरूप प्रधानक्रिया मादापत्तत्र समान
 कर्तृकत्वात् नुपबोधसंभवादिसा चार्थानुपापिनः। चिंतामणिकारानुपापिनस्तु पूर्वफलान्तरत्वं न क्वा प्रत्ययार्थः किं ला
 नतर्पे भुक्ता ब्रजती लादौ गमनक्रिया यामौ जनानतर्पे बोधस्या नुपबोधकत्वात्। एवं समानकर्तृकत्वमपि क्वा प्रत्य
 यार्थः अतो नुमे त्रभोजनानंतरंगते चैत्रे चैत्रो भुक्ता गच्छतीति प्रयोगात्पत्तिः एवं च चैत्रो भुक्ता ब्रजती लादौ भोजनस
 मानकर्तृकं मूला जनानंतरंगमनतदनुकूलकृतिमांश्वै इत्यस्य बोधः तदानंतरं यद्यतत् धंसाधिकरणक्षणावति
 त्वरूपबोधः। ननु तदधिकरणक्षणाधे साधिकरणक्षणावति त्वतत्प्राककाले भुजाने प्ररूपे पक्वा भुज इत्यादि प्रये
 गापत्तेः प्राकधिकरणक्षणाधे साधिकरणक्षणावति त्वस्य तत्र भोजने सत्वात्। अथैवमपि त्रैभोजनानंतर

गते चैत्रे चैत्रो भुक्ता गच्छतीति प्रयोगो दुर्वारः मैत्र भोजनानंतर्यस्य गमनात्तर चैत्रकर्तृक भोजनमादाय समानकर्तृक
त्वस्यापि संभवादिति चेन्न। मद्रोजनानंतर्यस्य भुक्तेः प्रतीयते तद्रोजनसमानकर्तृकत्वं सैव तत्रात्ययति यमेनात्तु
पसभावात्। चैत्रः स्थिता पश्यतीत्यादेः तु दर्शननिष्ठं यत् चैत्रस्थि साधिकरा कालकृत्तत्वरूपं चैत्रस्थिति सामानाधिक
रण्यं तत्र का प्रत्ययसलक्षण स्थिति सामानकाली नदर्शनबोधनात्सर्वतो वत सतत्त्वयोगात्। एवं मुख्यादाय स्वपिती
त्यादेः मुख्यादाय जनकं मृगात्कृत्वा पतितः कंस इत्यादेः तु मृगात्कारजनकं कृत्वा प्रत्ययसलक्षणं निवदंति वै प्राकर
णानुपायिनस्तु कृत्वा प्रत्ययस्य भाव एवार्थः समानकर्तृकत्वादिकच कृत्वा प्रत्ययस्य धोत्यमेव धोतकत्वं चार्थो संसर्ग
तालमया हकत्वतथा हि अत्र भावस्याध्यायस्य एव सच धातुना लक्षः कृत्वा प्रत्ययार्थं भूता चक्रिमाक्रियांतरौ विशेष
णं धातुसंबंधाधिकारात् तयोः संबन्धश्च समानकर्तृकत्वमानंतर्यादिकं च तत्र संबन्धतत्त्वमप्यग्राहकाः कृत्वा दमः स
मानकर्तृकयोः पूर्वकालेत्वेति सूत्रमपि धोतकत्वाभिप्रायेणैवोपपन्नं समानकर्तृकत्वादिकप्रकारकबोधस्तु विवादस्तु
एव एवं च भुक्ता व्रजतीत्यादेः गमने भोजनस्य समानकर्तृकत्वानंतर्योभयसंबन्धेन मुख्यादाय स्वपितीत्यत्र स्वापे
ख्यादाय न स्य समानकर्तृकत्वसमानकालीनत्वोभयसंबन्धेनाधीत्यतिष्ठतीत्यादाववस्थानेऽध्ययनस्य समानकर्तृ
कत्वोपपत्त्योभयसंबन्धेन तमेव विदित्वा तिस्रमेतीत्यादावतिष्ठत्यनेन तद्देन स्य समानकर्तृकत्वमन्यतोभयसं

न. कौ.

बंधतात्त्वयः एवमस्य अपि पथानुभवमृष्टमिहाहस्तदसत्। भुक्ताव्रजति न तु स्नात्वेत्यत्र गमने स्नानसमा
नकर्त्तिकत्वा नंतर्ययोर्मुखं माह्वस्वपितितु संवत्सेसत्रुखाये मुख्यसंवरणसमानकर्त्तिकत्वसमानकालीति
त्वमोरधोऽस्ति एति न तु शपित्वेत्पत्रावस्थानेश्च न कर्त्तिकत्वमाप्यत्ययोर्भुक्ते वाहंतो न तु पीत्वे सादौ तेषो
पानसमानकर्त्तिकत्वजनलोभमोरभावो न जावो ध्यतइति पथापथं समानकर्त्तिकत्वा नंतर्यदौत्का प्रत्यपार्थत्व
स्यादृष्टकत्वात् न च तत्र समानकर्त्तिकत्वा नंतर्यादिसंबंधा यच्छिन्नप्रतिमोगिताकाभावस्यैव न जावो धनात्रतेषा
का प्रत्यपार्थत्वमिति वाच्या समानकर्त्तिकत्वादेर्लसनिषामकतमानजातसंबंधावच्छिन्नप्रतिमोगिताकाभाव
स्य बोधयितुमशक्यत्वात्। वस्तुतस्तु समानकर्त्तिकत्वादौत्का प्रत्यपार्थत्वोपगमैर्भुक्ताव्रजतीत्यादिशब्दसाम
ग्याः गमनं भाजनं समानकर्त्तिकत्वाभाववदिसाद्यनेकविधमानसादौ प्रतिबंधकत्वाकल्पनैर्न लाघवात् समान
नकर्त्तिकत्वादेः का प्रत्यपार्थत्वमेवोचितं अथवा तादृशशब्दसामग्रीकालेतादृशमानसादिवारणायानेकप्रतिब
धकतायां गोरवापत्तेर्मन्मते तु तादृशशब्दसामग्रीकाले मोक्षतास्मानविधमागमनादौ भोजनसमानकर्त्तिकत्वा
दिनिर्णयस्यावश्यकतया बाधनिरूपविधमाहूतप्रतिबंधकतमेव तद्वारणात्। न च संशयानिश्चयसाधा
रणमोक्षतास्तानस्य शब्दो धेतुतया मोक्षतास्य शब्दसत्वे तद्वारणमोक्षप्रतिबंधकताकल्पनमावश्यकत्वा

योगव्यवच्छेदबोधकत्वांगीकारेणोक्तापत्तेरभावात्। ज्ञानमर्थगत्वात्तेवेतादौ च ज्ञानत्वादिव्यापकत्वाभाववि
शिष्टार्थविषयिताश्रयसाद्यभावव्यवच्छेदस्य ज्ञानत्वाद्यवच्छेदेन सत्त्वाभेदः अत्रेदं बोध्यं उक्तं रिणा क्रियादि स
र्गतेवकारसात्तामोगादिव्यवच्छेदबोधकत्वमिति न सर्वथानियमः किंतु तर्गः तात्पर्यवशादनुभवात्सारेण
क्वचिदप्यपि बोधात् एवंच यथा नु भवंता द्वा बोधेता दृशानुपूर्वी ज्ञानस्य हेतुत्वं बोध्यं अतएव चैत्रस्यैवेदं धने
दधिष्यमेव गंधत्वादावेवकारस्य विशेषणसंगतत्वे चैत्रास्य स्वत्वव्यवच्छेददधिष्यस्य समवेतत्वव्यवच्छेदरू
पात्तमोगव्यवच्छेदबोधकत्वमुपपद्यते एवं ज्ञातौ स्वदारणावच्छेदे वेत्त्यादावेवकारस्य क्रियासंगतत्वेप्ययोगव्य
वच्छेदबोधकत्वं तत्र अतु कालावच्छिन्नस्वदारनिष्ठकर्मता कगमनाभावाभावः प्रत्यगाभावरूपेष्टसाधनमि
त्याद्याकारक एवकारार्थविशेष्यको बोधः नचैता दृशवाक्ये तत्र अतु कालीनस्वदारकर्मकगमनाभावस्य प्रत्यगाभा
हेतुत्वात्ताभेन अतु कालीनस्वदारकर्मकगमनाभावात्प्रत्यगाभात्तादौ न स्यादिति वाच्यं ता दृशबोधोत्तरं पदभा
वोपदभावस्यैष्टसाधनं तत्र साधनमिति व्याप्तिबलात् ५ पदार्थिता गमनाभावे प्रत्यगाभाहेतुत्वस्यानुमितिसं
भवेन ता दृशगमनाभावस्य प्रत्यगाभाहेतुत्वलाभेनोक्तदीक्षाभावात्। ननु अतु कालीनस्वदारकर्मकगमनाभावे त
त्र पदं तत्तत्तत्तत्तथा च कायगुरुस्थले एकशरीरावच्छेदेन स्वदारकर्मकगमनसत्त्वशरीरांतरावच्छेदेन

न्या-कौ.

प्रत्यवायो न स्मात्ता दृशगमनभाव रूपहेत्वभावात्। नचप्रत्यवायेतच्छरीरावच्छिन्नानुकालीनस्वदारकर्म
 कस्वकृतिजन्मगमनभावस्य हेतुत्वकल्पनान्न दोष इति वाच्यं तथा सति यस्य पुरुषस्य ननु कालीनस्वदारकर्म
 कगमनमप्रसिद्धं तस्य तदभावाप्रसिद्धाप्रत्यवायो न स्मादिति चेन्न। स्वदारनिष्ठस्य ननु कालावच्छिन्नतत्तच्छरी
 रावच्छिन्नस्वकृतिजन्माभिगमनसंबंधावच्छिन्नतत्तदात्माभावकृदस्यैव प्रत्यवायप्रतिहेतुत्वे नोक्तदोषाभावात्।
 यस्तदा दृशाभिगमनमप्रसिद्धं तस्मादृशसंबंधस्य अधिकरणतया तत्संबंधावच्छिन्नप्रतिषेधिताकृतदभावस्य
 स्वदारेपितत्वात्। वस्तुतस्तु स्वदारकर्मकत्वस्वकर्तृकत्वोभयाभावाविशिष्टतत्तच्छरीरावच्छिन्नानुकालाव
 छिन्नगमनभावात् प्रत्यवायहेतुत्वात् ननु प्रत्यवायदृशगमनमेवाप्रसिद्धं तस्य कारणभावात् प्रत्यवा
 यो न स्मादिति वाच्यं तथापि अनुकालावच्छेदेन तत्तच्छरीरावच्छेदेन च देशान्तरे गमनसंभवेनाप्रसि
 द्धाभावादिति संक्षेपः। ननु अस्तु सर्वत्रैव कारणमयोग्यमवच्छेदेन वाच्यं अयोग्यान्वयसंबद्धमात्रं च वचनी
 त्वसरो ज्ञेयत्वे वेत्ता एव कारणतया श्रमे धर्मिणि लक्षणा मानी लभयन वदत्यत्र अवच्छेदस्त्विति अत्र सा मानी
 धिकरणेन प्रतीयते शंखः पांडुर एवैसा शंखत्वावच्छेदेन पांडुरात्मत्वमवच्छेदबोधः पार्थस्य वधनुर्हरइत्यादे
 धनुर्धरत्वावच्छेदेन पार्थस्यत्वमवच्छेदबोधः पृथिव्यामेव गंधइत्यादौ च पृथिव्यस्य समवेतत्वमवच्छेदोपाधा

है प्रतीयते वृद्धि मत्वेय धूम इत्यादौ धूमैव वृद्धि मद्भिन्न संयुक्तत्व अवच्छेदः घटत्वाभाववत्त्वेय द्रव्यत्वाभाव इत्या
दौ द्रव्यत्वाभावे घटत्वाभाववदस्य विशेषणत्वाभावाः अतो स्वराणावच्छेदे त्वेत्तत्तादृशगमनवदस्यत्व अवच्छे
दे प्रत्ययानपरिहाररूपेण साधनत्वं प्रतीयत इत्यादिवो ध्यानं च पृथिव्या मेव गंध इत्यादौ पृथिव्याः सप्तमर्षे विशेषे
षण्णतमे पृथिव्या कृष्णमेव कारणं त्वत्वेनैवमः एक विशेषणत्वेनोपस्थितस्यास्य चावयवस्याप्येव त्वत्वादिति वाच्यं
एवकारस्य लेतादृशस्य सति संकोचात् एवमप्यादृशस्य सति विरेधो विरतन घुसत्तेरेवकारस्य लेसंकोचम
गीकृतपरिहरणीम इति न दंति अथ चैव स्पेयामं भ्रातेत्यत्र कीदृशचयवो धरति चेदत्र केचित् चैवान्मभ्रातृकत्वा
भाववानमं भेद इति बोधः अत्र चैवान्मभ्रातृकत्वं न चैवान्मजनकजन्यत्वं चैवान्मस्य सत्त्वेव पञ्चनकतन्निरूपि
तजन्यत्वस्य स्यात्सिन्नुसत्तेन वावच्छेदबोधासंभवात् नापि चैवान्मभिन्नत्वे सति तज्जनकजन्यत्वं चैवान्मभ्रातृकत्वं
चैवान्मपत्तिं चित्प्रतिमौगिकभेदस्यापि स्यात्सिन्नुसत्तात् चैवान्मत्वावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य तज्जनकजन्यत्वस्य
त्रयसत्त्वेन चैव भेदो भवमभ्रातृकेपि चैव स्पेयामं भ्रातेत्यादि प्रयोगप्रसंगात् चैवान्मतव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण
भेदघटितस्य चैवान्मभ्रातृकत्वस्य च युगसहस्रेण पिदुर्हं मत्तात् किंतु तद्देवावच्छिन्नस्वरूपसंबंधेन तज्जनकज
न्यतावत्वं तद्भातृकत्वं चैव भेद एव चैव तज्जनकजन्यत्वस्यैव संबन्धो नाप्यस्ति वक्तव्यं चैव चैव भेदावच्छिन्नस्य

न्या. कै. रूपसंबंधेन चैत्रजनकजन्मलक्षा सत्वेन चैत्रैवैत्रभातकत्वस्य न प्रसंगः तद्वेदश्रौतकालीनद्वयावृत्तिधर्मा
वच्छिन्नप्रतिमो गिताको बोध्यः तत्वेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतिमो गिताकः तेन चैत्रीयशिशुशरीरमित्रत्वेपि
तदीयमुद्यशरीरस्य न तद्रातकत्वप्रसंगः नवाभयत्वावच्छिन्नभेदमादाय तत्र तद्रातकत्वप्रसंग इत्याहुस्तदस्य
चैत्रभेदावच्छिन्नस्य रूपसंबंधश्चैत्रजनकजन्मलक्ष्यैव संबंधो नास्म्येति प्रमः किंतु यस्य स्वरूपसंबंधो भेदेपि
तस्यैवैवैव निममात्। यत्तु चैत्राया बधिक पृथक्काश्रयत्वे सति चैत्रास्य जनकजन्मत्वमेव चैत्रमभातकत्वं तस्य
चैत्रैवैवैव छेदः चैत्रीयपुत्रशरीरस्य नदीयशिशुशरीरावधिक पृथक्काश्रयत्वेपि न तस्मै तद्रातकत्वं तज्जन
काजन्मत्वात् प्रथमशरीरस्यैव तज्जन्मत्वात्। एवं च पुत्रशरीरे भ्रातृत्वमवहारस्तादृशिशिशुशरीरे वृत्तिचैत्रत्वा
दिजातिनिबंधनश्रुतिरदस्य त। शुक्रशोणितसंनिपातादिपरंपराद्वारा प्रथमशरीरवधुवशरीरेपि पितुर्जनक
त्वात्। अस्या प्रथमशरीरेपि पितुर्जनकत्वं न स्यात्। तद्विरेतः सेकेता ह्यस्यैव प्रथमशरीरमुत्पाद्यते न च तदव
धिक पृथक्केतजनकजन्मत्वे च प्रातिस्निकरूपेण भ्रातृत्वप्रतिमो गितां प्रवेशान्न दोष इति वा अंतथा सत्यं त
हात्तादुर्तेयत्वापत्तेः। कश्चिन्मुखाश्रमसमाप्ताधिकरणावृत्ति एककालीनद्वयावृत्तिधर्मावच्छिन्नचैत्रास्य वृत्तिप्रति

धर्मं श्रमस्याप्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं। धर्मसंशयो नरस्य सस्वनिर्णये विशेषदर्शनस्य हेतुत्वात् तदा नीतदभावादेव त
द्वारा संभवात् विशेषदर्शनस्य च मानस्यैवोक्तत्वात्। न चोद्योगानुसादात् न च तादृशनिर्णये विशेषदर्शनस्य हेतु
त्वमेव नास्तीति वाच्यं तस्यात्यत्र व्यवस्थापितत्वात्। एतेन कृतिरेव क्ता प्रत्यक्षार्थः कृतिवत्सजातिरूपतया तस्य कृताव
च्छेदकत्वे तावदात् न तु समानकर्तृकत्वात् न तर्फीदौ क्ता प्रत्यक्षस्य कृतिः समानकर्तृकत्वात् न तर्फीदौ कृतावच्छेदकत्वात्
न च कृतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवप्रसंगात् एवं चान्तर्फीदौ क्ता प्रत्यक्षोक्तत्वात् कृतावच्छेदकः तादृशकृतिश्च
गौरवक्रियाया विशेषत्वेन प्रधानक्रियायाश्च विशेषणत्वेनाचेति एवं च चैत्रो भुक्ता व्रजतीत्यादौ भोजनानु कूलकृति
तस्यैव भोजनानंतरंगमनंतदनु कूलकृतिमांश्चैत्रइत्याद्यवबोधः अत्रानु कूलत्वं जन्मत्वं च संसर्गमर्फीदमाभास
तस्यैव मन्त्रवपि मथानुभवस्य समितिर्नवीनमतमपि परास्मिति संक्षेपः। एवकारस्यास्य ता योगवच्छेदोऽयोग
वच्छेदोऽप्ययोगवच्छेदश्चार्थः अतंता योगवच्छेदपदार्थश्चास्य तास्य मन्त्रवपि तावच्छेदकत्वात् पक्त्वा
भावविशिष्टोऽपि भावः प्रतिपोगितासंबंधेन तद्विशिष्टवच्छेदः तत्रास्य तप दत्त जप द्योग पदवच्छेदपदैर्वाप
कृत्वा भाववैशिष्ट्यवच्छेदानां लाभः इतरांशस्मात् तास्य विशाध्याभूः एतादृशस्य ता योगवच्छेदो धर्म नीलस
रोजभवत्वेवेत्यादिविश्वा समभिजादौ तैवकारस्य लेभवति तत्राविधवो धोता दृशानुपूर्वी ज्ञानस्य हेतुत्वात्। तथा च नी

५५
सा. कौ.

नंसरो जं भवत्येवेत्यादौ सरो जत्व व्यापकत्वाभाव विशिष्टाभाव अवच्छेदवन्ती लभवता अयत्नवत्सरो जमि त्याघाका
रकः शाध्वो धः भवनमत्रा भेदतत्संबंधाभावो अवच्छेदे प्रतिमो गितमावैति । तादात्म्याभाव अवच्छेद एना योग्य
वच्छेदः तस्मिन् च रूपः पांडुर एवेत्यादि विशेषणसंगतैवकारस्य लेवो धः तादृशा योग्य अवच्छेदवो धेतादृशानुपूर्वी
ज्ञानस्य हेतुत्वात् इत्यं च शंखः पांडुर एवेत्यादौ पांडुर तादात्म्याभाव अवच्छेदता न्शंख इत्याघाकारको नृ प्रवो धः अन्म
योग्य अवच्छेदश्चास्य तादात्म्यादि अवच्छेदः एतद्वो धश्च विशिष्टसंगतैवकारस्य ले पार्थ एव धनुर् ईर इत्यादौ पार्थस्य तादात्म्याभाव व इतु धी
धः तादृशवो धेतादृशानुपूर्वी ज्ञानस्य हेतुत्वात् एव च पार्थ एव धनुर् ईर इत्यादौ पार्थस्य तादात्म्याभाव व इतु धी
रभिन्नः पार्थ इत्याघाकारको नृ प्रवो धः तन्निष्पासमभिध्याहरे एवकारस्य संता योग्य अवच्छेदवो धकत्वे ज्ञान
मर्थगृहा लेव ब्राह्मणे वेदानधीत एवेत्यादौ वत् सानं रजतं गृहा लेव नरे वेदानधीत एवेत्यादि प्रयोग प्रसंगः त
त्र ज्ञानत्वादि व्यापकत्वाभाव विशिष्टरजत निरूपित विषयिता अयत्नभावादि अवच्छेदस्य सानत्वादिसामानाधि
करणेन वो धसंभवात् न च त्वपितावच्छेदकावच्छेदेनैवार्थता योग्य अवच्छेदवो धांगीकारात्तद्वो ध इति वाच्यं । ती
नंसरो जं भवत्येवेत्यादौ सरो जत्वाघवच्छेदेन ती लभवता अयत्नयोग्य अवच्छेद संभवेन तथा च नृ मनुष्या इति
चैत्रज्ञानाध्यपना धर्मकधात्वसमभिध्याहृता रज्जात्समभिध्याहृते वकारस्य च पितृवच्छेदकावच्छेदेनैवार्थता

२५. ३६.

संयधेन भ्रातृपदार्थप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मोभावावस्थस्वरूपतः सत्यमपेक्षित
नितिनमैत्रस्य भ्रातामैत्रइति प्रयोगापत्तिः इत्यंच भ्रातृव्यवच्छेदकांतनतिवेशनीयमिति तदसत्। तथा सति नैत्र
स्य नैत्रात्यस्य भ्रातामैत्रस्य भ्रातापमिति प्रयोगात्तापत्तेः तत्र भ्रातृपदार्थविशेष्ये नैत्रे स्वरूपतो नैत्रात्योभावावस्था स
त्वात्। एवं च नैत्रस्य भ्रातामैत्रइत्यादौ चैत्रावच्छिन्नमनोनिष्ठान्मोभावावस्थप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति चैत्रजनकज
नतावान्नैत्रइत्याद्याकारको व्यभवोधः चैत्रस्यैव भ्रातामैत्रइत्यत्र चैत्रात्यशरीरावच्छिन्नमनोनिष्ठान्मोभावा
वस्थप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टचैत्रात्यजनकजतत्वाभावावस्थानित्याकारको व्यभवोधः तच्च चैत्रमात्रभ्रातृकोपि
चैत्रस्यैव भ्रातेति प्रयोगस्याप्रमाणत्वापत्तिः चैत्रात्यदेवदत्तशरीरावच्छिन्नमनोनिष्ठान्मोभावावस्थप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वस्य चैत्रात्यमैत्रजनकजतत्वाभावावस्थचैत्रसत्त्वेन तद्वच्छेदगोधस्याप्रमात्वमिति वाच्यं भ्रातृत्वभ्रा
तृत्वप्रतियोगिपक्षे रत्नपस्तप्राक्तैरेव जनकत्वे व्यभवदिति मुसनिस्वीकारेणादोषादिसाङ्गः अत्येतत्वाश्रमीभ
ततनशरीरजनकत्वसंबंधेन चैत्रात्यविशिष्टप्राक्तस्य पेतत्वात्किमिति तत्त्वविशिष्टतया संवधावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावात्तद्वदपदार्थे तत्र प्रतीयते चैत्रमैत्रोभयभ्रातृकेत्याश्रममैत्रजनकत्वसंबंधेन चैत्रात्यविशि
ष्टप्राक्तस्योपदक्षितजन्मना संबंधेन सत्त्वेन तावदभावकूटा सत्त्वात्। तथा विधवा धासंभवेन ततादृशप्रयोगापत्तिः।

नचैत्रमात्रातु केपिमेवेसाश्रयोत्तमेत्रीयवातकशरीरजनकत्वसंबंधेनचैत्रान्यत्वविशिष्टस्योपदर्शितसंबंधे
नमेत्रीयमुक्ताशरीरेसत्वात्। तथाविधबोधासंभवेततादृशप्रयोगानुपपत्तिरितिवाच्यं। ततश्चक्रिदशरीरमात्रवत्तिजा
त्यभावविशिष्टजन्यतासंबंधावच्छिन्नप्रतिमोपि ताकतावृत्तभावकूटस्यतत्रैवोपगमेनानुपपत्त्यभावादित्याहुः। अ
त्रवदन्ति। स्वावच्छिन्नमित्यस्वाश्रयजनकजन्यत्वोभयसंबंधेनतद्वत्तिजातिमत्वमेवभ्रातृपदप्रत्ययनिमित्तंयुक्तं
चैत्रादिनिरूपितत्वाच्चमः चैत्रादिभ्रातरितादृशेभयसंबंधेनचैत्रादिजातिसत्वाच्चैत्रादिभ्रातृव्यवहारश्चैत्रमे
त्रोभयादिभ्रातरितादृशेभयसंबंधेनचैत्राप्रत्ययनिमित्तत्वादियातिसत्वाच्चैत्रादिभ्रातृव्यवहारः तद्वत्तिताद्यवच्छिन्न
भेदवत्तिस्वीकृताशरीरंतरस्वभ्रातृत्वकारणमधर्मस्यजातिहेतुनिवेष्टाः नचैक्रमात्रशरीरकस्यभ्रातरिभ्रातृत्वतस्या
तभ्रातृशरीरावृत्तितद्वत्तिजातेरप्रसिद्धत्वादितिवाच्यं। तादृशपुरुषप्रमाणाभावात्तद्वत्कालीनोभयावत्तिजाति
न्यूनत्वसमधर्मविशिष्टत्वमेववाच्यं। तादृशधर्मश्चादर्शितस्यलेतादृशशरीरनिष्ठतद्वत्तिलमपीतिनोक्तं
यः तद्वत्तिलमादायस्वस्मिन्नस्वभ्रातृत्वकारणान्तांतधर्मविशेषांतस्यतादृशचैत्रादिमूनवत्तित्वावदोषः
चैत्रादेरपिद्वयत्वादितिन्यूनवत्तित्वादसंभवकारणमतातावत्तंतद्वत्तादेरेककालीनोभयवृत्तपटादि
वत्तित्वान्नदोषः तद्वत्तिलकारणमजातित्वनिवेष्टाः इत्यंचैत्रस्यैवार्थभ्रातेत्यत्रतिरुक्तचैत्रान्यभ्रातृत्वसदेव

सा. को.

दत्तादौ प्रसिद्धस्य अवच्छेदो मैत्रादौ सुघटइति तत्काम्यनुपपत्तिरिति। अत्रेदं बोध्यं। चैत्रस्यैवेदं धनं पृथिव्यामेव
 गंधरसादौ यदि चैत्रमस्तत् पृथिव्यस्य समेतत्त्वमवच्छेदो बोधः। स्वीक्रियते तदा स्वत्वं चैत्रमस्य न कस्यापि पृथिव्यस्य
 स्मिन्नकिंचित्तमवेति भोजनं न जलानामस्य कस्यचित् भ्रातान् चैत्रमस्य कस्यचिदित्यादिभू मद्भाषा मुक्तस्य तेषां
 द्रवो धानुपपत्तिः। स्वत्वादौ चैत्रात्पीयूषाभावातिरोपेन चैत्रात्पीयूषत्वादिव्यवच्छेदो धा संभवात्। एवं प्राणिनां स
 वधनं जातिमस्यैव सत्तादममेव भुंक्ते प्राणिन एव भूते सादा वपिशा द्रवो धानुपपत्तिः। प्राणिभिश्च स्वत्वाद्यप्रसि
 द्ध्या तस्यैव द्रवो धा संभवादिति अस्य योगप्रतिपत्तिकव्यवच्छेद इवात्मानुयोगिको योगव्यवच्छेदो मेवकार
 यः। अत्रानुयोगिको योगव्यवच्छेद एव वा सर्वत्रैवकार्य इत्यभ्युपेयं इत्यं च चैत्रस्यैव धनमित्यदौ चैत्राद्यस्य स्मि
 न्धनस्वामित्वाद्यभावः। पृथिव्यामेव गंधरसादौ पृथिव्याद्यस्य स्मित्वा गंधसमवायाद्यभावः। चैत्रो जलमेव भुंक्ते
 इत्यादौ जलाद्यस्य स्मित्वा चैत्रकृते भोजनकर्तृत्वाद्यभावः। चैत्रस्यैवाप्यभ्राता इत्यादौ चैत्राद्यस्य स्मित्वा चैत्राद्यस्य स्मित्वा
 त्वप्रतिपत्तिरित्याद्यभावः। प्रतीयते तत्र च तत्तु पपत्तिलेशोपिन च धनं स्वामित्वत्वाद्यवच्छिन्ना नुपस्थित्या तद्यव
 छेदो धा संभवइति वाच्यं। धनादिपदस्य धनस्वामित्वत्वाद्यवच्छिन्ने लक्षणस्वीकारेणादौ प्राप्तात्। वस्तुतस्तु
 अत्रानुयोगिको व्यवच्छेद एव सर्वत्रैवकार्यः। ननु योगादा सापि अवच्छेदप्रतिपत्तिरिति चेन्न। माताभावात्।

अवच्छेदश्च द्विविधः अतोत्पाभावेत्संताभावश्च पार्थिवधनुर्धर इत्यत्र पार्थिवस्मिन् धनुर्धरत्वावच्छिन्नभेदः
शृंगः पांडुराख्ये तत्र पांडुराख्यस्मिन् शृंगत्वावच्छिन्नभेदः नीलं सरोजं भवसेवेत्यत्र नीलं भवताश्च पार्थिवत्वसामान्य
धिकरणेन सरोजत्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते चेन्नस्यैव धनमिहादेवे जायमस्मिन् स्वाभित्वादि संबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताको धनाद्यभावः ८ पिबामि वगंध इत्यादौ ९ पिबामि वगंध इत्यादौ ९ पिबामि वगंध इत्यादौ ९ पिबामि वगंध इत्यादौ ९
क इत्यादौ जलाद्यस्मिन् चैत्रकर्तृकभोजनकर्मत्याद्यभावः चैत्रस्यैवायं प्राता इत्यादौ चैत्राद्यस्मिन्नेति त्रिष्ट
प्रातर्मति योगिताद्यभावः प्रतीयते तत्र च नानुपपत्तिलेशोपितच धनस्वामित्वत्वावच्छिन्नानुपस्थित्या तद
वच्छेदलोधासंभव इति वाच्यं धनादिपदस्य धनस्वामित्वत्वाद्यवच्छिन्नं लक्षणं लोकार्थे कर्तारो देवात् वस्तुत
स्तु अतोत्पाभावेत्संताभावश्च पार्थिवधनुर्धर इत्यत्र पार्थिवस्मिन् धनुर्धरत्वावच्छिन्नभेदः शृंगः पांडुराख्ये तत्र पांडुराख्यस्मिन् शृंगत्वावच्छिन्नभेदः नीलं सरोजं भवसेवेत्यत्र नीलं भव
ताश्च पार्थिवत्वसामान्य अधिकरणेन सरोजत्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते चेन्नस्यैव धनमिहादेवे जायमस्मिन् स्वाभित्वादि संबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताको धनाद्यभावः ८ पिबामि वगंध इत्यादौ ९ पिबामि वगंध इत्यादौ ९ पिबामि वगंध इत्यादौ ९ पिबामि वगंध इत्यादौ ९

न्या. कै.

बंधावच्छिन्नप्रतिभोगिता को गंधाद्यभावः चैवो जलमेव भुंक्त इत्यादौ जलासुस्मिन् कर्मतादिसंबंधावच्छिन्न
 प्रतिभोगिता को भोजनाद्यभावः चैव त्रैलोक्यप्रभृता इत्यादौ चैत्राद्यस्मिन् प्रतिभोगितादिसंबंधावच्छिन्नप्रतिभो
 गिता कृतज्ञा तत्त्वाद्यभाव एव प्रतीयत इति न च स्थानित्वा दिसंबंधस्य कल्पनिपासकतया प्रतिभोगितावच्छेदक
 त्वाभावेन नोक्तरीतिस्संभवतीति गच्छ कल्पनिपासक संबंधस्याप्यभावप्रतिभोगितावच्छेदकत्वे बाधकाभावा
 तस्त्वमत्रापाद्यं। अत्र केचित् पार्थिवधनुर्धर इत्यादौ पार्थिवत्वमत्रापाद्यं तद्वदिसंबंधेन धनुर्धरादौ पार्थिवत्वं
 यवोधसंभवाद्दलमेव कारस्म्यवच्छेदादौ शास्त्रादिकमभ्युपेक्षतदर्थं विषयकबोधाम्बुपगमेन न चैवं पार्थि
 वधनुर्धर इत्यादिवत् पार्थिवधनुर्धर इत्यादावप्युपदर्शितसंबंधेन धनुर्धरादौ पार्थिवत्वं यवोधपत्तिरिति वा
 च्यं। एवकारस्तेन संबन्धेन तदर्थं विषयकबोधेतात्पर्यग्राहकतया पार्थिवधनुर्धर इत्यादौ तादृशबोधतात्पर्य
 ग्राहभावेन तादृशशाब्दबोधापादनासंभवात् तन्मात्रमपौरिति व्युत्पत्तिसंकोचात् न तद्विरोध इत्याहुः सत
 ताम्नामपौरिति व्युत्पत्त्यसंधो चेन्न निर्वीहेतुसंकोचेनानाभावात् पार्थिवधनुर्धर इत्यादौ पार्थिवत्वमवच्छेद
 दिसंबंधेन धनुर्धरादौ पार्थिवत्वमवोधाम्बुपगमे भूतत्वेन घट इत्यादावपि स्वाभाववत्त्वादिसंबंधेन भूतत्वव
 त्त्वादेर्घटादावप्यसंभवेन न नानादरप्यभावोक्त्यर्थकत्वाविलोपप्रसंगाच्च सर्वानुभवसिद्धसधनुर्धरादौ पार्थिव

त्वयवच्छेदादिप्रकारकबोधस्यामलाप्रसंगाच्च। नचतादृशानुभवएवासिद्धइतिवार्त्तम्। तथापितादृशव्य
वच्छेदादिसंबंधस्त्वनिषामकतयाप्रति योगितानवच्छेदकत्वेनतत्संबंधाच्छिन्नप्रतिगोषिताकबोधोप
गमासंभवात्। नचत्वनिषामकसंबंधस्त्वप्रतिगोषितावच्छेदकत्वेबाधकाभावाद्ब्रह्मइतिवार्त्तम्। तथापिपा
र्थव्यवधनुर्धरइत्यादौव्यवच्छेदप्रकारबोधोपाधिकारेतादृशशास्त्रसामग्र्याः पार्थिवत्वव्यवच्छेदमावगान्धनुर्ध
रइत्यादिमानसप्रतिस्वातंत्र्येणप्रतिबंधकत्वंनकल्प्येततादृशशास्त्रसामग्र्यीकालेतादृशमानसप्रतिबंधकत्व
व्यवच्छेदप्रकारकबोधोपसत्त्वेनबाधप्रतिबंधकतयैवोपपत्तेरिति। ताद्यवेनएवकारस्त्वव्यवच्छेदादौशक्तिमु
पेतव्यवच्छेदप्रकारकबोधोपाधिकारस्यैवोचितत्वात् अधिकं पूर्वोपदिशितरीत्याबोधः। एतेनपार्थिवत्वव्यवच्छे
दविशिष्टाभेदादिसंबंधेनपार्थादेर्धनुर्धरावच्यतेननामार्थमोरितिमुत्पत्तिविशेषो नवानुपपत्ति
रित्यपिपरास्तमितलंमंदकुहीनंनानामितापादकविचारेण। चेद्वद्वन्मुखमिन्नादौइत्यर्थः सादृश्यं। मुखेचंप्र
सादृश्यबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। नचत्रकीदृशः शास्त्रबोधः नामार्थमोर्भेदावभावेनचंद्रसादृश्यवन्म
मित्यादिशास्त्रबोधसंभवादितिचेदत्राचीनानुपापितः। त्रैलोक्येदंधनमित्यादौपृथग्यामिचैत्रीमंधनमि
त्याद्याकारको त्वमस्तथानापिसदृशार्चद्वयमुखमित्याद्याकारकोत्वमबोधः नामार्थमोर्भेदेनावयवबोधेप्रकारे

न्या.कौ.

भूतविभक्त्यर्थनिपातार्थान्तरोपस्थिते हेतुत्वात्फलानुरोधेन तथैव कल्पनादित्याहुः । न आस्तनिपातानि
 रिक्ततामार्थमोरेवमेव च मामावेतचंद्रसादृश्यबन्धुमिसाधाकारकस्य शब्दो धर्मादिति अत्र किमिदं
 सादृश्यमिवाद्यर्थे इति चेद्वेदविशिष्टधर्मवत्त्वरूपतदिति ज्ञातुं न तत्र भेदे चंद्रादेश्चंद्रत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता
 संसर्गेण धर्मोपाधेयता संसर्गेण तस्या च प्रत्ययः तथा च चंद्रवृत्तिचंद्रभिन्नत्वविशिष्टधर्मवत्त्वबन्धुमिसाधेयत्वयो
 धः स च धर्मश्चंद्रवृत्तिविलक्षणरूपादिमत्त्वमेव मथाकथं चिद्धर्मस्यातिप्रसक्तत्वात् न च चंद्रवृत्तिरूपादेः स
 मवायेन मुखेः सत्यकथमत्र मद्रतिवाच्यं तत्प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वसंबंधेन तद्वत्त्वस्य मुखे सत्त्वात् चंद्र
 भेदविशिष्टधर्मस्य चंद्रवृत्तित्वं न संभवतीति वाच्यं । मुखाद्यन्त्यत्वविशिष्टसत्तामागुणादिवृत्तित्ववत्तस्य
 संभवात् । यदा चंद्रविशिष्टधर्मत्वावच्छिन्ने चंद्रवृत्तित्वस्य नाशः किंतु धर्मत्वावच्छिन्ने तथा च चंद्रभिन्नत्ववि
 शिष्टचंद्रवृत्तिधर्मबन्धुमिसाधेयत्वयोधः अत्र चोपमागोपमेपपोस्तमानविभक्तिस्तत्र तत्र चंद्रस्यैव मु
 खमिन्नत्र मुखे चंद्रसादृश्यबोधः कालिदासस्यैव मद्रादौ च मद्राः पदाधाहारेण कालिदासस्य मद्रादौ
 मद्रादौ च मद्राः न च सादृश्यस्य भेदवदित्येवमरावणयोर्मद्रा मरावणयोरेवेति प्रयोगो न स्यादिति वाच्यं तत्र
 विशिष्टगोचरेव शब्दस्य तद्वत्तधर्मवत्त्वरूपकेवलविशेष्यताक्षान्तिकत्वात् यदा एवकारवत्त्वस्य शब्दस्यापि रत्न

तमविधर्मस्य प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वरूपसंबंधघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन बोध्यं न च चंद्रभेदविशिष्ट

इति मे देधने च शक्तिः तथा च रामरावणयोर्बुद्धिमित्यादौ मेदांशमपहापशतेष्वेव केवलतदतधर्मवत्त्वबोध
इति संप्रदायः केचित्तु मेदोद्यति सजाती मंधर्मश्च सा दृश्यं सा जात्यं च पृथानुभवंत न द्वेण एव च ताता यत्वेपि
शक्तिग्रहः सर्वनामवहृष्टः चंद्रवमुखमित्यत्र मेदेचाच्यपितावछेदकावच्छिन्नप्रतिभोगितया चंद्रादेरचपस्तनमु
खं मुखमिवेति च मवो धः लज्जिते च निरूपकतया मुखे च मेदता दृशधर्मपौरधिक एणातमासा जासं च वताले
मेव शात् आह्लादकत्वरूपमोज्ज्वलं स्थानविशेषादित्यत्र धर्मेण एव च चंद्रमित्यत्र सति चंद्रत्वाद्वाहकत्वसजा
तीमाह्लादकत्ववमुखमिति शाब्दबोधः कालिदासस्य च पश इत्यत्र तु पशः सर्वधित्वेनैतत्स्य तस्य दृशधर्माद्वाहा एदे
तस्मिन्नेव इवार्थवृत्तः एव च कालिदासमित्रलेखिका कालिदासनिष्ठमहाः सजाती पशुसिन्धुत्स्यमशु
इति शाब्दबोधः सा जात्यं च बुद्धपुरुषवेद्यत्वादिना उक्तमका मप्रभवत्वादिना वा निपमेन ता दृशसा जासबो धार्थ्य
पशः पदप्रकारभेदाच्च नैव नैव तस्य गगनं गगनाकारं रामरावणयोर्बुद्धिमित्यादौ चोपमेयत्वाच्च कपदेत्तरमेव
कारो ध्याहर्तव्यः द्वितीये चोपमानवाचकं मुद्रमिति च तथा च गगनमित्रे गगनसा दृश्यं रामरावणसुदृतिरिक्ते
रामरावणयुद्धसा दृश्यतास्तीति शाब्दबोधः अत्र भावात्त्वमो न विवक्षितः बाधात् पृथक्त्रमेदाप्रदितसा दृश्यमा
त्रस्यावमवो धइति संप्रदायमतंतदतिमसंगादनुभवावैरोधाच्चोपदृशनीयमिति प्राहुः अधिकमस्मत्कृतसा दृश्यमि

आ.कौ.

चारेऽनुसंधेयं विस्तारमिपानोक्तं। अत्र केचित् चंद्र इव सत्त्वं इत्यत्र चंद्रप्रतिपोगिकसादृश्यमेवेवार्थः घटो ते स
 त्रघटप्रतिपोगिकाभावस्य तजर्थापाः कृतत्वात्। ननु लाघवात्सादृश्यमेवेवार्थ इति वाच्यं तथा सति चंद्रस्य सा
 दृश्यमिति वत् चंद्रस्यैव भूतमित्यादेरपत्तेः घटस्याभाव इति वत् घटस्यैव देव्यापत्तेः इव सादृश्यसादृश्यमात्रवाच्य
 कृतत्वात्ततः षष्ठ्यर्थसंबंधालाभे न तद्वैधार्थेषु प्रयोगस्यावश्यकत्वात्। अस्मत्प्रत्यये तु सादृश्यप्रतिपोगिताया इ
 वादिपदार्थतया वक्ष्यतपेक्षणाच्चोक्तापत्तिरिति तदसत्तथा सति अयमस्य लेखिताभिधानोपगमे तन्मिमांस
 कमतानुपवेशात् असमस्तनजोऽभावमात्रपरत्वेन प्रतिपोगितांशस्य संसर्गसमीक्षया भावसंभवाच्च। ननु घ
 टस्याभाव इति वत् घटस्यनेति षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यं तत्राप्युद्भूतत्वाभावापत्त्येव प्रतिपोगितांशस्य संसर्गमेव
 भानं अभावपदजन्यापांतुप्रकारतमेवेति नियमाभ्युपगमे तादोषात्तत्रैवंगौरवमिति वाच्यं तथापि घटो भेदस्य
 पराभावबोधवारणाय सममिमांसकतुल्यमर्थप्रतिपोगिकत्वाभावाभासत इति नियमस्य कुरु अतस्तदपेक्षा
 भावमात्रतजर्थः प्रतिपोगित्वं संसर्गतमाभासत इति नियमस्यैव युक्तत्वात्। अस्मत्प्रत्यये वत् घटप्रतिपोगिका
 भावपरत्वं तजपदतुल्यमर्थप्रतिपोगिकत्वस्यापि विवक्षितमिति विरुद्धावक्तुं शक्यत्वाच्च। एवं चेति प्रतिपोगितांशस्य
 संसर्गसमीक्षया भावसंभवेन तत्र तज्जादौ शक्तिरत्यलभ्यत्वात्। ननु घटोऽभाव इत्यत्रापि प्रतिपोगित्वस्य संसर्गमेव

नासंभवात्। अतश्चालम्बतेपितत्राभावपदस्यैवघटप्रतियोगिकाभाववाचकत्वसंभवेतत्रवक्ष्यपेक्षानाम
हे। इत्थंचचंद्रइवमुखमित्यत्रप्रतियोगित्वसंसर्गितयैवलाभान्नघटीचंद्रस्यसादृश्यमित्यत्रतुसंसर्गितयातद्वा
भासंभवात्पक्षेवेतिनचंद्रप्रतियोगिकसादृश्यमिवायेतिवाघटप्रतियोगिकाभावेतजर्षइलुक्करीतिरेवसाधी।
ननुचंद्रइवमुखमित्यत्रतुसंसर्गितयैवलाभान्नघटीचंद्रस्यसादृश्यमित्यत्रतुसंसर्गितयातद्वा
पादशधर्मतांश्चंद्रसादृशधर्मवमुखमित्युपमातोपमेयोमपविशेष्यकबोधस्यलुक्प्रतीतिरनचतत्रप्रकारभेद
पाल्पस्यमेवमत्तच्छब्दाभावायभेदायामेनचोमपविशेष्यकबोधोपमापेक्षत्रोभेपविशेष्यकबोधेमाताभाव
तिवाच्य। तथासतिहंसीवधवलश्चंद्रसादृशहंसीसदृशश्चंद्रोवधवलइत्युपमेयमात्रविशेष्यकबोधेमाताभाव
नलिंगभेदसोपमादोषत्वानुपपत्तेः मन्मतेतुतत्रधावत्पत्तौहंसीधावत्पत्तौश्चंद्रइत्युपमविशेष्यकबोधेनपुष्टि
गधवलशरसहस्यामुत्रपासंभवाल्लिंगभेदस्यदोषत्वोपपत्तेः तच्चतादृशावमासंभवावसंकृतइतिवाच्यअतिप
तलिंगवचनकनामाप्येकारकतादात्म्यसंस्पर्शकशाब्दबोधेसत्तानलिंगवचनकनामज्ञानोपस्थितेहेतुत्वेनतादृश
त्वसंभवात्। तच्चतादृशहेतुतामात्राभावइतिवाच्यनीलंघटइत्यादावभेदावपबोधवारणायतदोक्तप्रकृतौ
अतहल्लिंगस्थलेलिंगभेदेप्यभेदेभावमादतिपत्तनिवेशः अतएवमणिकृताण्युक्तमित्रविभक्तिरूपोर्विमित्र

लिङ्गोपपत्तिरपि सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावाभावात्। अजहृद्विंशोत्तुलिंगनिपमाननुशासनात्तथेति।
 पुनरुक्तं चेत्तत्। अत्र यत्तद्वद्वमुखमित्याद्युपमानोपमेययोरेकविभक्तिकेनेनोभयत्र सादृश्यस्य सादृश्यात्तथेति।
 उपमाचद्रेण तुल्यमुखमित्यादौ विभक्तिभेदात्सादृश्यस्यातत्पत्तेनार्थोपमापदं मुखं चतुस्त्वमित्यादौ विभक्तिः।
 स्येप्युपमातोपमेयभावस्य प्रसिद्धिवशादेवलाभइत्याद्युपमेति श्रौत्यार्थो विभागानुपपत्तिरिति तदसत्तत्त्वत्तत्।
 शास्यसुभयविशेष्यकबोधांगीकारेपि चंद्रवमुखं रमणीयमित्याद्युपमापादुष्टत्वापत्तेः तत्राप्युपमानोपमेय
 मेषयोर्मित्रलिङ्गातपारमर्णीयत्वस्य मुखवत्त्वं तस्य चंद्रवपासंभवात्। न च तत्र रमणीयं च रमणीयं चेति द्वंद्वेन पुंस
 कमनपुंसकैर्नैते कश्चेकवद्वेचपुंस्त्रिंशरमणीयशब्दस्य चंद्रं पुंसकस्य च मुखे च पात्रदोष इति वाच्यं। तथा
 पिकुबलममिव श्यामः कटाक्षः क्षांतमिव वेशो नील इत्याद्युपमापादुष्टत्वप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। न च तत्र दुष्टत्वमिष्ट
 मेवेति वाच्यं। मानाभावात्। दृष्टः पुंनपुंसकयोः प्रमेणेति वामनो जैरुमपत्रसाम्यात्। न च तत्राप्येकशेषाश्रयणादरे
 ष इति वाच्यं पुंस्त्रिंशोपमेयकृत्तुवोपमानस्य लेसाधारणधर्मस्योपमेयसमानलिङ्गत्वेन तत्रापि नपुंसकस्यैव अव
 राणपत्तेः एवं सर्वत्राप्यदुष्टत्वे वामनो जैः प्रापशद्विरोधाच्च किंच प्राणद्वयमिमं मोविद्याधनमिवाजिते तस्य
 पिदंशादिभिरालंकारिकाचारैरदुष्टत्वेनांगीकृतस्य दुष्टत्वप्रसंगाच्च। अथैवं हं सो वधवलश्चंद्र इत्यादेः कथमुष्टत्वं

रूपमेवमात्रविशेषकयो धेलिंगभेदस्याप्रतिकूलत्वादिति मैवं न हि सा दृवोधप्रतिकूलतयेवदोषत्वमुभय
विशेषकयो धांगी करेण्यतिप्रसंगस्योक्तत्वात् हीनत्वादित्येवार्थं तत्प्रतिकूलतायाः संभावयितुमप्यशक्यत्वा
च्च अतस्त्वपत्रपुष्टिर्गोप्यमेव स्त्रीलिङ्गस्योपमानस्य न पुष्टिगता संभवः यत्र चैकवचनांतेषु पमेयेनित्यव
रुवचनांतस्योपमानस्य नैकवचनांतत्वं संभवस्तत्र न लिङ्गवचनभेदेपि दोषः तदुक्तमाचार्यदंडिता तलिङ्गवच
नभेदेन न्यूनाधिकतापि चानुपमादूषणापालंपुत्रोद्देशेन धीमतां स्त्रीवगच्छति षोडशोपचरि मंस्त्रीपुमानिव
प्राणा इव प्रियो यमे विद्याधनमिवा जितेति सुहृदयो हे गनीजंतुः कुरु सा प्रकृतानुपपुक्तलिङ्गवचनविशेषोपाय
नमेवा तच्च न नियतलिङ्गवचने धि निततत्रोद्देशः निमित्तवचनत्वं तु स्वशब्दाभिमिधाना विमतस्त्वकत्वं तत्वेना
नुशासनता त्वमे विषयत्वमिति भावत प्राणादा रा इत्यादेशैकस्मिन्नपि प्रयोगेण बहुलाभिधाना निमित्तत्वात् तैत्त
रा इत्येकोपादये कलचर्ता तलेनानुशासनेपि पुंसि भूम्भस्रवः प्राणा इति बहुवचनांतलेनाप्यनुशासनम
त्वेवेति न दोष संभव इति अत्रेदो धमत्रसाधारणधर्मस्वशास्त्रतत्रतद्वैरो वसद्वार्थः अन्यत्र तु धर्मत्वेनैव
त्येवैव इव मुखरमणीयमित्यत्र चंद्रादिधर्मकमुखमिति बोधः अतएवात्र श्रोतीत्यंशधारणधर्मस्योपमानोप
मेयोपमनिष्ठताया इव शब्देन प्रतिपादनात् तत्र समा नाधिकरणं तैतोपमेयत्वं तिलं च तैतोपमानवृत्तित्वं प्रतिपा

सा.सौ.

यते तच्च चंद्रस्य चित्तस्य ततो जातेऽपि मुखे चित्तस्य लाभा कथमेतदिति वाच्यं उपमेयस्यापि चंद्रा मन्तया सामा
न्यतस्तद्वृत्तित्वलाभात्तावतेवोपपत्तेः॥ न च साधारणधर्मप्रयोगस्य लेतस्यैवैवशब्देन रमणीयादिशब्देन ब्रह्मो धनेन
तरस्य व्यर्थत्वमिति वाच्यं कुम्भाभा मेकस्यैवोपस्थापनादिति दिक्। ननु गत इव गच्छति पिक इव गेतीत्यादौ कथं बोधः गत
सादृश्यस्य गमने पिकसादृश्यस्य च द्वात्मक रयणे वा धादिति चेन्न गतस्य गजगमनत्वाद्वापि कृतमपि कश्चिदस्य च
पिक रवणत्वाद्वापि कृतमपि गजगमनत्वाद्वापि कृतमपि कश्चिदस्य च द्वात्मक रयणे वा धादिति चेन्न गतस्य गजगमनत्वाद्वापि कृतमपि कश्चिदस्य च
धांजीकारेण पुद्गातत्रयत्वे चित्तगमनसंजातीयत्वस्यैव कति रवणसंजातीयत्वस्य च सादृश्यस्यैवार्थतया गजहस्तिगमन
संजातीयगमनकर्तृपिकत्वे चित्तरवणसंजातीयत्वस्यैव कर्तृतिशब्दो धइति। ननु दूरे न स्पृती स च दूराविता भावस्य
दूरी नेकमेतासं सगीणं च प्रबोधवारणमधाल्यर्थे निष्ठविशेष्यता निरूपितप्रकारता संबंधेन शब्दबोधं प्रति विशेष्य
तया विभक्तिजस्योपस्थितेः कारणत्वमवश्यमुपेयं एवं च गत इव गच्छति पिक इव गेतीत्यादौ विवाधेन सादृश्यस्य धाल
ये गमनादववपासंभवः। न चैवं पाको न पागइत्यादौ न जर्थभेदस्यैव कारकत्वं योनस्या तपाकस्य धाल्यर्थे तपातनिष्ठ
विशेष्यता निरूपितप्रकारता संबंधेन भेदस्या च प्रबोधासंभवादिति वाच्यं नामाश्रीतिरिक्तत्वेन धाल्यर्थस्य विशेष्यता
त। उक्तस्थले च पाकादे धाल्यर्थे लेपिना मार्यलेन दोषादिति चैव त्रसोक्तं पचतीत्यादौ अभिचारवा रणमप्रकारताभावे

दसंबंधा वल्लिजलस्य वृषंतिवेशेनोक्तस्य लेइयशृष्टस्य सादृश्याप्रमेलाक्षरिक्तमातृस्य च मेदसंबंधेने
वधात्वर्थेगमनादौ प्रकारतया वृषसंभवात्केचित्तु। उक्तानुपपत्त्या तत्र गतादि सादृश्यस्य तंगमनादिकर्तृपेया
वृषः कर्तृरिति ज्ञादि सादृश्यं च स्य गमनादिसदृश गमनादिरुक्तेत्वमेवेत्याहुः। अमेतु एतन्मतस्य युक्तं तथा
सति वनगज इव गृहं देवदत्तोगच्छतीत्यादौ वनादेः सर्वथैवान्वयपापनेः तस्माद्गज निरूपितसादृश्यं प्रयोजक
गमनाश्रय इत्येव बोधः यतंगज इवेत्यादौ तु गजादीपदानां गजादिरुक्तेक गमनादौ लक्षणोत्पेय साधः न चै
वमपि धात्वर्थेति चेत्सादेः प्रागुक्तकार्यकारणभावस्य व्यभिचारे दुरुद्धर एवेति वाच्यं तादृशकार्यकारण
भावस्यैवान्वयीकारणत्वं तदंगीकारे च तस्मात्प्रागुक्तगच्छतीत्यादौ तस्मात्पदाधीनमतादायकत्वेन
व्यभिचारपत्तेः तच्च तदंगीकारे घटो नश्यतीत्यादौ घटाभावं पश्यतीत्यादि सादृश्यबोधवारणसंभव इति वा
च्यं। धात्वर्थेति विज्ञेयतानिरूप्यकारे घटो नश्यतीत्यादौ घटाभावं पश्यतीत्यादि सादृश्यबोधवारणसंभव इति
ता च्यं। धात्वर्थेति विज्ञेयतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन सादृश्यं प्रतिनतजस्योपस्थितिर्विषयतया प्रति
बंधकत्वकल्पनेन तद्वारणादिसाहुः अत्र दम्यं ध्वं। एतन्मतस्य युक्तमिलयुक्तं उक्तप्रतिवधप्रतिबंध
कभावकल्पनेन कलंजमहामेदिनादौ कलंजमहासादौ विध्वंसवत्त्वमिष्टाननुबधितोभावबोधो न स्या

दिति पूर्वोक्तकारणभावरूपावश्यक इति अत्रे तु वादिमतस्यैवापुनरुक्तत्वात् । तच्च तदुक्तरीत्याप्येतदनुपपन्नं
 अभावस्य विभक्त्यभावादिति वाच्यं । तत्र विशिष्यधातुविशेषसमभिव्याहृतनञ्जसोपस्थितित्वेन कार
 णत्वांतरकल्पनात् । तच्च समाप्येवमेव निस्तार इति वाच्यं प्रतिबंधकसत्त्वे हेतुं तरेणापि कार्यं नुदपानुवक्तुं तत्त
 व कलंजमिसत्रनिजे निष्ठेण धनत्वेन सणा नञ्स्तास्यैव ग्राहकतेति मतावलंबनेनोक्तव्यमिच्छाभावेन उक्त
 कारणत्वांतरकल्प्यते वतंगज इव गृहदेवदत्तो गच्छतीत्यत्र च वनशब्दार्थे वनसदृशहोर्मद्वयः देवव
 ते गजसादृश्यं च वनसंयोगानु कूलगमनसदृशहसंयोगानु कूलगमनकर्तृत्वं तथा योक्तव्यमेव गजस
 दृशः पुरुषो वनसदृशमिच्छा गृहकर्तृकगमनकर्तृत्वात् कारकः सा एवो ध इति उक्तरीत्या पूर्वमतद्वयमस
 म्यक् । यदपि पूर्वमते देवमिव भवतं पश्यामीत्यादावसंगतिः तत्र हि भवत्कर्मक इति देवकर्मकसादृश्यं प्रती
 यते न तु भवति देवसादृश्यं तु यासति देवपदोत्तरद्वितीयावैयर्थ्यात् संभवत्यस्यैव ध्रुवे पदसाधुत्वस्यापि व्यर्थ
 त्यापदप्रीयत्वात् तच्च देवेनेवाप्यस्य तत्र च द्वितीयावैयर्थ्याच्च पद इति वाच्यं । तथा ननु भवात् प्रत्ययकतां प्रकृत्या
 विततमार्थप्रत्यापकत्वभंगप्रसंगाच्चेति ह्येषां वैशिष्ट्यं तदप्यसता उपमातोपमेययोस्समानविभक्तिकत्वस्यै
 व सज्जिततया वैयर्थ्याभावात् । परंतु पूर्वमते कर्तृवाचकपदभावेऽनुपपत्तिः तत्र कर्तरि सादृश्यावपासनात्

एवं सादृश्यविधेयतया प्रतीतिरनुभवसिद्धा न सिद्धे तज्जडवयः पुरुषः सगच्छति पुरुषो यः सगजद्वयगच्छ
तीति वाक्याभाभिन्नविधेयकप्रतीतिजननात् किंच स्वः पश्यतीत्यादौ विभक्तिजस्योपस्थिते हेतुतायां अभिचारवार
णमस्वः पदस्वः कर्मके लक्षणश्रयाणां सावश्यकतया गजदेवत्यादावपि द्रव्यस्य सादृश्याश्रये लक्षणमाश्रित्य
तस्य गमनादवबुधमवबोधित इति पूर्वमतमप्यसम्भवे तस्यास्तु घटाभावे पश्यतीत्यादौ बोधे घटो न पश्यतीत्यादयः स्व
रूपायोग्याः तत्र तन्नदानुपूर्वीरूपाकांक्षाज्ञानाभावात्तादृश्यानुपूर्वीप्रतिबंधाद्वानुपूर्वो धइति यास्वर्थविधेसाद्यु
क्तरीत्या विभक्तिजस्योपस्थिते हेतुत्वमेव नास्तीति गजदेवत्यादाविवार्य सादृश्यस्य गमनादवबुधेन कोपि दोष इति प्रा
कुरिति हि क' अत्र च द्रव्यमुखमिसादे उपमानोपमेययोर्विशेषणविशेष्यभावभावोपि एकैव विभक्तिः लिङ्गसंख्या
विभेदेऽपि उपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेयमोरित्यनुशासनेनोपमानोपमेयपदयोस्तस्मानवि
भक्तिकत्वनियमावगमात् तन्न च द्रव्यमुखमिसादयो न प्रयोगाः । लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि तस्य लिङ्गवचनभेदेनोप
माणां सादृश्यापत्तिकूलत्वेन दोषः किंतु सह दृष्टो द्वैतजनकत्वेनैवेत्यादिः प्रागुक्त एवावयवः एतेन च द्रव्यमुखमिसा
दौ च द्रव्यद्वयं द्रव्यद्वयलक्षणं द्रव्यद्वयत्वात्पर्ययाहकतया शोतक एवेति उपमानोपमेयपदार्थयोर्विशेषणविशेष
्यभावेनैवावयवः तच्च निपातातावचकत्वात् कथमिव दृष्टयोतकत्वमिति वा अंतर्जादिति पातातावाचकत्वेन गते

कै.

वश इत्यद्योतकत्वे पगमेवाधकाभावात्। तथा हि। चंद्रमिव मुखं पश्यामीत्यादौ चंद्रपदे चरं द्वितीया सर्वसिद्धा
 सा चेव श इत्यद्योतकत्वस्योपपद्यते तथा स लेव चंद्रपदस्य चंद्रसदृश लक्षणानां तस्य मुखेऽभेदाच्चात्। अनेदाव
 येच विशेषणविशेष्यवाचकपरयोस्समानविभक्तिकत्वस्य निधानकतया विशेषणवाचकचंद्रपदे चरं द्वितीयाया आव
 श्यकत्वात्। इव श इत्यसादृशवाचकत्वे तु तस्यैवाश्रयतया मुखे च मेन चंद्रपदार्थमुखपदे भेदाच्चाभावात् चंद्रपदे त
 रं द्वितीया नुपपत्तेस्तस्मात् अनावश्यकत्वात् चंद्र इव मुखं पश्यामीत्यादितो पितादृशयोधोपपत्तेः। अथ चंद्रपदस्य चं
 द्रप्रतिपौगिकमर्थः सादृशशक्त्यच्चेव श इत्यसादृश्याश्रये लक्षणानां तस्य च मुखेऽभेदेनान्यपदतिरीसा चंद्रमिव
 मुखं पश्यामीत्यादौ समानविभक्तिकतोपपत्तिः संभवसेवेति चेन्न कैवल्य इवेति प्रयोगाभावेन शब्दा इवपदा
 सादृश्या विशेष्यकयोधाभावादिवादेः सादृश्यात्तेरेवाकल्पनात्तेषां निरर्थकतया स्वशब्दसंबंधरूपलक्षणया अ
 संभवात्। तावता इव शब्दार्थस्यैवाभेदेन मुखेनान्यपदमुखशब्दे इव शब्दसमानविभक्तिकतालाभेपि चंद्रपदसमानविभ
 क्तिकताया अनुपपादमात्र। एवमिव श इत्यद्योतकत्वे हंसीवधवलशब्दः सकृदोभसितादेव शुद्धकूलवधूरिवेसादौ
 लिंगभेदवचनभेदयोर्हममारेण समुपपद्यते तत्र हंसीपदस्य हंसीसदृशकूलवधूपदस्य कूलवधूसदृश लक्षणानां त
 स्य च चंद्रसंज्ञाया भेदेनान्यमात्रभेदाच्चेच विशेषणविशेष्यपदयोस्समानलिंगकत्वस्य समानवचनत्वस्य च नत्रत्वा

नरादवशादस्य सादृश्यवाचकत्वे तु हसी सादृश्यस्य कूलवधूसादृश्यस्य चैवार्थस्यैवाश्रयतया चंद्रेतल्लुपुचाद्येन हंसादि
मदार्थभेदाव्याभावेन लिंगभेदवचननेह्योरुपमादोषत्वात् नुपपत्तिः तत्र समानलिंगकत्वसमानवचनत्वमोरभेद
व्यपत्तिरामकत्वे वेदाः प्रमाणमिहादिप्रयोगानुपपत्तिः तत्र लिंगभेदाद्वचनभेदाच्च न चानिपतलिंगस्थले समानलिंगक
त्वस्य निषामकत्वात् प्रमाणशङ्कान्नित्यत्वात् वतमानिपतलिंगत्वात् त्रयोदशतिवाच्यं तथापि समानवचनत्वस्य निषामक
त्वासंभवस्य दुरुद्धरत्वात् प्रमाणशङ्कान्नित्यत्वात् वतमानिपतवचनत्वेनानिपतवचनस्थले समानवचनत्वस्य निषामकत्वोपगमेऽप्य
निस्ताहदिति चेन्न यत्र विशेषवाचकपदे तत्र विभक्तितात्पर्यविषयसंख्या विरुद्धसंख्यापानविवक्षा तत्राभेदव्येति विशेष
व्यविशेषणपदयोस्समानवचनत्वस्य निषामकत्वाभ्युपगमात् वेदाः प्रमाणमिहाद्ये च प्रमाणपदे तत्र प्रथमा विभक्ता
वेदपदे तत्र विभक्तितात्पर्यविषयवद्भावविरुद्धमेकत्वं विवक्षितमिति तदोषः तच्च प्रमाणात्तावदुक्तपातत्रैकत्वावपासंभ
वात्कथं तत्रैकत्वं विवक्षेति वाच्यं तत्र प्रकृतस्य तावच्छेदकप्रमाकरणात्तापामेवैकत्वाव्यात् वेदनिष्ठप्रमाकरणात्तापाः श
रत्वावच्छिन्नापराकत्वान्नोदोषः न च संख्यायाः प्रकृतस्य तावच्छेदकाव्यसादृशत्वात्कथं तस्यास्तत्रान्यपदिति वाच्यं अ
नेकग्रीहितात्पर्यके संपन्नो ग्रीहिरिति वाच्ये ग्रीहिले एकत्वाव्यावर्धनात् ग्रीहीणामनेकत्वेन तत्रैकत्वावपासंभवात्
न च तत्रैकवचनोपस्थितानेकत्वानां प्रत्येकं नाना ग्रीहिष्वप्यसंभवत्येवेति वाच्यं एकत्वमात्रस्य वस्तुमात्रसाधार

निर्भंगवद्वस्तुतस्तत्पञ्चिपदस्य स्वमिन्नपशुकरणकत्वसंबन्धेन पशुविशिष्टा त्वयागीलक्षणतत्रचपशुकर
कत्वस्य तृतीयांता र्थस्यावृत्तः करणतासंबन्धेन पशोरेववाच्यः तृतीयाचपञ्चिपदस्य विशिष्टयागीलक्षणयांतास्य
यादिकेतिसारमित्यपि परास्तं उक्तरीत्येव वशस्त्ववाचकत्वेपि चंद्रमिव मुखं पश्यामीत्यादौ चंद्रपदोत्तरं द्वितीयांता
पतेः हंसीवेसादौ लिंगभेदादेरुपमादौषोपपत्तेश्च। यदपि अनुमेगिवाचकमुरादिपदसमभिव्याहारभावे चंद्रमि
वपश्येसादौ चंद्रशब्दः चंद्रसदृशलक्षकः इवशब्दश्च तात्पर्यग्राहकः इवशब्दस्य सादृश्यवाचित्वे चंद्रस्य तत्रभेदाच्चो
तस्यात्तद्वितीयांतदर्थोच्यमानुपपत्तिश्च कर्मण्येव द्वितीयाविधानादिति तदस्य सत्ततिपातार्थं तदेतान्वयेवाधकाभावा
त्। निपातसमभिव्याहृतपदोत्तरं विभक्त्यर्थे सति निपातार्थे च मस्वीकारश्च न द्वितीयांता न न्वयः तच्चैवं प्रकृत्यर्थं चित्तेत्या
दिभ्यस्तत्तिर्भंग इति वाच्यं। तामूढस्येतरोत्पत्तेः नानुपपत्त्युपादुर्भावादिसादौ तथा च पदरीनेन प्रकृत्यर्थं चित्तेत्यादिभ्यस्त
त्तेर्निपातासमभिव्याहारस्थलेष्वोपगमात्। इत्थं च चंद्रमिव पश्येसादौ दृष्टीन कर्मतेयेवार्थे सादृश्यमेवात्वमेतच्चंद्रसा
दृश्यं पश्येसाद्यन्वयबोधः चंद्रमिव मुखं पश्येसादौ तु सादृश्यमनुविष्टान्वयः। तच्चोपमानोपमेयपदयोस्तमानवि
भक्ति कत्वतिसमैगज इव गच्छतीत्यादौ व्यभिचार इति वाच्यं। नाम्ना र्थो रूपमानोपमेयभावे तथा निपातमात्। तच्चैवम
पि चंद्रस्यैव शोभाकामिनीमुख इत्यादिप्रयोगानां चंद्रशोभयो रूपमानोपमेयभावपरतायां कथमुपपत्तिरिति वा

का. के.

चंद्रस्येव शोभा का मिनी मुखस्येव तत्र चंद्रमुखयोरेवोपमानोपमेय
 भावौ तत्र चंद्रशोभयो रित्युपमात्। यत्तु। उपमातपदस्यातिप्रतलिंगता स्य ल एव तादृशतियमः। अतएव राजन्
 हरीतकीं मुखमातेव हितकारिणी मित्यत्रापि तिक्तीहः मात्तश्च स्पनिपतलिंगतात् एवं च चंद्रस्येव शोभा का मिनी
 मुखे इत्यादयः प्रयोगाः शोभायां चंद्रनिरूपितसादृश्यान्वयपरतायामपि सुघटा इति तदसत्त्विक इव रोतीत्यादौ तथाप्य
 गतेः अत्र वदंति उपमानोपमेयभावेनान्वयस्य ल एवोक्त निप्रमः गज इव गच्छतीत्यादौ च गजसादृश्यानुमो गितया न
 गमनान्वयः बाधात किंतु इव शब्दस्य लक्षणगमनसंज्ञातीयत्वात् कतया तदनुमो गितमेव गमनान्वय इति न
 दोषः एवं च चंद्रस्येव शोभा मुखे इत्यादयोऽपि प्रयोगा इव शब्दस्य लक्षणगमनसंज्ञातीयत्वात् परतयैव सुघटाः अथ
 तथापि राजन् हरीतकीं मुखमातेव हितकारिणी मित्यादावुगतिरेव तत्र मात् हरीतकीरूपमातोपमेयभावेनान्वय
 सत्वादिति चेत् तत्रैव शब्दस्य सदृशे लक्षणगमनमातेव चासौ हितकारिणी चेति कुर्मधारयसमासात्तरं द्वितीयोपमा
 नेन मात् सदृशमहितकारिणामनेदेनान्वयेन मात् हरीतकीरूपमातोपमेयभावेनान्वयभावात् वस्तुतस्त
 अत्र मात् शब्देन स्त्रीलिंगो जननीवाचकः किंतु शाब्दपर्यायः पुल्लिङ्ग एव तथाचात्र मात् हरीतकी वेपि मातोपमेय
 भावेनान्वयः किंतु शाब्दसंबोधराजोरेव इत्येवमाहरीतका हितकारिण्यप्रमाणापहर्षा हरीतकीं मुक्ते निरीदि

उपस्थाहितं सोमं सोमस्वेऽविभूषितं नमामि तं महेशानमभीष्टार्थप्रसिद्धये १ अथानुमानेनिरूपिते क्रमप्राप्तमुप
मानं निरूपयामीत्यमिति प्रतिबंधकजिज्ञासा विवृता वदप्रवक्तव्यतः २ पावसरसंग्रहोपमानं निरूप्यते तत्रोपमिति क
रणा मुपमानेऽपमिति त्वं जातिविशेषः स एव चोपमिति लक्षणां न च तादृशनातौ मानाभावः करणविशेषे कार्यवेजा
सस्यावश्यकत्वात् अथोपमिति करणोः साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानोऽनुगतकारणप्रयो ज्ञानुगतजाति सिद्धि
रिति चेत्तत्राविदितसंगतिकसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थसंज्ञि निश्चनुसंधानमेवोपमानं तादृशवाक्यार्थश्च
कचित्साधर्म्यं कचिद्वैधर्म्यं तादृशानुसंधानजन्यसंज्ञासंगतिपरिच्छेद एव चोपमिति रिति अविदितसंगतिकसंज्ञा
समभिव्याहृतवाक्यार्थज्ञानत्वेन साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानोऽनुगमेन कारणाननुगमाभावात् वस्तुतस्तु उपमिनो
मीति प्रतीति साक्षिक एवोपमिति त्वार्व्यजातिविशेषः न च तादृशानुसंधानजन्यसंज्ञासंज्ञिसंगतिपरिच्छेदत
मेव तस्याविषयोस्ति त्रिवाच्यः तादृशानुसंधानजन्यत्वाद्यप्रतिबंधनेपितादृशप्रतीतेर्जापमानत्वेन तथा वक्तुम
शक्यत्वादिति पक्षाः विदितसंगतिकसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थज्ञानजन्यसंज्ञिसंगतिपरिच्छेदतं अतिदेशवाक्य
र्थज्ञानजन्यशक्तिनिष्पद्यत्यनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिमत्त्वेवोपमितैर्लक्षणाः वैधर्म्यज्ञानकरणा

मा. को

133
350

कोपमितिसेमहापचरमेजातिघटनाः जानतादिकमादापातिप्रसंगवारणायादद्येदकोतः प्रत्यक्षादौतद्वारणा
पदेसंतेजातिविशेषाः नव्यास्तुगोसदृशोगवपपदवाच्यत्वाकारकनिष्पत्तावच्छिन्नकारणाताप्रतिषेधिक
कार्यताग्राहिसादृश्याविषयकजानवृत्तिजानत्वमूनवृत्तिजातिमत्वमुपमितित्वेअपघटतिप्रसक्षणायादिक
मादापमसक्षादिमात्रेतिप्रसंगवारणापशात्यंतःगवपपदवाच्यगोसदृशवानितिप्रत्यक्षसमादिकमादापतदा
रणापसादृश्याविषयकेतिसत्वगुणात्वादिकमादापातिप्रसंगवारणापमूनवृत्त्यंतमित्याहुः केचितुःशब्दविषय
कत्वाव्यभिचारिजातितिमत्वेसतिप्रत्यक्षामत्वमुपमितित्वेअनुमित्यादिकारणापसंतेतनुमितित्वादीनांगगने
शब्दवदित्वादौशब्दविषयकत्वसामानाधिकरण्येपिपर्वतोदान्तिमानित्यादौशब्दविषयकत्वव्यभिचारितयाःनुमित्यादौ
तादृशजातिमत्वाभावात्संतेनतद्वारणाःअतएवशब्दविषयकत्वसामानाधिकरणाजातिमत्वेसतीत्युक्तो ननिस्तार
भ्रावणाप्रत्यक्षस्यशब्दविषयकत्वनिपमेनभ्रावणात्जातेःशब्दविषयकत्वाव्यभिचारितयानामादापभ्रावणाप्रत्य
क्षेतिप्रसंगवारणापविशेष्यदत्तःनचोपमितित्वस्यैवकथंशब्दविषयकत्वाव्यभिचारित्वमितिवाच्यःउपमितेःपदवाच्य
त्वविषयकत्वेनपदमविषयीकृत्यतदाच्यत्वेविषयकत्वासेभवेनपदस्यशब्दात्मकतपोपमितेःशब्दविषयकत्वनिपमे

शिव

नोपमितित्वस्य शब्दविषयकत्वाव्यभिचारित्वसंभवादिप्राहस्तदसतः कीदृशोषधीज्वरहंतीति पृष्टे मुहपरीसह
शोषधीज्वरहंतीत्युत्तरितेज्वरहरणात्तादृशोषधयोः कार्यकारणाभावउपमानेनावधार्यतरतिमतेतादृशस्यनेउप
मितेशब्दविषयकत्वाभावेनोपमितित्वस्य शब्दविषयकत्वाव्यभिचारित्वाभावेनासंभवात् नचज्वरहरणात्तादृशोषधयोः
कार्यकारणाभावानुमानेनैवावधार्यतरत्कृतमतमसंभवदुक्तिः कमेवेतिवाच्यं। पदवाच्यत्वस्याप्यनुमानेनावधार
रणमित्यस्यवक्तुंशक्यतपोपमितेरतिरिक्तप्रमितित्वस्यैवविलयप्रसंगात् नचव्याप्ताद्यप्रतिसंदानेपिपदवाच्य
त्वावधारणान्नतस्यानुमानेननिर्वाहतिवाच्यः कार्यकारणाभावेपिसमानत्वात् अत्रापमुपमितिक्रमविशिष्याविदि
तगवपपदसंगतिकस्मान्मयोगवपपदवाच्यं किंचिदस्तीतिज्ञाननागरिकश्रावणपकं पृच्छतिकीदृगाववरतिसचा
रणकोनागरिकमुत्तरपतिगोसहशोगवपुर्तिततस्तस्मादतिदेशवाक्यान्तस्यगोदृशोगवपपदवाच्यइत्याकारकानु
भवो जायते विशिष्यागृहीतराक्तिकोऽप्रसूतरस्यगवपपदवोर्गवपपदवाच्यलाक्षणिकत्वात्ततस्तनुभवजन्यसं
स्कारवात्रागरिकश्रावणंप्रविष्टमहिषादिविभक्षणंगोसहशंपिंडुपश्यतिततो गोसहशोपमितिपिंडुविशेषदर्श
नोद्बुद्धसंस्कारजोसहशोगवपदवाच्यइत्यतिदेशकाकार्यस्मरतिततो गवयो गवपदवाच्यइतिप्रतीतिहदेतिसैवोप

सनुमानेनादौ सामान्यतः शक्तिपरिच्छेदः ततो गो सादृश्येन गवपपदशक्यतावच्छेदकं जातिसमनिपतोपाधित्वा
त्तु गोत्वसमनिपतसास्त्रादिमत्त्वापाधिवदित्यनुमानेन गवपत्वसमनिपते गवपस्वेतरात् न गवपपदशक्यतावच्छे
दकं जातिसमनिपतजात्यमत्त्वात् गोत्वसमनिपतसास्त्रादिमत्त्ववदित्यनुमानेन वा गवपस्यातिरिक्ते गवपपदशक्य
तावच्छेदकत्वाभावनिश्चयः ततो गवपपुरस्य गवपत्वेतरावच्छिन्नाशक्तत्वे निर्गते गवपत्वं गवपपदशक्यतावच्छेदकं संस्थानव्यं य
दकं संस्थानविशेषव्यं जातित्वात् पत्रैवेतत्रैः यथा सतेत्यनुमानं गवपत्वं गवपपदशक्यतावच्छेदकं संस्थानव्यं य
जातित्वा होत्वादिवदित्यनुमानेनाततो गवपपदं गवपत्वावच्छिन्नशक्तं गवपत्वेतरावच्छिन्नाशक्तत्वे सति किंचिद्वर्ग
वच्छिन्नशक्तत्वात् यत्पदितरावच्छिन्नाशक्तत्वे सति किंचिद्वर्गवच्छिन्नशक्तं तत्रैव वच्छिन्नशक्तं यथा गोपदं गोत्वाव
च्छिन्नशक्तमित्यनुमानाहुवपत्वावच्छिन्नशक्तिपरिच्छेदः पद्मगवपपदं गवपत्वविशिष्टवाचकं ह्यसंतरं विना वृद्धे क्तत्र
प्रत्यमानत्वात् पद्यत्र ह्यसंतरं विना वृद्धेः प्रत्यजते तत्र स्पष्टावकपथा गोपदं गोः तथा चेदं तस्मात्तथेत्यनुमानप्र
योगः ननु गवपत्वविशिष्टशक्तिग्रहं विना ह्यसंतरं विनेत्यस्य दुर्गहत्वा दसिद्धिरिति वाच्यं गवपप्रतिपत्तीतर
प्रयोगेन विना प्रयोगेन ह्यसंतराभावस्य तु गृहत्वात् पद्विगोपदं तक्षणापाप्रुजते तत्र शेषावबनत्वादिप्रती

मा-को.

तिप्रयोजनमुदिशेवस्वापत्तेशब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रबुजा मह इति म्यायात् तथा चानुमाने नोपमानकलनि
वीहः सुद्यदएव अतएव वेशे भिका अनुमान एवोपमानमेतर्भा वपंतीति चेन्नः अतिदेशवाक्यार्थिज्ञानादिमतउन्का
नुमानानवतारे पिसे ज्ञासंज्ञिसंगतिपरिच्छेदस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् एतेन कीदृगावपदप्रतिप्रसन्नो वंगवपपदवा
च्यत्त्वकीदृहिं गकमित्येतदर्थपरं गो सदृशो गवप इत्याद्युतरं वाक्यं च गवपपदवाच्यत्वाप्यतद्गोसादृश्यप्रति
पादनपरं एवं च गृह्यगो सदृशं विदुर्मीने सति अंगवपयोगवपपदवाच्योगो सदृशत्वादतिदेशवाक्यो गगत गो
सदृशवदित्यनुमिनोतीत्यनुमान एवांतर्भाव इत्यपि परास्तः कुत्रचिजवपदवाच्यत्वं सगवपपदे वा किंचिद्वाचक
त्वस्य लिंगं विना प्रतीत्य संभवेन गवपपदं कस्यचिद्वाचकं पदं न्यादित्यनुमानादेव तथा प्रतीत्या लिंगप्रभ्रा संभवा
त् गवपपदवाच्यत्वमनुमेयमेवेत्यनिर्णीकेन लिंगमभ्रा संभवाच्चः न च जापकमात्रप्रभ्रे न हि शेषस्य लिंगस्यो सैतर
त्वं संभवमेवेति वाच्यम् तथा सति वने गतो रक्षसीति प्रत्यक्षस्याप्युत्तरत्वे संगतः अथापेक्षणा प्रसन्न एव गो स
दृशो गवप इत्याद्युत्तरं च गोसादृश्यस्य गवप इत्याद्यात्वात् प्रतिपादनपरं एवं चांगवपयोगवपपदवाच्य इति व्यव
हर्तव्यो गो सदृशत्वात् यस्तथा न व्यपदिशते नासौ गो सदृशः पथा गज इत्यनुमानेनेवानिर्वाह इति चेन्नः ग

शिव

जादौ ताह शब्दवहार विषयत्वाभावपमानाभावेनासिद्धेः नच गवपपदाप्रयोगो गतदनुमेयमिति वाच्यम् सर्व
शामप्रयोगस्य निरर्थात्प्रशङ्क्यत्वात् केषांचिदप्रयोगस्य च गवपेविसंभवेनयमिचारात् नत्वस्त गोसदृशो गवपु
त्यस्यैतिदेशो वा क्वा देवगवपपदवाच्यताग्रहः गोसदृशपि पदशेनेत्यतितु केवलमसौ प्रत्यभिज्ञा नातियोगो गोसदृशो ग
वपपदवाच्यत्वेनावगर्तः सोपे गवप इति नोपमानमतिरिक्तमिति चेन्न गवपत्वावच्छेदेन शक्तिग्रहस्यैवशाब्दो
धोपयोगितयोपमिती गवपत्वादौ स्वरूपसंबंधविशेषरूपावच्छेदकत्वस्य भावेनोपमानस्वीकारस्यावश्यकत्वात् न
च गोसादृश्यमेव शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् गुरुत्वात् अतीतानामपि गवपेव्यवहारदाव्युत्पत्तेश्च नच श
ब्दादेव गवपत्वावच्छेदेनैव शक्तिग्रहोक्तिरिति वाच्यः शब्दश्रवणकालेन गवपत्वविशिष्टस्यानुपस्थित्या गवपत्वावच्छेदेन
गवपदवाच्यत्वस्य शब्देन बोधनासंभवात् नच गवपपदात्तदुपस्थितिः संभवति तस्या गृहीतशक्तिकत्वात् नच गोसदृ
शपदात्तदुपस्थितिरिति वाच्यतस्य गोसादृश्याश्रयमात्रश्रुतिपादकत्वात् नच गोपदस्य सदृशपदस्य बालक्षणा
पात्तदुपस्थितिरिति वाच्यम् प्राकृशक्यसंबंधितपागृहीतस्यैव लक्ष्यतया गोसदृशशक्यपदार्थयोगो चपत्तविशि
ष्टे नसंबंधग्रहेण लक्षणाया असंभवात् पत्तुप्रागप्यपि गवपत्वे विशिष्टानुपस्थित्या शब्दात्संकेतग्रहे नसंभ

ना. कौ.

इसत्रगभीरत्वविशिष्टनद्युपस्थितौलक्षणयाविशिष्टसंबंधितोपस्थितौतदनंतरं वस्तुगत्वागभीरनदीसंबंधितं रि
वति. तथा विप्रत्यक्षेण गवपत्वविशिष्टोपस्थितौ ससांतत्रगोशब्देन सदृशशब्दस्य तासर्वग्रहे सति गोसदृशसंबं
धितया गत्वा तस्य गवपत्वविशिष्टसदृशपदेन लक्षणाया उपस्थितौ संज्ञा गवपत्वविशिष्टो गवपपदवाच्य इति ज्ञानं
गोसदृशो गवप इति स्मृत्या क्वा देवम विख्यातिगभीरणानर्था धोषघोषान्वयवोधवतः न चातिदेशवाक्ये गवपपदस्य
गवपपदवाच्यत्वाक्षणीकृतया सदृशपदस्यापि गवपत्वविशिष्टत्वाक्षणीकृतत्वे गोपदस्य तासर्वमात्रग्राहकं
तया सर्वपदस्य लाक्षणिकतया न्वयवोधासंभवः लाक्षणिकपदस्याननुभावकत्वादिति वाच्यः अलाक्षणिकस्या
विभक्त्येवान्वयवोधसंभवात् धर्मादित्यादौ सर्वलाक्षणिकस्य लेप्यन्वयवोधस्य सर्वसिद्धत्वेन लाक्षणिकपदस्याप्य
नुभावकत्वाच्चः अतएवाध्ययनसमये गृहीतो वेदत्रोगोपांगपर्यवसायनेकांशतरेऽर्थावगतिजनयतीति सर्वसि
द्धमिति तत्रः अजनिता न्वयवोधस्यैव शब्दस्य कालांतरे सामर्थ्याभावे सारणे नार्थप्रसंगिकतापकतया प्रकृते गोसदृ
शो गवप इति शब्दस्य गोसादृश्यसामानाधिकरण्यापेन जनिता गवपपदवाच्यत्वा न्वयवोधस्य मानांतरोपस्थिति न पेक्ष्या
च पवोधजनकत्वासंभवात् शब्दबुद्धिकर्मणो विरम्य व्यापारभावात् अथ एकविषयकज्ञानजनकस्यापिशब्दस्य शिव
वृत्तापुनर्विषयांतरज्ञानजनकतयाऽस्यैव शब्दस्य विरम्य व्यापारः न चेकस्याः शब्दोपस्थिते विरम्य न विषयांतरज्ञानज

नक्तत्वमिति वाच्यः शब्दत्वात् अत्राप्युपस्थित्यंतरस्यैव शाब्दबोधजनकत्वेन प्राक्तनशब्दोपस्थितेः कालान्तरे फल
जनकत्वानुपपत्त्यात् न च प्राक्तनशब्दोपस्थितेः प्रथममेव कथनकालजनकत्वमिति वाच्यम् तदागवपत्ववि
शिष्टस्यानुपस्थित्यात् अतएव परत्वग्रहाभावेन फलजनकत्वोपपत्त्यात् गवपत्वविशिष्टोपस्थितौ सत्यात्वाच्च ताव
रत्वनहैतस्मादेवातिदेशवाक्यात् ननु संहितात् स्वरूपगवपत्वाविशिष्टे शक्तिग्रहसंभवात् एतेन गेयायां घोष
रूपादौ पदार्थानामन्वयाप्यतपातीरोपस्थितिमपेक्ष्य पश्चादन्वयबोधकत्वं संभवति प्रकृतैव गीतादृश्यसामाना
धिकरण्यापेक्षगवपपदवाच्यत्वबोधने बाधकाभावेन गवपत्वविशिष्टोपस्थितिमपेक्ष्य शाब्दबोधजनकत्वे माना
भावस्य विनिरस्तम् प्रथमगेयादृश्यसामानाधिकरण्यापेक्षगवपपदवाच्यत्वबोधने जाते पश्चादन्वयबोधने गोसा
दृश्ये चोपस्थिते जायवाहुवपत्वविशिष्टे एव वाच्यता महतीति विभ्रानपदागवपत्वविशिष्टवाच्यताप्रतीतिर्मे
संभवत्त्विसमिप्रापेतामदासेन वाक्यप्रवृत्तमित्यवधारयति तदा पुनरुपस्थितस्यातिदेशवाक्यस्य गवपत्त्वं
विशिष्टे गवपपदवाच्यताबोधकत्वाभ्युपगमात् अतएव भवद्वाक्यायकारणाद्यज्ञानेन समान्यथा बोधो
भूदिदावीतज्ञानेन तस्मादेव वाक्यादहं सप्रगर्थमधिगच्छामीति सर्वजनसिद्धो व्यवहारो विसंगच्छवरति चेन्न भ्य
दादृशवाक्येन प्रवृत्तिनिमित्तपरं किंतु स्वरूपाख्यानमिति निर्णयोस्ति तदानीमप्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानादिघटित

न्या. कौ.

४

सामान्याशक्तिपरिच्छेदस्य जायमानत्वेन तदाशब्दस्य तदार्थतासर्पानिश्चयेन प्रत्युत विपरीततोत्पत्तिनिश्चयस्यापि सं
भवेत्तदशब्दस्य पुनरुपस्थितावापितत्र कुं धित्वेन शाब्दबोधाजनकत्वात् किंच पत्रकमेतत्किं दतोक्तं धिक्कृतमिति
दीर्घगीर्वाणं बोधकं ठोरकं टकाशिनसपसदं पशूनामिति वाक्यं श्रुत्वा प्रागदृष्टकरमस्मादृशपि उं पश्यन् वाक्यार्थं
स्मृत्वा करमत्तजातिविशिष्टो यं करमपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदतत्तत्तादृशवाक्यस्य मिदं तात्पर्यं कर्त्तव्यं न तादृश
पदवाच्यत्वं परतत्तद्गृह्योरसंभवा न्नोपमानस्य शब्देनाप्यसिद्धिरित्युपमानं प्रमाणांतरमेव वस्तुतस्तु तादृश
व्यासादेराकांक्षा योपतादेश्चाप्रतिसंधानेपि जायमाना पा उपमिनोमिना नुमिनोमिना शाब्दया मीत्याद्यनुभव
सिद्ध्यापि विनक्षणाप्रमितेदुरपद्रवतापातकारणं प्रमाणांतरमावश्यकं एतेन को वन्तिमानिति एषेधमवाच्यं द्वि
मानमहानससदृशो वदुमानित्युत्तरवाक्यात्कात्रौषधीज्वरं हंतीति वृद्धेपुनरपि सदृशोषधीज्वरं हंतीत्युत्तरवाक्या
च्चतत्तद्वाक्यार्थं जानोत्तरमपेक्षमवानपेक्षमानससदृश इपेपुनरपि सदृशीतिदर्शनेतत्तद्वाक्यार्थस्मरणेन वन्तिमान
इपेज्वरं हंतीति निश्चयो जायमानेन स्पष्टोपमिति त्वं तदाशक्तिमात्रपरिच्छेदिकोपमिति रिति निपमभेगः पदिवत्तस्मा
न सोपतीतमानं च तदागवपत्तविशिष्टे गोसादृश्यं जानसहकृतगोसदृशो गवपदवाच्य इति जानोत्तरोत्पन्नं गवयोग
वयपदवाच्य इति जानप्रपिमानसोपनीतमानात्सकमेवास्त्विति निरस्तं तादृशनिपमेमानाभावाच्च अथोपपिनोमीत्य

शिव

नुमदात्तादस्तु उपमितित्वाख्याजातिविशेषः सबप्रत्यक्षत्वव्याप्य एवेति न तदवच्छिन्नकरणा स्वप्रमाराणां तत्त्वं न चोपमितेः
प्रत्यक्षत्वे तदुत्तरसाक्षात्कारोमीत्यनुव्यसा पापतिरिति वाच्यः लौकिकविषयताशालिसाक्षात्कारत्वस्यैव तादृशानुव्यवसा
यविषयतासाक्षात्कारत्वव्यंजकः लौकिकविषयताया उपमितावसत्वे न तदुत्तरसाक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायापत्तेरभावात् न
चेदमुपमितौ प्रत्यक्षत्वसत्वे मानाभावः अनुमानस्य चाप्रयोजकत्वादिति वाच्यं उपमितौ प्रत्यक्षत्वानंगीकारेऽपि मि
तिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षवारणा यप्रत्यक्षप्रति उपमितिसामग्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं उपमितौ प्र
त्यक्षतांगीकारे च तत्रोपमित्यात्मकस्यैव प्रत्यक्षस्योत्पत्त्या तत्कल्पने लाघवाप्रति उपमितौ प्रत्यक्षसिद्धेरिति चेन्न उपमित्वस
चाक्षुषत्वादिव्याप्यत्वात् तादृशपज्ञानोत्तरोत्तरशक्तिपरिच्छेदे उपमितित्वानापत्त्या चाक्षुषत्वादिव्यापकत्वस्य चासं
भवितापरस्परप्रतिवारणो रूपमितित्वचाक्षुषत्वाद्योरेकत्र समावेशोत्पादकपत्त्या चाक्षुषत्वादि विरुद्धमेवोपमितित्व
मुपेयम् एवं चोपमितिसामग्रीकाले चाक्षुषादिवारणा यचाक्षुषादिकंप्रत्युपमितिसामग्याः प्रतिबंधकत्वस्योपपत्ति
रुत्पत्त्या सामान्यतः प्रत्यक्षंप्रत्युपमितिसामग्याः प्रतिबंधकत्वस्य प्रमाप्यकल्पने नोक्तलाघवासंभवात् अथोपमितित्वं
सामानसत्वव्याप्यमेवास्तीति उपमितिसामग्रीकाले शक्तिमानसवारणा प्रतन्मानसंप्रति उपमितिसामग्याः प्रतिबं
धकत्वाकल्पने न लाघवात् न चोपमितिसामग्रीकाले घटादिमानसवारणा यतत्र प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकता

आ-को

त्रैवर्ण्यदिविषयविशेषमनिवेशमानसत्वेवप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वांगोकारान्नोक्तलाघवमितिवाच्यं: दद्यादिमानसंजाप
तामिसादोद्यानामुत्तेजकं तानुरोधेन घटादिविषयविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वादिति चेन्न: दद्यादिवाक्षुषसामग्रीकालेमा
नमानुषादेन चाक्षुषसामग्यामानसंप्रतिप्रतिबंधकत्वाद्यद्यदिवाक्षुषसामग्रीकाले उपमिते रूपात्तावच्छेदकमिच्छास्वर
णा योयमिति त्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वादिसत्ते उपमितस्य मानसत्वस्यैव चाक्षुषसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्य वाच्य
तया तत्रोपमितस्य त्वनिवेशप्रयुक्तगौरवस्य दुर्बलत्वात्: किंचोपमितिसामग्रीकाले उपमितस्य मानसत्वात् सवारणा योयमि
तिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यमिति मानस उपमितिसामग्या: प्रतिबंधकत्वकल्पनं तन्मतेष्वप्यवश्यकं उपमितस्य त्व
विशेषप्रयुक्तं गौरवं पुनस्तन्मतेष्वपि कमित्युपमिते मानसत्वांगोकारावलाघवं: अधिकं अनुमानप्रामाण्यवस्थापनरीत्या:
वधेयमिति दिक्: अत्रोपमितावतिदेशवाक्यार्थानुभव: करणं तदर्थं विषयकस्मरणा व्यापार:। गोसदृशपि उदर्शनं सहका
रीति केचित्मिभ्रास्तु अतिदेशवाक्यार्थस्मरणोद्घोषकी म त गोसदृशपि उदर्शनमेव तदर्थं विषयकस्मरणा द्वारा करणा
मिसाह: अपरे तु अतिदेशवाक्यज्ञानं करणं तदर्थं नुमवादिकं व्यापार: स्वहितीयक्षणे स्वप्राकृष्टगोबोक्त्रेन सदृशपि उद
र्शनेन सहकता इति देशवाक्यार्थानुमवादेव ध्ववि उपमिते रा नुमविकतपापूर्वोक्तमतद्वयस्य प्रयोजकत्वात्: न च यत्र की

त्य

शिव

हणावमरतिप्रश्नानंतरं चित्रलेखादिनातादृशपिंडदर्शनं कृतं तत्रातिदेशवाक्यं विनापि मानसादतिदेशवाक्यार्थज्ञाना
दप्युपनित्युदपस्यानुभूतिकृतपाव्यमिचारेणातिदेशवाक्यज्ञानस्य नोपमितिकरणात्वं संभवतीति वाच्यम्ः शाब्दीहोकांक्ष
शब्देनैव पूर्वतरेति यापेन तत्रापि गोष्ठशो गवपुततिदेशवाक्यार्थका मिप्रापिकशाब्दकल्पनावाच्यवश्यकत्वात्ः शाब्दी
आकांक्षाशाब्दविषयपिणीछाशब्देनैव विषयसिद्धिद्वारा निवर्तितरूपकम्यापार्थादित्याहुः अत्र न व्यापत्रप्रषुः ज्ञानमात्रेण
वेष्टानतु शाब्दबोधे तत्र शाब्दगोचरेष्टाया अभावेन तादृशम्याप्यतवतारे शाब्दकल्पनाया असंभवेनोक्तरीत्याः अतिदेशवा
क्यज्ञानस्योपमितिकरणात्वं संभवेन यत्तु अतिदेशवाक्यार्थशाब्दत्वेनैवोपमिति हेतुत्वं न तु तादृशज्ञानत्वेन तथा स
निसंशयसाधारणवारणापनिश्चयत्वप्रवेशे गौरवापत्तेः एवं च पत्रज्ञानमात्रेष्टा तत्रोपिशब्दकल्पनमावश्यकं पदज
यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुत्वात्ः शाब्दोहीति वापस्य शाब्दोभावावबोधोपयोगिता आकांक्षा अन्वयप्रतियोग्य
पस्थितिहवा शब्देनैव पूर्वतरे संपाद्यते इत्यर्थे कृतपातस्याप्यवतारादिति तदसत्ः निश्चिताव्यभिचारकृतयातिदेशवा
क्यार्थज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् संपाद्यते इत्यर्थे कृतपातस्याप्यवतारादिति तदसत्ः निश्चिताव्यभिचारकृतयातिदेशवा
पि हेतुत्वं संभवयेवेति वाच्यम्ः अतिदेशवाक्यार्थशाब्दत्वेन हेतुतामते पित्वजम्पस्मृतिद्वारेण हेतुत्वं स्याच्च तवा तादृश

ना. कौ.
ति

शब्दज्ञानत्वेनेवहेतुत्वेपि क्षतिविरहेणोक्तत्वाद्यवस्थेवाभावात्. शब्दत्वद्वितिरूपेण हेतुतामतरवास्मान्मतेपिसंशयस्यत्वेतिदे
शवाक्यार्थस्य विरूपद्वाराभावादेवानतिप्रसंगो निश्चयत्वविवेको प्रयोजनाभावात्. नस्तान्नो सदशपिंडदर्शनांतरं सर्वत्रा
तिदेशकवार्थस्वरूपं कल्पनीयमिति सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं कारणं तादृशस्वरूपं व्यापारः. यद्वा सादृश्यज्ञानमेव सादृ
श्यज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेनेव वा कारणं सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं व्यापारः. अतिदेशवाक्यार्थनिश्चयसहकारी. अथ वैधर्म्यज्ञा
नादयुपमितेहदैवेन कथं सादृश्यज्ञानत्वेनोपमितौ हेतुत्वं न चाविदितसंगतिकसंज्ञासममिव्याह न वाक्यार्थज्ञान
त्वेन सादृश्यवैधर्म्यज्ञानयोर्नुगमात्रदोषइति वाच्यम्. अत्रनुगतसममिव्याहारादिद्वितत्वेनोक्तत्वाप्यननुगत
त्वादिति चेन्न स्वसामानाधिकरण्यात्वाद्यवहितोत्तरश्चरणात्पत्रिकत्वोभयसंबंधेन सादृश्यज्ञानवैधर्म्यज्ञानविशिष्टोपमितौ सा
दृश्यज्ञानवैधर्म्यज्ञानजयोपमितौ. परस्परव्यावृत्तं जातिविशेषमुपेक्ष्य तत्र द्विजातीयोपमितौ वा सादृश्यज्ञानत्वेन वैध
र्म्यज्ञानत्वेन च हेतुत्वोभ्युपगमात्. अतएव काप्यपि वीत्यादिप्रश्ने गंधवती पृथिवीयाद्यतिदेशवाक्यान्दर्शकोपेक्षं प्रविष्टी
पदवाच्येयाद्युपमिति रचिनिगवाधेति प्रादुर्विंतामसि कृतस्तुशब्दावच्छेदकपरिधिनिरेवोपमानपुंश्चोत्तरस्य गवायादि
पदानामगवपादिषदप्रत्ययनिमित्तवत्प्राक्षारिकतयोपमितेर्गवयोर्भगवद्वदप्रत्ययनिमित्तवानित्याकारकत्वात्. निमत

शिव

धर्मसामानाधिकरणाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमुपपत्तिरित्युपमितिलक्षणाः निपतः प्रवृत्तिनिमित्तीभूतस्य गवपत्वादेव्योष्यो
रसादृश्यवैसादृश्यादिरूपो धर्मस्तत्सामानाधिकरणेन प्रवृत्त्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमित्यर्थः न चोपमितौ गोसादृ
श्यादेरभानादसंभव इति वाच्यं अनुमितौ लिंगोपहितत्वे गिकभाववदुपमितावपि गोसादृश्यदेर्भानमिसाशयात् तदनेगी
कारेतुतादृशधर्मसामाधिकरणेन पदुपस्थितंगवपत्वादितदिष्यपकप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमित्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे
च प्रकारतया शब्दशक्तिगृहविषयसं न च व्यक्तौ शक्तिरिति जानेत्येकैः प्रकारत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं शक्तातमदजमज्ञा
नप्रकारतया शब्दशक्तिगृहविषयसं न च व्यक्तौ शक्तिरिति जानेत्येकैः प्रकारत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं शक्तातमदजमज्ञान
प्रकारत्वस्य विवक्षणात् न चैवमप्याहुतावतिव्याप्तिः तदमत्वेन विशेषणादित्येकैः अन्येतुपदवच्छेदे न व्यक्तौ शक्तिमह
त्ततथा आहृतिस्तन्यक्तिशक्तावच्छेदिकागौरवादित्याहुः वस्तुतस्तु साक्षात्संबन्धेन प्रकारत्वविवक्षणात्रोक्तदोष इति तत्त्वं
अगृहीतसमपसंज्ञावाक्यार्थसामानाधिकरणेन संज्ञानिमित्तपरिच्छेदो वा उपपत्तिः अनसंज्ञावाक्यमित्यसंज्ञातममि
त्याहृतवाक्यमित्यर्थः निमित्तमित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः न चोपमित्यनेवरोत्यत्रे उपपत्तिविषयविषयके स्मरतोपनी
तप्रसक्षादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वविषयविषयकज्ञातान्यत्वेनापि विशेषणात् किंचिद्वाक्यामिसामानाधिकरणेन सं

वा. को.

ज्ञानिमितपरिच्छेदोवा. अत्राप्युक्तविशेषतात्रोक्तदोषः द्वितीयापत्तीमलक्षणापोः प्रथमप्रत्यक्षतावदर्थो बोध्यः अथ गोविषय
ज्ञानगवपश्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपमिताव्याप्तिः तत्र गोसादृश्यस्य वाक्यार्थत्वाभावात् गोसादृश्याभावस्यैव वाक्यार्थ
तया तत्तामानाधिकरणेन संज्ञानिमित्तपरिच्छेदाभावात् गोसादृश्यतामानाधिकरणेनैव संज्ञातिमिति तपरिच्छेदादि
ति चेन्मेव वाक्यार्थपदेवाक्यतासर्वविषयपरं एवं चोक्तवाक्यस्य विशिष्टस्य भाववाचितपापत्रो गोसादृश्याभावस्य तत्र गवपश्य
वाच्यत्वाभावात् तथैसाक्षात्तात्पर्ये निर्गोप्यत्वात् गवपश्यदवाच्यत्वं गोसादृश्यादिति गोविषयस्य सावति चे सति न्वात् गोसादृश्य
दित्यनुमानद्वारा गोसादृश्या गवपश्येतदर्थे तात्पर्ये निर्गोप्यत्वे मोक्षीति वाक्यस्य वदोतास्ये मि वेति गोसादृश्यस्योपि वाक्यार्थ
तत्रोक्तदोषाभावादिहोत्याहुः अत्रेदं बोध्यः संज्ञा संज्ञिसंबंधपरिच्छेदश्चोपमिति निर्गतप्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदस्तथा सति उप
मितेः शाब्दबोधात् कूलतस्तदुर्घटत्वात् अतएव कुसुमांजलीसंबंधपरिच्छेद इति कारिकाप्रतीकनुपादापननुप्रवृ
त्तिनिमित्ततपरिच्छेदोपितस्य वाक्यवृत्तित्वस्यादिष्टादिति तस्य निषमत्त उपस्थितोमानाभावात् तद्वहस्यवहागवगतेना
नमतास्येयं तत्राच गवपश्यति शिष्टवाच्यत्वमिद्वेदोद्देश्यतया सैवोपमानफलं वस्तुतस्तु गवपश्यदवाच्यस्य चिदाचकः शि
ष्टे प्रयुज्यमानत्वमिति सामान्यतो निमित्तेपि गवपश्यति शिष्टाधर्मो गवपश्यदवाच्य इति लाघवात् निर्गोप्यत्वममांसा सहका

शिव

निचतस्यादृश्या प्रमाणांतरप्रसूतोपत्सकारितमत्प्रमाणांतरमास्थेपमित्युपक्रमस्यस्यदष्टोपिदे। तिदेशवाक्यार्थे
 स्मृतस्तर्कसहकारावयवत्वविशिष्टाधर्मीगवपशब्दाव्यतिमवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छितिरूपमानफलमित्युपसं
 हारस्यसुचितामगिप्रथमस्वार्थासचिंतामशिकृत्वोभिसंज्ञासंज्ञिसंगतिपरिच्छेदरवोपमिति रित्यवगम्यते प्रवृत्तिनि
 मित्तविशेषपरिच्छितिरूपमानसफलमित्युक्तिस्तुगोसदृशोगवपशब्दतिदेशवाक्यादिशेष्यगवपवाच्यत्वावगमेपिवपवत्वा
 चनपरिच्छेदस्यमुपमानस्वीकारावश्यक इति सूचनापः अतएवकुसुमांजलीसामान्याविशेषवाचकत्वेऽसमानांतरम
 नुसरणीयमित्युक्तं सामान्यविशेषोगवपत्वादिसंज्ञेयव्यवहारादेरपिशक्तिग्राहकस्यव्यक्तिमात्रविषयकत्वाद्दृष्टत्वादिवा
 व्याप्यगतायेमानांतरस्वीकारपतिः नचलाघवादेसहकृतव्यक्तिशक्तिग्राहकमेवमानंदृष्टत्वादिवाच्यताग्राहकमितिवाच्यं प्रह
 तेपितुल्यत्वादितिचेन्नतत्रव्यक्तिगतिग्राहकस्यव्यवहारलिंगकानुमानस्य दृष्टत्वादिवाच्यताग्राहकत्वसंवेपिप्रकृतेः तिदेश
 वाक्येनविशेष्यगवपवाच्यत्वग्रहकालेगवपत्वानुपस्थित्येतादृशस्यजनितानुपबोधतपान्निष्काक्षत्वेन
 गवपत्वादिव्याच्यताग्राहकतपावेषम्येतातत्रमानांतरस्वीकारेपिप्रकृतेमानांतरस्वीकारस्यावश्यकत्वादितिदिक्ः जरनी
 मांसकास्तुसादृश्यजानमेवोपमितिः नचैवंसादृश्यस्यसाधारणधर्मरूपतयातस्यचप्रसङ्गादेरेवावगमसंभवेनोप
 मानस्यप्रमाणात्तासिद्धिप्रसंगरतिवाच्यमः सादृश्यस्यपदार्थोतरत्वात्तस्यसाधारणधर्मोपत्वेइदिसम्येकधादिमात्रवेद्य

स्वा
 ५

ना को

तथा गवादि संवेधि ज्ञानाभावेपि ज्ञाना पतेः न च तस्य पदार्थोत्तरत्वे पुंक्त दोषो दुर्वार इति वाच्यं तस्य निरूपकमेवेनाश्र
यमेवेन च भिन्नतया गवादि निष्कृत्वा तिरिक्तस्य गवादि सादृश्यस्य गवादेः सविकर्षाद्यभावेन प्रसङ्गादिगम्यत्वा संभवात्
अथ सादृश्यस्य तिरिक्तत्वेन संभवति तथा दितो हि भावोऽभावो वा परस्परभावरूपत्वेनोभयोः प्रकारं तस्य संभवात् भावोपि
साभावो वा त्रिस्मात्मात्मा वा सा मा न्यवदपि समुगां निर्गुणां वा विगुणां मविकर्मात्मकस्य कर्मात्मकं वा निस्मात्मान्ये मयसम
वेत मसमवेत वा समवेतमपि एकसमवेतमनेकसमवेतं वेति पथा पथमुक्तं तत्रोभयमेव न तस्य ना तिरिक्तत्वमिति चे
न्नः एवं सति वाद्यादीनामप्यतिरिक्तत्वविशेषोपापत्तेः तत्रापि तद्विपर्ययस्य शब्दादौ त्रिष्वपि वाच्ये एषि वादित्रयोत्तमं न मेव द्वितो
पे आकाशाद्यतर्गतमेवेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् न च कर्तव्यं धर्मी दाद्यादीनामतिरिक्तत्वमिति वाच्यं सादृश्यस्य विगु
णा कर्महेतुतया शब्दादि त्रितया सा मा न्येपि हेतुतया सा मा न्या दि त्रितया त्रिविधमुत्वे न प्रतीयमानं तत्रोभयोः भावाच्च
बोधमेव संभवेनातिरिक्तत्वसंभवादिन्याहस्तत्रः सादृश्यस्य तिरिक्तत्वादिना पितृजकत्वे साधारणा धर्माणां नव
रूपमुपगंतव्यमिति तेरेव सदृशव्यवहारोपपत्तौ तस्य तिरिक्तपदार्थत्वेमात्राभावात् न चैवं गवादि संवेधि ज्ञानाभावेपि
तज्ज्ञानापत्तिरूपदोषो दुर्द्वार इति वाच्येऽप्युपपत्तेः वस्तुगता साधारणा धर्मरूपे सादृश्यगवादि ज्ञानविनापि ज्ञायते
एव साधारणा धर्मत्वरूपसादृश्यत्वे परे साधारण्ये निरूपकगवादि व्यक्तिमज्ञात्वा न ज्ञापतेतद्वदितेत्वात् ननु साधारणा

शिव

धर्मस्य निश्चयि यो गिकत्वं सादृश्यं स तु सप्रति यो गिकत्वं मिति तयो र्हेदा न्न सादृश्यं साधारण धर्मरूपता संभवः पक्ष
ननु ह भिरुक्तं साधारण धर्मभावेन सादृश्यं स्वस्वसिद्धं स दृष्टत्वा पक्षेः किं तु तद्विन्नत्वविशेषितमिति विशेषणांशस्य मे
दस्य सप्रति यो गिकत्वात् सादृश्यं सप्रति यो गिकत्वात् पक्षेः न चैवं गगनगगनाकारमित्यादावभेदे सादृश्यविरोध इ
ति वाच्येः तत्र स्थलांतरगगनादेः स्थलांतरगगनादिना भेदविवक्षया तथा बुद्ध्युपपत्तेरिति तत्तु छम्ः अधिकर
णभेदेनाभावभेदाभावेन भेदस्य प्रत्याश्रये मित्रावाभवेन सादृश्यस्याभ्यपेक्षेन भिन्नत्वमुपपत्तेरिति चेन्नः असाधा
रण धर्मस्य त्वेति तद्वत्तु वदधर्मवत्त्वे सादृश्यं तद्वत्तु वदधर्मवत्त्वे च तत्रिरूप्यमितीतरतिरूप्यत्वमेव सादृश्यस्य सप्रति
यो गिकत्वमिति तस्या साधारण धर्मरूपत्वेऽपि सप्रति यो गिकत्वं संभवात् ननु वदधर्मवत्त्वेऽपि सप्रति यो गिकत्वं संभवात् ननु वदधर्मवत्त्वेऽपि सप्रति यो गिकत्वं संभवात्
यं सादृश्यं योक्तं साधारण धर्मरूपताः न च कपिजलाधिक्यं रात्रौ पक्षे न त्वित्यर्थवसाना न्न दोष इति वाच्येः तथा सति वि
सदृशयो रपि हस्तिमशकयोः सादृश्यप्रसंगादिति चेन्नः त्रिवर्तुरादि साधारणस्य वदधर्मवत्त्वेनानुगतस्य निवेशा
त् न चोक्तातिप्रसंगः हस्तिमशकयो रपि किंचिद्दुर्ममादाय सादृश्ये इष्टा पक्षेः धर्मोत्तरैस्तैवे सादृश्यं पक्षाद्वा दकत्वा
दिकमादाय चंद्रवन्मुखपुष्पादिमन्वमादाय महिषी वगो रित्यादिप्रयोगात्तस्मात्किंचिद्दुर्ममादकुत्रचित्सादृश्यं नतु
नुगतमिति वक्तुं विदोष इति दिक् अधिकमस्मत्कृतसादृश्यविचारेऽनुसंधेयः शबरस्वामिभिरनुपापिनस्तुः सादृश्य

सा. को

ससाधारणधर्मरूपतयाऽनतिरेकेपिसादृश्यज्ञानमेवोपमिति नचसाधारणधर्मरूपस्येद्विपसन्निकृष्टेगवपेप्रत्यक्षतए
वज्ञानसंभवेउपमानस्यप्रमाणात्वात्सिद्धिरेवेतिवाच्यं इद्विपसन्निकृष्टेगवपेगोसादृश्यज्ञानस्योपमानेविनातिवीहेपि
तज्ज्ञानेजातेइद्विपासन्निकृष्टेगविगवपेसादृश्येगौरित्याकारकज्ञानस्यप्रसक्षजन्तत्वासंभवेनप्रसक्षादिविजातीयो
पमिति रूपतयातत्कारणतयागवपनिष्ठगोसादृश्यज्ञानस्योपमानप्रमाणात्वेनस्वीकारस्यावश्यकत्वात् नचतस्यनिर्या
पारतयाकेयंतस्यकरणत्वमितिवाच्यंअनुपलब्धेः कारणात्वादिनांशवरस्वामिनोकरणेसत्यापारत्वनिपमामावाते
नचसाधकसमेकारणमितिमुक्त्वासातिशयस्यैवकारणत्वेअतिशयश्चसत्यापारत्वमेवेतिकथंनिर्यापारस्यकरणा
त्त्वमितिवाच्यं फलोपोग्यवच्छेदस्यैवातिशयत्वात् पतुफलोपोग्यवच्छेदरूपातिशयसाहित्यमितरकारणभावे
चक्षरादीनामपिनास्तिइतरकारणसमवधानेतादृशातिशयसाहित्येवसकलकारकसाध्यधारणमतिकारणा
करणाविभागो नस्यादिति तदसत् अतिशयस्यसत्यापारत्वरूपत्वमित्युक्तत्वात् नचानेनरूपेणसर्वेषांकारकाणां क
रणत्वमिष्टमेवउपधेयसंकरेणुवाधेरसंकरइतिव्यापेनषड्विधत्वेननिभागस्योपावि विभागात्वादिति वाच्यमपि
पिउक्त्युक्तत्वात् पदपीडिपासन्निकृष्टेगविगवपसादृश्यससाधारणधर्मरूपस्यगोसादृश्यनिष्ठस्यैवेनप्रसक्षतए
वतज्ज्ञानसंभवेतिगवपेद्वारातस्येद्विपसन्निकृष्टत्वादिसुपमानमनयेकमितितदप्यसत् एकस्यैवसाधारणध

शिव

मैरूपससादृश्यस्यगोमिरूपितत्वविशिष्टस्यगोवपनिरूपितादृश्यत्वेनगवपनिरूपितत्वविशिष्टस्यचगोमिरूपितादृश्य
त्वेनगोवपनिरूपितत्वविशिष्टस्यगोवपनिरूपितत्वविशिष्टस्यचगोमिरूपितादृश्यत्वेनगवपनिरूपितत्वविशिष्टस्यचगोमिरूपितादृश्य
सहस्राहस्तादिकंपश्यतोयोर्विशिष्टसादृश्यप्रतियोगीसत्प्रतियोगिकसादृश्यभ्रपतितामात्मनोयाप्रिज्ञानेगोःग
वपप्रतियोगिकसादृश्याभ्रपःगवपनिरूपितादृश्यप्रतियोगित्वात्पथाम्नात्राभगिनोसनुमानादेवगोवपनिरूपितत्वविशिष्टस्यचगोमिरूपितादृश्य
विगविगवपसादृश्यज्ञानसंभवेनोपमानस्यानर्थक्यंउर्वाहःनचपत्तत्तयोरननुगमेनान्वयिनसंभवत्येवव्यतिरेक्यनु
मानंननुगवपप्रतियोगिकसादृश्याभ्रपतिरेकानिरूपणादेवनसंभवतीतिनानुमानेननिरूपितत्वंतिवाच्यःगवप
प्रतियोगिकसादृश्याभ्रपत्यकस्याचिदृशंनरवोक्तानुमानेस्वीकारादिसाहचर्यवदेतिःसादृश्यज्ञानरूपोपमितेह
क्तदिशानुमानेनामथासिद्धोपूर्वपदप्रतिरोत्यासेज्ञासंज्ञिसंगतिपरिच्छेदरूपोपमितेरप्यनुमानेनामथासिद्धि
हेतारेतिभवन्मतेषुपमानानर्थक्यःयदिचपूर्वपदप्रतिरोत्यासेज्ञासंज्ञिसंगतिपरिच्छेदरूपोपमितेरप्यनुमानेनामथासिद्धि
वसिद्धतयोपमिनोमीत्यनुवसावानुरोधेनचोपमानाव्यमतिरिक्तप्रमाराभावश्चकमिति विभाष्यतेतदासादृश्यज्ञानस्यो
पमितित्वमतेपिउक्तसामान्यप्राप्तिरुक्तानुमानसामान्यभावदशायावचप्यनुमानासंभवेनगवपप्रतियोगिकसा
दृश्यस्यामत्राज्ञानदशायावतिरेकानिरूपणानव्यतिरेक्यनुमानासंभवेनचगविगवपसादृश्यज्ञानमुपमानेविनानविवेह

या को.

तीत्युपमिनो तो सनुयवसावानुरोधेन चोपमानस्वीकारावश्यकः पुज्यते चोपमिनो मो सनुयवसायसमादृश्य जानहोपमिति वि
 षपत्तयेव अमये कतवेगावये दृष्टे गवयेन गमुपमिनो मिचंद्रेष्टे चंद्रेगाकांता मुखमुपमिनो मीत्याद्यनुभवा संगते अतए
 व काव्याजं कारदावपि सादृश्यप्रतिषेधो गमुपमानं सादृश्या नु यो गमुपमेवं सादृश्यवर्गानमुपमेति व्यवहाराः स्वरसतः सतं छत्ते
 न चैते व्यवहारा गौणा एवेति वाच्यम् मुख्ये बाधकाभावात् अथैवंगोविधर्मो करभइति ज्ञाने सति करभविधर्मो गोरिति ज्ञान
 मुपमित्यंतरं तज्जनकं च करभगतवैधर्म्यं ज्ञानं मां तं स्पष्टं एव तस्मादपेक्षस्वइति ज्ञानेनास्मात्सदीर्घइति ज्ञानमुपमित्यंतरं
 ते ज्ञानकं च तस्मादपेक्षस्वइति ज्ञानं प्रमाणांतरं स्यादेव प्रमाणापीति चेत् सप्रतिषेधो गिकपदार्थज्ञानत्वे नैतेषां सर्वेषामेवो
 पमानत्वे नैव संग्रहात् सप्रतिषेधो गिकत्वसंबंधिकत्वे तेन संबंधात्तरागमपिसंमहस्यत्वं पदत्रये न संक्षेपेणो बोधमानं ज्ञेय
 कृद्विनिर्हृषितः अतः किंचिद्विस्तरेण मया तद्विनिर्हृषितं १ इति श्रीमन्मुकुंदपंडितात्मजपुण्डरीकनामकरोपनामकमहादे
 वपंडितविरचितेन्यायकौस्तुभे उपमानकौस्तुभः संपूर्णः शुभः श्रीरक्तः॥

 138
 3(७)